Юрій Трифонов
Нетерпіння

Юрій
Трифонов

Нетерпіння

ЮРІЙ
ТРИФОНОВ

НЕТЕРПІННЯ

Роман

Переклав з російської
Валентин Кузьменко

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1986

84Р7—44
Т69

Роман известного русского советского писателя, лауреата Государственной премии СССР Ю. В. Трифонова (1925—1981) посвящен народовольцам, членам тайной революционно-народнической организации, существовавшей в России в конце 80-х — начале 90-х годов прошлого века. Это интересный, волнующий рассказ о жизни и подвижнической деятельности одного из руководителей «Народной воли» Андрея Желябова, а также его товарищей — Александра Михайлова, Николая Морозова, Софии Перовской, Веры Фигнер, Николая Кибальчича и многих других.

Т $\frac{4702010200—156}{М205(04)—86}$ 156.86

© Український переклад, художнє оформлення. Видавництво «Дніпро», 1986 р.

Розділ перший

Наприкінці сімдесятих років для сучасників було цілком очевидно, що Росія хвора. Сперечалися тільки про те: яка хвороба і чим її лікувати? Категоричні поради, пророцтва і прокляття лунали в країні та за кордоном, на півтаємних зібраннях, у галасливих газетах, модних журналах, у кинджальних підпільних листках. Дехто знаходив причини незрозумілої російської хвороби в зубожінні національного духу, інші — в послабленні державної влади, ще інші, навпаки, в її надмірному посиленні, дехто вбачав заразу в домашніх злодіях, інші — в поляках, ще інші — в біронівщині, якої Росія за сто років не могла позбутися, а великий письменник вважав, що винен маленький тарантул, piccola bestia, тобто Біконсфільд, який забіг до Європи. Були й такі, що вимагали дощенту знищити цей нікчемний лад, а що робити далі, буде видно. Що ж усе-таки сталося? Все нібито йшло своїм звичаєм: зростали міста, швидко прокладалися врізнобіч залізниці, ділки загрібали багатства, селяни бунтували, поміщики попивали чай на верандах, письменники випускали романи, і все-таки з цією країною діялося щось недобре, її точила якась болячка. Всю Росію мучила зневіра. Зневірені були щодо реформ, зневірені були щодо Балканської війни, влада зневірилася в своїх силах, народолюбці зневірилися щодо народу. З'явилося багато людей, які стомилися жити. «Російська земля немовби втратила силу тримати людей!»— з гіркотою зазначав письменник, котрий страхав усіх тарантулом.

Зрозуміти, що відбувається, сучасникам не вдавалося: не помічаючи причин, вони з острахом і подивом спостерігали наслідки. Тільки через десятиліття цей час душевної смути, зневіри і загального невдоволення визначать як *назрівання революційної ситуації*. А починалося все це досить давно. Ще в ті, напевно, часи, коли нікому й на думку не могло спасти, що щось-таки починається. 1866 року (навряд чи то був початок!) в царя, визволителя й реформатора, стріляв злочинець...

Через дванадцять років узимку, в Одесі, молодий чоловік на ім'я Андрій Желябов мав зважитись на важкий крок: розлучитися з дружиною, з якою прожив шість років і яка, він знав про це, дуже його кохала. Але в них був син, і про нього треба було думати. Дружина була ще молода жінка, співачка, музикантка, подобалася чоловікам, батько впливова особа, цукрозаводчик, гласний міської думи, який іншому зятеві влаштував би чудове життя, і доля дружини могла б змінитися. А яке життя з ним? Напівзлидарство в Одесі, два стільці та ліжко, селянська воляча робота в Миколаївці від зорі до зорі (одного разу бачив, як лежала на межі й плакала), тривоги, невлаштованість, непутящі друзі без копійки в кишені, якісь підозрілі жінки, розв'язні, із зухвалим поглядом, з цигарками, розмовляють з нею спогорда, ночами гупання чобіт, обшуки, втечі, арешти на чотири місяці, потім на сім місяців, приниження перед батьками, щоб узяти на поруки... Задля чого ж усе це терпіти? Кінця не видно. А втім, видно. І навіть — дуже виразно.

Ось уже з давніх друзів нікого немає в Одесі: Волховський у Сибіру, Петро Макаревич, Сергій Жебуньов і Соломон там же, в Тобольській губернії, Сергіїв брат Володимир під наглядом на Харківщині, а Микола, третій із Жебуньових, утік до Парижа. І Ганя десь там, далеко, в Європі, а Івана Ковальського в серпні стратили.

Тому, якщо міркувати спокійно і тверезо, керуючись логікою, а не почуттям...

— Навіщо ти прийшов сюди?

— Ми повинні розлучитися.

— Ми й так розлучилися. Про це всі знають. Улітку ти втік од нас до Дмитра, пречудово там жив на баштані, торгував кавунами, я про все знаю, тебе бачили на базарі в Брацлаві... Навіщо ти нас мучиш? Що тобі треба?

Із сусідньої кімнати, тихо відхиливши занавіску, вийшов маленький хлопчик. Він був дуже блідий, з круглою голеною по-козацькому голівкою. Зупинивсь і дивився на батька з якоюсь боязкою і пильною увагою. Мати простягла руку, немовби кликала хлопчика до себе і водночас перепиняла йому дорогу до батька.

— Що мені треба? По-перше, ось що...— Він дивився на хлопчика.— Взяти те, що я залишив улітку в мішку. Десь там, біля вікна, під підлогою.

— Нічого нема, я не хотіла ризикувати і все викинула. Ще що?

— Ще те, про що я вже сказав: розлучитися.

Він вимовив це твердо, не зводячи очей з хлопчика. Тільки твердість була порятунком. Тож з усім треба кінчати негайно і назавжди. І хлопчик, який ще вагався, не знав, підійти йому до батька чи ні, ступив крок до матері, вона обняла його і притиснула до себе засмаглою рукою. Другою закрила обличчя.

— Андрійку, іди в кімнату,— сказала мати.

Він обмацував у кишені залізну німецьку іграшку, бородатого різдвяного гнома, купленого по дорозі сюди. Стиснув у кулаці, зламав. Вони повинні його зненавидіти. Хлопчик вийшов, вона надломленим голосом мовила:

— Тобі треба неодмінно добити... до кінця...

— Ти нічого не розумієш! У нас немає виходу.

Вона плакала. Він, сидячи на стільці біля вікна, терпеливо чекав. Дивився на вулицю. Потрібна була її ненависть, безоглядна, повна — тоді, можливо, вони врятуються. Раптом Ольга глянула з усмішкою.

— Я знаю, про що ти думаєш! Розумію всі твої благородні хитрощі. Але ти себе не обманюй. Справа проста! Ти мене ніколи не кохав!— Чекала хоч якихось заперечень, для годиться, щоб негайно викрити. Це була неправда. Але він промовчав.

Раптом пригадалася та осінь у Городищі, шість років тому, коли він приїхав у маєток майбутнього тестя, ще ні про що не здогадуючись, ще сповнений люті через невдачу з університетом — одеські власті погоджувалися його поновити і навіть клопотали за нього, та міністерська сволота в Петербурзі нізащо не погоджувалася, тож довелося втрачати другий рік — і там, у Городищі, обидві учениці, Оля й Тася, палко йому співчували, жаліли його, і перші кілька днів він тільки те й робив, що в подробицях переповідав усю епопею. Зараз, згадуючи те, як він розповідав, та й саму ту історію з професором Богишичем, він розумів, що надмірно гонорився й бундючився, хоч пишатися було нічим. Подумаєш, подія! Професор, старий телепень, зробив зауваження Абрашці Беру (Абрашка задрімав на лекції): «Ви що, в шинку? Не вистачає ще подушок! Геть!» Абрашка спробував щось пропищати на своє виправдання, але Богишич зарепетував: «Мовчати! Геть!», тупав ногами, як генерал на денщика, ну й, зрозуміло, залишити таке неподобство без наслідків не можна було. Спочатку бойкот, потім чекали пояснень, ректор намагався зам'яти, Богишич ухилявся, а міністр, граф

Толстой, вимагав грізної кари. Смішно все це. По-перше, дурниця: які в шинку подушки? Напівписьменний серб, по-російському й говорити не навчився, але такі слова, як «Мовчати!», «Геть!», уже знав добре.

Тася дражнила: «Так вам і треба! Не заступайтеся за якогось Бера!» Він заступався не за Бера, а за принцип. Студент є людина зі своїм кодексом честі, й нікому не дозволено тупати на нього ногами. Ольга, старша сестра, слухала з мовчазним захопленням. І від захоплення — навіть плями на щоках, під смаглявим рум'янцем. «Признайтесь, Андрію, ви були керівником? Голосніше за всіх кричали «Гетьте!». Нічого подібного, він якраз написав у письмовому поясненні — начальство домагалося дізнатися, хто заводій,— заводієм не був, бо їх немає серед студентів. Тася сміялася: «І нам боїться сказати! А чому ж ви нам не скажете? З університету тільки двох виключили, вас та Белкіна: отже, ви і є заводій!»

До приїзду в Городище було два вчительські досвіди: в Одесі навчав грамоті єврейських дівчаток, усе дратувало, не вистачало терпіння, а влітку перед цим жив у Симбірській губернії, в маєтку Горки, вчив хлоп'ят Мусіних-Пушкіних. Там було трудове життя, вставали з півнями, купалися в холодній воді, працювали в полі, косили, гребли сіно, і при цьому: література, історія, Колумб, Галілей, Петро Великий, збирання поблизу легенд про Пугачова. Власник маєтку, дядько хлоп'ят, дід не злий, але переконаний кріпосник, завжди заводився: «А чому ви гадаєте, юначе, що революції рухають історію? Звідки це відомо, хто довів?» Суперечки бували неабиякі. Старий гнівався, називав Андрія «шибеником», «Сен-Жюстом».

У Городищі все було інакше. Батько Ольги і Тасі мав майже ті самі муки, що й Андрій, хоч вилікувати їх сподівався по-своєму. Всі розмови за обідом точилися довкола гласності, земства. А після занять — у гай, до річки чи до втаємниченого місця, в кар'єр, де ламали камінь лабрадор. Там було темно, страшнувато. Тасі невдовзі набридло. Вони ходили вдвох. Серед кам'яних стін Ольжин голос лунав казково низько, вона співала українських пісень, з опер, і надзвичайно гарно один романс: «О, ще не йди, побудь зі мною!» Очі жінок Півночі бляклі, їх не видно вночі, а українські, чорні,— світяться. І в них було співчуття, постійно, з першого дня. А за що його було жаліти? Він здоровий, дужий, вірив у себе, нічого не боявся: на набережній одного разу побив трьох моряків,

п'яних греків. Але тоді — в перший рік їхнього життя — вона його весь час жаліла. В неї це поєдналося: жалість, гордість за нього — теж незрозуміла — і якась абсолютно сліпа, покірна відданість. Одразу ладна була залишити дім, батька, все найдорожче, фортепіано, ноти, сестру, і — куди завгодно, за ним. Тесть, розумний хохол Яхненко, якось сказав не то жартома, не то з прихованою батьківською гіркотою: «Ну й кохаєш ти свого карбонара!» Це було і є найтяжче — тому що справжнє.

Мати, яка не дуже Ольгу шанувала, вважала її поганою господинею, називала панною, косоручкою, проте віддавала належне: «У неї без тебе життя немає». І коли напередодні другого арешту все якось напружилось, він поривався до Одеси, Ольга протестувала, плакала, благала припинити, пожаліти — мати відчула, що справа кепська, намагалася умовляти і мирити. Нехай краще з панною, з косоручкою, ніж з тими баламутами страшними, від яких її синові самі напасті та біди.

Баламутів мати й у вічі не бачила, якщо не вважати Михайла Тригоні, який заскочив одного разу до Миколаївки, коли закінчили Керченську гімназію і до від'їзду в Одесу були вільні дні. Та Мишко тоді ще справжнім баламутом не був: А от батько прибув якось до Одеси в справах маєтку, де служив управителем, і застав у домі сина галасливе зборище. Нещодавно відбулися несподівані арешти: Фелікса Волховського, Жебуньових, Глушкова, Петра Макаревича. Ніхто ще до пуття нічого не знав. Дійшла чутка, що виказує Трудницький. І саме це обговорювалося, з обуренням, здивовано, з прагненням здогадатися й щось собі пояснити. І в Андрія вже почалися неприємності: у вересні був обшук, допит, з'ясовували — за доносом цієї тварюки Солянникової, сусідки Петра Макаревича,— чи бував він на зібраннях у Петра. Пощастило відкараскатися, переконати, що не бував, помилка, він чоловік з найкращими намірами, зять гласного Думи й члена міської управи. Звичайно, ім'я Яхненка щось важило, Андрія того ж дня відпустили, але тривога не полишала, навпаки — зростала. Будь-якої хвилини все могло повторитися значно грізніше. Адже зібрання на квартирі в Петра справді були, і він, Андрій, заправляв там, просвіщав робочий люд, почитував різні книжечки та брошурки, за які по голівці не гладять, а припаяють, незважаючи ні на що, заслання, а то й фортецю. Було, було! І з тим самим Петром та Соломоном Чудновським

книжки ці добували за кордоном, через контрабандистів, і пересилали далі, на північ,— теж було.

Ольга вимагала негайно залишити Одесу, поїхати в Городище, батько, який не розумів і половини з того, про що йшлося, але, відчувши головне, небезпеку для сина,— кликав із собою, пароплавом у Феодосію, пересидіти дома.

Вони не розуміли! Нехай батько, людина далека, але — Ольга! Вона повинна збагнути, що виїхати з Одеси йому, який лишився на волі, було неможливо. Усі зв'язки, ще не обірвані, трималися на ньому. Він передавав, попереджав; повідомляв в інші міста, писав шифром Гані Макаревич, дружині Петра,— вона уникла арешту випадково, напередодні серпня виїхала з Одеси до Києва. І ось примчала, схвильована, і разом з Машею Антоновою, дружиною іншого арештанта, Волховського, відразу ж до Андрія, на Гульову. Дізналися, що Волховського перевезли до Москви, в Бутирки, і від Кравчинського вже надійшла звістка, що намагатимуться визволити. Ну й Маша, звичайно, не могла всидіти в Одесі жодної хвилини.

Того вечора прийшов Віктор Малинка, щойно виключений з університету за невнесення плати, дехто ще, двоє чи троє, дружини заарештованих. Розгром тієї осені був найжорстокіший, живих людей в Одесі не залишилося (і все з вини того підлотника чи божевільного Єгора Трудницького! Як через дірку з мішка, раптом висипалась уся картопля). Вже потім Андрієві розповіли, що в Петербурзі великі революційні уми, дізнавшись про одеські справи, ухвалили своїм синедріоном рішення: визнати одеський гурток неіснуючим.

У цю веремію і смуту, в розмови про Трудницького, про те, як бути і куди податися, потрапив батько. Тут, звичайно, були і вино, і карти. Ольга сідала до фортепіано й співала без натхнення — аби тільки сусід, чиновник, думав, що в пана Андрія Івановича та його дружини Ольги Семенівни гості, розваги. Батько дивився на все це трохи сторопіло. Вражало його те, що, коли одна молода дама плакала й витирала сльози, то водночас інша щось розповідала і сміялася, а його невістка Ольга сиділа за фортепіано й співала. Особливо дивною видалася йому Ганя Макаревич, чепуруха, в усьому паризькому. Такої високої білолицьої красуні з довгим волоссям, з владною, впевненою мовою — вона переривала чоловіків, жестами наказувала замовкнути,— бідолашний Іван Желябов у житті не бачив і в гадці не мав, що такі цариці балу можуть бути

друзями його сина. Ганя розповідала про швейцарське життя-буття, два роки тому, в Цюріху, куди Трудницький ув'язався за всіма,— здається, в когось нещасливо закохався, але старанно приховував, у кого. «А може, Ганнусю, в тебе? — запитала Ольга.— Адже в тебе всі закохуються».

Ольга прискіпувалася до неї цілий вечір. Вона її не любила. Щось непогамовне, жіноче, і як завжди у жінок: не просто нелюбов, а прихована ненависть. Коли бували сварки з Андрієм — а вони саме почалися тієї осені, через його відмову виїхати,— Ольга називала Ганю «твоя Розенштейн». Їй здавалося, що між Андрієм та Ганею неодмінно щось було, не могло не бути: адже вони знайомі ще з гімназії, а в Олиній уяві жодна жінка не в змозі встояти перед Андрієм, і він, загалом байдужий до всіх, готовий піти назустріч кожній. Того вечора вона на адресу Гані кидала різні шпильки, навіть грубощі, але Ганя, розумниця, її просто не чула. Зійшлись на одному: Ганя теж вважала, що Андрієві треба зникнути. Але це неможливо. Бо ще нічого не зроблено. *Немає від чого тікати!* В інших було хоч щось. Хоч чимось могли пишатися. Гуртки на робітничих околицях? Перевезення книжок? Усе тільки в зародку, і — тікати. Починати з такої похвальної обачливості.

Заплакав Андрійко, він на щось тоді хворів. Ольга пішла до нього, примовляючи: «Забули про нас, забули! Як завжди...» Це «як завжди» було вимовлене з притиском. І Ганя сказала тихо: «Я розумію твою Ольгу, вона надто жінка. Вона жінка par excellence[1], на відміну від усіх нас. І вона битиметься за тебе, зубами вчепиться, не віддасть, і — матиме рацію». Йому це не сподобалося. Що означає «матиме рацію»? «Матиме рацію, як жінка. Тому що ти — такий, як ти розумієш?— досить рідкісне поєднання молекул. Таких без боротьби не віддають». Він сказав, що не розуміє, навіщо за нього битися, нібито він гріб господній... Подумав: ось Маша, теж жінка par excellence, до нестями закохана у Фелікса, зараз кинеться до Москви в надії висадити в повітря тюрму разом з московським Кремлем, а в них теж дитина, трирічна Сонечка, куди її подінуть — незрозуміло, і сама хвора, слабосила, суглобовий ревматизм чи щось інше, тяжке. (Бідолашна Маша, її вже немає! Торік померла десь у Європі, куди втекла з горя, так і не визволивши свого Фелікса. Але спробу, відчайдушну і суто жіночу за безрозсудством та непрак-

[1] Головним чином *(фр.)*.

тичністю, вона все-таки зробила: найняла лихача, допомогти брався Всеволод Лопатін, брат Германа, домовилися з Феліксом, його везли на допит, він сипонув жандармові пригорщу тютюну, вистрибнув із саней, схопили, боротьба, лихач помчав порожній, і все закінчилося конфузом, нещастям). Тоді, в жовтні, він ще не міг знати всього цього, але по Машиному скам'яніло-слізному обличчю визначив, що так і буде. Знав, що вона піде на все, до кінця, коли інші завагаються.

І він подумав: а Ольга? Чи здатна на таке, беззавітне, коли дійде до життя і смерті? Маша старша, в неї досвід, притягалася ще в нечаєвській справі, але ж у цій останній рішучості, в жертві всім — собою, Сонечкою — не досвід і не теорія, а кохання. Саме те, про що казала Ганя. Раптом він запитав, немовби жартома: «Олю, ти мене будеш визволяти, коли мене, такого-сякого...»— і пальцями зобразив грати. Ольга засміялася і похитала головою: «Е, ні! Нехай тебе товариші визволяють. Це їхня справа». Малинка похвалявся: «А що? Визволимо! Пусте!» Ганя переконано мовила: «Я з тобою цілком згодна, Ольго. Але ось Маша саме і є товариш Фелікса».

Потім, коли всі розійшлися, сказане згадувалося довго, а Ганя називалася не інакше, як «ця єхида Розенштейн». Батька дуже зацікавило, хто така Ганя, і Андрій пошепки пояснив: «Це наша отаманша. Наказує, кого скарати, кого помилувати». Про Малинку батько теж запитав, Андрій відповів: «А це головний наш кат». Батько образився. І після цього вечора, наслухавшись усіляких жахів, блазенств та жартів, нічого до пуття не втямивши, він занепокоївся, розповів матері, що син баламутить, злигався з негарною компанією, переважно жінки, розбійниці, закрутили йому голову.

А Ольга проймалася дедалі більшою ненавистю до Гані, хоч та невдовзі поїхала в Херсон, потім до Києва, але від неї надходили звістки, їй щось передавали через Андрія, забути про її існування ніяк не вдавалося, а в листопаді того ж, 1874 року відбувся другий допит у зв'язку з Рафаїлом Казбеком, петербурзьким студентом технологом, якому Андрій надіслав для передачі Гані зашифрованого листа. Цього листа і знайшли в Казбека. Андрій повідомляв важливе: ту версію, якої тримався на слідстві Петро Макаревич і яку Ганя, на випадок її арешту, мала б повторити. Лист до неї не дійшов, але затримати Ганю не встигли, вона зникла.

Після перехопленого листа Андрій уже не міг заперечувати знайомство з дворянином Петром Макаревичем, але твердив, що на квартирі в нього не був, майже не зустрічався з ним і, більше того,— уникав зустрічей. Причина, яку Андрій після деякого вагання висловив жандармському полковникові Кнопу, була цілком натуральна і житейська: з юних літ він був закоханий у теперішню дружину Петра Макаревича, дочку сімферопольського купця Ганну Макаревич, уроджену Розенштейн. І хоч він зараз одружений, давнє почуття не згасло і завдає болю. Надіслати листа через Казбека Ганні Макаревич спонукали поривання тих давніх літ, а пояснень про осіб, згаданих у листі, він, зрозуміло, теж з тих самих інтимних причин дати не зможе.

Начальник Одеського жандармського управління полковник Кноп був людиною мало проникливою, а можливо, не дуже злосливою. Тепер прийшли люди значно страхітливіші. Чотири роки минуло, а як усе перемінилося! Два величезних процеси, вбивства, страти... Кноп повірив і навіть немовби схвалив лицарські спонукання Андрія. Повірив і в те, що Андрій уникав зустрічей з Макаревичем і, певна річ, не міг належати до його гуртка. Та й Соляникова, сусідка Петра, за чиєю обмовою схопили Андрія, визнала, коли їй показали Андрія, що це зовсім не той чоловік, якого вона бачила на сходках у Макаревича і мала на увазі під іменем Желябова. Здається, тут схитрував тесть: удовиці пообіцяв тридцятку. Ольга в ті дні діяла рішуче: помчала в Городище, привезла батька, той пішов до Кнопа, і полковник під заставу двох тисяч карбованців погодився відпустити Андрія на поруки. А може, головною причиною полковникової поблажливості було інше: Трудницький не вписав Андрія у свій кривавий реєстр. Біс його знає чому! Бачилися мало, не запам'ятав, забув.

Так чи інакше полковник люб'язно попрощався з тестем, міцно й багатозначно, навіть з якимось хвацьким підморгуванням потиснув руку Андрієві, і вони вийшли на вулицю. Виразно запам'ятався день: ясний, холодний, з сильним запахом осіннього моря, який буває в Одесі в листопаді. Неквапом ішли по сонечку, тесть був схвильований, дихав важко — у такі хвилини його астма посилювалася,— але намагався жартувати і ніяк не виказував свого справжнього стану. Але був, мабуть, добряче наляканий. Спочатку говорив, неначе підбадьорюючи Андрія, що, мовляв, нічого страшного, дарма, кожна порядна людина в наші дні має

побувати в холодній — а насправді підбадьорював себе,— потім перейшов на улюблену тему: єдине, за що варто боротися і приймати муки, це розширення самоуправління і земство. Андрій не думав сперечатися. І те, й друге було близьке його серцю. Проте як боротися? Якими засобами? Тільки гласністю! Але не безглуздою метушнею в гуртках, не пропагандою в народі — бо все це базікання і коливання повітря. Андрій і тут не сперечався, сам підходив до того ж клопоту — тільки з іншого боку. Звичайно, базікання в народі нічогісінько не допоможе, так само, зрештою, як і базікання у верхах.

Тесть накинувся: «Ви називаєте старання земства базіканням у верхах?! А хто домігся спорудження сирітського будинку? Хто змусив розпочати ремонт набережних? А призначення мирових суддів?» Ольга чекала їх із занепокоєнням, а вони сперечалися, тепер уже до крику, і двічі минули будинок. Чомусь не було ніякого відчуття радості, що гуляє на волі, по сонечку, а міг би сидіти під замком. Бо всі товариші там, а він — тільки тому, що вдало одружився... І не міг спокійно вислуховувати Яхненкові повчання. Дві тисячі карбованців застави і роль рятівника ще не дають права... «Яке добро зробили ви народові вашою хваленою пропагандою, книжечками та листками?— вигукував тесть, багровіючи і розмахуючи короткими, панськими, що дісталися в спадок од панів, ручками.— А ми, зневажені ліберальчики, земські базіки, робимо добро реальне! А не метафізичне! Народові не треба журавлі в небесах, дайте йому синицю в руки». Андрій зі злості теж горлав: «Та вашого добра народ не помітив! Усе це дрібниця, крапля в морі!»—«Але якщо таку краплю на благо народові віддаватиме кожен...»— «Упорядкування тюремної камери! Ви кладете постілочку на кам'яну підлогу і вішаєте фіранки на вікна».—«А що ви пропонуєте?»—«Розбити на вікнах грати, а не вішати на них фіранки».—«Та як ви це зробите, добродію?»—«Я ще не знаю!» І справді не знав. І не знає, здається, досі.

За обідом суперечка тривала, але менш войовничо, без грубощів: Ольгу лякало, коли батько з чоловіком починали кокошитись. Їй здавалося, що може дійти до сварки. Але ніколи не доходило і дійти не могло: і після другого відсиджування, і під час Балканської кампанії, коли працювали в комітеті по організації добровольчих дружин, і на зібраннях українофілів, «Молодої громади», завжди і скрізь між Яхненком та зятем виникали розбіжності,

завжди вони чомусь затято один одному не поступалися, але ворожнечі не було, псувати взаємини ніхто не хотів, бо не зникала якась взаємна, невисловлена повага. Мабуть, так: старий ненавидить дуже багато з того, що ненавидить Андрій. Проте висновки з цієї ненависті вони роблять різні. Крім того, тесть не хотів, щоб Ольга й Андрій розлучалися. Мати Ольги і вся яхненківська рідня невдовзі дійшла висновку, що сталася помилка, але старий стояв на своєму до останнього, навіть тоді, коли вже й Ольга здалася. Все сподівався, що зять схаменеться. Хтось чув, як Яхненко з болем казав про зятя: «Та в будь-якій країні з його розумом, ораторським хистом він став би членом парламенту, міністром. А в нас? Заженуть кудись за Можай, на заслання, і гнитиме там...» Позаочі міркував тверезо, а дома, за чаркою наливки, з метою виховання плів спасенну нісенітницю.

«Я, звичайно, не марксид, хоч і причетний до соціалістських ідей. Та революції я не розумію! Що в ній гарного? Адже революція — це révolte, заколот, вибух. А вибух — це потвора, ненормальність. Природа не терпить вибухів, вона живе неквапом. Вибух є породження пекла, землетрус, виверження Везувію».—«Але ж народження людини — це вибух, і смерть людини — вибух. Нагромаджуються сили смерті чи сили нового життя, і відбувається révolte. Шістсот років, починаючи з татарщини, російський народ повільно перетворювався на рабів. Хочете, щоб так само поволі йшло розкріпачення?»—«Та облиште, добродію! Раби, татарщина — це ми любимо згадувати. А наше козацтво? Запорозька республіка? Та такої вольниці світ не бачив!»

Затято сперечалися, кожен стояв на своєму — але було зрозуміло, що це не просто дискусія під наливку, а начерк долі й життя,— і все-таки дві тисячі під заставу підписав не вагаючись.

Через два дні після визволення з лап Кнопа Ольга зустріла в сльозах: «Ти мене обманював! Ти мені брехав! Я мала рацію, в тебе роман з цією жидівкою, з Ганькою Розенштейн! Совісті в неї немає: чоловік у тюрмі...» Звідки це? Напередодні приходив чоловік од Кнопа і потай розпитував її про Андрія та Макаревичів, шепнувши, що Андрій сам зізнався — навіть у письмовій формі,— що в нього інтимні стосунки з Ганною Макаревич. А полковник виявився падлюкою. Однак це означало і те, що там не заспокоїлися і копатимуть далі. Він пояснював,

марно — сльози і ридання цілий день. Терпіння йому завжди бракувало, і він зі злості пішов з дому, ночував на Молдаванці в знайомих столярів. Була тяжка, паскудна ніч, без сну. Бо зрозумів: так буде завжди, замість головного — дріб'язкове, замість допомоги — образи, дорікання. Зустрів на вулиці тестя, і той, славна людина, теж почав докоряти стиха: «Голубе, хіба так роблять? Ви ж конспіратор, такі речі треба вміти приховувати...» Кумедний чоловік! Не став нічого пояснювати, махнув рукою: «Гаразд, іншим разом...»

Через тиждень прийшли жандарми, новий арешт. Виявляється, генерал Сльозкін — той, хто розкручував усе дізнання в справі про пропаганду,— не задовольнився поясненням Кнопа і наказав узяти Андрія на цугундер. Ольга плакала, поки обшукували, він був спокійний, значно спокійніший, аніж уперше, тільки дратував плач дружини, раптом сказав: «Олю, я тебе дуже прошу, перестань плакати!» Ця проста фраза подіяла дивовижно: Ольга, немовби образившись, вмить перестала плакати. Він відсидів у в'язниці чотири місяці, вийшов у березні сімдесят п'ятого — знову під поручництво тестя і під заставу трьох тисяч карбованців. Тесть виявляв знамените козацьке завзяття: бився за Андрія до останньої кулі. Поїхали з Ольгою на село, в Крим. Спочатку було щось на зразок щасливого медового місяця, ні важка селянська праця, ні невлаштованість, ні темні вечори її не лякали, вона раділа з того, що вони вдвох, немає довкола підступних жінок, вредних товаришів, але потім, коли закінчилося літо, настала нудьга. Повернулися до Одеси. Тут були бурхливі місяці: україно́філи, Балкани, добровольці, нові люди, сподівання. Ні, злам стався не в селі, якого Ольга нібито не змогла витерпіти — так вона казала своїй рідні,— і не пізніше, під час балканської тріскотні та очманіння, поїздок до Києва, зустрічей з «громадянами», Драгомановим, суєти довкола часопису «Громада», і навіть не тоді це сталося — остаточно, — коли він зустрівся в Києві з Ганею. Провели разом цілий день, ніч. Петро був у Петербурзі, де йшло слідство в справі про Одеський гурток. Ганя його жаліла, казала, що він довго не витримає, слабкий, немужній, погано впливає матір, яка проклинає всіх його друзів, і взагалі за складом свого характеру він не революціонер, а бухгалтер. Вона говорила про нього, як говорять про доброго знайомого, але не про чоловіка.

Натомість із захопленням розказувала про «київських бунтівників»: Стефановича, Мокрієвича, Костюріна, Дейча. Ті затівали якусь нечувану авантюру, про яку Ганя розповідала натяками: за допомогою самозванства та фальшивих маніфестів, нібито від імені царя, підняти повстання селян за подушний переділ землі. Для цієї спроби намічали якийсь повіт Малоросії, здається, Чигиринський. Андрій подумки посміювався. Він знав селян краще за всіх цих дворян і напівдворян, сповнених до селянина палкої любові. Вони знали селянина «за Бакуніним», вірили в те, що мужик завжди готовий повстати проти панів, що він дивиться на землю, як на божий дар, і цього досить, щоб повстання спалахнуло: мовляв, потрібна мала іскра. Ой, яке це все далеке від істини! Але відраджувати не брався, тим більше, що ніхто з ним відверто не радився. Його знали тут мало, і тільки Ганя, давня подруга, була з ним трохи відвертіша. Її окрилювала важлива місія: поїхати до Європи, дістати частини для друкарського верстата, щоб віддрукувати «царські маніфести». Їхати треба було через два дні. І ось тоді, вночі — в її останню ніч у Києві,— коли вони подумали, що все одно про них так говорять, тут нічого виправити не можна, вони подобалися одне одному, це правда, але ніколи нічого не було, крім жартівливих поцілунків, одного разу він носив її на руках, але тепер вони розлучалися, можливо, назавжди, а, крім того, вони дорослі люди, які відповідають за свої вчинки, йому двадцять п'ять, їй двадцять два, і вони розлучалися, розлучались, і найголовніше — ця безмежна довіра, і ось тепер, стомившись од розмов, кохання та деякого страху, бо могли зненацька прийти люди, вони лежали мовчки, вікно було відчинене, і пахло ранньою весною, нічною весною, і вона раптом промовила: «Помоєму, найбільше щастя — покохати людину, якій ти можеш завжди, у всьому, кожному її прагненню сказати: «Так! Так! Так!»

Він зрозумів: це мрія. Зрозумів і дивом дивувався: абсолютно те саме відчував він. Раптом пройнявся до неї невимовною вдячністю. «Може, ще буде в нас з тобою». Вона погодилася: «Може бути. Якщо вистачить нашого короткого життя». Ось і все, а вранці розійшлися. Можливо, якби він одразу примкнув до «бунтівників», до справи, якою вона горіла, він би став для неї тим єдиним, з ким розділяють кохання і смерть. Про смерть вони думали багато. Адже весь цей задум з подушним переділом, який

вони відстоювали, мав закінчитися сутичкою з військами і загибеллю. Їх — перших! Ганя жодної хвилини не сумнівалася в тому, що всі «бунтівники» загинуть, але спалахне повстання, охопить країну, змете трон... Андрій розумів, що ні добра, ні користі від цієї провокації з гарними намірами не буде, та й, правду кажучи, відчувалася втома від жагучої і марної віри в близьке народне повстання. Треба було чогось іншого. Ні, не міг іти до «бунтівників»— там був обман, пахло нечаєвщиною.

На початку літа зустрів Ганю в Одесі. Вона нещодавно повернулася із Швейцарії, все зробила, дістала верстат, шрифт, усе це зберігалося зараз у Румунії, а Стефанович уже сидів у Кишиневі, готуючись прийняти дорогоцінний вантаж. Настрій у Гані був якийсь тривожний. У Швейцарії відвідала Бакуніна, розповіла йому про план повстання за допомогою «царського маніфесту», але великий революціонер чомусь не схвалив: «Шите білими нитками швидко виявляється».

До Одеси Ганя приїхала з Костюріним, гарним хлопцем, якого Андрій знав добре по гуртку Фелікса. Ні, ніяких ревнощів до вилицюватого молодого «Альоші Поповича» не виникло. З першого погляду було помітно, що в Гані й тут *не те*. Вона спокійно і якось здалеку цікавилася: «Ну, як ти живеш, мій любий? Як Ольга Семенівна?» І вимовлялося це дещо з погордою.

Вона і Костюрін були тепер за межею, дихали іншим повітрям: нелегали. Вона вже і не Розенштейн і не Макаревич, а якась Іванова, Ганна Михайлівна. Про Петра не згадували. Про чигиринську справу — а вони її, очевидно, не облишили — теж ні слова. Андрій свій, та не до кінця, не до останньої жилки. Ганя навіть це підкреслила напівглузливо: «Ти, звичайно, як державник...»

Ні, не Ганя Макаревич з усією її безстрашністю, і розумом, і жіночою згубною привабливістю стали причиною того, що з Ольгою — злам. Причина — в ньому, в тому, що він передумав, перестраждав за останній рік і що зробило його іншою людиною. Коли це відбувається довкола, не в обставинах життя, а в самій людині, тоді — кінець і вороття немає. Він не міг повернутися до Ольги, так само як не міг би повернутися до себе — колишнього.

У минулому, сімдесят сьомому році привезли до Петербурга, в Будинок попереднього ув'язнення: в липні, одразу після боголюбівської історії. Тюрма ще вирувала, протести не відгриміли, дехто, побитий і покалічений, лежав у лікар-

ні, дехто сидів у карцері, арештанти відмовлялися гуляти. Він одразу потрапив у атмосферу безнадійної боротьби, яка завжди ведеться в тюрмах, здебільшого потай, але іноді прориваючись назовні з дикою і відчайдушною силою. Саме такий вибух, виверження вулканічної люті сталося за кілька днів до його ув'язнення. В тюрму прибув градоначальник Трепов. Ці пани дуже пишаються будинком попереднього ув'язнення: чомусь вважається, що це краща тюрма в Європі. Бог її знає чому! Наглядачі казали: «У нашій зразковій тюрмі, кращій у Європі...» Для їхньої собачої служби тут були, очевидно, переваги. Коли стати посеред двору, можна побачити вікна камер усіх шести поверхів. Коридори і сходові переходи споруджені так хитромудро, що наглядачі, які конвоюють арештантів, можуть чудово маневрувати, уникаючи за їхніми людожерськими законами найстрашнішого: випадкових зустрічей арештантів. Трепов вийшов у двір у супроводі тодішнього завідуючого тюрмою Курнєєва і побачив кількох арештантів, які гуляли разом. Ті вклонилися, узявшись за шапки. Трепов зауважив Курнєєву: чому звинувачені в одній справі гуляють групою? Політичні злочинці,— а їх переважна більшість у БПУ,— по три, чотири роки очікували суду, сиділи в одиночках і зобов'язані були гуляти теж окремо, кожен у своїй загінці. Але, користуючись деякою поблажливістю коменданта Фролова (у липні він був у відпустці, його заступав Курнєєв), арештанти за звичкою перелазили через грати загонів і гуляли разом на подвір'ї. Почувши зауваження Трепова, один з тих, що прогулювалися, Боголюбов, сказав: «А я з іншої справи».

Сказав спокійно, без виклику і щиру правду: був притягнутий до відповідальності не в справі пропаганди, а в справі про демонстрацію на Казанській площі. Тієї, що відбулася взимку сімдесят шостого року, де вперше було піднято червоний прапор «Землі і волі», а потім сталася сутичка з поліцією. Довготелесого Боголюбова переплутали тоді з іншим хлопцем, теж могутньої статури, який добряче побив фараонів і щасливо зник. Боголюбов (його справжнє прізвище Ємельянов) був чистий пропагандист, аж ніяк не забіяка, проте, щоб помститися за втікача, його затягли в участок і страшенно побили. Хай їм грець, якби натішилися та й випустили, а то ж який драконівський вирок: за участь у демонстрації позбавити всіх громадянських прав і спровадити на п'ятнадцять років каторжних робіт у рудниках! Тепер цей хлопець, двадцятип'ятирічний син

священика, скаліченій в участку й засуджений з неймовірною жорстокістю, дозволив собі смиренно зауважити: «А я з іншої справи».

Трепов чомусь оскаженів і гаркнув: «Мовчати! Не з тобою розмовляють!» Дізнавшись від Курнєєва, що Боголюбова вже засуджено, наказав: «У карцер!» Тюремні власті не одразу кинулися виконувати наказ Трепова, і він, обійшовши подвір'я, знову натрапив на довжелезну фігуру Боголюбова. Украй роздратованому генералові здалося, що йому завдано неймовірної образи: Боголюбов — мерзотник, каторжник — не вклонився йому при зустрічі й не зняв шапки. А Боголюбов, напевне, вважав, що досить один раз уклонитися й один раз зняти шапку, що й зробив кілька хвилин тому. «У карцер! Шапку геть!»— закричав Трепов і замахнувся, щоб збити з голови ув'язненого шапку. Боголюбов відсахнувся, шапка злетіла долу. В'язні, які спостерігали цю сцену з вікон, вирішили, що генерал ударив Боголюбова по обличчю. Вмить зчинився тюремний бунт. Сотні людей люто гупали в стіни, ламали меблі, вигукували: «Кат! Падлюка Трепов! Геть падлюку!», кидали донизу, на подвір'я, все, що могло пройти крізь грати. У відповідь Трепов наказав: Боголюбова відшмагати.

Про це голосно, так, щоб почули всі камери, прокричав Курнєєв, коли розгніваний генерал пішов з двору: «Що ви наробили? Через вас Боголюбова тепер наказано відшмагати!»

Бідолашний хлопець! Спочатку побили мало не до смерті, переплутавши з іншим, тепер, щоб помститися над ним через інших, наказано відшмагати. Боголюбова повели. Триста в'язнів шаленіли в своїх одиночках, тюрма тріщала, вила, стогнала, наглядачі розгубилися, а далі почалася розправа: вривалися до камер і усмиряли кулаками, чобітьми, а то й прикладами. Ох, любить панство товкти беззахисних! Особливо, коли троє, четверо, а краще п'ятеро на одного. Доводилося бачити на базарах, як б'ють злодіїв, циган, а то навіть і не злодіїв зовсім, а так, сумнівних.

І ось тепер Андрієві розповідали — на прогулянках і перестукуванням у «клубах», через стільчаки,— як усмиряли. Багатьох «доусмиряли» до непритомності, декого потягли в лікарню, декого в карцер. Леоніда Дическуло, товариша по Одесі, по гуртку Фелікса, засадили добряче побитого не в карцер, бо карцерів не вистачило, а в якийсь темний, задушливий, немов лазня, підвал, уся підлога якого була в екскрементах — Дическуло сам розповідав,

зустрілися у дворі, Андрій у першу мить навіть не впізнав Леоніда. Донедавна красень, білолиций бородань, він перетворився на змученого старця з блукаючим, напівбожевільним поглядом. І весь час повторював: «Ще одна доба, і я збожеволів би!»

Фелікс Волховський теж потрапив у лікарню. А його взагалі покалічили ні за що: на Фелікса часом нападала глухота, так бувало і в Одесі, здається, це за ним повелося з першого ув'язнення десять років тому. Коли зчинилася буча, Фелікс саме був глухий, нічого не знав і стукав у двері зі своєї якоїсь потреби. Наглядачі не чули: захопилися биттям бунтівників. Тоді Фелікс загупав у двері щосили, і наглядачі, вирішивши, що й тут бунтують, увірвалися до камери і, не мовивши жодного слова, стали бити. Ото вже, напевно, була насолода! Калічити сторопілого, не готового до опору, а ще й хворого, слабосилого... Андрій довго не бачив Фелікса, той був у лікарні, потім його повернули в камеру — Андрій дізнався від інших,— згодом налагодили зв'язок, спочатку перестукуванням через спільних знайомих, по трубах «клубу», потім записками через карних злочинців, Андрій передав усі головні одеські новини, насамперед, звичайно, про Машу і Сонечку, але Андрій не знав про них майже нічого, крім того, що вони за кордоном, і, нарешті, зустрілися у дворі. Побачивши Фелікса, Андрій жахнувся. Той згорбився, весь посивів. Тільки усмішка залишилася та сама — м'яка, винувата. І в оповіді про те, як його били й тягли до карцеру, а він нічого не розумів, була не злість, глузування. «І довго ж я, дурний, домагався: за що? Мене б'ють, а я запитую: «За що? За що?» А б'ють же, падлюки, неодмінно по голові, мовби це ні на що не придатна для людини посудина...»

Тоді, у дворі,— був теплий день: кінець серпня, нежарке сонце, і не хотілося кружляти по двору, бо половина його була в затінку, а хотілося просто постояти на осонні, навіть не рухаючись, і вони стояли біля цегляної стіни — Фелікс стиха читав вірші, але запам'яталися чотири рядки: «Ми загибали непомітно, немов під чоботом мурах, навмисний крок — і зник безслідно розчавлений в пилюці прах». І ще він сказав тоді, одразу, як зустрілися: «Ну ось, ти тут! А почалося все — ти пам'ятаєш?— коли Соломон запропонував тобі вступити в наш гурток і ти думав три дні. Ми ще сміялися: сумлінний хлопець, обмірковує питання серйозно. Ти даруй нам! Спокусили ми тебе, лиходії, на геєну вогненну... А то сидів би зі своєю Оленькою в саду і горя не знав...»

Незрозуміло було жартує він, чи що? Завжди так тихо, глузливо, неначе й спроста, а неодмінно ніби голкою штрикне. Не забув, що Андрій три дні зважував! На всяк випадок відбувся жартом «Ні, браття, я вашого лиходійства нізащо не подарую. До смерті дякуватиму...»

Коли повернувся в камеру, згадував. Справді, справді, все з того дня почалося — чотири роки тому. Прийшов Соломон Чудновський і запитує: «Будеш чи ні?» На пряме запитання і відповідати прямо. Соломон — дивна особа, завжди усміхається, очі хитренькі, борідка кругла, шапка кругла, вигляд звичайного шахраюватого єврея, яких повно в Одесі, на базарі торгуються, в порту гендлюють, дільця обробляють. І в цього хитрість, шахраюватість, усе є, тільки на інше спрямоване — на інших, для інших. Був він десь з Нечаєвим зв'язаний, по Петербургу, по студентських виступах, і, здається, навіть з Нечаєвим воював на сходках, потім навчався у Відні, терся довкола лавровського «Вперед», повернувся до Одеси Андрій знав його ще по університетських битвах сімдесят першого року, кухмістерських, бібліотеках,— і ось запитання: «Будеш чи ні?» Соломон уже вважався в гуртку Фелікса, там же, де Макаревичі, Андрій Франжолі та інша братія. Андрій усе це знав. Од нього не приховувалися. Але для того, щоб *остаточно з ними* — треба було зважитися.

Це не просто студентський побут, каси, бібліотеки, сутички з професорами, це завдання значно ширші, державної ваги просвіщати народ, прищеплювати робочому люду ідеї політичної економії за книжками Флеровського, Лассаля, з далеким і певним прицілом. Бакунін говорив відверто: «Народ треба бунтувати». Але —як? Якими засобами? Будь-якими! Всі засоби гарні, аби швидше, невідступніше, кривавіше. Інший кумир, розважливий полковник Лавров, який утік із заслання в Європу, повчав звідти: перш ніж бунтувати, треба і народ, і себе підготувати до бунту. І був ще третій вчитель звідти ж, з-за кордону, колишній нечаєвець Ткачов, який закликав до змови і перевороту. Гурток Фелікса вважався пропагандистського напряму, тяжів швидше до Лаврова, до петербурзьких народовольців. Отже, іншими шляхами, довшими, тихше їдеш, далі будеш, зате вже напевно, хоч кінцева мета все та сама: бунтувати народ! Усе це було відомо, чув не раз, Андрій прихильно схвалював... Але — тільки-но почалося сімейне життя, Ольга чекала дитину, а дома, в Миколаївці,

доживали віку старі, і він залишився опорою, нетривкою, далекою, але єдиною.

Так і сказав Соломонові: «Думаєш, легко?.. Дай днів три, подумаю і відповім». Соломон здивувався: «А за три дні щось зміниться?» Змінитися мало багато що. Він ось-ось влаштувався на роботу: вчителем в одну із шкіл на околиці. Гроші невеликі, та — жити можна і навіть старим посилати. Крім того, бентежило підпілля. Ні, не страх, не побоювання покари — нічого подібного не відчував, а якась недовіра і навіть огида до всього, що робиться таємно. Це вже властивість характеру. Ворогів мав завжди, бо ставлення до людей приховувати не вмів, але вороги знали точно, що він — ворог, і були напоготові. Він оголошував, як Святослав: «Іду на ви!» Як досвідчений вуличний гладіатор, він знав закон бійки: бити першим. А тут доведеться готуватися тихцем, критися, брехати, видавати себе за іншого.

Він не боявся говорити того, що думає, на сходках: чесно, відверто. В Одесі його знали. Казали, він оратор, яких мало. І те, що університет остаточно закритий для нього і в червні довелося забрати документи, було відплатою за його відвертість і славу бійця. Тепер довелося б усе це облишити, з гладіатора перетворитися на крота і рити в мороці підземні ходи. Одначе на третій день він знайшов Чудновського і сказав: «Згоден!»

Бо все, що можна було сказати відверто, було сказано. Далі почнуться повторення. Далі — треба перетворюватися на крота. Ользі він натякнув: «Як би ти поставилася до того, щоб твій чоловік...» Ольга дивилася, не розуміючи, потім збагнула, в очах промайнув панічний страх, але вона стрималася й гідно відповіла: «Я б чоловіка все одно любила». Вона ще боялася тоді помилитися і втратити його. Йому було важливо: нічого не приховувати, бути відвертим до кінця. На першому засіданні сидів смирненький, як слухняний хлопчик, і тільки слухав, придивлявся, запам'ятовував. Вразило його ось що: він справді відчув, що ці кілька чоловік, непоказні молоді люди, які розумували на абстрактні теми, є частка чогось величезного, що охопило всю Росію, а можливо, Європу і цілий світ.

Майже всі були тепер тут, у БПУ. Він бачив їх через вікно, а інколи — щаслива мить — зустрічав на прогулянці. Тут був Соломон, сірий від недокрів'я, у своїй старій ярмулці, був Андрій Франжолі, істинно російський італієць, предобра душа, відважний товстун, який, перебуваю-

чи під конвоєм, здійснив відчайдушний стрибок з вагона і скалічів на все життя; пам'ятаючи про цей стрибок, жандарми запроторили Франжолі, як найнебезпечнішого злочинця, в Петропавловську фортецю, і тільки нещодавно повернули в БПУ, бо, як казали, невдовзі суд. Тут був Віктор Костюрін, «Альоша Попович», так блискуче визволений Михайлом та Ганною в березні й знову схоплений у липні; був тут і Мишко Кац, невдаха бондар, який — сміх, та й годі!— пояснив на слідстві, що з учителя став бондарем через геморой: аби не вести сидяче життя...

Перших тижнів три зовсім не було сну, цілісінькими ночами згадував, розмірковував: випадково він тут чи ні? Чим більше думав, тим більше переконувався: ні, не випадково. Інакше бути не могло. Не Соломон його збив того осіннього дня, не сивий розумака Фелікс Волховський спокусив, як зваблива сирена, а — його власне життя і все, що діялося навколо. Якби не потрапив у гурток Фелікса, пішов би до київських «бунтівників», до херсонських пропагандистів, одеських сен-жебуністів, бо все довкола клекотіло, наїжачувалося, кудись поривалося, і уникнути спільної долі було немислимо — так само, як, скажімо, вибігти з-під зливи сухим... І все-таки — звідки пішло, де початок? Ну, селянин, простолюдин, батько кріпак, дід взагалі раб, вікова кривда, темне, нелюдське життя, але ж він, Андрій Іванович — з дев'яти років вільний козак, керченський гімназист, закінчив зі срібною медаллю, потім студент юридичного факультету, шанований молодий пан... Звідки ж цей незборимий біль, ця *неможливість примиритися*?

Було так — нікому не розповідав ніколи — увечері в дідовій хаті, на пташиному дворі в маєтку Кашка-Чекрак, упавши на підлогу і притискаючись до дідових ніг, ридала тітка Люба: «Таточку, миленький таточку, врятуйте!» Дід защепнув двері. Знадвору хтось гупав щосили, кричали, стукали у вікно, Андрій бачив величезного бородатого дядька, Півтора Дмитра, прикажчика, якого всі боялися. «Відчиняй, тварюко. Все одно наша буде!»— горлав Півтора Дмитра, очевидно, п'яний, але дід відповів: «Я вас застрелю!» А стріляти було ні з чого, Андрій знав, було надзвичайно страшно і дуже шкода тітку Любочку, мамину сестру, вона швачка, найвродливіша з усієї фроловської сім'ї, добра, шила йому сорочки,— і кудись хочуть її забрати. Андрій заверещав: «Тіточко Любочко!», заплакав, кинувся до тітки, але баба потягла його в іншу кімнату,

замкнула там. Він трясся, кричав, тарабанив кулаками в двері: «Не чіпайте моєї тітоньки! Не чіпайте моєї тітоньки!» Чув, як за стінкою шуміли, тітка Люба скрикувала, потім стало тихо, він виліз через віконечко, побіг, побачив: Півтора Дмитра вів тітку Любу за руку, і вона, така малесенька поруч з ним, ішла неквапом і спокійно, з розпущеним волоссям, і навіть не пручалася, а з другого боку йшов конюх Степан, на прізвисько Черкес. Андрієві було вісім років, але він усе зрозумів: тітку Любу вели до поміщика Лоренцова. Андрій чув раніше, як тітка Люба скаржилася дідові: поміщик пристає, погрожує видати за горбатого Миньку, якщо вона не погодиться до нього «ходити».

Що означало «ходити» до поміщика, Андрій напевно не знав, але приблизно здогадувався: це означало *насильство*, щось ще страшніше, ніж побиття і навіть *сікуція*, якої зазнав одного разу дядько Василь, що служив у Лоренцова лакеєм. Андрій чув зойки дядька Василя, якого шмагали на конюшні. *Сікуцію* здійснювали Півтора Дмитра (розповідали, що якогось татарина зашмагав на смерть), Стьопка Черкес і другий конюх. Особливо всі ненавиділи Півтора Дмитра, дід називав його чомусь «мамоном» і твердив, що «мамон» своєю смертю не помре: і справді, поміщицького холуя підстеріг інший желябовський дядько, батьків брат, який жив поблизу Кашка-Чекрака на оброку і вважав себе людиною напіввільною, незалежною, та й проломив у бійці голову холуєві. Але це було згодом. А того вечора, коли тітку Любу вели до поміщика і Андрій бачив її сльози, побивання баби, чув безсилі дідові прокляття, дав собі слово: коли виросте, то вб'є Лоренцова. Лоренцов був грек, високий, товстий, з якимось сонним, синюшним лицем, завжди з напівзаплющеними важкими повіками. Батько його, простий каменяр, робив надгробки, розбагатів, купив дворянство і право мати кріпаків, і ось тепер цей новий поміщик — син гробаря — мав втратити своїх рабів, воля була близька, про неї всі говорили, всі мріяли. «Хочуть натішитись наостанку,— мовила бабуся.— Чують, що влада їхня закінчується, ось і чинять про запас насильство».

Приїхали із Султанівки батько з матір'ю; вони працювали на іншого поміщика, Нелідова, батько був управителем маєтку, хоч усе ще вважався в оброку. Лоренцову належало дідове сімейство, всі Фролови, і жити в Кашка-Чекраку, на пташнику, було значно гірше, ніж у Султанівці, але тут минуло майже все Андрієве дитинство, він любив діда й

бабу, надто діда, і не хотілося їхати до́ батька. Та батько не дуже й кликав. Він усе повчав тестя з тещею, як жити. Мати з ним не погоджувалася. Мати дуже побивалася за Любою, переконувала батька й діда йти до суду, у Феодосію, інакше погрожувала підговорити солдата-втікача, щоб він помстився Лоренцову. Батько гнівався: «От які ви всі, Фролови, брикливі! І чого б їй, дурній, тишкомнишком не сходити, нікому б ніякого клопоту...» А дід у відповідь зло: «Ви, Желябови, холопи!» Мати теж на батька нападала, той бурчав: «Подумаєш, добро! Ти он коштувала п'ятсот карбованців і мідний п'ятак, а за сестру й того не дали». Цим він часто докоряв матері, іноді в тому розумінні, що дорого за неї заплачено (Чого, мовляв, спиш? Повертайся швидше! П'ятсот карбованців коштуєш!), а інколи в тому розумінні, що дешева матінка, небагатий товар: мідний п'ятак. Справді, за таку ціну поміщик Нелідов на слізне прохання батька і за його гроші купив матір у Лоренцова. І от радилися сімейно: як бути? Тітка Люба зникла кудись, баба сказала: «Провалилася з сорому». І Андрієві уявлялося страшне: тітка Люба забирається на гору, де пролом, куди наказано не бігати, і навмисне *провалюється.*

Батько з дідом посварилися, батько сказав: «Од вашої глупоти і гибієте тут, у курячому баговинні». Сів, гордовито, в казенну бричку, забрав матір, і — поїхали. А дід того дня пішов у Феодосію, скаржитися на поміщика. Як вони його чекали з бабусею! Два вечори просиділи на узгір'ї, над поштовим шляхом, очі видивилися. Дід, як правило, коли повертався з міста, ще здалеку піднімав шапку на палиці, і Андрій, помітивши його, мчав назустріч версти дві. А тут — нема та й нема, на третій день прийшов, похмурий, згорблений. Тільки й мовив: «Хіба з ними посперечаєшся?» Виявляється, Лоренцов прискакав до мирового ще раніше й наговорив, що дочка пташника напилася до нестями, зчинила бучу, довелося її провчити, це підтвердили обидва конюхи. Клятва убити Лоренцова запам'яталася міцно й надовго, років до дванадцяти, поки одного разу мати в Султанівці не сказала: «Усі вони собаки, мучителі». І він замислився. Раптом зрозумів, що коли вбивати, то не грека з синьою пикою, а когось іншого, або — всіх. Пригадалося, бо — незнищенне, назавжди, як у старого солдата осколок гранати, який мучить у негоду, і ще тому, що — схоже. Люта образа, скривдження рідної людини, і незмога врятувати, помститися. Ну, що він

хлопчисько, міг зробити здоровилу Півтора Дмитрові чи поміщикові Лоренцову? Якби ще в діда рушниця справна. Та й де кулі взяти? Сокиру підняти сили не вистачить. Уночі думав пробратися до Лоренцова з ножем, заколоти, мов кабана, ударом у шию, що найпевніше, але там собак повен двір, загризуть. Так само й тепер, коли чув розповіді про Трепова, про те, як наглядачі збиралися відшмагати Боголюбова і зумисне на очах в арештантів складали посеред двору пучки різок і жестами показували, як битимуть, відчував те саме: ненависть та безсилля.

Міркував: а якби з ним отак? Щоб генерал замахнувся й збив шапку? А потім — *сікуція*, оголошена привселюдно... схопили за руки, потягли, заголили — га? Жити можна? Ні, нічого подібного не було б. Генерала відразу ж убив би, кулаком у скроню, нехай стріляють, жити не можна. Адже вони так вважають: дворянина шмагати не годиться, а міщанина, селянського сина навіть рекомендується. А Боголюбов з донських козаків, його можна. Так-от, спробуйте: кулаком у скроню. Кілька днів на прогулянках, у «клубах», записками на шнурках, що викидали з вікон, «кіньми», обговорювалося питання: як помститися за Боголюбова, що робити з Треповим? Було зрозуміло, що начальство злякалося, та одного галасу і погрому в тюрмі замало. Мерзенність не повинна зійти з рук. Пропонувалися такі плани: у якийсь визначений день накинутися й бити *всіх* представників адміністрації будь-чим, коли ті з'являться в камерах, або ж написати скаргу на ім'я градоначальника про те, що поганий харч, що не дозволяють тримати інструменти, і, коли Трепов прийде до когось із тих, хто написав заяву, в камеру, напасти на нього, задушити або хоч би покалічити. Останній план запропонував найстаріший революціонер, шестидесятник Муравський, відомий усій тюрмі під кличкою Дід. Андрій дві доби марив — заходить Трепов: «Ви писали скаргу?», покірно кивнути, нишком підійти і — напасти. Дві доби стискалися кулаки, била пропасниця, ніби захворів. Раптом надійшло повідомлення: все припинити, партія «Земля і воля» організацію помсти бере на себе. Помста прогриміла на всю Росію, але через півроку.

Не можна забути цього дому, що бубонів стінами, гув трубами, як вулик, самотності крихітних щільників і водночас відчуття єдності з усіма і, отже, правоти, непохитності. Щодня відпадало життя, відмирала часткою молодість — і все-таки, все-таки! Ніде не було таких людей, як там. Були

знаменитості, про які Андрій чув раніше,— Іполит Мишкін, котрий намагався визволити Чернишевського, Войнаральський, син княгині, який кинув усі свої гроші на пропаганду, Рогачов, артилерійський офіцер, що став пильщиком і бурлаком, легендарна хоробра людина і силач Сергій Ковалик, син полковника, мировий суддя, чудовий конспіратор і розумниця (про нього розповідав Дебогорій), і були нікому не відомі, прекрасні люди, гідні подиву жінки, давні друзі по Одесі та Києву. Їх зігнали сюди, старанно виловлених — та вони не дуже й ховалися!— по всій Росії, звинувачуючи лиш у тому, що надто самозречено любили народ, мріяли з ним зблизитися, чогось його навчити і чогось у нього навчитися. Ох лиходії, розбійники! Їх мучило почуття обов'язку. Вони знемагали від бажання віддати народові те, що самі заборгували, що заборгували їхні батьки, їхні предки до сьомого коліна. Наприклад, чекала суду донька колишнього петербурзького губернатора Перовського, юна, але, казали, дівчина рішуча і діяльна, яка вела родовід од графа Олексія Розумовського. А в попередньому ув'язненні сидів Коля Морозов, очкастий, надзвичайно худий і хирлявий на вигляд юнак — Андрієві показали його у дворі,— син найбагатшого ярославського поміщика і нащадок мало не Петра Великого. Можна собі уявити, яких розмірів борг нагромадився в цих панів!

Андрій посміювався, коли чув розмови про борг. Аристократи, дворяни не викликали довіри, йому здавалося, що там більше гри й данини моді. І навіть коли йому переказували слова Синьогуба, який подарував робітникам гроші та меблі: «У мене гроші теж селянські, мені їх пересилає батько, такий самий глитай, як усі поміщики»,— Андрій кривився: надто вже театрально! Не грошима розкидатися, не меблі дарувати, а — щось інше. Але що саме, було поки незрозуміло. Хотілося поговорити з Синьогубом, та ніяк не випадало разом з ним опинитися на прогулянці, а коли почався суд і звели всіх докупи — першого дня,— відразу виявилося стільки друзів та знайомих, що голова обертом і поговорити по-справжньому не довелося ні з ким. Проте, хоч і посміювався та кривився, але не поважати й не захоплюватися не міг! Уся Росія була тут, усі верстви, але головна сила: діти дворян, священиків, відставних військових, домовласників, купців, міщан, комерції радників, а злочин їх полягав у тому, що одного безумного літа вони надумали перетворитися на шевців, бондарів, хліборобів, ткачів, акушерок.

Вони наплювали на все, чим жили раніше, залишили дім, забули батьків. Їм здавалося, що революція близько, соціальний вибух неминучий: досить лиш зачепити народний вир, сколихнути його, розхитати. Десь там ставлять «Прекрасну Єлену»? Граф Толстой написав новий роман? Це, бува, не про паню, що зрадила чоловіка? Шепіт, боязке дихання, трелі солов'я? Усе безглуздя і неспроможність — поки робітники на фабриках по дванадцять годин, три губернії голодують, селянство обмануте, викупні платежі непосильні, й наближається головне страховище, сатана: капіталіст. По камерах ходив вірш, складений кимось із арештантів: «Стук по стінах, стук по трубах, матку-правду ріж. І засідання по клубах, біля горла — ніж... І життя без діла-трунку, в камері мороз, ну, а ще — нетравність шлунку і понос, понос...» Ось і все, на що згодився Фет.

Багато з тих, хто по три, по чотири роки сидів, очікуючи суду, звикли до цього смороду, до життя без діла і руху, але найстрашніше — до безглуздого тюремного животіння. Ні, не здалися, не стали на шлях «відвертих свідчень», аби підсолодити долю,— зрадників з кількох сот, притягнутих до процесу, виявилося тільки четверо чи п'ятеро, підлотник Низовкін, на чиїй квартирі в Петербурзі збиралися, Горинович, який виказав киян, йому вже помстилися Віктор Малинка з Дейчем та Стефановичем, облили сірчаною кислотою, провалили голову, але той, осліпнувши од кислоти, із спотвореним лицем і пробитим черепом, залишився все-таки живий і став тепер особливо запопадливим зрадником, та ще двоє чи троє,— але для більшості це уявне життя стало побутом, найзаповзятіші пристосувалися до нього і готувалися й надалі виявляти титанічну витримку і слоняче терпіння. Багато хто одержував листи, посилки (Андрієві ніхто не писав, тільки один раз на різдво надіслала листівку Ольга), до інших приходили на побачення дружини, наречені, матері, женихи, з переляканими й засмученими обличчями з'являлися іноді на галереях у супроводі мідних жандармських касок, і щоразу, коли Андрій проходив на прогулянку і бачив ці скуті таємним жахом, жалюгідні постаті *вільних* людей, запитував себе: чи хотів би він, щоб сюди прийшла Ольга або мати? І щоразу твердо: ні, не хотів би. Не хотів пристосовуватися до цього напівжиття, не бажав його затягувати: якби, думав, довелося тут жити ще рік, він би не витримав, розбив би голову собі чи наглядачеві, щоб одразу кінець.

І ще: з новою, незнаною раніше силою раптом зрозумів, що щастя таких побачень в одному — коли зустрічаються люди дуже близькі, які розуміють один одного до кінця. Це те, про що казала колись Ганя. А якщо вже ні, тоді — зайві муки, непотрібні сльози. Ну що, крім страждань, принесла б мати? А Ольга — ненавиділа б товаришів, проклинала б усіх...

...І з заздрістю, яку приховував навіть од себе, дивився на людей, у кого було це щастя. Одного разу побачив пару, він з камери БПУ, вона з волі, де до суду була на поруках. Одержали право на побачення, як наречений з нареченою: Тихомиров, жовтий і хворобливий на вигляд, що сидів уже чотири роки, і Перовська, дочка губернатора, молодесенька, з дитячим наївним личком. Вони перешіптувалися, сидячи на лавці майже впритул одне біля одного. Жандарм стояв за два кроки і тупо видивлявся на них з хамською цікавістю. Все одно по їхніх обличчях було видно, що вони щасливі. Познайомився він з ними згодом, під час суду, але побачив уперше і вирізнив якось гостро, до болю, тоді, на галереї, коли йшов з наглядачем униз: вони, певна річ, його не помітили.

У жовтні почалося довгождане, про що мріяли, як про порятунок: суд. Першого дня всю масу підсудних довгою вервечкою в оточенні жандармів повели підземним ходом (зразкова тюрма, все передбачено!) в будинок окружного суду. Йшли поволі, бо було багато хворих, ослаблих, дехто щойно з лазарету, дехто на милицях, але всі були збуджені, перемовлялися, жартували, радо впізнавали один одного, знайомилися, переказували новини, і цей гамір та схвильованість тривали в залі, де гурт підсудних, близько ста сорока чоловік, зайняв місця для публіки, а кількох, найбільш затятих, на думку суддів, злочинців посадили на підвищенні за особливою загородкою, яку одразу ж назвали «голгофою». Там, на «голгофі», Андрій уперше побачив могутнього Рогачова, високого, з блідим чолом і з якимось незвичайним, пронизливим поглядом Іполита Мишкіна, похмуро-зосередженого Войнаральського, білявого, з глузливою усмішкою Ковалика, який своїм спокійним, міцним зовнішнім виглядом справді скидався на мирового суддю, ще якогось худого блондина, котрий виявився Рабиновичем, і, на свій подив, — Костюріна. «Альоша Попович» обріс бородою, його лукава фізіономія молодого козачка мала досить поважний і суворий вигляд. Ох, і пишався він, очевидно, тим, що сидить не в залі, а там, серед

славнозвісних революціонерів! Те, що Віктора заарештували влітку, майже водночас з ним, Андрій знав з обвинувального акту, але ні зустрітися, ні щось дізнатися про нього не вдавалося: Костюріна тримали не в попередньому ув'язненні, а в Петропавловській фортеці, *як великого*. Саме це й дивувало. Що ж на нього навішували? Крім утечі з тюрми, ще й замах на Гориновича, чи що?

І в кожного були якісь сумніви, здивування, запитання, тому зал безперестану гув, трепетав од жаги спілкування: після одиночок, після того, як мріяли бодай про одного співрозмовника, раптом цей океан друзів, можна розмовляти, дивитися у вічі, тримати за руку. Перший день пішов на опитування: звання, віросповідання, вік, заняття, обов'язкова балаканина. Дехто на запитання про останнє місце проживання відповідав: «Тюрма». Інші на запитання про вік відповідали так: «Коли заарештували, було дев'ятнадцять, тепер двадцять три». Наступного дня Желіховський, зі злостивим лицем гномик, якого було ледве видно за пюпітром, почав бубоніти обвинувальний акт, але ніхто не слухав, та й не було чути: весь зал гомонів.

Інколи долинали окремі фрази: «Намагалися зблизитися з робітниками, переважно фабричними... і з допомогою обурливого змісту книжок, привезених з-за кордону... Прибічники Бакуніна вважали, що пропагандисти повинні негайно йти в народ, організовувати для революції... А Лавров визнавав... Страхітливі вчення Бакуніна і Ткачова... З настанням літа члени петербурзьких і гуртків. »

Смисл намагання Желіховського був зрозумілий: показати дві сотні притягнутих до справи людей, нібито пов'язані з ними інші сотні, а, можливо, й тисячі, як єдине величезне товариство. Уже й назву було придумали: «Велике товариство пропаганди». В усіх жандармських управліннях, поліцейських участках було розшукано й зібрано докупи арешти, обшуки, доноси, вияви незадоволення, факти й фактики, навіть листи підозрілого змісту, одержані ганебним шляхом перлюстрації: а в такій країні, як Росія, це добро, як відомо, не переводиться! Гори фактів, навіть гігантські, були нікому не потрібні. Треба було довести існування товариства. Адже немає більшого страховища для уряду, ніж це слівце: товариство. Відшукалися й початки злочинної організації, вони вели до гуртків Долгушина, Натансона і, певна річ, до зарубіжних пропагаторів. І ось, зшите з клаптиків багатомісячною копіткою працею Желіховського, розгорталося перед сенаторами, перед куп-

кою родичів, нечисленною публікою і гомінким гуртом обвинувачених це безглуздо величне плетиво: обвинувальний акт. По дрібницях, по клаптиках воно було, можливо, й правильне, але все разом — величезна брехня. Ще до суду в камерах обговорювалося: як поводити себе на процесі? Багато хто вважав, що слід зовсім відмовитися від судового слідства й останнього слова, не підтримувати всієї цієї брехні, облудливої комедії. Склад суду, адвокатів — усіх достобіса. Не визнавати! Інші вважали, що треба скористатися можливостями відкритого суду, вигукнути на весь світ. Серед «голгофівців», які сиділи в Петропавловській фортеці, більшість була за те, щоб не виступати, і лише Мишкін заявив, що нехай з ним роблять, що хочуть, але він не відмовиться від останнього слова. «Я не можу мовчати! Як хочте, а я говоритиму,— твердив Мишкін,— не можу не сказати падлюкам усієї правди про них самих. Дозвольте мені лише раз, лише одну промову...»

На клапті паперу він накидав чернетку своєї промови, яку пустив у фортеці по руках, її обговорювали, доповнювали. Усе це по секрету розповів Андрієві Фелікс Волховський, а тому в свою чергу Дід, Муравський, і тепер Андрій розумів, чому напружено витягнута постать Мишкіна, його крейдяна блідість і те, з якою увагою він слухав Желіховського і спостерігав за всім, що відбувалося в залі. Здавалось, він чекав хвилини, щоб узятися за справу. Андрій не міг звести з нього очей. Цей чоловік, тільки на три роки старший, а скільки встиг! Син військового писаря, він зробив блискучу кар'єру, служив топографом при генеральному штабі, військовий міністр знав його як чудового топографа й стенографа. Хтось казав, що він стенографував нечаєвський процес. І ось усе перекреслив, військову службу залишив, організував у Москві друкарню, де встиг чимало нашльопати потрібних книжок (Андрієві дещо потрапляло), справу було налагоджено, брошурували в Саратові, невдовзі, зрозуміло, провал, утеча за кордон і нова ідея: визволити Чернишевського! Приїхав до Вілюйська в мундирі жандармського поручика, попався, тікав, одстрілювався, схопили, закували в кайдани. Такі люди, як Мишкін, не просто викликали повагу, вони заражали якоюсь лютою жагою життя, боротьби. В Андрія навіть кулаки стискалися, коли дивився в біле, нервове обличчя Мишкіна.

«Я теж би отак! Я теж не став би мовчати! Якщо вже все одно». Про свою долю думав без хвилювання. Про ньо-

го й близько немає таких погроз, як у Мишкіна: адже нічого нового в них не набралось, усе той самий донос Соляникової з приводу відвідин квартири Макаревичів, лист до Гані через Рафаїла Казбека.

У перший же день зустрівся з Петром Макаревичем, якого привели з фортеці, й вони сиділи вчотирьох: Андрій, Петро, Фелікс і блідий, зовсім хворий, з рукою на перев'язі Андрій Франжолі. Фелікс і в Одесі чотири роки тому мав хворобливий вигляд, по-старечому сутулий, завжди напівсивий, зате Франжолі був красенем. Петро надзвичайно схуд, пожовтів на обличчі, був похмурий, жовчний і все нашіптував Андрієві: «Кепські мої справи... Я відчуваю, буде каторга...» Андрій помічав щось хворобливе, приховане, якусь незрозумілу заздрість до себе — тільки з боку Петра, одного Петра!— бо йому каторга навряд чи загрожувала, але не ображався, не дивувався. Адже всі однаково молоді, в усіх життя розрубане. То була навіть не заздрість, а смуток за цим життям, просто смуток. Петро чомусь нічого не запитував про Одесу — а втім, йому чимало міг розповісти Костюрін — і тільки наступного, здається, дня раптом промовив: «Я одержав звістку, що Ганя в Парижі».

І минула ще година чи півтори — на трибуні тривало читання акту, бубонів якийсь лисий сенатор,— і Петро, нахилившись до Андрієвого вуха, стиха сказав: «Ти знаєш, я дуже довго думав: добре чи погано те, що Ганя мене не любила? Не заперечуй, не треба. Я й раніше здогадувався, але за три роки все стало ясно. Адже по суті ніяких звісток, не рвалася сюди, нічим не ризикувала, аби хоч трохи... Я вже не кажу — як Маша, яка зробила нещасливу спробу...» Андрієві хотілося відповісти: «Ганя ризикувала не тут, а там. І ризикувала відчайдушно»,— але промовчав. Він зрозумів, що — неможливо. Йому довірялося найгіркіше, що наболіло за роки, і, можливо, так відверто лише тому, що Петро відчував — і в нього щось схоже. Але в нього було все-таки інше. Петро сказав: «Я ось що зрозумів: це добре. Це прекрасно. Бо, якби не так, було б несила страждати, знаючи про страждання інших. А так — удвоє легше. Га? Ти згодний?»

Андрій глянув збоку і по згорьованому обгорілому обличчю, померклих очах зрозумів, що страждання були нестерпні й — досі тривають. Він сказав: «Так, згодний». І пригадалися слова Гані, досить важливі: «Він не витримає. За вдачею він не революціонер, а бухгалтер». Що це

означало — почне виказувати? Зламається фізично? В очах Петра прочитав: нудьга смертельна. Він не був збуджений, як усі довкола, не брав участі в суперечках, шушуканні, виборі спільної лінії, сидів нерухомо, тоді як інші безперервно мінялися місцями, когось шукали, передавали записки. Дехто умудрявся кидати записки навіть за бар'єр, на «голгофу». Петро трохи ожив і з напруженою гримасою почав слухати, коли сенатор читав одеську частину. «А в червні 1873 року Макаревич разом з Франжолі оселився у шевського майстра Свечинського...» Далі описувалося — з мерзенною поліцейською скрупульозністю,— як була розкрита вся історія з перевезенням книжок.

«Старокостянтинівський єврей Мовша Шмульович Сіма,— читав сенатор, дещо гидливо, але чітко вимовляючи важкі єврейські імена,— сприяючи проскурівському справнику щодо розшуку осіб, які займалися ввезенням у Росію через австрійський кордон заборонених книжок... зав'язав стосунки з Іос Еллером (він же Кантор), котрий і запропонував...»

Було дивно чути викладений такою коров'ячою мовою опис тієї незабутньої ночі, коли Сіма заманив Соломона Чудновського в пастку — була місячна, трохи морозяна січнева ніч, точніше, початок ночі. Андрій і Петро їхали в прольотці слідом за візником Соломона, той нібито все передбачив, дізнався все можливе про Сіму, попередив негідника, що в разі чого його пристрелять, як собаку, документи в нього були в порядку, чудова фальшива борода, і ось він мчав кудись у темінь на околицю, де Сіма мав передати книжки, петляв найглухішими провулками, раптом зник, Андрій і Петро зупинили прольотку на розі провулка і почули крик: «Кінець!» Соломон устиг попередити, вони помчали, врятувалися. А Соломон — він сидів поруч зі звичною хитруватою посмішкою і слухав казенний виклад своїх подвигів,— з того січня сімдесят четвертого року пішов гуляти по тюрмах.

Одеську частину всі одесити слухали, зрозуміло, з увагою, але Соломон без упину коментував і пускав шпильки. Коли йшлося про квартиру Макаревичів, де збиралися підозрілі особи в одязі майстрових і де, за свідченням доносниці Солянникової, під час зібрань була така тиша, що вона, Солянникова, подумала — чи не роблять там фальшивих асигнацій, Соломон шепотів: «Феліксе, зізнайся, таки трохи друкували? Трішки бавилися купюрами, так?» Загалом було досить весело, і навіть історія зрадника Трудницько-

го, гидка сама по собі й ще неприємніша через те, що зачитувалося його «передсмертне пояснення», не могла зіпсувати настрою: якоїсь безшабашності й нервової веселості. Сенатор читав про те, що дворянин Георгій Трудницький остаточно залишив гурток, коли зрозумів, що тільки різня була у всіх на думці («Різати, різати хочу!»— шепотів Соломон, вдаючи озвіріле обличчя абрека, через що всі пирскали зо сміху), і визнав за свій обов'язок розповісти про плани своїх колишніх однодумців, виступити зі свідченнями на суді й потому позбавити себе життя. Такий був благородний план психопата. Однак, не в силі дочекатися закінчення справи, він покінчив життя самогубством навесні 1876 року. Соломон стиха проспівав: «Пам-пам-па-пам!»— початок траурного маршу.

Петро роздратовано обірвав: «Припини блазнювати! Адже ми на порозі каторги!» Потім читалося про Андрія: «Желябов, виключений з Новоросійського університету... знав тільки Ганну Розенштейн (Макаревич), яку зустрічав кілька разів на вулиці... Євгенія Петрова, на чиє ім'я Желябов просив адресувати йому листи в Одесу, виявилася вдовою поручика Окуньковою, котра засвідчила під час слідства, що Желябов у вересні 1874 року просив у неї дозволу скористатися її адресою для любовного листування...»

«Яка славна жінка!— юродствував Соломон.— Головне, сказала чистісіньку правду!» Андрій перехопив погляд Петра: важкий.

Сенатор читав: «Володимир і Сергій Жебуньови, Франжолі, Макаревич, Кац, Голиков, Дическуло, Ланганс, Віктор Костюрін і Желябов винними себе не визнали...» Читання акту закінчилося тільки на п'ятому засіданні. Всі були зморені, заколисані, здавалося, ці випробування нудотою та неймовірною кількістю слів досягли свого: пристрасті вгамувалися, настала зневіра. Але перш ніж перейти до судового слідства, головуючий Петерс оголосив, що через «тісноту приміщення» всі обвинувачені поділяються на сімнадцять груп по губерніях, і кожну групу судитимуть окремо. І тут настала мить вулканічного пробудження. «Ні! Ніколи! Ми протестуємо!— вибухнули вигуки.— Неприпустимо! Наші інтереси порушено!» Дехто вискакував на стільці, тупотів ногами. Особливо затято протестували на «голгофі». Що це означало? Величезну відстрочку справи, все затягувалося на місяці, на півроку, а зносити цю муку далі не було сил. У зал забігли жандарми

з шаблями наголо. Підсудні посхоплювалися з місць, якісь жінки з публіки скрикували, голосили, схоже було, що там істерики. На «голгофі» підвівся Мишкін, і голос його, надзвичайно сильний, прорізав увесь цей галас: «Навіть наші донощики,— гримів Мишкін,— не могли дочекатися суду й покінчили з собою! Наші товариші вмирають! Божеволіють! Ви боягузи! Боїтесь судити нас разом! А навіщо ж ця комедія обвинувального акту? Ви боїтеся своєї брехні!» Желіховський кудись зник, сенатори безглуздо тупцювали довкола столу, раптом було оголошено: засідання закрито. Жандарми, продовжуючи тримати над головами блискучі шаблі, тіснили підсудних до виходу. «Відмовляємося брати участь! Не відповідати! Не прийдемо!!— лунали голоси.— Ніхто не повинен з'являтися на неправдивий суд!» І тільки двоє, які п'ять днів сиділи окремо від усіх, плелися у хвості юрби з байдужим виглядом: зрадники Низовкін і Ларионов.

Наступного дня викликали першу групу, петербурзьку, «чайковців»: майже всі відмовилися брати участь у суді, і їх одразу ж повернули назад до своїх камер. 10 листопада прийшла черга до Андрія. Він також заявив Петерсу, що на знак протесту проти дій суду відмовляється брати в ньому участь, і був виведений із залу. Тоді ж, у коридорі, попрощався з Петром: того переводили з попереднього ув'язнення у фортецю, де він сидів до суду. «Якщо побачиш Ганю... Я вже не побачу, між нами буде верст тисяч шість... Скажи: все гаразд, усе по-доброму, бажає щастя. І ще скажи, найкраще, що було в моєму житті,— той вечір у Сен-Сергу, в горах, під Женевою, вона пам'ятає... А більше нічого. Ну, й...» На очі навернулися сльози, він потис Андрієві руку і швидко пішов. На нього чекав конвойний.

Що можна було зробити? Як допомогти? Приреченість була в ньому самому, в Петрі, він уже з цим змирився і так жив. Одного разу в окружному суді, коли слухали читання акту, він сказав Андрієві: «Знаєш, я надаю великого значення прізвищам. Прізвища даються неспроста. У кожному є свій потаємний смисл, треба його тільки розгадати.— Він говорив серйозно, як щось дуже продумане. Навіть промайнуло: чи не збожеволів нишком?— Візьми, будь ласка, наших Іуд. Від Трудницького — великі труднощі, від Гориновича — горе, від Низовкіна — низькі, негідні вчинки...» Андрій запитав, а що, на його думку, означає прізвище Макаревич. Петро подумав і печально зітхнув: «Означає одно: де Макар телят не пас...»

Весь час думав про каторгу. І як наврочив: дістав позбавлення прав маєтності і п'ять років каторжних робіт на заводі. Щоправда, на клопотання суду, каторгу замінили засланням до Тобольської губернії.

Вироку довелося чекати місяців два: розгляд справи по групах ішов повільно. Наприкінці листопада прогриміла промова Мишкіна, якої майже ніхто не чув у суді,— адже більшість протестувала й на суд не з'явилася,— але небагато вражених свідків переказували все до подробиць. Декілька чоловік прийшло з Мишкіним зумисне, щоб захищати його і не пускати жандармів на «голгофу», коли ті кинуться затикати йому рота. Розповідали, з яким хистом і вмінням було побудовано промову, з яким спокоєм і гідністю Мишкін виголосив її, Петерс розгубився, кілька разів, але якось невпевнено намагався перервати: «Про це ви можете не говорити» або «Прошу не вживати таких висловлювань», але Мишкін гнув своєї.

«Іполит сказав за всіх нас! Од імені покоління! Те, про що всі ми думаємо! Геніальний промовець!»— переказували захоплені оповідачі. Хтось необережно здивувався: «Подумати тільки — син писаря!» На нього відразу напали: «Саме тому він і зміг. Голос Росії! Як ви не розумієте?»

Мишкін справді зумів сказати багато: і про завдання соціал-революційної партії, з приводу того, щоб на руїнах нинішнього порядку встановити новий лад, близький народним потребам, і про те, що лад має бути — союз незалежних продуктивних громад, і про те, що мирним шляхом нічого подібного не досягти, бо народ не має інших засобів, окрім бунту, цього єдиного органу народної гласності. А це надзвичайно правильно! Немає в Росії іншої гласності, крім бунту... Він говорив про два революційні потоки, серед інтелігенції і в народі, й про те, що всі виступи інтелігенції є немовби відгуками заворушень у народі, й про те, що горезвісна селянська реформа призвела до того, що більш як двадцять мільйонів селян з поміщицьких холопів перетворилися на державних або чиновницьких рабів. Народ доведено до бідування, до хронічного голодування. Коли селяни побачили, що їх наділяють пісками та болотами, і такими клаптями землі, на яких немислимо господарювати, та ще й вимагають величезних платежів... «Джерело всіх революційних рухів — надзвичайні страждання народу і невдоволення його своїм становищем».

Петерс відраджував Мишкіна від загальних розмов і повертав до судочинства: «Прошу вас вести мову про те, ви-

знаєте ви себе винним чи ні?» Мишкін уперто не відповідав, продовжував свої викриття, потому він зробив заяву про незаконні заходи, які застосовувалися щодо нього під час попереднього арешту, про закуття в кайдани, в наручники, про те, що йому не давали не тільки чаю, а й навіть кип'яченої води, жодного разу не дозволили побачитися з матір'ю. Петерс повторював: «Ваші заяви абсолютно голослівні!» Нарешті, Мишкін сказав, що це не суд, а проста комедія, якщо не сказати гірше, ще ганебніше... Петерс вигукнув: «Виведіть його!» Жандармський офіцер кинувся до Мишкіна, «голгофівці» не допускали його, він прорвався, схопив Мишкіна, зчинилася бійка, інші жандарми поспішили на допомогу, Мишкін вигукнув: «Це ганебніше, ніж будинок розпусти! Там жінки торгують тілом через нужду, а тут сенатори задля чинів і нагород торгують усім найдорожчим для людства!» Жандарми били Рабиновича, Стопані, ще когось, хто захищав Мишкіна, а самого Іполита потягли до виходу. В натовпі чулися вигуки, істеричний регіт. «Кати, шкуродери!» Кажуть, Желіховський крикнув: «Це справжня революція!» Мишкіна повезли у фортецю. Двадцять третього січня було оголошено вирок: Мишкіна на десять років каторжних робіт, так само, як Рогачова, Ковалика, Войнаральського. Ще кількох чоловік засудили на менші строки каторги.

Андрія, як і багатьох, виправдали. Півроку сидіти в одиночці для того, щоб почути: не винний. Деякі сиділи по два, три роки і теж, як виявилося, були не винні. А хто відповість за роки, викреслені з життя? О господи, твоя воля! Із тих російських запитань, з яких кепкував Фелікс: «За що?» Ніхто не знає за що, і нікому не відомо, хто відповість. Казали, що всім виправданим треба негайно тікати з Петербурга, бо уряд може схаменутися і щось переграти. Теж характерна прикмета часу: сьогодні звільнять, а завтра знову для порядку схоплять. Наступного дня після оголошення вироку — його чули не всі, більшість, продовжуючи демонструвати зневагу до суду, залишилися в камерах — розійшлася чутка, що хтось стріляв у Трепова. Надвечір дізналися про подробиці: стріляла Віра Засулич, двадцятишестирічна дочка капітана. Ні до «Землі і волі», ні особисто до Боголюбова, за глум над яким мстилася, вона не була причетна. Стріляла в приймальній кімнаті градоначальника, майже впритул, але тільки поранила, кинула револьвер і спокійно віддалася до рук жандармів, які її мало не вбили.

Усе перемішалося: звільнення, вперше в житті Петербург, воля пахла сирим вугільним гаром, величезні, з темного граніту будинки вільно громадилися в морозяному тумані, їхали порожні конки, в них сиділи і повільно перемовлялися люди, і водночас — захоплення невідомою дівчиною, відчуття майже блаженства. *Вона не змогла витримати глуму над іншим.* О, якби всі, якби кожен так страждав! Згодом уже розповіли: в Пітер, щоб помститися Трепову, приїхали південні «бунтівники», здається, Чубаров і Фроленко, але справа затрималася, чи то не могли по-справжньому організувати стеження, чи то чекали на оголошення вироку з приводу Великого процесу, побоюючись викликати лють властей і помсту товаришам у відповідь. А от дві дівчини, які жили в «жіночій комуні» на Англійському проспекті, Маша Каленкіна та Віра Засулич, вирішили самі взятися за діло. Маша повинна була стріляти в Желіховського, Віра — в Трепова, в один день. Виявилося, Желіховського не було дома, і Маша вся в сльозах через невдачу прибігла в «комуну». Тим часом Віра очікувала своєї черги на прийом до градоначальника...

Якийсь пан у конці мовив: «Бідолашна наша Росія! Якщо вже дівки беруть пістолети і стріляють в *осіб*, наділених...» Було незрозуміло, чим пан невдоволений, чи самим фактом стрільби в *осіб*, чи тим, що за це беруться дівки, оскільки немає чоловіків. Треба сказати, що це останнє міркування дещо зачіпало за живе. А де ж горді бунтівники? Знамениті творці сполохів? Де італійські кинджали та англійські револьвери, котрі ці пани носять при собі постійно на зразок кисетів з тютюном? І Віра, і Маша були зв'язані з «південними бунтівниками». Андрій згадав, що Ганя Макаревич щось розповідала йому про Віру Засулич, про те, що Віра недовго випадково була знайома з Нечаєвим, за це жорстоко постраждала: два роки тюрми, найкращі роки юності. І головний київський «револьверник» Валер'ян Осинський, напевно, знав про намір дівчат. До того ж на той час, у січні, він був у Пітері. Чому ж дозволили їм діяти поодинці? Тут було багато незрозумілого. Водночас з почуттям радості й особливого торжества — а все-таки є вищий суд, повірники розпусти, пам'ятайте і тремтіть!— було якесь тривожне очікування. Цей постріл був не кінцем, а початком. Починалося щось незвідане. Андрій ще не знав, як до цього *нового* ставитися, але ясно відчував його прихід.

Володька Жебуньов тягнув Андрія у дім, де можна було день чи два побути перед від'їздом до Одеси чи бодай знайти адресу, де можна зупинитися. Доїхали конкою до Ліговки, підійшли до величезного, з багатьма під'їздами, будинку Федерікса, вибігли на другий поверх. У квартирі було повно людей. В одній кімнаті щось пили і їли, в іншій дим стояв стовпом, точилася запальна суперечка, у третій лобатий бородань, енергійно жестикулюючи, щось розповідав і навіть зображував, майже стрибаючи посеред кімнати, а довкола нього стояв гурт і слухав. Він розповідав про похорони якихось робітників, що загинули на заводі від вибуху, і про те, як поліція не наважилася заарештувати промовців, боячись юрби. Сталося це кілька днів тому. «Ні, ні, пановe! Часи перемінилися!— вигукнув бородань.— Поліція почувається непевно! А головне, перемінився настрій юрби!» І знову — про постріл Засулич, про підлість лібералів, про те, що хтось із «троглодитів» не схвалював її. Господиня квартири Перовська була майже непомітною. Швидко й нечутно перебігала вона з кімнати до кімнати, комусь щось передавала, приносила цигарки, склянки, виделки, когось, несучи в оберемку ковдри, вела на кухню спати. І знову, коли побачив її, був уражений: майже дівчинка! Нареченого її чомусь не було видно.

Підійшла і запитала: «Вам є де ночувати?» Він відповів: «Так, є»,— бо Жебуньов уже домовився, що вони підуть на Васильєвський острів. Лише мить дивився їй прямо у вічі і помітив, що очі — не дівчинки. Темно-синій, глибокий і якийсь надто твердий, навіть трохи неприємний через це погляд. Але ось посміхнулася як гостинна хазяйка, і обличчя вмить стало милим, дитячим: «А то, будь ласка, залишайтесь у нас. Місце є, ковдри знайдуться». І жартома показала на підлогу. Покликали в іншу кімнату, вона відійшла. Удруге розмова відбулася, коли Андрій прощався. Перовська запитала: «Важко їхати додому? Майже всіх ваших друзів засуджено...» Він усміхнувся: «Що ж у такому разі — залишатися тут?» Йому почувся докір. Але потім зрозумів, що ніякого докору, а просто — вона постійно *думала про тих*, хто залишився у фортеці. Всі веселилися, раділи свободі, а вона щохвилини думала про тих. Сказала, що їй напевно відомо, що хотіли замінити каторгу на заслання, але цар залишив каторгу, і що Мишкіна, Войнаральського до Сибіру не відправлять, умертвлятимуть у якійсь із центральних каторжних тюрем. «Ну, ми ще побачимо!— сказала вона якось невиразно й силувано

усміхнулася, подаючи руку.— Вітання Одесі! Це добре, що ви одразу їдете, правильно, розумно».

Жебуньов чекав з візником унизу. Різко похолодало, дув крижаний вітер, і, коли їхали по якомусь довгому мосту через Неву, Андрій змерз до кісток, аж цокотів зубами. «Додому, додому! Не подобається мені ця Північна Пальміра. І справді, для троглодитів, а не для людей...» Жебуньов сміявся: «Овва, голубе, хитруєш! Щось інше тобі не подобається, а не Північна Пальміра». Правильно, інше: всі ці петербурзькі мудрії гадали, що тільки вони володіють істиною на останній інстанції. Одні з них знову нерозважливо поривалися на село, інші тепер покладали надію на пістолети. Але ж нічого ще не було ясно, крім того, що: насувається нове. Через два дні він їхав у вагоні третього класу на південь, невдовзі скінчився сніг, пішли степи, він нудився, пив пиво, нікому нічого не розповідав, думав про старих, про Ольгу, пароплави до Феодосії, мабуть, не ходять, море штормить, слухав розмови про ціни на хліб, про холеру, про московські пожежі, про те, що Одеса чудово розвивається, американське місто, давно випередила Київ, пасажири змінювалися, дедалі частіше чулася малоросійська мова, євреї сокотіли на швидкому жаргоні, грали в карти, щось пили з маленьких пляшечок, у поляків були пихаті обличчя, але все одно видно, що голота нещадима, на перонах стояли жінки з дітьми, чи то щось просили, чи торгували, хлопчик з газетами біг по вагону, кричав про Бісмарка, моросили дощі, і, чим ближче до Одеси, тим дужче у вагоні пахло часником. А в Одесі сяяло сонце, кишів натовп, всі чомусь лементували, кудись бігли, носильники, чорнобороді, з червоними, обвітреними пиками, проштовхувалися до чистої публіки, а простолюд пер свій мотлох сам.

Андрій зупинився, здивовано огледівся: «Але ж ці крикуни, покрапливі люди — теж народ. Нема ні кінця, ні краю. Ось і пірнай туди, в них, греби, розколихуй. Чи багато наколишеш? Тут землетруси потрібні, щоб гори рухнули, моря розлилися...» Ніхто за всю дорогу в третьому класі, де їхала біднота, не говорив ані про Віру Засулич, ані про Великий процес, ніхто, напевне, й не чув таких прізвищ: Мишкін, Войнаральський. Ольга, побачивши його, вигукнула: «Боже, який худий!» — і заплакала. Руки її були в борошні, і, обнімаючи його, вона відставляла кисті, щоб не забруднити його пальта. Від її волосся, обличчя, від усього м'якого й теплого, що він стискав, струмував жадібний

дух свободи, остаточної свободи, тієї, про яку він начебто забув, але насправді не забував ніколи. І так він стояв, обнімаючи дружину худими руками, дихав, мовчав, закляк на місці.

Був один день, повернулося давнє, примарне. Він дуже любив дружину. Вдень ходили з Андрійком у гавань, увечері пішли до родичів на вечерю. Тесть був люб'язний, одразу запропонував грошей, гострих тем уникали, ніхто з родичів не ставив безтактних запитань, мовби Андрій повернувся не з тюрми, а з якоїсь нудотної подорожі. Лише раз тесть не стримався, коли хтось, здається, Тася, завела мову про Віру Засулич. Тася запитала: чи не єврейка Засулич? Андрій здивувався: «Та вас, я бачу, це питання мало цікавить. Ви газет не читаєте. Всі газети пишуть: дворянка, дочка капітана». І тут тесть, побагровівши, відповів сердито: «Нас це питання не цікавить, а обурює, якщо хочете знати! Влаштувати в Росії якийсь дикий американський Захід — хіба це діло? Кожен сам собі прокурор? Десь щось не до вподоби — бах-трах?! Так ми всі один одного перестріляємо!»

Андрій не став сперечатися: Ольга дивилася благально. Сказав тільки, що іншим разом спробує пояснити обставини цієї події, тут усе не просто. Яхненко бурчав: «Не треба мені нічого пояснювати, я пречудово все розумію...» Але — небезпечну тему припинили. Коли розходилися, тесть притримав Андрія за лікоть і запитав стиха: «Ви під наглядом?» Андрій відповів, що не знає. Можливо, під негласним. Насправді знав напевно, та не хотів лякати. Тесть сказав: «Я вам раджу якнайшвидше виїхати. На деякий час зникнути, сховатися зовсім! — у його очах світилося справжнє занепокоєння.— У місті тривожно, Левашов усіх підозрює в крамолі. Знаєте що? Їдьте за кордон. Паспорти я спробую вам з Оленькою дістати. На перший час дам грошей...»

Оскільки Андрій вагався з відповіддю, тесть палко пояснював, очевидно, давно продумане й виважене на сімейній раді: про якусь родичку, чудову людину, вона добре влаштована, живе в Монтрі. Андрій вагався лише в одному: одразу відмовити чи, щоб не засмучувати старого, вдати приховане бажання, вдячність. Не було аніякої охоти тікати за кордон. Адже це саме втеча і в деякому розумінні — зрада. Старий не знав, як часто на сходках, сперечаючись з приводу вчення західних пропагандистів, особливо Бакуніна і Ткачова, він відзначав глузливо: уявіть, на березі

бійка, люта, б'ються кілками, вбивають, а на тому боці річки стоять чоловіки і дають поради, як битися: «Лівою бий! Лупи правою! Заходь ззаду!» Яхненко стишив голос: «Якщо не вдасться з паспортами, можна знайти спосіб, через кордон — розумієте? Є надійні люди...» Андрій усміхнувся. Тесть мав вигляд справжнього змовника, хоч відчайдушна рішучість давалася взнаки: він пополотнів од хвилювання, навіть покрився потом. Ох, як йому хотілося спровадити зятя до тітоньки в Монтрі! І напевно, неймовірно хотілося того ж Ользі. «Ні, Семене Степановичу, моя програма зараз інша,— сказав Андрій.— Я поїду в село».— «У село? Ваша справа... Вольному воля...» Тесть так засмутився, що відразу ж перервав розмову і відійшов. Наступного дня вранці була тяжка суперечка з Ольгою, з риданнями, заклинаннями, нарешті з докорами в тому, що з його вини розбите життя. Вона не могла зрозуміти, чому не можна виїхати за кордон. «Боже мій, адже й там можна займатися революцією! — вигукнула вона як останній аргумент.— І там є робітники, і там можна організовувати гуртки!»

Він зібрався в село не тому, що сподівався на відродження давньої мрії — хоч, якщо бути чесним, мрія вабила, була вбита не до кінця,— і, головне, не вбачалося нічого чудового й нового,— а просто від того, що знудьгувався за старими, за селянською роботою, за кіньми, за землею. На півдні вже пахло весною. Він не хотів чекати жодного дня. В Одесі був розлад: дехто з розгромленого гуртка Заславського намагався організувати робітників, «бунтівники» гуртувалися довкола Дебогорія-Мокрієвича і Ковалевської, але від них Андрій, як і раніше, був далекий (усі вони були нелегали, але займалися ризикованими дрібницями), і була ще жменька радикалів довкола Івана Ковальського... Хоч сам Іван давно став нелегальним і пропагував тероризм — Андрій знав Івана кілька років, поважав його і приятелював з ним,— але вся його компанія, куди входило декілька радикальних одеських дам, була настроєна на старий народницький лад. Андрій цілком міг би до них пристати і придумати спільно щось на зразок поселення, селянської комуни, хоч його турбувала деяка маніловщина і прекраснодушність цих добрих людей: усі вони, як йому здавалося, були мало пристосовані для роботи «в народі». Давня історія! Всі ці діти дворян, нотаріусів, миловидні вдовиці, сповнені гарних намірів... Саша Афанасьєва, випускниця Смольного, в пенсне, тоненька

й елегантна, як з картинки журналу «Паризький огляд», твердила: «Я буду пралею! Я пратиму білизну!» Начебто в селах потрібні комусь пралі. Але він, напевне, приєднався б до них, якби дійшло до діла, проте — зрозумів одразу ж, після першої зустрічі з Іваном Ковальським — поки що все обмежувалося розмовами на вечірках з червоним вином. Івана зустрів наступного дня після свого повернення до Одеси. Зустрів, звичайно, на вулиці. Іван був чоловік вуличний. Ніхто не знав, де він жив, де спав, та чи й спав коли-небудь. За рік, що Андрій його не бачив, Іван мало змінився: той самий неохайний, «нігілістичний» вигляд, нечищені чоботи, на плечах плед, та ж вайлувата, з легким накульгуванням хода, довге волосся і величезний, густий рум'янець на всю щоку, яким вирізняються одеські бродяги та биндюжники, що цілісінькими днями перебувають на повітрі. Колишній семінарист і життєписець сектантства (навіть в «Отечественных записках» статейку видрукував), Іван був зовні схожий, та, напевне, й суттю, не на революціонера, хоч і не розлучався з великим револьвером та кинджалом, а на втікача ченця, гультяя й дивака, на зразок гоголівського Хоми Брута.

Колись разом, в одному році поступали до Новоросійського університету, невдовзі Івана виключили за невнесення грошей. Іван дивував добротою, безкорисливістю і якоюсь особливою здатністю жити в цілковитих злиднях. Коли вигнали з університету, він і далі, як багато хто — як і Андрій,— терся серед студентів, на сходках, кухмістерських, на бульварах, пропагував, сперечався, пропонував нечувані ідеї. Наприклад: влаштувати гурток по врятуванню пропащих юних створінь, швачок і кравчинь. Узимку він завідував буфетом у студентській їдальні (ця посада була громадською), за що одержував дармовий обід на двадцять копійок,— і відзначався дріб'язковою чесністю. Влітку завідував студентською бібліотекою, теж безплатно: тільки за те, що користувався приміщенням бібліотеки для ночівлі. Часто його зустрічали в спеку, на сонці, носив стоси книжок у районі фонтанів, далеко за містом. «Що ви тут робите, Ковальський?» — «Та ось, несу товаришам...» Добросовісний книгоноша тяг книжки пішки верст за десять! Потім він пропадав серед сектантів, знову з'явився в Одесі десь у сімдесят шостому році, але був уже нелегальним, жив під чужим, якимсь польським прізвищем.

Іван перший упізнав Андрія, радісно вигукнув і, затягнувши його в провулок — вони зустрілися на багатолюдній

вулиці Поліцейській, між Грецьким базаром і семінарією,— почав розпитувати про знайомих, про Фелікса, Макаревича, про промову Мишкіна і, звичайно, про постріл Засулич. Вигляд у нього був якийсь розхристаний, ще більше, ніж завжди, *не від миру сього.* Майже не слухав, а говорив сам, збуджено, голосно, зовсім не звертаючи уваги на те, що можуть почути перехожі. «Ви не уявляєте, яке це справило враження! А що залишається нам, бідним? Стріляти, стріляти і стріляти!» — І він, сміючись лукаво, поплескав себе по животу, де випинався револьвер.

Андрій не міг стримати усмішки. Невиправний Фра-Дияволо! Де ти будеш «стріляти» із свого опереткового пістолета? Одеса, з її сонцем, морем, свободою, з ліниво гуляючими людьми, здавалася йому наймирнішим і найщасливішим місцем, а одеські радикали, навіть нелегальні,— потішними пустунами. Іван запропонував піти пообідати. Сказав, що знає неподалік товчка чудовий трактирчик, де недорого й смачно годують. Андрій бачив: йому треба було ще щось розповісти чи навіть показати, для чого вулиця не годилася, треба було усамітнитися. «Чудовий трактирчик» виявився жалюгідною лавочкою з ганком на дві сходинки і з наляпаною якимсь базарним п'яничкою вивіскою: дві смажені камбали, огірок і по нижньому краю напис: «Біла харчевня». Що в цій харчевні було «білого», залишалося незрозумілим. Усередині такий бруд, ніби тут не підмітали, не чистили місяцями. І все ж Андрій із задоволенням сів за брудний столик, огледівся, вдихнув чадний кухонний дух: уперше за півроку потрапив до харчевні, нехай навіть у такий хлів! Підійшов половий із серветкою під пахвою. Андрій і на цього хлопця з тупим і водночас зухвалим обличчям дивився задоволено.

У харчевні не було ані душі. Іван витягнув з-за пазухи і показав Андрієві те, задля чого вони сюди прийшли: щойно видрукувану прокламацію з великим заголовком: «Голос чесних людей». Уважно прочитати тут не було змоги. Андрій зрозумів тільки, що це відгук на постріл Засулич, отже, віддруковано цими днями, і прочитав кілька фраз з приводу вбивства шпигунів, утечі з-під варти і твердження, що дух часу не той, як раніше, і що наступала «фактична боротьба соціал-демократичної партії з цим підлим урядом російських башибузуків». Вертілося на язиці запитати: а що це за соціал-демократична партія? Те саме, що й соціал-революційна? І чи існує вона насправді, чи це тільки мрія кількох завзятців? Іван поквапливо роз-

повідав: одразу після звістки про постріл у Трепова було вирішено чимось відгукнутися на цю подію, «якось себе виявити», за висловом Івана. «Адже тут було сонне царство! Ох, тяжко жити на світі...» — промовив Іван. Він зібрав кількох радикалів із свого гуртка, наказав кожному написати текст, вибрати кращий — ним виявився текст самого Івана,— і того ж дня надрукували, це було не далі як учора. Друкарня в них убога, уміщується вся в чемодані, в ящиках з-під сигар, каси немає, і потрібну літеру подовгу відшукують у купі шрифтів. А саме «друкування» провадиться за допомогою щітки для взуття або ж попросту «філейними частинами»: Іван разів зо два підвівся і шльопнувся на лавку, показуючи, як усе надзвичайно легко робити. Віддрукували вже дві прокламації: одну про страту злочинця Лук'янова, другу про нещодавно виявленого зрадника Краєва. Але прокламацію про Краєва, так само як і «Голос чесних людей», розповсюдити ще не встигли.

Половий приніс дві тарілки бурди, де плавало щось із капусти. Іван сьорбав жадібно, а Андрій раптом відчув, що не може,— це було майже те саме, що давали у попередньому ув'язненні! Він запитав: «Ви що ж, гадаєте, що знайшли шлях?» Прокламація не закликала прямо «стгіляти, стгіляти і стгіляти», але вчинок Засулич сприймався із захопленням. «А ви хіба так не вважаєте?» — у свою чергу запитав Іван. Уся та недовга зустріч з Іваном, прокламація, харчевня, розмови запам'яталися до найменших подробиць. І — якась марудна, незугарна збудженість Івана, його звичка, зітхаючи, повторювати: «Ох, тяжко жити на світі!», і те, що він кудись поспішав, їв жадібно, і Андрієві теж було ніколи, але встигли поговорити про важливе...

Ковальський сказав, що тепер багато хто вважає, нібито шлях знайдено. Але ось він не певен, що це так. Тут був Осинський, який завзято пропагував метод, як він його називав — «дезорганізаторський». Тобто вбивства високих сановників, відомих своєю жорстокістю щодо революціонерів, страта шпигунів, визволення товаришів з тюрем. Але все це, між іншим, різні речі. Визволяти товаришів з тюрем можна і треба, але зробити політичне вбивство основним завданням партії — ні, даруйте! Зверніться до Сергія Геннадійовича Нечаєва. Головне те, що народ цього шляху не зрозуміє і не сприйме. «Ви, сподіваюсь, погодитесь!» Андрій сказав, що давно був згодний, але останні події змушують його дещо вагатися. Адже річ у тому, що уряд

не хоче йти ні на які поступки. Навпаки: тиснуть дедалі дужче, затискують тугіше. А як протидіяти? Ну хоч би, як відповісти на екзекуцію Боголюбова? На розправу з тими, хто протестував? На те, що майже сімдесят чоловік померло, не дочекавшись суду? На звірячі вироки, каторгу, заслання — за що? Цих людей, які в люті хапаються за револьвери, можна зрозуміти. Адже будь-яка людина, в якої є бодай крихта честі й здатність співчувати чужому стражданню... «Але все-таки? Ваше останнє слово?» — «Моє останнє слово... — Андрій замислився.— Навіщо ж так? Адже я не підсудний».— «Ага! — торжествував Іван.— Не можете сказати прямо: «Так»? Тож воно й є! Кров — справа серйозна. Ви ж із селян, знаєте, що почнуть казати: «А, пани між собою «стгіляють»! У кращому випадку — байдужість...»

Того дня Іван говорив щось несхвальне про страту шпигунів. Не в тому розумінні, що він проти помсти шпигунам взагалі, а тому, що визначити, хто з цих панів гідний мотузки, хто кулі, хто, можливо, добрячого мордобою чи громадського презирства, буває досить важко. Можуть бути й помилки. Тим часом рішення про страту приймаються поспішно, як правило, трьома-чотирма особами юного віку, і вирок, звичайно, одноманітний: смерть. Нечаєв, пам'ятаєте, зауважував слушно: «Кожен шпигун має бути задушений, потім буде прострелена голова». Тепер усі нібито заперечують нечаєвщину, відхрещуються руками й ногами. Ми, мовляв, цього диявола знати не знаємо і відать не відаємо, аж ні: дещо знаєте, трішки відаєте. Гориновичу навіть і голову за статутом прострелили, тільки сучий син оклигав. Але ж історійка з ним незрозуміла. Не на сто відсотків доведено, що слід було вбивати, можливо — мордобою вистачило б...

«Навіщо ж носите револьвер і кинджал?» — запитав Андрій. Іван пояснив, що з єдиною метою: власної безпеки. Він твердо вирішив і всюди це повторював: не можна дозволити себе заарештувати. Треба чинити опір! Коли революціонери покажуть властям, що вони не кролики, яких можна брати голими руками і садовити в мішок, а потім робити з ними що завгодно, морити голодом, мордувати, тримати роками без суду, коли кожен при арешті почне чинити збройний опір, стріляти, вбивати, якщо треба, оборонятися кинджалом — тоді авторитет революціонерів зросте вдвоє. Ось він викарбував із Акція, на кинджалі: «Oderint, dum metuant».

Нехай ненавидять, аби боялися.

«І, крім того, запам'ятайте! — переконував Іван.— Збройний опір є діло святе. Це є захист особистості. Чого нам, росіянам, особливо і трагічно не вистачає, і тому є історичні причини, це — вміння захищати особистість!»

Слухаючи тоді Ковальського, Андрій і подумати не міг, що дуже скоро — не мине й кількох годин — Іванові доведеться застосовувати свою теорію на ділі. Чесно кажучи, хоч і ставився до Ковальського із симпатією, але не дуже серйозно. При всьому його розумі, начитаності, безкорисливості Іван усе-таки належав до розряду «міських божевільних». Кумедний тип! Жив майже Діогеновим життям. Боявся жінок. Радикальні дами, які час од часу намагалися опікати його — що було нелегким завданням, бо він уникав будь-якого заступництва, тим більше жіночого,— нишком глузували з нього. Він не був ані забіякою, як Андрій, ані творцем сполохів і змовником, як Дебогорій з компанією, і раптом — ідея кривавого самозахисту! Андрієві навіть здалося, що про це говориться на повен голос і, за його власним визначенням, *скрізь* чи не для того, щоб дійшло до потрібних вух як застереження: цього дивака, мовляв, не здумайте зачепити?

Прощаючись, Іван сказав, що поспішає у важливій справі, але просить обов'язково прийти завтра і розповісти «всім нашим» про суд, про Мишкіна, Фелікса та про все інше. «Ви тут перша ластівка. Всі чекатимуть з величезним нетерпінням». Дав адресу сестер Віттен: будинок на Садовій, третій поверх. З обома сестрами, Оленою та Вірою, Андрій був знайомий, обидві домашні вчительки, а Олена років шість тому мала в Одесі особливу школу: наочного навчання. Але тепер Олени, здається, не було в місті, вона працювала сестрою-жалібницею в якомусь військовому лазареті. Іван сказав, що господарює зараз у квартирі Віра, але «з наших» буде чоловік сім, серед них Коля Віташевський, якого Андрій повинен пам'ятати, один колишній юнкер, поляк, який місяць тому втік з херсонської тюрми, ще дехто.

Домовилися, що Андрій прийде завтра раніше, години о п'ятій, щоб зробити повний звіт про процес. Розійшлися на вулиці, Андрій попрямував додому, на Гульову, Ковальський потьопав на Старопортофранківську — черевики його були стоптані до неймовірності, підборів не лишилося, Іван не піднімав ніг, якось тяг їх по землі. Бідолаха Діоген! Не знав, що востаннє йде по одеському сонечку,

дихає морем, запахом вапнякового пилу... Андрій навіщось сказав Ользі, що збирається навідатися до Віри Віттен. Ольга і Віттенші, так називали сестер Віттен, були знайомі, зустрічалися у спільних друзів. Ольга і Віра, обидві музикантки, обидві грали на цих зустрічах — у Семенюти, давнього приятеля з городищенських часів — на фортепіано, в чотири руки. Ольга несподівано холодно відповіла, що з Віттеншами давно не бачилася і не має бажання побачитися. Що сталося? Нічого особливого, крім того, що обидві з глузду з'їхали зі своїм Ковальським, блазнем, якісь у них вечори, диспути, клопоти, бог з ними всіма. Вони і з Семенютою розознайомилися. З усіма порядними людьми. Ну, й бог їм суддя, чудово, подалі від них.

Розпитавши докладніше, дізнався, що восени Віра Віттен зустріла на вулиці Ольгу, запитувала про Андрія й дуже здивувалася з того, що Ольга не збирається їхати до Петербурга домагатися побачення. «Після цього вона стала мене зневажати. І на вулиці відтоді не вітається. Така дурна! По-перше, я не могла залишити дитину, по-друге, батько не дав би мені грошей на дорогу. А по-третє, яке її собаче діло і що вона знає про наші стосунки? — Ольга говорила це дуже схвильовано, обличчя стало злим, губи побіліли, стулилися сухим пучком. Коли сердилася, відразу раптом старіла, на щоках з'являлися якісь ямки, неприємно було дивитися.— І так зверхньо: Еге ж, я бачу, ви не Волконська. І навіть не Волховська...»

Дуже не хотілося Ользі, щоб він ішов до Віттенів. Вона казала, що це небезпечно, що треба бути обачнішим — хоч би попервах. Він терпляче пояснював, що піти вкрай необхідно. На нього чекають люди, які хочуть знати, що сталося з друзями. Він перекаже вітання. Розповість, як вони тримаються. Невідомо, чи повернуться вони звідти, з каторжних централів, із Сибіру. Вона не розуміла. Ні, не розуміла, та й годі. Ще раз пересвідчувався в тому, що нерозуміння не злісне, а глибоко натуральне, природне, перемогти яке неможливо. Люди з цим народжуються і помирають. А інші люди народжуються з *розумінням*, і саме вони, мабуть, і є по-справжньому близькими людьми. Тієї ночі, коли він повернувся, розповідав багато годин підряд, вона жадібно слухала, зі сльозами на очах, перериваючи оповідь поцілунками й риданнями, бо дуже жаліла його і всіх його товаришів, а потім раптом несміливо мовила: «Андрійку, але ж Мишкін стріляв у козаків, це правда? «Альошу Поповича» теж підозрюють у вбивстві? Але ж є

закон, і такі справи все-таки караються, правда?» На цю дурницю він відповів: а її власний чоловік, який не вбивав, не стріляв, за що півроку відсидів в одиночці? Тоді вона ще несміливіше й безпорадно сказала: «Але ж тебе виправдали!»

Оце й було те саме: яке не можна перемогти.

Розмова про Віттен відбулася вже після вечері в родичів і відмови їхати до Швейцарії. Він розумів, що ніякі пояснення не потрібні. *Нерозуміння* робило свою справу: все йшло до кінця. Він сказав, що дізнався про пароплав: третього лютого відчалює «Трувор». Він поїде до старих, у Крим.

Рано-вранці прибіг малознайомий студент, за дорученням Дебогорія, зі страшною звісткою: напередодні, 30 січня, пізно ввечері — тобто через кілька годин після обіду в «Білій харчевні» — Іван Ковальський і члени його гуртка були заарештовані на квартирі у Віттен, на Садовій. Ковальський дотримав слова: вчинив збройний опір. Здається, вбив жандарма. Інші теж стріляли.

Про подробиці Андрій дізнався згодом. Значно пізніше, коли був суд. Хтось із причетних до гуртка Ковальського виявився зрадником. Поліція довідалася про адресу Віттен. Агент проник у квартиру тридцятого вранці, коли не було Віри, знайшов друкарню в ящиках з-під сигар, яку тільки за день до того принесли сюди, і виявив на столі кимось завбачливо залишений рукопис «Голос чесних людей». У жандармського полковника Кнопа опинилися в руках усі докази. Він міг діяти напевно. Для арешту злочинців послав цілий наряд жандармів, вісім чоловік на чолі зі штабс-капітаном. Звичайно ж посилали двох жандармів. Але тут знали заздалегідь: і те, що схоплять усіх разом, і те, що може бути опір. У Віттен зібралося чоловік сім, було дві жінки. Сиділи за столом, пили чай. Штабс-капітан Добродєєв на чолі свого загону, та ще з юрбою понятих в ар'єргарді, швидко зайняв опорні пункти квартири, наказав усім залишатися на місцях, сів до столу і розпочав допит. Паспорти в усіх були в порядку. Добродєєв переписав адреси, потім сказав, що повинен кожного обшукати. Першим покликали до столу Ковальського. Той підійшов нерішуче, плутано відповідав, вдаючи, що не розуміє, чого від нього вимагають, і раптом вихопив з-під піджака револьвер і клацнув курком: револьвер дав осічку. Штабс-капітан з вигуками «Жандарми! Жандарми!» метнувся до Ковальського, перекинув стіл з лампами, в темноті пролунали постріли — стріляв той самий юнкер, Світич, який утік,

з херсонської тюрми, але стріляв, очевидно, в стелю, для перестраху жандармів. Ковальського звалили, відібрали револьвер. Тоді він вирвав з-за пояса кинджал, поранив жандарма, штабс-капітана ударив у скроню, але Світич і Віташевський метнулися Іванові на допомогу, тоді як інші почали спалювати папери. Знизу кричали: «Здавайтесь!» Ковальський з кинджалом у руці намагався пробитися, поранив ще когось із жандармів, його схопили, він одчайдушно боровся; інші члени гуртка бачили з балкона, як його, зв'язаного, впихали до карети, і зверталися до перехожих, щоб ті допомогли Ковальському. Ніхто не допоміг. Ковальського повезли. Замкнуті в квартирі довго ждали, поки прибула рота солдатів і почала правильну облогу. Приїхав начебто сам градоначальник граф Левашов, керував бойовиськом, матюкаючись при цьому, як візник.

Іван точно виконав те, що обіцяв: чинив опір до останнього. Спочатку стріляв, потім бився кинджалом, потім — голими руками. Він свідомо йшов на загибель. Чи був сенс у загибелі? Про це думав Андрій, коли стояв на палубі «Трувора» і дивився на Одесу, з якої відпливав. Сенс був. Якщо стискаються кулаки, коли думаєш про Івана, і злим парусом здіймається ненависть, значить, те саме відчувають інші, і в цьому — сенс. Іван знав, що його зрадили, що за друкарню і за «Голос чесних людей» його чекає неминуча каторга. Якщо вже такий святий, як Іван, не витримав, підняв руку і закривавив її — що ж то за світ, у якому випало жити? Сенс цього злиденного, вуличного, без наживи та вигоди для себе, нещасливого життя виявився в його фіналі. Бо ненависть — сенс. Коли-небудь з цього сенсу неодмінно щось народиться: наприклад, високі багатоповерхові будинки, сила-силенна будинків. Він дивився на місто, що віддалялося, і йому здавалось, що там, на обрії, в крейдяному мороці громадиться безліч багатоповерхових будинків.

Десь на набережній стояли Ольга з Андрійком. Він пригадав, як кілька років тому відпливав звідси в Крим, уславлений вигнанець, натовп кричав «Ура!», він був веселий, сповнений сподівань. Тепер проводжали тільки дружина і син. Юрба на набережній вітала якусь італійську співачку, котра від'їздила до Ялти. Все це занурювалося в глибину мороку, оповивалося димом, зникало. Він нікого не міг розгледіти. Ольга пообіцяла, що приїде до Султанівки в травні. Було зрозуміло, що не приїде. Через три доби зійшов на феодосійський берег і одразу почав шукати

коней у Султанівку. Поштова карета йшла на Сімферопольський тракт лише вранці наступного дня. Наймати окрему бричку — не було грошей, і він залишився в місті, в старого рибника Лулудаки, де батько завжди купував рибу для нелідовського маєтку. Старий був досить добрий, розумний, але з ним пов'язані неприємні спогади: він був родичем того багатія Панаса Лулудаки, чию стипендію в Новоросійському університеті (для молодих людей Феодосійського повіту) Андрій деякий час одержував. На другому курсі стипендію Лулудаки — 350 карбованців на рік, то не жарт — він чомусь одержувати перестав. Що там скоїлося, було незрозуміло, а можливо, просто забули: здається, багач помер, а його душоприказниця вирішила знайти інше застосування грошам. Але ось що запам'яталося: почуття власної жалюгідності в тій боротьбі за зневажену справедливість, яку затіяв батько. Зрозуміло, в Одесі Андрій і пальцем не поворухнув для того, щоб повернути стипендію. Ладний був ночами працювати в порту, на складах, добуваючи гроші, але не принижуватися, не повторювати проклятих слів «про звання моє та бідність, які дають право...». Зате коли приїхав улітку додому, батько відразу напосівся на нього і змусив діяти. «Ми цю скнару примусимо видобути гроші з гамана! Зазіхнула! Небіжчик на святе діло поклав, а ти, злодійко, хочеш у дітей украсти?» Весь гнів вихлюпувався дома, а в місті, куди тьопали з Андрієм, батько розмовляв благально, сльозливо, але завжди настирливо. Ходив до мирового посередника, у феодосійську дворянську опіку, писали заяви, витребували копії зобов'язань та посвідок з університетської канцелярії — атака на душоприказницю, якусь Марію Іванівну Лулудаки, велася грізна, але та не піддавалася. Ось і зупинилися тоді в рибника, який був далеким родичем померлого багатія і душоприказницю з якихось причин ненавидів ще лютіше, ніж усі позбавлені стипендії. З цим старим, Іваном Христофоровичем, батько навіть радився, як краще діяти, щоб болючіше Марію Іванівну прищемити.

Усе це згадувалося тоскно. Бо не витримав клопотів, ходінь по присутствених місцях, обов'язкових скаржень на бідність і неспроможність, полаявся з батьком і достроково втік до Одеси.

Іван Христофорович помітив Андрія, який тинявся по базару, коротаючи день, радісно гукнув. Довелося піти до рибника й ночувати в нього. Хоч як дивно, в цьому місті,

майже єдиному на узбережжі, не виявилося вірних друзів. Готель був не по кишені. Він повертався додому, як блудний син, голий, самотній, без копійки. Якби старий Христофорович знав, якого волоцюгу і шалапута він прихистив на ніч! Але вигляд у Андрія був респектабельний, зумисне одягнувся краще, щоб підбадьорити батьків: темне гарне пальто, ще зовсім не ношене (майже рік провисіло в шафі на Гульовій), піджак з вилогами, краватка метеликом, капелюх, палиця, шкіряний німецький саквояж. А в саквояжі — нічого, крім пари білизни та кількох книжок. Що ж там було? Остання книжка «Отечественных записок», Зібер про Рікардо, статистика Кольба, яку Андрій любив перечитувати, щось з історії. Було, звичайно, й кілька брошурок підбурливих за змістом, возити які було ризиковано, за будь-яку зашлють у Сибір, але вже дуже Андрій приохотився до них, пам'ятав, з яким успіхом читалися. Особливо «Що ж то, браття». Велика штучка! На п'ятьох сторінках про все сказано: про те, як селянина лупцюють, спершу дубцем, тепер карбованцем, про землю і Земський собор. У попередньому ув'язненні з автором познайомився: з тихим підсліпуватим Шишком. Одержав, сіромаха, десять років каторги.

І ось у старого рибника Христофоровича.

Спочатку нічого: пили вино, курили турецькі цигарки, грек розповідав про батька, той став приїжджати до міста зрідка, в поміщика, пана Нелідова, справи кепські, хоче продати маєток. Потім запитав: чи то правда, що був якийсь суд у Петербурзі і якихось молодих людей цар знову заслав до Сибіру? Щось чув і про Андрія, але, очевидно, не від батька. Батько, звичайно, мовчав. Андрій не любив лукавства і, помітивши, що старого розбирає неймовірна цікавість, для чого й це запрошення, і молоде вино, і цигарки, відповів прямо: так, мовляв, і так, усе правильно. Але — виправдали! Отож ніякої небезпеки для купця першої гільдії немає. Старий зареготав: «Е, Лулудаки не боїться! Турків не боявся, татарських абреків не боявся, холери не боявся — а тепер сімдесят років, який може бути страх...» Але затим почав обережно з'ясовувати: чого ж молоді люди хочуть і заради чого страждають?

Андрій завжди користувався будь-якою нагодою, щоб казати людям правду, пояснювати, розтлумачувати. Міг говорити годинами, сперечатися з десятьма супротивниками і не поступатися,— так бувало на одеських сходках, до кулаків,— міг терпеливо переконувати, як той «чарівник»

з казки, найтемніших і нетямущих. Але рибник, купчик і, зрозуміло, експлуататор найманої праці, був непідходящим об'єктом для пропаганди. Крім того — дійде до батька, той перелякається. Тому відповів коротко: «Заради чого? Ну, скажімо, заради одного — справедливості».

Лулудаки знову реготав: ха-ха, справедливості! Є такі жінки, вродливі й дурні, їх усі обдурюють, і вони всіх обдурюють. Оце і є справедливість. Гірші діла творилися в ім'я справедливості: християни різали турків, турки — християн, французи бомбували Севастополь, римські владики спалювали на вогнищах. Найстрашніше зло на землі! Страшне тим, що його немає, воно не існує...

Щось на зразок цього говорив старий грек.

Отже, по-вашому, пане Лулудаки, боротися за справедливість немає рації? Так, так. Абсолютно ніякої рації. Зрозуміло, він плів дурниці, але оскільки випили цілу чвертку вина, то розмова ставала потішною. «Ми, греки,— казав старий,— найстародавніші жителі на цій землі, нас гнобили дикі степові племена, номади, розбійники, генуезці, татари, згодом ви, росіяни. Де ж справедливість? Може, треба боротися проти вас усіх? Адже ми перші поселилися на цьому березі! Ні, не треба. Ми хочемо ловити рибу в морі, як дві тисячі років тому, ось і все. Бо справедливість — це те, що дає нам море і бог».

Ага, ви справжній гегельянець! Ви виправдовуєте все суще. Все, що існує, розумне, чи не так? Андрієві було весело. Давно не було так весело, легко і якось принадно жити. Чорт забирай, крім справедливості, є багато прекрасних речей: наприклад, море, вино, старі люди, п'яні розмови! Отже, синьйоре Лулудаки, ви виправдовуєте будь-яку дійсність? Не розумію, про що ви там говорите, але, що б ви не казали, я це виправдовую. Так, так, я виправдовую! Виправдовую, виправдовую!

А грек сміявся і тремтів усім своїм старечим, пористим, як коричнева губка, лицем, здіймав руки і змахував ними, щось благословляючи. Андрій радісно дивився на нього. Старий подобався йому дедалі більше. Який милий, веселий експлуататор найманої праці! І він розумний. Ці старі, що прожили важке життя і дечого домоглися, дуже навіть метиковані. Дорогий мосьє Лулудаки, років тридцять тому, коли ви були простим рибалкою, вам не здавалося, що все на світі так уже й чудово. Але ви потім заплатили шістдесят п'ять цілкових, купили посвідчення другої

гільдії — чи не так? — і вирішили, що світ значно покращав. А згодом заплатили ще двісті п'ятдесят, стали купцем першої гільдії, оптовиком, і ви тепер упевнені, що на землі в усьому цілковитий порядок.

Андрій сміявся, старий підливав вина і говорив сумно: ні, мої справи не мають ніякого відношення до моїх думок. Я кажу з досвіду довгого життя. Дванадцять років тому я втратив дружину, молодшу за мене, вродливу російську жінку — хіба це справедливо? Один мій син загинув у Сербії, другий живе в Петербурзі і забув про мене. На старості я самотній, як Іов. Це справедливо? Адже все моє життя було для дітей, а їх у мене немає. Між іншим, це вино купують для Ліваділйського палацу, я знаю постачальника, він мій друг. І ось я кажу вам: справедливості немає! Її просто немає в природі. То як же, я вас запитую, можна боротися за те, чого немає?

Вони продовжили розмову вранці. Старий проводжав до поштової станції, без угаву щебетав і розповідав цікаві історії. Вони попрощалися друзями, міцно обнялися.

Батько пополотнів, коли дізнався, що Андрій гостював у рибника Лулудаки і проговорив з ним цілісіньку ніч. Та ця стара жаба зв'язана з поліцією! Все випитував у батька про Андрія, не сам, звичайно, а за дорученням, і ось, ти ба,— Андрія вистежив, упіймав! «Ой, ой, нещастя, нещастя! — бубонів батько, вкрай засмучений.— Тепер справник приїде. Перед паном Нелідовим неприємності...» І справді, справник приїхав на третій день. Дуже суворо: «Чому ви не з'явилися і не відмітилися? У вашому становищі, ви про це добре знаєте, зобов'язані відмічатися протягом двох діб, не пізніше. Що думаєте робити?» Андрій відповів, що приїхав по весні допомогти батькові в селянській роботі, а далі має намір учителювати. Справник похмуро зауважив: «Ну, це побачимо! Треба мати дозвіл».

Батько налякався, мати нишком плакала, тільки дядько Павло, батьків брат, який дуже постарів і аж ніби згорбатів, поглядав на Андрія лукаво, підморгував, як однодумцеві: «Ми, мовляв, з тобою люди хоробрі, не те, що ці!» Дядько Павло замолоду тікав од поміщика, побував по всіх усюдах, дійшов мало не до Сибіру, його всиновив селянин, ходив од нього коробейником, потім його викрили, як безпаспортного, і в кайданах повернули до поміщика. З дитинства пам'ятає, як поміщик Нелідов тупав на дядька Павла ногами й горлав: «У Сибір мерзотника!» Батько страшенно лякався. А дядько Павло — нічого, не боявся,

казав, що в тюрмі бував, кайдани носив, не звикати. Працював він тоді кухарем, а тепер просто доживав віку на кухні. Все це жалюгідне, холопське життя — батько хоч і був управляючим, але холопського нутра не позбувся,— і в дитинстві гнітило, а тепер стало взагалі неможливим. Двічі зустрів Нелідова. Той неймовірно розпух, очевидно, від хвороби, ледве ходив, перекочуючи величезне черево. Колись зробив гарну справу: перший пояснив Андрієві цивільну — не церковну, ту від діда засвоїв — грамоту і прочитав «Казку про рибака і рибку» Пушкіна. Узяв Андрія з собою до Керчі, де жив тоді, влаштував у приходське училище, з якого Андрій перейшов згодом у повітове. Взагалі Нелідов спонукав Андрія до навчання. І залишилося в душі, назавжди, як любов до діда, жалість до матері, як співчуття до слабодухого батька, вдячність тому великому, з округлою, лискучою головою й гучним голосом, завжди від нього пахло солодким тютюном, на животі гойдався ланцюжок, він владно хапав за руку і вів кудись, від чого перехоплювало подих...

Тепер стояли і дивилися один на одного, намагаючись щось пригадати, впізнати. Але нічого не могли впізнати. Дуже товстий, старий чоловік з одвислою губою, важким, хриплим диханням дивився на Андрія холодним і хворим поглядом. Дивився довго, потім сказав: «Шкодую, що колись навчав вас грамоті», повернувся і пішов. Уперше Андрій побачив його, коли від'їздив у Кашка-Чекрак, до діда. Батько запряг бричку, сам узявся везти: був радий, що син від'їжджає! Нелідов підійшов до брички і мовив: «Такі, як ви, змушують ненавидіти все найкраще, що дали Росії реформи!»

І в очах — ненависть, справжня. Андрій раптом розгубився, не добрав, що відповісти. Та й яка розмова? Крім того, побачив перегнутого, неначе в очікуванні удару, батька. Потім уже збагнув: був початок квітня, щойно прийшла звістка про виправдання Засулич.

Так дивно перемінилося: Нелідов не деспот, м'якосердий ліберал, який і справді робив добро, дивився вовком, ненавидів люто, а тварюка і насильник Лоренцов, якого Андрій хотів колись убити, зустрів і розмовляв цілком благодушно. Втім, окрім жінок та пияцтва, старий пень, як і раніше, нічим не цікавився. Мабуть, і газет не читав. Поїздка в Кашка-Чекрак дуже засмутила. Дід був при смерті, самотній, нещасний. Бабуся померла давно. Доживав дід у тій самій хатині на пташиному дворі на правах чи

то хворого дідка, жебрака, чи то старого собаки, якого прогнати нікуди і вбивати жаль. Дідова невістка зі своїм новим чоловіком — справжній її чоловік, син діда, років сім тому кудись пропав, Андрій його пам'ятав — тусали й штурхали старого, примушували робити непосильне і чекали, коли помре, щоб заволодіти хатою. Вони його зовсім не годували. Часом невелику суму грошей надсилала тітка Люба з Києва, де була за прислугу, а то мати приїжджала із Султанівки, привозила чого-небудь.

Андрій пам'ятав діда високим, кремезним, з великою сивою бородою, здоровим рум'янцем. Ходив він повільно, розмовляв неквапом, розважливо і з якоюсь погордою. Все шарудів старими книгами, розкольницькими, в цупких обкладинках, і, як твердила сімейна легенда, всю біблію цілком прочитав двічі! Він і Андрія привчив до читання церковних книг, примушував вчити напам'ять, наприклад, псалтир. Ішли гуляти в гори чи в ліс по дрова, дід наказував: «А ну, Фроленя, такий-то псалом!» І Фроленя без запинки торохтіло, хоч багато чого й не розуміло. Подобалося торохтіти, бо дивно, задьористо, а то й страшнувато звучало: «З тобою поколемо рогами ворогів наших, во ім'я твоє потопчемо ногами...» І завжди так: Фроленя, Фроленя, ніколи Андрійком не називав. Пишався: фроловська кров.

Потім багато й часто думав про діда, згадував його. Бо в старому втілилося уявлення про те, що було надією, загадкою, непокоїло все життя: російський селянин, хто ж він є? Зрозуміти, яка суть його, Гаврила Фролова, було те саме, що зрозуміти себе, Андрія Желябова. Коріння — там, і віття тягнеться з глибокої глибини, з пітьми темнющої, незборимої. З подивом згадував: звідки в ньому, Гаврилі Фролову, ця непохитна гордість? Адже кріпосний раб, у багатьох колінах, давно б уже вся гордість перетравилася та з кашею вийшла. Найгірший з кріпаків — з челяді! З дворових людей поміщика Штейна (і другий дід Желябова з тієї самої штейнівської челяді). Їхали з поміщиком із Костромської губернії в Крим, з тривалими зупинками, по-старовинному, і десь на Херсонщині чи то на Полтавщині Гаврило Тимофійович знайшов вільну козачку Якилину Тимофіївну, бабусю. А в Криму, як казала бабуся, поміщик Штейн «опанкротився», продав своїх селян кого куди, деяких віддав дочкам у придане. Так і потрапили: желябовське сімейство до Нелідова, а Фролови до греків, спочатку до Лампсі, потім до Лоренцова.

Бабуся завжди скаржилася, то жартома, то зі справжнім болем, коли сердилася на діда: «І чого я пішла в неволю?» А дід дражнив бабу боягузкою, яка, мовляв, ти козачка, ворони боїшся, і ще так: «Ей, Акуля, ти звідкуля?» І справді, бабуся жила в постійному страху, в очікуванні бід, нещасть, вечорами крадькома підходила до віконця й прислухалася, чи немає поблизу страшного Півтора Дмитра, прикажчика і шпигуна...

Усе це — далека давнина.

Бабуся померла, Півтора Дмитрові проломили голову, теж давно помер, а дід, висхлий, з худим лицем, поріділою і якоюсь не білою, як раніше, а сивою бородою, лежав на полу, чекав смерті. «Підвестися можеш?» — «Можу». Поволі підводився, накривав плечі старим своїм довгополим сурдутом з рудого верблюдячого сукна, виходив, ледве переставляючи ноги, на ганок і стояв там, похитуючись, ноги підкошувалися, але — стояв. Не хотів допомоги. Тільки гордість ще й жевріла в немічному тілі. І в Андрія стискалося серце, а одного разу такий сум найшов, не знав, що робити: вискочив з хати, побачив невістчиного чоловіка, схопив за барки й люто трусонув: «Якщо ти, псино... моєму старому!..» Той обмер зі страху, впав на землю. Та що можна зробити зі смертю і старістю? «Я пролився, наче вода, всі кістки мої розсипалися...»

Більш як місяць пробув Андрій зі старим, працював по господарству, вечорами розмовляли, ночами думав. Відчував, що в його житті відбувається поворот, непомітний, але величезний, як зорі на літо повертають усі відразу, якщо не спостерігати уважно, то нічого не помітиш, а якщо зупинитися, оглядітись, подумати — тоді видно. Усе якось зсунулося, сповзло кудись, і ті зорі, що були вгорі, скотилися до горизонту, а вгорі піднялися інші й заблищали. Надії на швидкий бунт, до якого закликав Бакунін,— помер, бідолашний, так нічого й не дочекавшись, окрім зухвалого чигиринського наміру,—надії ці згасли. Розбійники? Сектанти? Вільне козацтво? Все заглухло, дрімало або ж було охоплене дрібною, буденною злістю. «Бунтівники», які величали розбійників справжніми революціонерами, які мріяли про нового Пугачова і вешталися по лісах, сподіваючись зустріти ватагу душогубів, щоб обробити їх з допомогою Прудона, безславно розсіялися хто куди: дехто в тюрми, інші за кордон, ще інші по домівках. Розбійники продовжували помалу грабувати обивателів, сектанти по своїх гніздах лаяли попів, а вільне козацтво

ганяло студентів і душило демонстрації. Все це переродилося і з сили перетворилося на безсилля. Російська громада? Дід Гаврило Фролов з його спогадами про мирські сходи, про одвічну правду світу? «Хоч позаду, але в стаді, відстав — сиротою став». Було, було, збереглося в переказах, у дорогоцінному досвіді: справжня слов'янська рада, вільна балаканина, право всіх і кожного вигукувати свою думку, те саме *віче*, котре вражало візантійців, найвище російське благо, роздушене татарською п'ятою, і яке все-таки перемогло татарщину, воскресло могутньою республікою, із дзвоном на торговищі, з правом кожного дзвонити в нього, вимагати суду і ради, і знову розтерзане своїми ж російськими лиходіями. Селянська громада, зазначали історики, є уламком того втраченого раю, давньої російської вольниці. Народ навіщось зберігав цю пам'ять. Так ось: повернутися у велику годину до свого ідеалу, до життя по закону і по правді. Але так само, як у давнього народовладдя виявилися надто слабкими м'язи для боротьби із залізним Івановим кулаком, так і громада виявилася слабкою — оманливо слабкою! — для того, щоб покласти на неї хоч якусь надію в сутичці із самодержавством. Вона була тінню минулого, музеєм, де зберігалися забуті звичаї й сумні мрії.

І ніхто не хотів нічого іншого! Коли Андрій прочитав одному розумному, тямущому чоловікові, з яким багато розмовляв, про історію, про заколоти, походження кріпосного права, статтю з «Отечественных записок» про сучасних сільських куркулів, які грабують селян, висмоктують з них кров, Андріїв співрозмовник раптом обурився: «Неправда це! Заздрісно їм, що селянин почав поправлятися, ось і вигадують про нього!» Добре знав, що правда, сам скаржився на місцевого глитая, але в статті був прихований натяк на бунт, а це одразу викликало відсіч. Яків, невістчин чоловік, з яким Андрій потроху здружився і якому розтлумачував про землю, про чесний подушний переділ, радо вигукнув: «От добре б одержати земельки побільше! Візьму двох наймитів!..» Але й те, про що говорив Лавров: поступова підготовка народу до соціальної перебудови, виковування критично мислячих особистостей,— не годилося, бо затягувало все надовго, невідомо на скільки поколінь. А чекати ще було несила! Гинули найкращі, народ дичавів, тупів, і страшенною загрозою зростав куркуль у селі, а капіталіст у місті. Тургенєв давно ще — коли був тільки натяк на загрозу —

сказав, що російський селянин носить зародки такої буржуазії в дубленому кожусі,— куди там німцям! Вони громаду і зжеруть, дублені кожухи. І — країну розірвуть, на шматки розтягнуть, дай їм волю. Ніякі розумні, інтелігентські сили не врятують громаду від глитайства, бо коли ще виявиться те повільне мурашине копошіння, а тут — наскок, проворність, російські німці укорінюються не роками, а тижнями. Яків з дідовою невісткою відкупили в Лоренцова частину пташиного господарства і вже торгували в Керчі яйцями та битою птицею. Іншому дядькові, теж колишньому кріпакові, Лоренцов продав частину землі, непридатної, гори та яруги, а той почав рубати камінь, справа пішла жваво, робоча сила дармова, волоцюги й голота сунули сюди, до тепла, з усієї Росії, море поблизу: за два роки розбагатів неймовірно. Треба поспішати! Інакше Росії — каюк.

Поки жив у діда в Кашка-Чекраку, толком не знав, що діється в країні. Згодом уже, в червні, зустрівшись в Одесі з товаришами і перечитавши газети, зрозумів, що збудження і тривога діймали багатьох. Якихось поспішних, рішучих дій ждали всі: і революціонери, і охоронці порядку. В лютому вбили ще одного шпигуна, Никонова, в Ростові, і вчинили замах на життя прокурора Котляревського. В березні брати Ізбицькі в Києві вчинили збройний опір при арешті. У травні на вулиці вбили кинджалом жандармського офіцера барона Гейкінга, а наприкінці травня пощастило організувати втечу з київської тюрми «бунтівників»-чигиринців Стефановича, Дейча і Бохановського. Але власті од усього цього тільки шаленіли: в квітні здійснили масову висилку студентів з Києва, без суду й слідства, гуртом, у північні краї, а коли везли студентів через Москву, то влаштували звіряче побиття їх охотнорядцями. 9 травня оголошено було височайше повеління про те, що злочини проти урядових осіб вилучаються з ведення суду присяжних (швидка й роздратована реакція на виправдання Засулич!) і передаються судовим палатам, особливому присутствію сенату і верховному карному суду. А через місяць, 9 червня, з'явилося нове велике благодіяння: по всій Росії введено інститут урядників.

І все-таки остаточної зваги кинутися до тих, хто вбачав порятунок у терорі, в кинджальній сутичці з властями,— не було. Не будь-що інше, а тільки одно: безпідставність кинджального виходу. Не на роки, не на століття вирішувалася таким чином доля Росії, а — на дні, місяці. Коли

прощалися з дідом, старий, зібравшись із силами, пішов проводжати далеко, скільки міг, і дійшов до того згірка над поштовим шляхом, де колись, сто років тому, Андрій з бабусею чекали його повернення з міста. Нічого не змінилося навкруг: так само збігала донизу спекотна зелена рівнина, поруділа від немилосердного весняного сонця — через місяць уся пожовкне, згорить,— так само петляла пагорбами дорога, туманними височинами, у тьмяність, у марево бігла далина, сірою спекотою пашіло небо, сюрчали коники, далеко внизу повзла гарба. Тут починався його шлях, і тепер він з усім цим прощався. Він знав, що ніколи більше сюди не повернеться. А цей світ, який він залишав, був свіжий, напоєний сонцем, байдужий і непереможний. Дід раптом промовив: «Бо не на лук мій сподіваюсь і не меч мій врятує мене...»

Цілісінький день потім, коли йшов спочатку горами, далі степом, думав про ці слова, забуті, й подумки погоджувався. Але серце знемагало: «Де ж узяти слова, крім лука і крім меча?» Старий залишав цей світ заспокоєний. Його справедливість була — там, за земною межею. Але тому, в кого не було жодної можливості потрапити *туди* і чиє життя мало єдиний сенс: добувати справедливість тут — як бути? Ні, він не бачив нічого, крім сонячного світла, всіяної чорним горохом овечих кізяків курної дороги, не відчував нічого, крім спеки, поту, що засліплював очі, болю в ногах і бажання якомога швидше дістатися до поштової станції.

Митя Желтоновський, давній приятель, єдиний з гуртка Волховського, хто вцілів — тягали, випитували, але процесу уник, відпустили за браком доказів,— запросив до себе на хутір, поблизу Брацлава, попрацювати на баштані. Була середина літа. Одеса вимирала, задихалася в кам'яній спеці, в дурмані вапнякового пилу. Ольга з Андрійком жила в родичів у Городищі і їхати до Брацлава відмовилася. «Хіба ти можеш нас прогодувати? Тут ми хоч і жебракуємо, та в рідних...» У насмішці була зла правда: прогодувати не міг. «Андрію, та коли ж закінчиться? — мало не плакала.— Де твоя совість? Не треба було заводити сім'ю, якщо не хочеш жити з нами. Андрійку, любий, я ж виходила заміж за правознавця, а не за наймита на баштані. Два роки в твоїй Миколаївці — ну досить, не можу, неможливо...» Все йшло, як і належало бути. Він поїхав до Желтоновського. Працювати на баштані виявилося пекельним випробуванням: по шістнадцять годин на

добу трудився на спеці, ходив за волами, носив воду, поливав, обкопував, тягав на горбі. Для пропаганди серед селян, на що Андрій сподівався і що особливо приваблювало, не залишалося ні сил, ні часу. Вечорами, коли спадала спека, починалося найважче — поливання, а до ночі на ногах не тримався. Митя працював нарівні й, бувало, біг на годину-другу до Ольги, дружини: вона цілісінькими днями лежала на терасі, тяжко хворіла. Жінка добра, терпелива, з якимось особливо ясним і спокійним поглядом, який буває, Андрій помітив, у дочок сільських священиків, і навіть згубна хвороба, від якої вона помирала, не зробила її злою й похмурою. Все жаліла Андрія: «Бідолашний ви! І як ви живете, самотній? Я без Миті й дня не змогла б...» Андрій усміхався: «Моя Ольга теж так казала. А зараз, бачите, живе і не тужить».

Ольга, дружина Миті, захворіла на сухоти в тюрмі, відсиділа близько року по обвинуваченню в причетності до протизаконного товариства і поширенні заборонених книжок. Її «хрещеним» був Іван Лобковський, який виказав багатьох, зокрема й Ганю Макаревич. Митя не любив, щоб дружина згадувала минуле, особливо ув'язнення, а Ользі й Андрієві іноді хотілося поговорити: наприклад, про Ганю, з якою Ольга дружила. Знаходили хвилинку й гомоніли. У цієї тихої, ясноокої жінки було досить бурхливе життя: в юності вийшла заміж за свого вчителя по Кам'янець-Подільській гімназії, взяла фіктивний шлюб, але захопилася, покохала, а він років сім тому виїхав до Америки з групою спеціалістів, що мріяли створити землеробську комуну на зразок Фур'є, обіцяв викликати дружину, але загинув од нещасного випадку: товариш ненароком застрелив його, коли чистив рушницю. Американці судили комунарів, виправдали. А втім, комуна розпалася, майже всі повернулися в Росію, бідні й зневірені у Фур'є. А Ольга тим часом — у сімдесят третьому році — пристала до гуртка Фелікса. Митя Желтоновський був тоді найенергійнішим членом гуртка, випускав рукописний журнал «Вперед», їздив до Києва налагоджувати зв'язки з київськими та петербурзькими гуртками. Ольга теж займалася ділом: перекладала українською мовою «Історію одного селянина» Еркмана-Шатріана. Але після розгрому в сімдесят четвертому році, після безконечних дізнань Миті й тюрми Ольги, що підірвала її здоров'я, обоє відійшли од руху: Ольга просто через хворобу, що

швидко прогресувала, а Митя — зневірився в успіху, озлобився на долю.

Він розповідав: торік, коли готувалося визволення Костюріна з одеських жандармських казарм, він, Митя, посварився з Фроленком. Власне, до відвертої сварки не дійшло, але неприязнь виявилася. Здається, Митю це гнітило, він, розповідаючи, ніби чекав підтримки. В Альоші Поповича тоді, навесні сімдесят сьомого, з одеських товаришів на волі був тільки Желтоновський: до нього Костюрін і почав посилати записки, благаючи про допомогу в організації втечі. Митя зв'язався з двома відчайдушними хлопцями, «Грицьком» Попком і «Михайлом» Фроленком. Почали розробляти план, справа зволікалася, Костюрін нервував і благав Митю поквапитися. Перший конфлікт виник ще при обговоренні плану. А якщо вартовий перешкодить? Усунути! «Як, ви не зупинитеся перед кров'ю?» Обидва абсолютно спокійно: «А що накажете робити?» Ні, ні, друзі мої, в таких справах я вам не товариш! Митя гадав, що його залишать у спокої, як заведено між чесними людьми, але через деякий час знову з'являється хитрий Фроленко і, наче нічого не було: «Доконче треба дістати п'ятдесят карбованців!» Митя поцікавився: «Вам на діло чи на прожиття?» Михайло зам'явся, знітився і признався, що — на прожиття. Митя грошей не дав. Згодом уже дізнався, що приїхала Ганя Макаревич, дістала двісті карбованців, Михайло найняв у Тетерсалі коня і влаштував утечу.

Тема крові для Миті була найболючіша. При дружині стримувався, але коли залишалися вдвох з Андрієм, розмірковував про це знервовано й пристрасно. Вбивство Гейкінга його приголомшило. Підстерегти, заколоти беззахисну людину — за що? Тільки за те, що носить мундир жандармського офіцера? Кажуть, барон був цілком поміркованих поглядів, у всякому разі, не найгірший тип жандарма, когось із революціонерів, кажуть, попереджав про арешти, а дружина і взагалі ліберальна дама — і ось його вбивають. Ну, звичайно: легка здобич. Зате галас, пересуди, випустили спеціальну прокламацію з якимось штампом Виконавчого комітету. І хто вбивав? Той же «Грицько», м'який, освічений парижанин Попко, про якого казали, що він мухи даремно не скривдить. У тім-то й жах: убивство та кров стають звичайністю, побутом російського вільнодумця... А Іван Іванович? Митя бачив його навесні в Києві. Це Іван убив зрадника Никонова

в Ростові, звалив його пострілом з револьвера на вулиці, потім прострелив голову. За діло: мерзотник виказав багатьох. Але як Іван розповідав про це! З якою простотою, веселістю, з яким задоволенням, мовби і не про вбивство, а про якийсь гусарський жарт. Саме тоді, в Києві, коли слухав хвастощі Івичевичів, Івана та його брата Гната, Митя зрозумів: годі, тут я зупинюсь. Досить з мене мого зруйнованого життя, досить того, що Ольга поплатилася страшною хворобою, тепер ще й *кров наближається.*

Андрій знав Івичевичів по Одесі. Це були завзяті смільчаки, хлопці без клею в голові, привабливі своєю відвагою й готовністю будь-якої миті померти, чи вбити, чи відчайдушно загуляти. А того дня, коли почнеться повстання, таким людям, як Івичевичі, ціни не буде! Зараз, звичайно, вони як білі ворони, мають вигляд недоладний і страшний.

«Ти мрієш про революцію без крові?» — запитував Андрій. «Ні! Ні! — вигукував Митя.— Але я заперечую кров без революції!»

На початку серпня Митиній Ользі різко погіршало. Желтоновський помчав за лікарями, спочатку в Брацлав, потім — хтось рекомендував гарного лікаря, німця,— в Одесу. Німець був ще не старий, дуже товстий, важко дихав, одне слово, з тих людей, яких звичайно називають «апоплексичними». Очевидно, був дуже пожадливий, якщо погодився їхати в таку далечінь і в таку спеку на таратайці. Він привіз якесь зілля на меду, але Ользі, здається, вже ніщо не могло допомогти. Митя робив усе, що міг. У нього самого був вигляд мерця: загар якось раптово злиняв, обличчя посіріло; він став заговорюватися. Розмовляв з лікарем Андрій, а Митя сидів поруч і в заціпенінні слухав, зрідка не до речі щось запитував. Раптом він заплакав і пробурмотів: «Я знаю, це мені за гріхи! Це божа кара мені...» Німцю заплатили вісімдесят карбованців. Він хотів негайно їхати назад, не погоджувався ночувати, бо хвилювався за сім'ю: «Die schrecklichen Zeiten[1] у нашій милій Одесі!» Під час вечері розповідав усілякі жахи. Одеса, виявляється, переповнена революціонерами. Туди в липні з'їхалися звідусіль, з інших міст, навіть з-за кордону: готувалися підняти повстання під час суду над одним із своїх ватажків, Іваном Ковальським, знаменитим розбійником. Лікарева знайома бачила на власні очі, як з вокзалу по Старопортофранківській ішла ціла юрба

[1] Страшні часи *(нім.)*.

приїжджих революціонерів, вони всі були озброєні, в кожного по кілька кинджалів та револьверів. У місто прислали війська, три роти башкирів і козачий полк. Коли Ковальському оголосили вирок, юрба стояла на вулиці й з нетерпінням чекала, хтось з вікна вигукнув: «Смертна кара!» — і тут почалася справжня революція. Крики, стрілянина! Усе це лікар добре чув, бачив людей, які бігли, а їх переслідували козаки: він живе в Лютеранському провулку, а суд і всі події відбувалися на Гульовій. Він заборонив домочадцям два дні виходити на вулицю. Кажуть, якась зовсім юна дівчина виступала на бульварі з промовою, закликала громити тюрму, визволяти злочинців: die wirkliche Revolution![1] Поліція хотіла схопити її, але натовп захистив. Усе-таки російська революція трохи wild und barbarisch[2]: ці розбійники з кинджалами, діти на барикадах, козаки зі своїми довгими списами. Вбити безневинну людину нічого не варто. Два дні сиділи дома, тремтіли од страху, харчувалися сиром та печивом, це було нестерпно. Країна, яка не може забезпечити своїм громадянам спокою, не має права вважати себе європейською країною.

З цією заявою німець покотив на таратайці. Митя сказав: «Він не розповів головного: через день після страти Івана, на третій день, був убитий шеф жандармів Мезенцев. Заколотий кинджалом у Петербурзі на вулиці». Андрій схопився: «Хто це зробив?» — «Мене не цікавить!»

І Митя знову плакав і повторював, що доля карає його за гріхи. Які гріхи? Він дуже кохав Ольгу, так сильно не можна кохати жінку. У вересні Оля Розумовська, за першим чоловіком Романько-Романовська, за другим — Желтоновська, померла у віці двадцяти п'яти років. Незважаючи на страждання, до останнього дня мала ясні очі. Якось, коли не було Миті, раптом запитала Андрія: «А навіщо було моє життя?» Він замислився, щоб відповісти добросовісно. «По-моєму, так: людський рід, окрім матеріальних речей і духовних надбань, створює ще щось невловиме, що не обчислюється. Може, це совість у вищому якомусь значенні. Ні, не совість, а — як похідне совісті. І це незнищенне, і нагромаджується, і завжди супроводжуватиме людський рід. І люди черпатимуть звідти». Вона усміхнулася: «В них не буде свого?» — «І це можливо...»

---

[1] Справжня революція! *(Нім.)*
[2] Дика і варварська *(нім.)*.

«Милий Гришо! (Називала його Гришею, як називали в робітничих одеських гуртках, де вони познайомилися). Ти говориш зі мною, як учитель з малою дитиною. Але все одно — спасибі...»

Наступного дня він мав їхати до Брацлава на базар, продавати кавуни і дині, Митя залишався з умираючою. Якби не ця смерть, не Митя, його було жаль, облишив би баштан і втік до Одеси. Було зрозуміло, що події назрівали: сердешний Іван! Страта Мезенцева! Шеф жандармів дістав за особливе старання: саме він наполягав на жорстокішому вироку з приводу Великого процесу. Отже, ніхто з катів, як би високо не сидів, не може уникнути помсти. Андрій був певен, що вбивство Мезенцева призведе до лютих і негайних заходів, а це в свою чергу призведе — і так далі, без упину. Як у лісовій пожежі: блискавка б'є в дуб, він спалахує, і одразу ж починають горіти десятки сусідніх дерев. У Брацлаві переконався, що вгадав правильно: власті відповіли указом про те, що всі політичні вбивства і насильницькі дії передаються військовому суду, який діє за законами воєнного часу. Вогонь хотіли погасити вогнем.

У жовтні Андрій повернувся до Одеси, знесилений селянською працею, зневірений назавжди: як пропагандист він попросту втратив три з половиною місяці. Життя в селі було працею, важкою, волячою, яка перетворювала людину на тварину, бо на людське не залишалося сил. Тут була безвихідь. Смерть Ольги Желтоновської і божевілля Миті з горя були якимсь глибоким, скорботним підтвердженням того, що безвихідь, життя спинилося. Майже без грошей, бо виторг од продажу баштанних віддав бідолашному Миті, приїхав до Одеси. Іти було нікуди, і — попрямував додому, хоч який то дім? За ціле літо Ольга не надіслала жодного листа, ніякої вісточки на хутір. Дві кімнатки на Гульовій, ріг Дегтярного, де він жив колись і де бували хвилини скромної молодої радості, тепер видавалися чужим помешканням,— він навіть не став одразу підніматися, а стояв на вулиці й дивився,— де причаїлася якась тоскна непотрібність. Огледів вулицю: все було, як звичайно, вдосвіта плелися до центру міста на роботу одягнуті в робоче лахміття мулярі, теслярі з інструментом, маляри з відрами та щітками. Завжди вони з Молдаванки плентаються тут, по Гульовій. І назад, вечорами, тут же, тільки застряють у прокудинському трактирі «Китай» — он там, навпроти будинку

військово-окружного суду. Все відбувалося тут, поряд з великим будинком: башкири, очевидно, загородили вихід до Соборної площі і відкрили стрілянину. Вбитих, як з'ясувалося, було двоє. Потім йому розповіли про дівчину, яка того вечора, двадцять четвертого липня, коли оголосили вирок, виступила з промовою на бульварі: Вікторію Гуковську. Вискочила на лаву і вигукнула до натовпу: «Поки ви тут гуляєте, насолоджуєтесь вечором, ваших товаришів засуджують до смертної кари і каторги за те, що вони домагаються вашої свободи, вашого благополуччя!» Поліцейський стягнув її з лави, вона вирвалась, кинулася тікати. Градоначальник Левашов видав наказ про затримання злочинниці (їй усього чотирнадцять років), і по місту порозвішували оголошення з проханням, щоб цьому посприяли обиватели. Івана розстріляли на світанку другого серпня. Вікторію Гуковську заарештували через дванадцять днів. Наприкінці літа заарештували ще кількох чоловік: Лизогуба, Чубарова, Попка, про яких з прикрістю розповідав Митя. Так, життя тут клубочилося темними наелектризованими хмарами, довкола була задуха, і все передвіщало велике очисне лихо.

Коли Андрій увійшов, Ольга, не підводячись з-за столу, за яким шила, кинула на нього злісний насмішкуватий погляд: «Нагулявся? Маєш прекрасний вигляд, засмаг, схуднув. І борода до лиця...» Він запитав, чи була вона в місті під час суду над Іваном. «Мене це мало обходить, не пам'ятаю. Здається, була тоді в Лялі в Городищах». Він залишив усі гроші, що привіз, близько двохсот карбованців, і пішов на Молдаванку. Десь там, чи то на квартирці у Васі з Миколою, чи то в бараці, де жив Макар Тетерка, його чекали друзі, за якими він скучив. Потім повертався на Гульову, жив з Ольгою і сином по кілька днів, навіть ходив з Ольгою в гості до знайомих, найчастіше до Семенюти, в якого брав книжки, але все це без почуттів, без потреби — холодним животінням. Ніде було ночувати, приходив. А то зникав на тиждень. Обоє розуміли, що кінець близький, як смерть старого. І він їй нічого не розповідав, ні з ким не знайомив, а вона ні про що не запитувала.

І ось тепер думав над її словами: «Ти мене ніколи не любив!» Неправда, той студент-бунтівник, гультяй, забіяка, якому все так легко давалося, і щастило, і подобалося жити, який ще не знав тюрми, горя, загибелі товаришів,

не носив бороди, не знав, якою буває справжня ненависть, що перероджує людину: той колись любив її. Але довести й пояснити це тепер неможливо. Бо не можна сказати: «Просто перед тобою інша людина, ти звертаєшся не за адресою». Єдине, що мав зробити — врятувати її і сина від долі, ними не заслуженої.

— Тобі нічого не треба, крім твого жахливого життя...

— Ні, багато треба. Але ти мені цього дати не можеш. Отже, треба розлучитися, абсолютно законно, щоб ні я до тебе, ні ти до мене не мали ніяких претензій...— Вона плакала, він продовжував говорити, не змінюючи тону: — Є тисячі причин, через які наш шлюб слід розірвати. Хоч би історія з Ганею Розенштейн. Не кажучи вже про те, що я не даю грошей...

— Мені наплювати на все! Я від тебе нічого не хочу! — кричала вона. Із сусідньої кімнати прибіг син, переляканйй, теж заплакав.

Потім навіщось пішли до тестя, на Катеринінську. Ольга його вблагала, він погодився, сам не знаючи для чого. Напевно, стало дуже шкода! Вона нервувала, верзла нісенітниці. «Тато нам порадить... З приводу того, чого ти домагаєшся...— бубоніла вона.— Крім того, він хотів побалакати». Про що? Ну гаразд, будь ласка. По дорозі відчув: не треба йти. Це йому ні до чого. Але — йшов, навіть сина вів за руку, і, як завжди в хвилину таких передчуттів, коли чекав неприємності, несила було себе зупинити, а пер уже до кінця. Майже рік він не був у цьому домі: з'явилася залізна огорожа, мідна табличка на білій квадратній колоні ганку і, дорога новинка з Петербурга, карсельові лампи у вестибюлі. Незнайома прислуга, огрядна Горпина в наколці та фартусі з малоросійським узором, сказала Ользі, що «батько в світлиці, вечеряють з гостями».

Ось і прикрість: гості! Андрій спохмурнів. Спілкуватися з людьми яхненківського кола, нехай вони будуть найрозпроліберальніші, йому не до вподоби. Безглузді розмови, безглузде напруження й випробування волі: того, що думаєш, не скажеш, треба мовчати дурнем або підтримувати базікання.

Гостей було троє: далекий яхненківський родич поміщик Леман з дружиною, які постійно жили в Петербурзі, та Геральтовський, співробітник «Одесского вестника», з яким Андрій трохи був знайомий. Андрій іноді заходив у «Вестник», раніше носив туди хроніку студентського життя,

а останнім часом відвідував знайомих друкарів, і ще — коли навідувався до Семенюти, який жив у тому ж будинку, де була редакція. Геральтовський був з почту Барона Ікс, фейлетоніста «Одесского вестника», а цю знаменитість Андрій зневажав, мав за пустомолота, і ставлення своє, зрозуміло, поширював на всі його «хвости і аксельбанти», тобто на його підлабузників. Нікчемність Геральтовського виявилася в тому, що, коли тесть рекомендував Андрія, цей рудовусий тарган, з яким одного разу пив чай у буфеті й про щось навіть розмовляли, вдав, нібито вони незнайомі. Та нехай йому грець. Усе тут було недоречно. І тесть рекомендував якось скоромовкою, теща дивилася холодно, спогорда кивнула, а Тася, сестра Ольги, досі в дівках, помітно всохла й пожовкла, посміхалася в'їдливо. І чого принесло?

Мова зайшла про війну, про Берлінський конгрес, обурювались, як водиться, тим, що російська кров проливається задля вигод англійки та австріяків, ремствували на брак «умів» у російській дипломатії та вищій державній службі (Геральтовський: «Ви тільки уявіть, який би куш увірвав Дізраелі, коли б англійці мали такі перемоги і зазнали таких жертв, як ми, грішні!»), потім од Берліна та Бісмарка перейшли до Вільгельма, на якого в цьому році було два замахи: у травні стріляв бляхар Гедель, а в червні доктор Нобілінг, завдавши імператорові кілька тяжких поранень.

Почали говорити про те, що — якась світова зараза, і ми, росіяни, всіляку заразу підхоплюємо, звичайно, першими. Леман упевнено пояснив: «Інтернаціоналка мутить!» Яхненко сказав, що ані доктор Нобілінг, ані бляхар, як це достовірно доведено, не є соціалістами. Тесть ще більше став скидатися на Шевченка, ще більше полисів, вуса обвисли, посумнішав погляд. Кидаючи на Андрія печально-важкий погляд, тесть розмірковував — тихим голосом, старий мав вигляд хворого — про те, що німецький приклад повинен будь-яку особистість зі здоровим глуздом примусити замислитися. Що ж дали ці два замахи? Нічого, крім лиха. Жорстокий закон проти соціалістів, прийнятий два тижні тому рейхстагом,— ось весь набуток.

— Так, гидота, обурливо! — підхопив Геральтовський.— Таке собі німецьке, солдафонське...

— Дозвольте, Домінік Францевич, що ви вбачаєте обурливого? — мовив, червоніючи, Леман, і на його великому, варгатому лиці з обвислими донизу губами з'явився

вираз подиву й огиди.— Дивно чути! Розумне, ділове рішення, якому ми, росіяни, можемо тільки позаздрити. Саме цієї розумності, цієї бісмаркової міцності нам і не вистачає, якщо хочете знати. Замість суворих заходів умовляємо та напучуємо. І — кого? Кримінальну потолоч, безумців, яких треба — в гамівну сорочку і на цугундер.

— Та хіба тільки напучуємо? — засміявся Яхненко.— По-моєму, не все так добре.

Він подивився на Андрія, і тому здалося, що тесть нібито навіть підморгнув. Непоганий дідуган, прощатися з ним усе-таки жаль. Андрієві чомусь видалося, що всю розмову завели навмисне для нього, хоч це, звичайно, було дурницею. Геральтовський мав про нього неясне уявлення, а Леман, петербурзький житель, рідкісний гість тут,— взагалі ніякого. Не треба було приходити сюди. Дами сокотіли в іншому кінці зали, чоловіки продовжували суперечку, яка дедалі розпалялася. В запалі Геральтовський, таким собі ліберальним чортиком, нападав на Лемана:

— Виходить, Георгію Георгійовичу, ви пропонуєте повернутися до шпіцрутенів? Намордник на громадську думку? Попередня цензура і так далі?

— Панове, та вивільніться ви з-під влади слів! Росія гине від багатослів'я. До чого я веду? Я людина монархічна, про це всі знають, я безмежно поважаю царствуючого монарха, бо він відкрив Росії великі горизонти — але! Але, панове! Сподіваюся, тут немає агентів III відділу? — з жартівливою посмішкою він оглянув усіх присутніх і зупинив погляд на Андрієві.— Ці нервові судоми, ця істерія та безглузда метушня, які починаються щоразу, коли йдеться про боротьбу з політичними противниками! Де гідність? Де тверда, непохитна воля? Адже звернення уряду до суспільства, це жалюгідне вимолювання допомоги в боротьбі з крамолою, про що ми дізналися двадцятого серпня,— це ж стидовисько! Величезна імперія, перед якою тремтить і схиляється півсвіту і яка має велику армію, таємну поліцію, арештантські будинки, фортеці, централи, Сибір, благає про допомогу беззбройних обивателів — тож хочеться просто сказати: тьху! Це ж бог знає що, панове. Якщо й думати довго, то нічого іншого не видумаєш, що б так підривало віру та повагу до влади.

— А я мислю зовсім інакше,— сказав Яхненко.— Як на мене, то це наймудріший крок за останні роки. Тільки спільні зусилля властей і суспільства можуть принести порятунок. І — тільки довіра до сили громадського розуму!

Можливо, ми люди відсталі, провінціали, чогось не розуміємо...

— Я цілком на вашому боці, Семене Степановичу! — знову в запалі підхопився Геральтовський.— Коли б люди мали свободу громадського угруповання, вони не вагаючись поєднали б свої зусилля із зусиллями уряду. Але ж неможливо! Руки зв'язані.

— Дозвольте, уряд має досить сил...

— Георгію Георгійовичу, між урядом і суспільством утворилася порожнеча. Розумієте, порожнеча? — Геральтовський од хвилювання креслив у повітрі фігури, наочно зображуючи уряд, суспільство, а також порожнечу між ними.— І в цю саму порожнечу занесло із заходу нігілізм. Розумієте, що сталося? Святе місце не буває порожнім.

— Порожнеча, як ви називаєте,— то відсутність міцної влади! То загальна, згори донизу, невпевненість! — сердито вигукнув Леман.— Ось вам з останніх фактів: мій добрий знайомий, з цілком добрими намірами, але з настирливим бурсацьким характером, через що в нього постійні чвари на службі, довго добивався на прийом до Олександра Єгоровича Тимашева. Писав прохання, погрожував, благав, нарешті, домігся. Коли він зайшов до кабінету, міністр швидко попрямував йому назустріч, розхристав мундир і сказав: «Стріляйте! Я нікого не боюся! Не ви перший, не ви останній погрожуєте мені, я вам покажу цілий мішок погрозливих листів». Мій знайомий був просто ошелешений: його визнали за нігіліста і навіть за револьверника. Але ж яка поведінка міністра внутрішніх справ? Розхристує мундир і пропонує: «Стріляйте!» Чесно вам сказати, панове, мене вразила ця розповідь: яка кволість, яка розгубленість, якщо такі фортелі викидає міністр — охоронець порядку, якого до того ж вважали прихильником твердої лінії. Як же в такому разі чинитимуть інші охоронці порядку? Розумом не збагнути! Зайшло досить далеко.

Ця розповідь Андрієві видалась цікавою. І він подумав собі: ні, час не втрачено. Дивно, що він так довго сидів спокійний, ніби сперечальники говорили про те, що його не стосувалося. Як правило, він не витримував ролі слухача і встрявав у бійку. Але тепер було особливе становище: він прийшов сюди заради Ольги... І, цілком можливо, востаннє в житті.

Тим часом чоловіки говорили дедалі голосніше, і дами, перервавши розмову про ротонди, почали дослухатися.

Пані Леман, висока, бліда, надто *петербурзька* дама з якимось вигнутим, навдивовижу невиразним лицем — підборіддя і лоб виступали, а все інше з маленьким чухонським носиком було ніби провалене,— мовила низьким голосом сувору французьку фразу. Андрій зрозумів її зміст: «Мовляв, Жорж, не хвилюйся дарма». Затим, звертаючись до всіх, пані Леман сказала:

— Георгій Георгійович завжди хвилюється, коли йдеться про молодь. У нас нещастя з племінником, київським студентом: у травні його вислали до Вологди, провозили через Москву, і він потрапив у цю жахливу різню в Охотному ряду. Йому проломили голову, він опинився в лазареті, сестра Георгія Георгійовича, вдова, приїжджала до Петербурга, ми клопоталися. І Георгій Георгійович відтоді...

— Матінко, я міг би сам розповісти. В мене язик є.

— А на мій погляд,— підвищуючи голос, продовжувала дама з увігнутим лицем,— справа досить проста і не потребує довгих розмов. Вони діють безчесно, а з ними поводяться по-чесному. Оце помилка.

Цю дурепу вже не можна було стерпіти!

— Ви гадаєте, добродійко, що засилати чотирнадцятирічних дівчаток до Сибіру тільки за те, що вони виголошують промови на бульварі,— чинити по-чесному? А тримати без суду *роками* в тюрмах, одиночках, а потім звільняти за браком доказів — теж по-чесному? Та тут честь і близько не ночувала.

Андрій і сам помічав, як голос його міцнів, набирав люті, нібито він десь на сходці, а не у вітальні.

— Я не знаю, про які факти ви говорите...— проказала пані Леман, спантеличена не стільки значенням слів, скільки тоном і натиском Андрія.

— Я ці факти знаю, знаю! Вони мені добре знайомі.— Леман подавав заспокійливі знаки дружині, неначе промовляючи: «Зажди хвилинку, зараз ми цього пана притиснемо».— Одначе ти маєш цілковиту рацію. Улучила в самісіньку ціль. Федір Достоєвський, сам колишній бунтівник, каторжник, який добре знає всю цю музику, писав у романі «Біси» про те, що суть російської революційної ідеї полягає в запереченні честі. Я пам'ятаю це місце, навіть виписав зумисне, коли читав у журналі. Бо точніше вже не скажеш!

— Пан Достоєвський вирізняється тим, що спочатку стверджує одно, а через деякий час зовсім протилежне. Отже, не маю довіри до цього автора,— сказав Андрій.—

Колись він сам був «старим нечаєвцем», а тепер усіх «нечаєвців» без розбору обливає брудом. У «Бісах» писав про те, що революціонери позбавлені почуття честі, а в своєму щоденнику, в «Гражданине», років п'ять тому,— про відсутність честі в нас, росіян, як про рису характеру. Це місце ви забули? Так ось вам моя думка...

— Скажіть насамперед: а самі ви росіянин?— запитав Леман.

— Так, так, не хвилюйтеся, Георгію Георгійовичу,— відповів за Андрія тесть, колишній тесть, але все-таки найміліший дідуган, який поглядав на Андрія з дивним виразом несхвалення і захоплення.— Андрій Іванович корінний росіянин, з кріпосних селян.

— Ах, он як! Прошу, Андрію Івановичу!

— Моя думка така: російські революціонери саме *відродили* почуття честі в народі, якщо хочете знати. Всі ці революційні спалахи, які ми спостерігаємо, є вибухами ображеного почуття честі. Зрозуміло вам?— Він нервував і почав говорити грубо.— Пригадуєте гоголівського поручика Пирогова, якого відшмагав слюсар Шіллер? А потім Пирогов з'їв листкового пиріжка і танцював мазурку на іменинах. Так ось, пироговщині треба покласти край. І революціонери перші сказали: досить! Не можна шмагати російську людину безкарно. За це — кулю в лоб. Це що вам — не почуття гідності? А дівчина, яка стріляла в Трепова, ні сестра, ні наречена, навіть не знайома з Боголюбовим,— що її спонукало на вчинок, може, безрозсудний і хибний? Ображена гідність, нічого більше. Не стерпіла наруги над людською честю. Пан Достоєвський не знає сучасної молоді, наляканий Нечаєвим, а Нечаєв — то вчорашній день, його й не пам'ятають, інші люди прийшли, інші ідеї оволодівають умами. «Бісів» тепер ніхто не читає, крім поліцейських чиновників.

— Ви глибоко помиляєтеся,— мовив Леман і подивився на Андрія крижаним поглядом, немовби роздивлявся його збоку.— Я чув, вас судили по Великому процесу? Так, так, слава богу, все обійшлося, це велике щастя для сім'ї. Але повторюю: ви глибоко помиляєтесь.

— Правильно Достоєвський написав: немає у них честі, в цих людей,— раптом додала з диванного закутка мати Ольги.

— Мамо!— зупинила Ольга.

— Вони сім'ї заводять, а жити сімейно не можуть. Хіба це чесно? Дітей народять і дітьми не цікавляться,

не бачать їх місяцями,— тремтячим голосом, але дедалі гучніше говорила теща.— Грошей додому не носять, працювати не хочуть і рідних своїх роблять нещасними...

— Мамо, що ти кажеш?

— Я проклинаю цих людей! Проклинаю, проклинаю!— ридаючи, вигукувала стара. Всі підвелися з місць, Геральтовський закляк з розкритим ротом, Яхненко, спотикаючись, біг до дружини, а вона кричала:— Іроди! Проклинаю! Загубили твоє життя!

— Вийдіть же!— махнула Андрієві рукою Тася.

— Я з тобою! Я з тобою!— вигукнула Ольга розпачливо.— Мамо, Андрій чесна людина, незвичайна. Що ти наробила? Я йду від вас, житиму одна, не хочу вас знати...

Вона ніби збожеволіла, тягла Андрія до виходу, ззаду чіплявся син, щось кричав старий Яхненко. На вулиці було прохолодно, Ольга притискалася до нього. Він обнімав її однією рукою, другою тримав синову долоньку. Немовби знав, що все це мало статися, і ось сталося, він був спокійний. Тільки смуток огортав серце.

Прийшли у свої темні кімнати, засвітили гасову лампу. Груба вичахла, він спустився вниз, у двір, щоб наколоти трохи дров. Йому хотілося, щоб стало дуже тепло. Ольга взялася за прання, поралася біля білизни. Обличчя її було припухле від сліз, але спокійне, навіть щасливе. Він підійшов до неї, обняв долонями її лице і, зазираючи у вічі, сказав: «Олю, нам треба розлучитися». Вона, заплющивши очі, кивала головою. З глибини кімнати на них дивився син.

Голос здалеку: Семенюта П. П.

Я, Пимен Семенюта, часто замислювався: чи змінюється людина в своїй суті? Наприкінці життя вирішив, що — ні, не змінюється. Людина народжується, немовби таврована особливим *знаком*, і вже цей знак ані витравити, ні змити, ні переробити не можна, а видимі зміни, що відбуваються в людині, то лише випадковості, тимчасове, наносне, те, що лягає поверх знаку.

Ми судимо про природу людей по наших близьких. Якщо нас оточують люди злі й несправедливі, ми вважаємо, що людство несправедливе і зле, якщо ж довкола нас люди прості, добрі — ми віримо в добро і гадаємо, що людство має право на кращу долю. Здається, я верзу дурниці. Даруйте мені, я немолодий, хворий, виснажений і змордований життям — втім, як будь-яка російська людина, що пережила останні три десятиріччя. До речі, я довго сподівався на те, що жінка, яку я колись кохав (Андрій Іванович теж був не байдужий до неї), якось з роками зміниться, стане іншою, і я кохатиму її ще більше. Та вона не змінювалася. Сподівання були марні. Найдивовижніше, що я продовжував затято й нудно її кохати, і Андрій Іванович, між іншим,— теж! Він давно вже був одружений, мав сина, але коли років через сім після нашого юного суперництва зайшов до мене додому — наприкінці сімдесят восьмого року — і побачив цю жінку, я помітив, як він ураз спалахнув од приливу крові на щоках, очі засяяли, це було так несподівано і відверто. Взагалі він був нервовий, зненацька гнівався, легко червонів, полотнів.

Того вечора ми довго розмовляли, спочатку в присутності жінки, що його дуже бентежило й збуджувало, і він з надзвичайним хистом, жвавістю, дотепністю розповідав про свою епопею невдалого баштанника, а потім залишилися самі, засиділися за північ. Потішно, що, коли прощалися, він суворо й вимогливо сказав: «Ти повинен до неї ставитися значно краще, ніж ти ставишся! Я тобі просто наказую це!» Я відбувся жартом, але він, здається, не жартував. Усі його вчинки і навіть слова були підкріплені якоюсь глибокою, внутрішньою пристрастю. Ім'я жінки? Це не суттєво. Важливо те, що була. Ні, не Ганя Макаревич (Ганя на той час уже залишила назавжди батьківщину) і не з наших радикальних гуртків. І те, що він розлучився з дружиною, Ольгою Семенівною Яхненко, милою жінкою, але занадто домашньою, ніяк не пов'язувалося з тією історією, про яку я розповідаю.

Там інше: людина змінилася. Ось про це й мова. Наша зустріч наприкінці сімдесят восьмого мене вразила. За своїми поглядами, настроями, характером життя цей чоловік неймовірно віддалявся від юнака, якого я знав за студентських часів. Тоді прогриміла гучна, хоч і цілком безневинна історія з професором Богішичем, одним з тієї

братії служак, які гнули лінію графа Толстого: перетворювали університети чи то на казарми, чи то на благочинну управу. Андрія Івановича висилали пароплавом до Криму. Пам'ятаю натовп, святковий клекіт, мало не співали «Марсельєзу», і в цьому натовпі був я, юний писака «Новороссийского телеграфа», і був наш спільний з Андрієм Івановичем *предмет*. Вона тоді ще не зробила вибору, вагалася, була засмучена його від'їздом, а він потискував мені руку, примовляючи: «Прощавайте!», і в його темних очах я читав неймовірну заздрість: не тому, що я був незалежною людиною, а він відпливав на заслання, а тому, що я — з нею, тримав її під руку, залишався на березі, а він від'їжджав. «Прощавайте, прощавайте!»— повторював я, щиро співчуваючи йому і жаліючи, але все-таки з деяким полегшенням. Тоді, пам'ятаю, сталася неймовірна товчія, юрба проводжаючих притислася до самого борту. Задні натискали, і коли пароплав почав відходити, люди трохи не попадали в воду, зчинився лемент, почулися вигуки: «Допоможіть!», і я пам'ятаю Андрієве бліде обличчя, який кричав до нас з пароплава: «Ви цілі? Все гаразд?»—«Так, так! Прощавайте, прощавайте!»— радісно відповів я і махав капелюхом.

Я знав його по одеських студентських сходках тих років: агітатор, балакун, крикун, але не більше. І раптом зовсім інша людина. Він став міцнішим, кремезнішим, темна борода, міцне рукостискання. Говорив про становище робітників: важка праця і пограбування, якого зазнають робітники, призводять не лише до наростання невдоволення, але й до отупіння, безнадії. Артілі та спілки могли б надати робітникам сил, однак уряд даремно пильнує, душить, громить будь-які об'єднання. «Історія рухається дуже поволі, треба її підштовхувати. Інакше вироджения нації настане раніше, ніж ліберали схаменуться й візьмуться за справу».—«А конституція?»— запитав я. «І конституція згодиться».—«Чому ж ти надаєш перевагу: вірі в конституцію чи підштовхуванню історії?» Він помовчав і відповів: «Я тепер більше сподіваюся на підштовхування».

Ось вам зміна: людина почала з того, що прагнула вчитися в народу, а дійшла до того, щоб повчати історію. Тієї осені й зими сімдесят восьмого — сімдесят дев'ятого ми зустрічалися з Андрієм Івановичем досить часто. Разів зо два я бував у нього дома на Гульовій, в убогій квартирці,— очевидно, Яхненко зрікся дочки, відмовився допо-

магати їй, вона заробляла десь як акушерка, але найчастіше Андрій Іванович приходив до мене. Тим більше, що наприкінці листопада чи грудня він остаточно розлучився з Ольгою Семенівною. Своє розлучення навмисне широко афішував у Одесі, про це багато говорили серед наших знайомих, жаліли Ольгу Семенівну, яка дуже кохала і сподівалася, що все це не всерйоз. Ні, він піклувався про неї цілком серйозно. Та це, як виявилося, не допомогло.

У моєму домі бували одеські радикали, бував Валеріан Осинський, коли з'являвся в Одесі. Втім, Валеріан бував скрізь. Я не пам'ятаю людини, яка б мала більше знайомств серед найрізноманітніших верств і кіл, ніж Осинський. Дивовижна для революціонера товариськість! Я хотів познайомити з ним Андрія Івановича, але той чомусь уникав цього. Мене це дивувало, я запитав прямо: у чому річ? «Не люблю я цих білоручок і аристократів. У вас буде, мабуть, і Барон Ікс зі своєю всією псарнею? Не можу, не хочу бачити: бридко».

Люди у нас дома бували різні, міг з'явитися і Барон Ікс, фейлетоніст, популярний в Одесі, і не найгірша людина. Ніякий не аристократ. Окрім усього, Андрій Іванович добре знав, що Барон Ікс і Валеріан Осинський — постаті не однозначні, і не слід свою зневагу одним махом, отак недбало, переносити на іншого. За Валеріаном були вже великі діла. Андрій Іванович мав про це знати, якщо знав і я. Ну, як же: Валеріан організував убивство шпигуна в Ростові, замах на прокурора Котляревського, вбивство жандармського офіцера Гейкінга, і він же перший почав уміщувати в прокламаціях печатку Виконавчого комітету, якого не існувало в природі. Овальна печатка, довкола напис: «Виконавчий комітет російської соціально-революційної партії», а в середині перехрещувалися револьвер, кинджал і сокира. Одні сміялися з цієї вигадки, інші заперечували, але Валеріан, виявилося, мав рацію: картинка дуже налякала власті. Всі допити сімдесят восьмого року починалися й закінчувалися фразою: «Що ви знаєте про Виконавчий комітет?» Ніхто нічого, зрозуміло, не знав. Але через рік цією назвою скористалися інші люди, так що вигадка виявилася пророчою.

Валеріан Осинський був, звичайно, людиною чудовою, і Андрій Іванович, відчуваючи це, уникав з ним зустрічей у великих компаніях: адже Андрій Іванович, скажу по секрету, був честолюбний і не терпів чиєїсь вищості.

На вулиці, в трактирі, на робітничій сходці він був, звичайно, король, але у вітальні за чаєм заправляв Валеріан. Він дуже подобався дамам (і та, про яку я говорив, не уникла спокуси), ставний, білявий красень, у пенсне, з невеликою золотавою борідкою, він швидко рухався, багато говорив, любив потеревенити про нісенітне, смішне, але завжди з іронічним смислом, любив містифікувати, вигадувати небилиці, в які сам же легко вірив, Wahrheit und Dichtung[1] були в нього переплутані, і він сам, певно, плутав дещо. Він розповідав мені, що двадцятирічним хлопцем врятував сусіда, на якого напали бандити, хотіли вбити, а він прибіг з рушницею, і ті втекли. Була ще легенда така: начебто в Петербурзі, де Валеріан навчався в Інституті інженерів шляхових сполучень, він гуляв якось у Літньому саду й, зустрівши на алеї царя, не дав йому дороги. За це його нібито тягали в участок, страшенно його сварили і погрожували засланням, але він виправдався тим, що недавно в Петербурзі і не знає царя в лице: той був у генеральській формі. Напевно, тут була справжня Wahrheit, але через те, що Валеріан надто часто фантазував через дрібниці, то й цю розповідь ми сприймали здебільшого як Dichtung.

А втім, Валеріан був надзвичайно зухвалий і відчайдушний. У Петербурзі навіть трохи сполошив землевольців своїми «дезорганізаторськими» ідеями, аж до царевбивства, і справжньої співдружності там, здається, не склалося. Та про це я знаю з чуток, не казатиму даремно. Що стосується Одеси та Андрія Івановича, то, хоч як уникав Андрій Іванович спілкування з Валеріаном, обставини штовхали до нього і змушували вдаватися до його послуг. Гроші, зброю, документи: все це наприкінці сімдесят восьмого і в січні сімдесят дев'ятого, до дня його арешту, можна було дістати у Валеріана. Могутнішої людини в цей період у Києві, Одесі та навколишніх містах не існувало.

Андрій Іванович, коли ще не став нелегальним, вважав, що немає права розраховувати на гроші з фонду Валеріана. А грошей якраз в Андрія Івановича не було. Заробітки тієї зими випадали мізерні. Інколи, зустрічаючи його на вулиці, я помічав, що він просто голодний, він схуднув, обличчя набрало якогось землистого кольору,

---

[1] Правда і вимисел *(нім.)*.

колишній рум'янець зник. Це були тижні його останніх, тяжких вагань.

Одного разу я довго вмовляв його взяти гроші, виручені від якогось концерту. Він відмовлявся, посилавсь, що не зможе скоро повернути і тому вважає за краще не брати, але я знав, що його діймають борги і, головне, потреба давати дружині та синові, з якими він уже не жив. Я наполягав, ми сперечалися, нарешті я сказав: «Вважай, що це з фонду Валеріана!» Він спалахнув: «Тоді я тим більше не візьму!» Я відчув у його голосі злість. Мало того, що Валеріан був привабливий, сміливий, інтелігентний, вродливий, він був ще й багатий, тобто не затурканий щоденними клопотами: де поїсти і де заробити? Валеріан умів тільки йому відомими якимись способами діставати кошти для організації. Він залучив Лизогуба з його величезним багатством. Йому фантастично щастило: наприклад, якась багата полька пообіцяла йому мало не двадцять тисяч карбованців, якщо вдасться визволити з тюрми Стефановича і його товаришів. Там була складна, романтична історія, мені розповідали: полька, здається, закохалася в когось іншого, не з компанії Стефановича, але теж в'язня, і їй хотілося побачити приклад вдалого визволення, бо Валеріан обіцяв визволити її друга. Валеріанові вдалося з допомогою Фроленка, котрий найнявся в тюрму наглядачем, не лише визволити Стефановича, Дейча та Бохановського, але й одержати від польки обіцяний приз! Нарешті, зрозумівши, що припустився помилки, я почав переконувати Андрія Івановича в тому, що з приводу фонду Валеріана — то був жарт і що я пропоную йому власні гроші на правах десятиріччого знайомства і, певна річ, у борг, він нехотя погодився. Мабуть, продовжував думати, що позичає у Валеріана.

Ще раз довелося йому перебороти гординю й просити допомоги у Валеріана, коли він остаточно вирішив стати нелегальним і потрібний був документ. Такий документ Валеріан роздобув: на ім'я Василя Андрійовича Чернявського. Було це, здається, наприкінці сімдесят восьмого року. У всякому разі, не пізніше середини січня сімдесят дев'ятого, бо наприкінці січня Валеріана схопили в Києві. Документ був справжній, перевірений в Одесі та Києві в найнебезпечніший час. Діставати його, очевидно, було дуже важко. Коли дійшли чутки про арешт Валеріана, ми навіть не повірили одразу: так безглуздо все сталося.

Городовий зупинив Валеріана на вулиці і під якимсь безневинним приводом запросив зайти в участок. Валеріан, нічого не підозрюючи і маючи до того ж гарний паспорт, пішов за поліцейським, але в участку замість пристава чи помічника його зустрів Судейкін. Валеріан спробував вихопити револьвер, та Судейкін, що мав величезну силу, навалився на Валеріана, підім'яв його і за допомогою поліцейських обеззброїв. От убили барона Гейкінга, на зміну якому прийшов Судейкін, але ж барон так спритно не зумів би! Суд над Валеріаном відбувся в травні, я тоді вже перебував на засланні й читав у газеті. «Осинський бився ногами, ми змушені були його зв'язати,— пояснював Судейкін.— Весь цей час Осинський був у якійсь нестямі, кричав, борсався, вигукував жахливі прокляття на поліцію та жандармів, коли я йому сказав, що ви, панове, майстри вбивати з-за рогу, він зауважив: «Усе одно незабаром вас усіх, жандармів, убиватимуть прямо на вулицях». Через деякий час він заспокоївся, тоді його розв'язали і почали допит».

Останнє, що встиг зробити Валеріан перед загибеллю (крім того, що дістав рятівний документ для Андрія Івановича), була його допомога грошима, зброєю та зв'язками Григорію Гольденбергу, вбивці харківського губернатора Кропоткіна і відомому викривальникові революційної партії. Але про це нехай розкажуть інші. Я ж розповідаю лише про тих, кого знав близько і мав за друзів: про Андрія Івановича та Валеріана. Пам'ятаю, коли Андрій Іванович дізнався про арешт Осинського, він дуже засмутився і з болем вигукнув: «Як я помилявся! І як я картаю себе! Мене відчужувала від нього дурість, мій одвічний огидний пересуд: те, що його батько був при великих чинах, мало не генеральських...»

А я скажу інше: Андрій Іванович, незважаючи на його великий і сильний розум, часто помилявся в оцінці людей. У нього не було інтересу до подробиць людських характерів. Він сприймав людей якось загально, округлював їх, не помічав ані зазубнів, ані звитостей, ані того, що в ядрі характеру може бути приховане ще ядро, менше і твердіше, а в тому ще твердіше, маленьке ядерце, яке і є справжнє. Одно слово, мені здається, він не завжди вмів розгледіти той незнищенний *знак* на людині, про який я вже казав раніше. Недарма ж він не раз залучав до організації осіб, порядність яких згодом виявлялася сумнівною. Але повернемося до початку: до *знаку*. В «Одес-

ском вестнике» в ті часи крутився якийсь Геральтовський, кімнатний вільнодумець, який склав такий віршик: «Одні народжені — робити революції, а інші — тільки, щоб відчуть полюції». Сам він належав, зрозуміло, до останніх, хоч видавав себе за того, хто співчуває революціонерам, що вважалось тоді певною мірою bon ton. Після першого березня він навіть з погордою шепотів, що був близьким другом Андрія Івановича і бував у нього дома. Але через чверть століття там же, в Одесі, виявив себе таким підлотником і реакціонером, що всі ахнули — всі, крім мене. Я давно розгледів на ньому *знак* підлості. Людина не змінюється, *знак* залишається такий самий. Змінюється лише орнамент довкола *знаку*, те привнесене і швидко минуще, що супроводжує людину все життя і запаморочує розум оточуючим.

Андрій Іванович, я впевнений у цьому, був визначений для долі, яка знайшла його. Те, що мене вразило восени сімдесят восьмого, коли я побачив, як він перемінився, означало тільки, що я недостатньо його розгледів. Людина не змінюється, хоч як це сумно. Та господи боже мій, навіщо далеко ходити? Я відчуваю по собі: мені багато років, я хворий, передчував швидку смерть, але які безглузді давні дитячі відчуття охоплюють мене інколи! Соромно признатися. Я відчуваю майже дитячі страхи, майже дитяче почуття заздрості, майже дитяче засмучення і майже дитячі радощі. Але головна радість моя не дитяча: вона в тому, що я ще живий. Андрій Іванович став світовою знаменитістю, я бачив закордонні книжки і журнали з його портретами (скрізь несхожими), дещо з'являється і в нас після двадцятип'ятирічного замовчування, але самого Андрія Івановича давно вже немає на світі, а я ще тут. І сьогодні, в квітні 1906 року, радіючи з досягнень російської свободи, я не можу без почуття вдячності думати і згадувати про тих, хто... Я міг би багато чого згадати про Андрія Івановича — хоч би про те, як він попереджав мене про арешти, я поставився несерйозно і був покараний, або ж про те, як ми прощалися, він дав на згадку золотий ланцюжок, подарований колись йому батьками Ольги Семенівни, і цей ланцюжок став для мене дорогою реліквією на все життя, він і тепер, коли я пишу, лежить на моєму масивному, з темно-зеленого мармуру чорнильному приборі,— але я замовкаю, бо часи справжніх спогадів про Андрія Івановича ще не настали.

І знаєте, якого дивного висновку я дійшов? Так, людина змінюється, і часом непоправно, але — після смерті. А тому: не будемо збільшувати непоправність.

КЛІО-72

Нічого, крім подій, фактів, імен, назв, років, хвилин, годин, днів, десятиліть, століть, тисячоліть, які безконечно зникають у потоці, що його спостерігаю я, Кліо, в потоці, що не знає ні горя, ні пристрастей, що біжить і не швидко, і не повільно, не безглуздо, але й без будь-якої мети, в потоці, де тоне все.

Ганна Розенштейн, за першим чоловіком Макаревич, проживала в Парижі під ім'ям Кулішової і в травні 1878 року за організацію секцій Інтернаціоналу була вислана за межі Франції. Жила у Швейцарії, була дружиною італійського монархіста Андреа Коста. Потім оселилася в Мілані, стала дружиною Тураті, вождя італійських соціалістів, і померла в глибокій старості 1925 року. Їй влаштували урочистий похорон. В Італії Ганну Кулішову знають більше, ніж на її батьківщині в Росії. Звістка про те, що Андрія Желябова стратили, як царевбивцю, так вразила його колишнього тестя Яхненка, що з ним стався удар і він помер. З сім'єю Яхненка ніхто не хотів знатися, вони розорилися, Ольга Семенівна майже жебракувала, ошаліла, просила змінити прізвище, зреклася чоловіка і проклинала його, рятуючи сина, але невідомо, чи їй пощастило, є натяк, що вона старцювала іменем Христовим. Далі відомості про неї зникають, як усе зникає в моєму потоці.

Розділ другий

Пізньої осені 1878 року, коли Андрій Желябов добував в Одесі паспорт, щоб розпочати нове, *підпільне* життя, в Петербург приїхав якийсь Клєточников Микола Васильович, тридцятиоднорічний чиновник, начебто ще й не старий, але через свою загальну непоказність, змарнілий нездоровий колір обличчя, темні окуляри, манеру горбитися і розмовляти тихим голосом він видавався значно

старшим. Навіщо Микола Васильович, розпродавши речі, залишивши місце касира товариства взаємного кредиту в Сімферополі, раптом зірвався і примчав серед зими до гнилої Північної Пальміри, він і сам до пуття не знав. Ніби тут на нього чекали! Ніхто не чекав, жодна душа, і в Криму ніхто сліз не проливав, коли прощалися. Очевидно, Микола Васильович мав непевний розрахунок: хоч якось перемінити долю. Надто вже все в його житті виходило невдало і прикро. Через хворобу не довчився в Медико-хірургічній академії, рано поховав батьків, безглуздо тинявся з міста в місто, навіщось гайнув за кордон, розтринькуючи незначну батьківську спадщину, і все самотньо. День і ніч зі своєю персоною сам на сам, ворогові не побажаєш, пішов служити, скнів у присутствії, бухикав од кримського пилу, лікар Вернер порадив: «Спробуйте перемінити клімат!» А фізіономія в лікаря кисла, могильна: «Е, по суті...» Та що там клімат, коли треба — долю.

Не встиг ще прилаштуватися в цьому житті, не розпакував чемоданів, а вже — збирайся, час. І найбезглуздішого вигадати не можна: із сухої, теплої кримської зими — в сльотавий петербурзький мороз, на тротуарах місиво, з неба сиплеться крижана мжичка, а то сирим холодом душить, якраз підходяще для сухот. Проте столиця в Росії одна, вибирати не доводиться.

Оселився в будинку на Пісках, знайомі курсистки порадили: познайомився з ними ще в Ялті, хвилинна відвага під впливом пляшки «Іоганнесбергу», та адресу запам'ятав, записав, не сподіваючись, що згодиться і навіть, чесно признатися, не вірив у те, що дівчата сказали правду. Для чого їм, вродливим, такий перестарок очкастий, зморшкуватий? За останні два роки дуже посікли зморшки, та й волосся почало сипатись. Різні креми, притирання, зілля лікаря Гарднера, брюссельський еліксир, усе з журналів дізнавався й виписував, грошви витратив, але даремно. І ось, під'їхавши до будинку на Пісках, з візником не розрахувався, наказав чекати: такий був упевнений, що дівчата обдурили. Однак усі вони троє вдома і чомусь надзвичайно зраділи його приїзду! Там же на Пісках знайшли кімнату, темнувату, на нижньому поверсі, але на перший випадок цілком пристойну.

Шукав роботу, дівчата допомагали, зичили добра, запрошували вечорами пити чай, тягали з собою до театру, якось і він їх усіх трьох повів до кондитерської: пригощав кавою з тістечками, дуже смачними, у вигляді мигдаль-

них трубочок із заварним кремом, але не просто білим, вершковим, а трохи жовтуватим і з запахом лимона. Кожна трубочка вісім копійок. Прогуляв чималенько: карбованець з гаком. Та Микола Васильович аніскільки не шкодував, бо дедалі більше проймався до них симпатією. І день у день переконувався, що дівчата не такі вже власне й дівчата, щебетухи, яких у Петербурзі сила-силенна, а самостійні молоді дами, вільні не лише в своїй поведінці (вони йому, як рідному, про свої прикрості розповідали!), але й у думках та міркуваннях. А це для Миколи Васильовича завжди було найцінніше. Були в них якісь і таємні зв'язки, дивні знайомства, він здогадувався. Одна проговорилася, буцімто знає студента, котрий дружить з кимось, хто добре був знайомий з кучером чорного рисака, на якому зник убивця Мезенцева. Інша розповідала про таємну газету під назвою «Земля и воля», перший номер якої вийшов нещодавно. Тримала її в руках лише одну хвилинку, бо відразу ж забрали, понесли комусь показувати — людині, близькій до двору, але, кажуть, ліберальній і порядній,— та навіть побіжного погляду досить: за одне читання такої газетки Сибір і рудники забезпечені. Ах, закортіло: хоч одним оком глянути! Адже долю перемінити — не означало кудись у присутствіє забитися, штани просиджувати.

Була потаємна мрія, довго мовчав, не наважувався, нарешті запитав: чи не можна познайомитися з кимось *із тих?* Дивувалися: це з яких же *з тих*? Ну, *з тих*, з ваших, знайомих *з тими*, котрі знають *тих*, найголовніших *тих*. Дівчата сміялися: «Ех ви, який, Миколо Васильовичу, а ще Клєточников! А може, ви якраз з приводу «кліточки» і турбуєтесь? З того будинку, що біля Ланцюгового мосту? Все сміхом, жартами. Ніяких *тих* не знаємо і знати не хочемо. Ми чесні дівчата, нам усе це нецікаво, ми любимо каву з мигдальними булочками та французьку оперу... Але все-таки цікаво було знати: з якою метою *ті* знадобилися б? Сяк-так пояснив. Послався на своє давнє: змінити долю. «Сумно жити на цьому світі, панове!»— як сказав тезко. Минуло три дні, дівчата його знаходять, кличуть. У кімнаті сидить молодий чоловік, кремезний, лице спокійне, непривітне, волосся русяве, погляд пильний: Петро Іванович.

— То що, Миколо Васильовичу, виходить, у Криму діла не знайшлося?— На столі перед Петром Івановичем пляшка пива, склянка, тарілка з огірком та котлетою,

і він, наколовши виделкою, ножем котлету ріже. Не за правилами гарного тону. І раптом Микола Васильович посміхнувся, збагнувши: якщо цей *із тих*, то йому тільки так і треба, а не інакше — тільки ножем.

— Діла є... Та нудні діла...

І не може відірватися від ножа з котлетою, дивиться, похолонувши.

Поговорили про Крим, про те і се. Микола Васильович збирався з духом, нарешті запитує: що б таке знайти, аби *користь* була? Дуже хотілося б саме таке, *корисне*, бо — життя минає, здоров'я нема, та й нічого по суті немає, а є сама лише непотрібність. Петро Іванович подумав, подумав та й каже:

— Знаєте що, Миколо Васильовичу? Є в мене одна справа, тільки поки що не робота, а так. А робота підвернеться згодом. Ось адреса: ріг Невського і Надєждінської, будинок Яковлєва. Живе там така Кутузова Ганна Петрівна, акушерка, вдова полковника, промишляє тим, що здає в найм кімнати мешканцям, здебільшого молодим людям. І є підозра, що ця Ганна Петрівна робить послуги III відділу, бо кілька курсисток, які мешкали в неї на квартирі й притягнуті з різних дурниць до дізнання, кажуть, що дечого поліція ніяк не могла знати, а — знає. Ось і підозра, чи то її підтвердити, чи розвіяти. Бо справа серйозна і треба людей про цю щуку попереджати. Згодьтеся поселитися в Ганни Петрівни під виглядом... та, під яким особливим? Під власним ім'ям і поселіться. Підшукуєте роботу. А може, вона вам і знайде. В неї є зв'язки.

— Розумію. Скажіть, Петре Івановичу, а от, так би мовити... У кого підозра виникла?

— Щодо Ганни Петрівни?

— Саме так. *Кого*, так би мовити, ця загадка цікавить?

— Мене, мене дуже цікавить. Мене, Петра Івановича. Мені й розкажете, коли пощастить про щось дізнатися.— Твердими очима вп'явся в очі, дивиться, не кліпає, чорт якийсь. Сміливо закрутив! Ризикований пан!

Користь тут без сумніву і переміна долі, бо III відділом пахне. Але — в Миколи Васильовича навіть трохи серце закалатало — чи вистачить сил подужати? Ось про що трохи сором'язливо промимрив:

— Боюсь, не по синку шапка, не по Савці свитка... Адже тут особливе вміння, ввійти в довіру...

— А ви спробуйте. Дуже це треба — мені, Петрові Івановичу.

Ганна Петрівна Кутузова виявилася дамою, що називається, в «останньому соку». Її щоки й шия налитого, брусничного кольору постійно лисніли через те, що вона мастила їх якимось кремом, надто жирним, схожим по запаху на крем Дриммлера. По квартирі бігала в капоті, голова обв'язана рушником, і тільки ввечері капот мінявся на інший капот, більше схожий на сукню, а рушник знімався, і відкривалася маківка з ріденького сивувато-русявого волосся. З першого погляду Микола Васильович визначив, що та сама біда: сиплеться волосся. На цю тему й погомоніли попервах. Потім почала запрошувати Миколу Васильовича на чайок і на карти. Ганна Петрівна виявилася затятою картяркою: могла сидіти за стукалкою до півночі, а вже якщо карта йшла, то відчепитися від неї було неможливо. Погрожувала мало не виселенням: «Ні, добродію, ви карт не любите, буду інших мешканців надивляти!» — сміялася, лукавила гостренькими оченятами, а партнери полотніли, Микола Васильович помічав.

Як правило, грали вчотирьох: відставний штабс-капітан Ринда, стара Богданович, або ж Вавичек, вільний слухач з поляків, і Ганна Петрівна з Миколою Васильовичем. Іноді чотирьох не набиралося, тоді Ганна Петрівна примушувала Миколу Васильовича грати з нею вдвох. Навмисне випускала карти, він ліз під стіл, нишпорив по підлозі в небезпечній близькості від могутньої, в лавандових випарах ноги Ганни Петрівни. Якось капот відхилився, оголилося рожеве, в шурхотінні, в білому мереживі: Микола Васильович, поквапливо стукаючись маківкою, видирався з-під столу. Невдовзі Ганна Петрівна змирилася з тим, що від нового мешканця нічого, крім дрібних виграшів у стукалку, їй не перепаде. Хоч дрібні — зате постійні! — ці виграші й були тепер щовечора сластолюбством Ганни Петрівни. Вона вже навіть не засмучувалась, якщо не збиралося четверо. З Миколою Васильовичем, чоловіком тихим і сумирним, грати під чайок з горобинівкою було більше, ніж добре, навіть, може, солодко, бо в знемозі очікувалася наприкінці неодмінна радість: виграш карбованця, а то й двох. Микола Васильович грати в карти не любив, погано запам'ятовував, а інколи під час гри линув думкою далеко-далеко, замислювався майже з жахом: «Чому я сиджу тут, жалюгідний? Приречений я, чи що, з цією дурепою вечори гайнувати?» Ганна Петрівна, потішаючись, устигала й сама сокотіти, і розпитувати. То про чоловіка розповідала, полковника

артилерії, з родини знаменитого Кутузова, тільки не фельдмаршала, а іншого, розенкрейцера, крамольника («Ми всі, Кутозови, вільнодумці, в нас це здавна ведеться!»), то заводила мову про молодих мешканців, студентів і курсисток, яких дуже жаліла і всіляко виправдовувала. А Микола Васильович стрижених дівчат не поважав, називав їх кропив'яним сім'ям, казав, що якби його воля, всіх би заслав у монастирі, нехай би там корисну справу робили, ченцям підштаники прати — і то краще. Ганна Петрівна не погоджувалась. Сперечалися.

Однак нічого і ніяк дізнатися про те, про що просив Петро Іванович, не вдавалося...

Набридло Миколі Васильовичу — справді, найнявся він, чи що? — тому вирішив од нудотної баби вибиратися. Сказав: роботи не може знайти, життя тут дороге, останнє проживеш, треба повертатися в провінцію, чи то до себе в Пензу, чи то в Крим, у тепло. Ганна Петрівна сполошилася. Такий гарний мешканець норовить утекти! І тихий, і непитущий, платить справно, поганих людей не водить і, головне, щовечора безвідмовно: хоч копієчку, та принесе. Невже в такому величезному місті не знайти служби? В тім і біда, що немає. Тут знайомства потрібні, інакше неможливо, тому ні, краще вже в провінцію, в простоту,— там хоч немає таких розкішних кондитерських, газових ліхтарів та французьких артисток, зате люди добрі й життя дешевше. А якщо ми вам... Що? Підшукаємо щось підходяще, в разі чого. Наприклад, що, Ганно Петрівно? «Наприклад, наприклад...— Поглянула по-лисячому, червоненьким брусничним оком.— Є племінник, наприклад, Гусєв. Служить у III відділі, людина шанобліва, може попросити. А раптом щось там і є?»

Микола Васильович мало не підстрибнув. От! Проговорилася, стара шкапа. Отже, все правильно, Петро Іванович має рацію: вдовиця *звідти*. Того ж вечора Микола Васильович побіг, як і домовилися, на квартиру, що на Пісках, і переказав, що хоче бачити Петра Івановича. Просив прийти наступного дня. Петро Іванович вислухав Миколу Васильовича немовби без особливого захоплення, а коли Микола Васильович сказав: «Ну, слава богу, тепер можна від цієї Цірцеї тікати», Петро Іванович глянув з подивом: «Як — тікати? Поки не зарахували в штат III відділу, тікати нікуди не можна». Миколі Васильовичу видалося, що він не розчув. У штат? III відділу? Напевно, жарт? Ніяких жартів, дуже серйозно, і навіть значно

серйозніше, ніж можна гадати. Поступити на службу в III відділ, у цей вертеп зла, в гніздо змиїв, сколопендр і всіляких гадів? Хочете, щоб бідолаха Клєточников, якому й так не щастить, і так доля б'є його смертним боєм, перетворився, як Одіссеєві товариші під Цірцеїними чарами,— в бридку свиню? Та побійтесь бога, любий Петре Івановичу, пожалійте сироту, не просіть неможливого. Бо якщо проситимете — відмовити не можна, а якщо відмовити не можна — тоді загибель, кінець.

Бурмотів жалібно, в думках паніка, а в душі з незвіданих глибин наростала радість: ні, не кінець, а початок, початок! І знав уже, що погодиться.

Петро Іванович переконував:

— Розумієте, Миколо Васильовичу, в чому біда: шпигунів засилля. Розплодилося їх на казенний кошт — силасиленна. Взяти хоч би дім, у якому ви живете, ріг Невського та Надєждінської: адже там кубло. А скільки таких будинків у Петербурзі? Та в нас на кожну чесну людину по три шпигуни, справді, не менше, по вулицях нишпорять, в університеті товчуться, в трактирах сидять, на конках катаються. Нещодавно в «Новом времени» віршик небіжчика Некрасова надрукували — не читали? «Неробі» називається. Без останньої строфи, але ми її знаємо.

Прочитав, уп'явши в Миколу Васильовича твердоблакитний, пильний погляд:

Чом сидиш ти склавши руки?
Ти ж закінчив курс науки,
Любиш отчий край.
І дотепно, й інтересно
Розмовляєш, мислиш чесно,
Нумо, починай!
Чи сприймаєш все без лиску?
Чи бажаєш жить без риску?
Бо часи не ті ж!
В наші дні шпикам до скону
Добре жити, як воронам
У міській межі! —

Ось і треба, щоб на них чатувала небезпека. Стріляти їх, немов псів скажених. Тільки в цьому порятунок. Інакше чесним людям не дадуть жити...

Микола Васильович здогадувався, що під «чесними людьми» Петро Іванович мав на увазі певних людей. Перепитувати щось з цього приводу було нетактовно. Він чув, що місяців два чи три тому стався розгром революцій-

ної партії, заарештовано багато відомих людей, ватажків, і, звичайно ж, робилося це не без допомоги шпиків: лють Петра Івановича супроти бридких істот цілком зрозуміла.

— Якби, Миколо Васильовичу, пощастило залізти до них за пазуху, а ще краще б — у нутро, у кишки...

— Спробую, Петре Івановичу,— сказав Микола Васильович, жахаючись власного голосу.

Вдова зраділа, коли дізналася, що мешканець, гарно обміркувавши, дав згоду. В найближчі дні запросили племінника. Це був високий, товстий, добряче лисий, у літах суб'єкт, який з виду міг би бути чоловіком Ганни Петрівни. З розмови з'ясувалося, що він має другу сім'ю, в нього п'ятеро дітей, троє від першої дружини, яка померла від пологів, і двоє синів од другої, німкені, дочки фабриканта. Пили чай з варенням, обговорювали події, Микола Васильович, як завжди, сварив стрижених дівок, Ганна Петрівна захищала. Племінник зненацька, без будь-якого переходу, похмуро і, як здалося Миколі Васильовичу, з невдоволенням промовив: «То прошу в п'ятницю зайти до пана Кирилова!»

Було видно, що тітка має на племінника вплив, той виконував її прохання через силу, бо не смів не послухатись. Після того як він пішов, Ганна Петрівна натякнула: він, мовляв, у неї в кишені, все зробить, що звелять, бо чекає від неї спадщини. Микола Васильович ще подумав: «Не дочекається, бідолаха! Пережити таку бабищу — проблема...» Проте вночі, коли лежав без сну, згадуючи і обмірковуючи, потіючи від страшних думок, Микола Васильович раптом вирішив, що Ганна Петрівна все йому наплела: ніякий він їй не племінник і не чекає спадщини. Так, так, наплела. Для чого це? І що її з цим суб'єктом єднає, чому він такий слухняний? Раптово промайнув простий здогад: та тому й слухняний, що *вона од нього в чині вища.* Коли укріпився в цій думці, стало ще страшніше, бо: навіщо ж він, Микола Васильович, жалюгідний чиновник, котрий не має місця, знадобився зловісній особі? В чому її інтерес? Невже ж тільки, щоб по карбованцю клювати в стукалку? Ні, щось інше. Відчував Микола Васильович, що встряє в якусь дивну гру, в невідому пастку: немовби хоче когось заплутати, піймати, а його самого тим часом ловлять і плутають. Сон не йшов, відступати ніяк, безвихідь! Заспокоювало одне: користь під кінець життя, ось вона, користь, грізна, крижана, що смертю дихає, від неї жижки тремтять, душа завмирає, хочеться вигукнути «мамо!»,

все так, але ж *непотрібність* ще смертельніша і крижаніша. *Непотрібність* — то вже зовсім лід, кров холоне. Заснув під ранок, діймали кошмари: Ганна Петрівна поставала в звірячому непотребстві, то з мордою кішки, з іклами в роті, то з еполетами на плечах, а то — капот нарозхрист і стегна біліють у синюватих жаб'ячих розводах...

Пан Кирилов, завідуючий агентурною частиною III відділу, розмовляв з Миколою Васильовичем не так уже й довго, але якось дивно, зигзагами, ніби вів не просто мову, а щось неприємно-багатозначне, кожне слово з прихованою думкою, до деякої міри *дізнання*. Біс його знає — може, розучилася людина розмовляти по-простому, неодмінно з підступом і хитрощами? Наприклад, поцікавився: «А чому це вам треба було в сімдесят восьмому році їздити до Відня на виставку?» Оскільки особливих причин для тієї поїздки в Миколи Васильовича не було, то й пояснити чому — було абсолютно неможливо. Микола Васильович червонів, м'явся, бубонів щось незрозуміле, а пан Кирилов, здається, торжествував: ага, впіймав! Зовнішність пана Кирилова могла б видатися декому прекрасною, навіть визначною — великий лоб, ніс довгий, грецький, вуса й баки чорні з сивиною,— але для Миколи Васильовича в цьому вродливому обличчі було щось огидне. Білість майже мертвотна, безкровна. Колись хлопчиком лазив у печери, в занедбані каменярні й там у пітьмі знаходив жуків та рослини, що не мали кольору, білуваті, сліпі. І ось ця білість — приналежність до підземного, таємного — була на обличчі в Кирилова. Кліпаючи важкими повіками, пан Кирилов раптом запитав:

— А як здоров'я, Миколо Васильовичу? Не скаржимося?

— Ні. А чому? — ніби аж образився Микола Васильович, а в самого дух перехопило: ти ба, який мудрій, про що запитує. Та яке твоє діло здоров'ям цікавитися?

Кирилов одразу ж пояснив суворим голосом:

— Нам хворі люди напевно не потрібні. Я дивлюсь, у вас зовнішність не можна сказати, щоб дуже квітуча.— Безцеремонно мружачись, роздивлявся.— Сухот немає? А то заразите людей. Може, з цією метою і підсилають: заразити достобіса увесь III відділ, ненависний, га? Га? — Реготав, шкірячи зуби.

Микола Васильович хитав головою і махав руками: ні, ні, нічого подібного! А сам думав, аж судомило: «Ну й народ! Ну й публіка! Монстри якісь. Гади бридотні. Як же працювати? Неможливо. Невже там усі такі?» Тим

часом Кирилов дістав із залізної шафи аркуш паперу і щиглем підштовхував його через стіл, по склу: друкарським шрифтом було надруковано: «Письмова заява». Далі треба було писати, щоб прийняли в агенти з платнею 30 карбованців на місяць. Микола Васильович написав. Пан Кирилов поставив свою закарлючку і, запитавши, кого найперше Микола Васильович міг би мати на прикметі, наказав прийти в понеділок, на десяту.

24 січня Микола Васильович зустрівся з Петром Івановичем і все розповів. Про одне попередив: якщо від нього зажадають зради або виказувань кого б там не було, він відразу піде у відставку. Служити в таємній поліції! Та коли б нещодавно хтось би йому сказав: «Ви, Клеточников, з січня почнете одержувати гроші в III відділі», він би подивився на людину з диким подивом, як на цілковитого ідіота. А то ще, дивись, і дав би ляпаса.

Петро Іванович усміхався м'яко й по-товариськи.

— Милий Миколо Васильовичу! В наші дні все так швидко й нестримно змінюється, нічого дивного. Я, наприклад, ще донедавна жив у такому закутку з безпопівцями, читав розкольницькі книжки, справляв їхні обряди, і раптом я тут, у столиці,— курю дорогі цигарки, п'ю пиво і запросто розмовляю із співробітником III відділу. Як? Хіба не дивно?

Микола Васильович кивав понуро, немовби кажучи, що він розуміє жарт, але від цього йому не легше. Потім Петро Іванович сказав, де і як вони зустрічатимуться, просив точно дотримуватися визначених днів і годин, а також звертати увагу на умовні знаки, що виставляються на вікнах: чи то книжки, чи то лампи або якісь вази з квітами. Раптом запитав, чи сильна в Миколи Васильовича короткозорість і чи добре він бачить в окулярах? Микола Васильович відповів, що короткозорість добряча, окуляри слабкуваті, але дарма, звик.

— Окуляри треба міняти,— сказав Петро Іванович.

— Так, так, я знаю. Я не забув. Якось треба буде зайти до лікаря...

— Окуляри треба міняти негайно,— додав Петро Іванович суворим і неприємним голосом.— Ваш зір тепер не тільки ваш, він належить і іншим. Ось вам адреса лікаря.— Вирвав із записника аркушик і дав Миколі Васильовичу.— Гроші у вас є, щоб замовити одразу ж? Окуляри в гарній оправі коштують п'ять з лишком.

Микола Васильович, ховаючи аркушик до кишені, промовив несміливо давно заготовлене і все одно бридке,

але — виходу не було. З приводу того, щоб одержати, якщо є можливість, чи позичити карбованців з двадцять. Бо за кімнату платити і взагалі вдихнути хоч трохи петербурзького життя: а то щовечора в цю стукалку-фукалку, всі гроші профукав. Казав це якось довго, нахабно і разом з тим жалібно, через що, Микола Васильович відчув, обличчя зашарілось. Але виходу не було. Петро Іванович кивнув головою з тим же серйозним виглядом, вийнявши гаманця, відрахував двадцять карбованців і дав Миколі Васильовичу. Потім занотував щось у записнику.

— Отак,— сказав Петро Іванович.— Будь ласка. І боргів, напевно, зібралося?

— Боргів нема. Я боргів уникаю, просто навіть не терплю. Але, знаєте, ось піти з дівчатами, знайомими — та вони й ваші знайомі, на Пісках, пам'ятаєте? — скажімо, в кондитерську, на Невський...

— Цього я вам не раджу. Це облиште.

— Чому облишити? Ваші ж знайомі! Гарні такі, курсистки, цілком радикальні...

— Облишити, облишити, Миколо Васильовичу.— Петро Іванович посміхався і робив рукою лагідний, заспокійливий жест, немовби вмовляв дитину.— Ви тепер, даруйте за порівняння, Миколо Васильовичу, як жінка вагітна, маєте все життя своє перебудувати. Краще дома сидіть. А то, чого доброго, спіткнетесь чи посковзнетеся на рівному місці. Навіщо нам це треба? Дівчат цих я, звичайно, знаю. Нічого в них особливого, легковажненькі дівчата. Забути про них.

Увечері того ж дня, 24 січня 1879 року, Петро Іванович — він же Олександр Михайлов — розгорнув у рожевій обкладинці зошит з написом: «Касова книга Тов. «З. і В.». Сюди він занотовував усі дрібні, інколи й великі, карбованців до ста, а якось, у грудні, навіть двісті п'ятдесят, переказані з Саратова на поселення, витрати товариства «Земля і воля». Зошит заведено місяців три тому, перші записи були, напевно, комічні: «Двоє пальт і дві шапки — 39. Дві пари чобіт і калош — 16». «Горобцю (тобто Колі Морозову) на прожиття — 20». Але серед грудневих витрат значились уже й неабиякі, під маленькою поміткою «дез.» — «дезорганізація». На третьому аркуші записав: «Січня 24. Борг Льву — 17». (Уранці зустрілися з Тихомировим). І нижче: «В борг агентові — 20».

Отже, від завтрашнього дня дивний чоловічок — там, біля Ланцюгового мосту! Те, що здавалося найнеймовірні-

шим, сталося. Чим же він їх пройняв? Чому так за нього схопилися — і Кутузова, і той чиновник, нібито родич, і сам Кирилов? Улізти туди дуже важко, немислимо, а він — наче й без великих зусиль. Значить, є в ньому щось, непомітне для простого ока, приховані таланти, щось мильне, вазелінове, що дозволяє сковзати і проникати. Дуже цікаво. Надзвичайно цікаво. Основний інтерес, зрозуміло, попереду, а поки що — нічичирк. Зарано торжествувати. Нічичирк, нічичирк. Про нього не дізнається ніхто з найближчих. Тим більше тепер, коли пристрасті розпалились і виникла ситуація, що нагадує лебедя, рака і щуку. Товариство передчасно може розірватися на шматки, як погано змайстрована бомба. У жовтні схопили таких бійців, як Ольгу Натансон, Адріана Михайлова, кучера Варвару, Оболошева, Малиновську, Буланова, Машу Коленкіну — Маша, відчайдушна душа, відстрілювалася. Нещастя немовби згуртувало тих, хто вцілів, та ненадовго. На зборах — нічого, крім суперечок, взаємних докорів і мало не образ. «Револьверники» і «селюки» — ось два полюси, на які розвалювалося, тріщало, розпадалося славне товариство. І це означало, що про дивного чоловічка Миколу Васильовича — ні тим, ані іншим. Гробова таємниця. Адже тут може бути чи не найбільший успіх за останні роки, а можливо — крах, нові жертви. Що в ньому привабливого? По-перше, те, що приїжджий, провінціал, без родичів, без друзів, ніяких зв'язків і зобов'язань. Найкращі люди для діла — окаянні одинаки. Але ж це у такій самій мірі імпонує і III відділу. По-друге, непитущий, не курить, смирний, млявий, вузькогрудий, з кучерявою борідкою та блідістю ченця. Вигляд дуже важливо. Коли такий кволий, на ладан дише, пропонує своє життя для загальної *користі* — це серйозно. Коли приблизно те саме пропонував Мартиновський чи такий здоровило, як Шмеман, мимоволі замислишся: чи не гра тут, чи не шіллерівський театр? А крім того, виявилося, що — освічений, читав філософів, про Паризьку комуну одного разу говорив із захопленням.

Так розмірковував, то окрилюючись надією і торжеством, то пройнятий тривогою, Олександр Дмитрович Михайлов, на прізвисько Двірник. Перед сном, як завжди, забарикадував двері шафою та столом, під подушку поклав заряджений револьвер.

Та *користь*, про яку дбав Клєточников, почала виявлятися щасливо і надзвичайно швидко. Не минуло й кількох

днів, як агент попередив про обшуки, що мали відбутися в курсисток і студентів: усіх пощастило попередити, але з-поміж усіх якась радикальна ідіотка мало не загубила справу. Щоб поглузувати з жандармів, які прийшли на обшук, вона сказала жартома: «А, драстуйте! Ми на вас давно чекали!» Жандарми не знайшли, зрозуміло, нічого недозволеного, крім цієї глузливої фрази, про яку повідомили начальству, і в III відділі стався переполох: хто міг попередити студентів про обшуки? Про акцію, що готувалася давно, знали тільки Кирилов, його помічник Гусєв, Клєточников і одна курсистка, котра запропонувала свої послуги як донощиця. Кирилов і Гусєв викликали нового агента, щоб суворо допитати, і Клєточников сам здивувався своєму спокоєві! — твердо відповів, що розголосила, звичайно ж, курсистка. Викликали ту, вона розгубилася, в сльози, все стало зрозуміло, її прогнали, Клєточников вийшов з води сухий. Але після цього мало не фатального випадку землевольці замислились: чи на всі повідомлення агента треба негайно реагувати? Втрачати таку людину — її цінність зростала з кожним днем, у геометричній прогресії,— було б злочинно.

Ну хіба не дорогоцінність ті два десятки фраз, переданих Клєточниковим наприкінці січня, відразу ж, коли прибув на місце служби?

«Наприкінці 78 р. писар з фабрики Шау (за Нарвською заставою) Федір Францев дав одному робітникові листа від імені домашнього вчителя Петра Ніколаєва (шпика) до Франца Матвійовича Федоровського (ріг Козачого і Загороднього, 60/10, бельетаж, 6 вікон, три входи в будинок), присяжного повіреного (колишнього). За цим листом робітник прибув до Федоровського. Федоровський, дізнавшись, що робітник утік із заслання, потурбувався про нього, дав 16 крб. грішми; запитав, чи не знає він когось з Вільної російської друкарні, просив, чи не зможе познайомити з ними, бо, мовляв, я чув, що їм конче потрібні гроші, при цьому, відкривши скриньку, показав векселів на 20.000, заборонені видання і пропонував ними користуватися. «Якби мені познайомитися з найголовнішим, тим, хто в них верховодить,— я з ним у компанії орудував би»,— сказав він.

У Федоровського кілька разів бував в гостях і ночував вихованець учительки Александрової (з Москви), базікав, а вночі Федоровський його обшукав. Федоровський одягнув його на свій кошт.

Без сумніву, Федоровський — шпик. Його прикмети: років 40—45, брюнет, зросту нижче середнього, католик, борода клином, є бакенбарди...»

Усе так, золоті розсипи, але поки що йшлося про життя і смерть. Проте невдовзі, на початку лютого, виникла *смертельна* потреба в агенті: закрутилася історія з Рейнштейном, слюсарем. Михайлов його трохи знав, як знав багатьох з «Північного союзу російських робітників». Рейнштейна послали до Москви для організації робітничого союзу (філіалу) там, але в Москві незабаром стався провал, відбулися масові арешти; Рейнштейн повернувся в Пітер на початку лютого, числа шостого. Тим часом наприкінці січня був заарештований ватажок «Північного союзу російських робітників», Обнорський, а в середині лютого — Клеменц, один з редакторів «Земли и воли», за яким поліція полювала довго й невдало. Ця низка провалів викликала підозру. Звернулися до агента. Його розкопки дали приголомшливі наслідки: винуватцем московського розгрому, арештів Обнорського та Клеменца виявився Рейнштейн. Агент повідомив, що в Москві Рейнштейн одержав кількасот карбованців од поліції, і, вдало впоравшись з московським підпіллям, він начебто обіцяв за тисячу карбованців так само швидко розправитися з петербурзькими революціонерами. Допомагала йому в цих справах дружина, Тетяна Олексіївна, колишня коханка Обнорського. Ось про такі чудові новини дізналися в середині лютого, і одразу ж ухвалили рішення: Рейнштейна стратити.

15 лютого Михайлов записав у рожевому зошиті: «Родіоновичу спец. справа — 100». 21 лютого інший запис: «Зброя холодна — 20».

26 лютого шпигуна Рейнштейна, який гадав, що зовсім неважко заробити тисячу карбованців на кістках революціонерів, убили в Москві, в номері колишнього мамонтовського готелю.

Коли Родіонович повернувся в Пітер, він довго не міг до ладу розповісти, як усе це сталося. Ніхто й не запитував. Потім сам став розповідати, і щоразу починали тремтіти руки, обличчя червоніло, він задихався, ніби від приступу ядухи. «Проклята нечаєвщина...» — пробурмотів одного разу. Взагалі безглуздя! Довелося пояснювати, що нечаєвщиною тут і не пахне, що студент Іванов, убитий Нечаєвим, не був ніяким шпиком, а лише суперником Нечаєва і сперечальником, а Рейнштейн заподіяв стільки зла — та що там

казати! Родіонович усе те розумів, але, здається, десь у глибині, душею, завагався. Саме у цей час обговорювалася нова справа, нова неминуча кров: страта Дрентельна, який замінив на посту шефа жандармів Мезенцева. Тільки Плеханов з членів ради понуро утримався. Замах був невдалий. Леон Мирський стріляв у Дрентельна на скаку, на Невському, не вцілив і зник, це викликало небувалий шал властей: Петербург дибки, облави, арешти. Супротивники терору — Плеханов серед них перший — знову зчинили галас: «Ось наслідки розбійницької тактики! Ми гинемо!» Та головний *словесний* терорист Коля Морозов у «Листке Земли и воли» видрукував статтю, де чорним по білому вказувалося: «...політичне вбивство — це теперішнє здійснення революції». Все це означало, що руйнація товариства триває і наближається кінець.

І тут саме наспіли два щасливих хлопці з південців: Гольденберг та Кобилянський. У лютому Григорій Гольденберг застрелив харківського генерал-губернатора Кропоткіна. Кобилянський йому допомагав. Це була справа Осинського, тобто захід «Землі і волі», і хоч Валеріан перебував уже в тюрмі — його руки діяли, його пістолети стріляли. Кобилянський виявився молодим кремезним поляком, він погано розмовляв по-російському і, соромлячись цього, годинами вперто мовчав, зате Гольденберг говорив за десятьох. Його мова була по-південному поквапливою, співучою, з різкою зміною інтонацій, як розмовляють у Києві або в Одесі. Гольденберг дуже пишався *справою* Кропоткіна, багато разів переказував одне й те ж, з подробицями, і, коли, розмахуючи руками, впадав в особливу ажитацію, на його губах навіть стрибали бульбашки.

Він почував себе героєм і любив, щоб його водили по нелегальних квартирах, поїли горілочкою, а він би патякав, патякав, патякав. Схоже було, що Грицько трохи очма́нів. Раптом заявив — коли зібралися вп'ятьох, він, Кобилянський, Михайлов, Квятковський і Зунделевич, в одному відомому трактирі, де можна розмовляти вільно, відносно вільно,— що він приїхав до Петербурга неспроста. Нехай ніхто з товаришів не дивується. Він вирішив завдати останнього удару. Вбити *ведмедя*. Доробити те, чого не доробив Митя. І не треба відмовляти, ніяких розмов, мовчання, цілковите мовчання. «Ведмідь мій! — Стукнув кулаком, стрибали бульбашки.— І я його нікому не віддам!»

Михайлов після однієї з трактирних зустрічей сказав Квятковському:

— Не знаю, чи сказати нашим у раді? З одного боку, ми зобов'язані сказати...

— Поки що не кажи.

— Гаразд. Але уявляєш, що буде, коли вони дізнаються не від нас? Страшно подумати!

Вирішили поки не говорити. Та й нічим ще не пахло, розмови, хвастощі. Щоправда, в Грицькові, незважаючи на його схильність до базікання та вихвалянь, крилася якась безглузда сила: міг з дурного розуму, наплювавши на все, вдатися до найбезумнішого. Його не можна було ні на день випускати з очей. І тут з'явився Соловйов. У Пітер приїхав раніше Грицька, чи не в грудні, але виник на горизонті й почав розшукувати Михайлова в березні. Як тільки щось траплялося, всі вони починали розшукувати Михайлова. Знайшов, признався про свій твердий намір: такий самий, як і в Грицька. Затим приїхав, залишив Саратов, поселення, друзів, нікому нічого не сказав. Як бути? Довелося знайомити з Грицьком і Кобилянським, обговорювати разом — п'ятеро попередніх і шостий Соловйов. Однак раді все ще — ні слова!

Знову трактир, той самий. Бічна кімната, стіл з пляшками пива, копчена риба, і — трудність, задуха переговорів. Трудність через те, що він, Квятковський і Зунд не переступали в невідомість, залишалися жити, а ці троє поривалися туди, за межу. Михайлов знав, що і він буде там, за межею, і, мабуть, скоро. Але ще не сьогодні. Немовби якимось мечем, що впав з небес, розрубало навпіл: троє сіло з одного боку столу, троє інших навпроти. І в тих, у інших, навіть обличчя інші. При світлі свічок — неживе щось, застигле. Грицько попросив горілки. Квятковський стукав у стінку, прибігав Федько, половий, приносив графин, ніхто не пив, окрім Грицька та Кобилянського, але й ці двоє не хмеліли. Нарікати їм було не з руки. Самі мають вирішити, як і що робити. Соловйов твердив: він не відступиться, потрібний тільки сильний револьвер і отрута. Чи може товариство дати йому револьвера й отруту? Вони троє не могли відповідати за товариство. Зунделевич сказав: стріляти не повинні ні єврей, ні поляк, почнуться погроми. «Я знав, що ви це скажете!» — Грицькове обличчя спотворилось. Кобилянський відпав, Гольденберг наполягав, та всім стало зрозуміло, що стріляти йому не дозволять. Тоді Грицько став просити Соловйова, щоб той дозволив йому бути запасним стрільцем, Соловйов не погоджувався: тут (він усе продумав) треба діяти

моментально й одному. Чим більше учасників, тим швидший провал. Михайлов з пристрасною увагою дивився на цього чоловіка: знав його раніше, але тепер йому здавалося, що ніколи не знав. Соловйов з його сірим, змарнілим од нервового напруження обличчям був схожий на дрібного чиновника, який ущент програвся. Худими пальцями посмикував рідкі регістраторські вусики. Розмовляв ледь чутно: «Єдине, що мені треба,— отрута». Пікся не про життя своє — про смерть.

Насправді ж треба було багато чого: а) організувати стеження; б) квартиру; в) зброю; г) коня для втечі; д) кучера. Все це Михайлов тримав у голові, розуміючи, що без допомоги товариства не обійтися, і наперед передбачав інше: одержати допомогу буде неймовірно важко. Адже йшло до повного розбрату. Однак не очікував зустріти такий опір і таку ворожість.

Родіонович мало не кричав, що своєю рукою вб'є «губителя народної справи». Квятковський спалахнув: «Ми теж уміємо стріляти!» В якусь мить Михайлов пошкодував, що прийшов з цією розмовою, потім зрозумів — так краще, договорити до кінця. Вони вимагали назвати прізвище, Михайлов не називав. І Плеханов, і Ігнатов, і особливо Родіонович кипіли лютою до людини, про яку вони знали лише те, що вона жертвує собою, йде на муки і смерть. Ігнатов сказав:

— Я знаю, хто це: Гольденберг!

— Він божевільний! — вигукнув Родіонович.— Його треба зв'язати і силоміць вивезти з Петербурга! У будь-якому випадку, вдачі чи невдачі, буде розгром усього руху. От запам'ятайте, я вас усіх попереджаю! Цей шлях приведе нас до загибелі!

— І це кажеш ти, той, хто місяць тому вбив Рейнштейна?

— Так, так! Кажу я, той, хто вбив Рейнштейна. І саме тому, що знаю, що означає вбити, кажу про згубність! — У нього в самого був вигляд божевільного.— І в мене рука не схибить...

Зунделевич, завжди спокійний, штовхаючи під столом, прошепотів:

— Нехай думають, що Гольденберг. Не заперечуй...

Вирішено було через незгоду ніякої допомоги товариством не надавати, але деякі члени, як Михайлов, Квятковський чи Морозов, кажуть, якщо виявлять бажання, допомагати особисто. І, крім того: всім нелегальним за кіль-

ка днів до замаху залишити Петербург. Наприкінці березня почали роз'їжджатися. Соловйову дістали отруту, револьвер, купили великі патрони: в магазині сказали, начебто для полювання на ведмедя.

Од усілякої іншої допомоги — коня для втечі, таємної квартири тощо — Соловйов відмовився. З першого на друге квітня він ночував у Михайлова.

Це була найкраща ніч перед смертю. Ясна, місячна. Натопили грубу, відчинили вікно і розмовляли стиха. Ніхто не міг почути. Та й про що розмовляли? Просто так, про прожите життя, про дитинство, про батьків, про друзів. Згадували саратовців: адже донедавна були поруч, Михайлов у селі Синеньке під Саратовом, серед розкольників, а Соловйов волосним писарем у Вільському повіті. Мріяли, сподівалися, вірили фанатично в цілющу й одвічну мудрість народу. Михайлов мріяв про якусь нову, раціоналістичну секту, захоплювався розколовчителями, Соловйов торочив про життя «по справедливості», про народну правду, яка — там, у курних хатах, у селянській гущі. І ось тепер — року не минуло — обидва тут, у ненависному Содомі, бо все марно, вихід один: висаджувати! Повітря очиститься, і, можливо, все російське життя потече інакше. По-іншому ніяк не можна помститися за друзів, по-іншому ніяк вивести народ із заціпеніння, з болотної сплячки, з похмурості затхлої, тисячолітньої. Про це не говорили, бо надто багато мовлено раніше, все було зрозуміле, очевидне, *єдине*.

Соловйов сказав: найжахливіший біль для нього — батьківські муки, не відвернуті. Старі живуть у Петербурзі. В п'ятницю він з ними попрощався, сказав, що їде до Москви. Ніхто нічого їм не пояснить, та й усе одно: не зрозуміють. Батько колезький реєстратор, лікарський помічник придворного відомства. Постійно — в страху. Все життя боявся завдати шкоди здоров'ю впливових осіб, тремтів за найменшої помилки, випадковості, а його син — з величезним револьвером для вбивства...

Він був старший од Михайлова років на дев'ять, але Михайлову здавалося тепер, що — молодший. Борідку він зголив за три дні. Адже життю кінець. Нічого далі не буде: ні дружини, ні дітей, ні старості, ані кохання. Михайлов ще сподівався, що в нього — буде.

Ніколи і ні з ким поруч Михайлов не почувався слабким. Завжди усвідомлював, що він сильніший, міцніший на ногах, повинен нести головний тягар. І тільки цієї ночі...

Соловйов немовби зрозумів, раптом посміхнувся: в рідких вусах, криво.

— Ти не дивися на мене, як на мученика християнського, якого — на поталу... Адже й тобі — теж перепаде. Не завтра, то післязавтра.

— Так,— сказав Михайлов. І стало легше.

— Ось іще що. Бридка думка, паскудна, але ніяк не спекаєшся, крутиться тут, як усе одно...— Він відмахнувся, наче від оси.— А якщо даремно, га? Якщо толку не буде? Все так і залишиться, як було? Все те саме в цьому світі, тільки *мінус* я... Навіщо ж тоді?

Михайлов мовчав. Він не міг заперечувати цей сумнів, такий людський, передсмертний, і не міг підтримувати. Він не міг нічого. Повинен був мовчати.

— Ні, це неможливо. Безглуздість, дурниця! Ніяка не думка, а просто провокація через страх.— Соловйов і не чекав од Михайлова слів. Розмовляв з собою.— Людина так прив'язана до землі, що ладна обманювати себе несвідомо. Я не боюся смерті: це те, про що я добре знаю. Одначе боюсь, боюсь: це те, що я відчуваю. От і прохоплюються мимоволі різні думки... Ще ось. Теж мучить. Давно християни, яких кидали в цирках на розтерзання левам,— десь на дні їхнього безумства, їхньої віри, готовності страждати чи не було краплі марнолюбства? Це гірка крапля. Ні, ні, в мене цього немає абсолютно, я позбавлений од природи! І коли я навчався на юридичному факультеті... Адже й справді, якщо є крапля марнолюбства і якщо нічого не вибухне, все залишиться на колишніх місцях — тоді навіщо? Нічого й город городити.

Михайлов мовчав. Соловйов теж замовк, потім запитав:

— Ти прийдеш завтра вранці?

Він прийшов і бачив, як на тротуарі, що вів од Певческого мосту до Двірцевої площі, Соловйов, високий, у чиновницькому кашкеті з кокардою, в довгому своєму пальті, стріляв у царя, той тікав, стрибаючи з боку в бік, Соловйов стріляв ще, ще, все мимо, потім накинулися, повалили, хтось бив шаблею, кричали.

У неділю, на третій день паски, Микола Васильович Клєточников гуляв з новим приятелем Чернишовим по Невському. Заходили в портерні. Відмовитися було ніяк: Чернишов дуже вже наполягав, приставав ще з п'ятниці, як дізнався про допомогу, тридцять карбованців, одержаних Миколою Васильовичем од начальства. Адже Микола Васильович уже тиждень на новій, прекрасній

посаді: переписувач в агентурній частині. Ще краще! І робота спокійніша, і місце тихе, лише троє в кімнаті, а там, у розшукному, завжди гам, штовханина, дим коромислом, агенти шастають, дверима хряскають, а, основне, не можеш знати, що тобі скажуть через хвилину, куди пошлють. Посада беззаперечна. А іншим подобається, по пиці видно: все йому любе, цілісінький день на ногах, бігає, як буланий, не спить до ладу, не обідає, де горілочки стьобне, де пиріжок, де карбованець-другий казенний приховає, і задоволений. Ох ти, господи, довелося попоневірятися два цілих місяці, поки пан Кирилов не зрозумів: у кожної людини свої дари природи. Микола Васильович у цій справі тупак. Зате почерк незвичайний, алмазний. І Микола Васильович запопадливо, хоч скромно і немовби мляво переконував: агент з нього нікудишній, а от щодо письма ще сяк-так. Вирішилося: з кінця березня, з понеділка, Микола Васильович в агентурній частині вільнонайманий переписувач. Поки що не в штаті, але обіцяють. Спеціальну допомогу дали, три червінці, грошики чималенькі.

Чернишов у тій самій кімнаті сидить. Чоловік маленький на зріст, а нахабства чимало. Товстенький, молодий ще, очі якісь дивні, урозкид, одне око зеленкувате, друге — блакитне.

То блакитним дивиться, все жартує, дурниці верзе, а то зеленкуватим ушипиться — холодом обдасть. Причепився: ходім та й ходім. Негарно з товаришами радість не поділити, немовби нехрист якийсь. Якщо ви, Миколо Васильовичу, людина православна і благородна, то зобов'язані про товаришів потурбуватися, а не те що: схопив тридцятку і додому поповз, у барліг гидотний холостяцький.

Терпів, слухав, сам молов нісенітниці й поїв Чернишова: в кожній портерній, як ішли від вокзалу правим боком, зупинялися. Вечір був ясний, теплий, справді святковий. Народ гуляв, у портерних штовханина, веселощі, п'яні чиновники, заводські робітники в котелках, прикажчики, дамочки, на вулицях каретні перегони, вигуки, метушня, бризки болота з-під коліс, а з великих ресторанів, з других поверхів, музика долинає. Микола Васильович і сам трішки попивав, лафітничка два, три, чотири, а то й п'ятий, щоб не образити і не дратувати, то мозельвейну, то німецького портеру, то горобинівки під огірок, так що голова стала потроху важчати, розум паморочився і сама по собі

з'являлася солодка хвацькість: ось воно, петербурзьке життя, золоте, вимріяне! Але за всім тим пам'ятав: а біс його знає, хто такий? Гарних людей у цьому гадючнику не буває. Товстун теж був неодружений, додому не поспішав і, здається, мав намір прогуляти всю товаришеву допомогу.

Микола Васильович визначив межу: шість карбованців. Та й то легковажність, це вже на півроку наперед. Це вже тільки тому, що не можна відмовитися, підозріло. Чернишов когось лаяв, сварливо, з п'яним завзяттям, безтямно, Микола Васильович не відразу розібрав, потім зрозумів: Вольфа, столоначальника. «Це жаба, хамелеон підлий, ви його бійтеся, він нашіптує. Чуєте? Подалі від нього. Я поганого не пораджу...» Микола Васильович кивав, погоджувався.

Раптом, уп'явши зеленкувате око, процідив крижаним тоном:

— А я все про вас знаю, Клєточников. Од мене — ані-ні, не сховаєтесь.

— Що ж ви можете знати? — засміявся Микола Васильович.— Я людина відверта.

— Усі ваші таємності знаю.

— Ну й знайте на здоров'я.

— Ах, он ви як? — Чернишов немовби розгнівався, але оком блакитним, веселим, уже жартував, пустував.— А в кого дама серця на Литейному? Гарненька? Подруга є? Накажіть, щоб з подругою познайомила. Мені подруга потрібна...

Микола Васильович віджартувався, а в самого похололо: так базікає чи справді до чогось донюхався? Нікому ж не можна вірити, всі вони там гади повзучі, перевертні. Можливо, він і не п'яний зовсім, і ходити йому з ним, Клєточниковим, у світле свято по портерних аж ніяк не цікаво, але — пан Кирилов послав? Тиждень тому, відразу ж, як перевели в агентурну частину переписувачем, Петро Іванович запропонував йому відвідувати нову квартиру, де жила самотня панночка Наталія Миколаївна. А він нібито її друг. Для всіх зрозуміло і нічого дивного. Миколі Васильовичу дуже сподобалося, і панночка мила, тиха, бліденька, на дивані з книжкою, а вони з Петром Івановичем у сусідній кімнаті. Але живе панна зовсім не на Литейному, на іншій вулиці.

Усе одно щось неприємне ворухнулося, в голові просвітліло.

— Ніяких панночок знайомих на Литейному в мене. на жаль, немає,— сказав, зітхнувши.

— А де є?

— Та ніде немає. Я до панночок не охочий, та й вони до мене...

Тут же Чернишов почав з надзвичайною жвавістю й азартом тягнути Миколу Васильовича до якоїсь знайомої Ріхтерші, в *заклад*. Насилу відмовився. Чернишов, випросивши в борг, під чесне-благородне слово три карбованці, побіг.

Наступного дня, другого квітня, в понеділок, Микола Васильович ледь устав, голова тріщала, була одинадцята година. На службу міг не йти, але ще в страсну п'ятницю домовився з начальником, що прийде, перебере папери: адже справу доручено величезну, з усіх алфавітів скласти один спільний за десять років. А ще звичайного листування щодня гори. Коли ж устигнеш? Насправді ж вабила чудова святкова пустота й тиша. Найзаповітніше переписати. Було що: в п'ятницю, пізньої години, принесли список підозрілих осіб, сімдесят шість чоловік, який переписати тоді не вдалося. І ось — спати б, яку-небудь пілюлю — а він плівся, шкандибав, знівечений і жалюгідний, дивуючись: «Що то за люди, які щодня вино п'ють? Яке здоров'я треба мати!»

Біля будинку поблизу Ланцюгового мосту діялося дивне: під'їжджали карети, прольотки, звідти вискакували й бігли прожогом до під'їзду люди. Микола Васильович визначив: агенти. Декого впізнавав. Навіщось викликають? У вестибюлі купками товпилися чиновники, розмовляли напівголосно, збуджено, на обличчях — спільне, одне, чи то переляк, чи якась сумна загадковість. Ага, ось і Вольф! Підбіг і, витріщивши очі: «Замах на государя... Слава богу, так, так,— живий... живий... Схопили...» Сталося близько десятої. Весь розшукний відділ викликано. Канцеляристи і переписувачі, зрозуміло, не потрібні.

— А ви — як же? Не знали?

— Я не знав! Я абсолютно нічого не знав! — бубонів Микола Васильович, вражений, притискаючи обидві руки до грудей.— Я своїм алфавітом займаюсь... Боже мій, у світле свято! Лиходійство!..

Ішов по коридору, хитався, тримався за стінку. І справді, хитало: голова обертом, в роті гидота. Але в своїй кімнаті, порожній, всидіти не міг. Рука тремтіла, літери стрибали. Знову спустився на нижній поверх, там юрмилося

ще більше, в багатьох обличчя на похмілля, хтось розганяв.

— Панове, викликаних прошу розійтися по кімнатах!.. Усім іншим — додому! Не заважати, панове, не заважати, не заважати.

Хтось подібним до ридання голосом вигукнув:

— На честь чудового порятунку... Ура-а!

Микола Васильович кричав з усіма. Серце калатало. Діймала жахлива думка: хто стріляв? А раптом? Прискакали з дому градоначальника, повідомили останнє: того, хто робив замах, привели до тями, назвав себе Іваном Осиповичем Соколовим. Нічого більше не сказав. Бив його шпагою і піймав офіцер з охоронної варти Кох. Государ навіть не поранений. Лиходієві на вигляд років тридцять, світлі вусики, самовладання фантастичне. Коли прийшов до тями, відразу попросив цигарку.

Микола Васильович слухав, дедалі більше переконуючись у страхітливому: Петро Іванович! Він раптом вирішив бігти до будинку градоначальника. Але одразу ж зрозумів, що безумство, не пустять, неможливо. Метушився внизу, то збігав по сходах, то піднімався, не знаючи куди й для чого, раптом побачив, як швидко спускаються клином парадними сходами начальницькі особи: на початку клина помічник шефа, світський генерал Черевін у повній формі, за ним пан Кирилов і ад'ютант Черевіна, жандармський капітан, позаду ще двоє в партикулярному одязі. Микола Васильович зненацька рвонувся до пана Кирилова (безумство, похмільна маячня) і пробурмотів, прохрипів, а може, навіть вигукнув:

— Дозвольте, Григорію Григоровичу, сприяти! Адже міг ненароком бачити і впізнаю в обличчя...

Пан Кирилов, на мить залишивши клин, утупився металевим поглядом.

— Де могли бачити?

— На Пісках, у студентських номерах, тобто власне...

— Ідіть за мною!

Генерал Черевін з ад'ютантом сіли в першу карету, пан Кирилов і один з партикулярних сіли в другу, і туди ж, за поданим жестом білої рукавички пана Кирилова, втиснувся Микола Васильович. У начальницькій кареті пахло парфумами, як здалося Миколі Васильовичу, жіночими. Вловив запах крему «Греко». Партикулярний пан, очевидно, з агентів великого чину, не гаючи часу, доповідав: професор фармації Трапп одержав письмове попередження від

злочинного комітету з приводу того, щоб утримався від тортур заарештованого при дізнанні, інакше погрожують смертю. Пан Кирилов, схопивши поданий агентом аркуш, швидко пробіг поглядом, усміхнувся і якось спогорда блиснув очима.

— Залякують, негідники! Ах, маніяки! Ох, підлі душі! А старий уже там, у будинку Зурова, і робить усе, що треба. Власне, зробив основне: врятував лиходія від смерті. Отрута не подіяла...

У Миколи Васильовича стискалося серце. Було недобре. Перехоплювало дихання. Він не міг дочекатися, коли доїдуть і можна буде вдихнути повітря. Коні круто повернули, уповільнили біг, карета нарешті зупинилася. В будинку градоначальника зустрічали біля входу. Повели через приймальню та їдальню в невеликий коридорчик, з якого двері вели на чорні сходи. Піднявшись на один поверх, зайшли у двері з написом: «Відділ пригод». Був довгий коридор, у вигляді галереї, з одного боку суцільні вікна, з другого біла стінка й кілька дверей. Найближчі двері розчинені, в кімнаті товпилося багато солдатів у шинелях, зі зброєю: тут, очевидно, була вартівня. Білявий поліцейський, який біг попереду генерала, чомусь у парадній формі, підскочив до наступних дверей і відчинив їх, примовляючи: «Він тут!»

Микола Васильович був позаду всіх, залишився на порозі, не в змозі переступити. Навіщо ж пішов сюди? Адже Петро Іванович не сміє жодним словом, жодним порухом виказати своє співчуття або знайомство. Безглуздя тривало. Незборимо тягло: побачити незвичайну людину, яку встиг полюбити, і хоч би *поглядом сказати* про це. Він відчув, як проймає, як запаморочує пропасниця, ноги підломуються, проте зайшов до кімнати і побачив безліч людей: цивільних, поліцейських, якихось військових в ад'ютантській формі. Ліворуч біля стінки на шкіряному дивані напівсидячи, напівлежачи був... слава тобі господи, зовсім інший! Ні, ні, не Петро Іванович, зовсім не він, не Петро Іванович! Якийсь високий, худий, з довгим світлим волоссям, помітно скуйовдженим. Погляд мутний, обличчя змучене. Біля дивана на підлозі було набризкано, стояла умивальна миска з блювотою і в блювоті кров. Хтось сказав: давали протиотруту. Микола Васильович протиснувся до пана Кирилова і тремтячим голосом пояснив: ні, чоловік незнайомий.

Пан Кирилов немовби й не чув.

Треба тікати звідси. В коридорі якийсь молодий жандармський офіцер розповідав присутнім, як він збив того, хто стріляв, ударом шпаги. «Упав, а ми його дубасити!.. Дубасили, дубасили... Отак! — показував погнуту шпагу.— І у піхви не залазить! Зламав до біса!» Голос був тріумфуючий. Хтось спокійно пообіцяв: «Нічого, іншу дадуть. Із золота...» Назустріч по коридору бадьорим кроком, тримаючи під пахвою портфеля, поспішав чоловік у віцмундирі з суддівським значком. Тікати, тікати!

Під ранок наступного дня домоглися — Микола Васильович одразу, як прийшов на службу, одержав відомості,— що той, хто стріляв, зізнався: звуть його Олександр Костянтинович Соловйов, колезький секретар з дворян Петербурзької губернії, має батька Костянтина Григоровича, матір Тетяну Олексіївну, а також брата, він служить у господарському комітеті сенату, сестер і так далі. Про себе розповів докладно і правильно, більше — нічого й ні про кого. Очевидно, вчора хтось його впізнав. Думка про вбивство царя виникла в нього нібито після замаху на життя шефа. У страсну суботу заходив на Двірцеву площу, щоб побачити, в якому напрямі прогулюється государ, у неділю зовсім не приходив, а в понеділок учинив замах. Уночі на друге гуляв по Невському. Форменого кашкета купив у Купецькому дворі. Револьвер подарував один знайомий, прізвище якого відмовився назвати. Отруту, ціанистий калій, дістав у Нижньому Новгороді років півтора тому і тримав його в скляній пляшечці. Напередодні замаху переклав його в горіхову шкаралупу, і, коли били, він одразу, впавши ницьма, розкусив горіх з отрутою, який був у роті, а інший горіх знайшли під час обшуку в кишені пальта.

Петро Іванович слухав повідомлення із закам'янілим обличчям. Не переривав, не запитував, було непомітно — новина для нього чи вже знайоме.

І тільки коли про повію — ледь усміхнувся і злегка махнув двома пальцями, мовляв: «Неправда!»

— Так. Чого я боявся: випарувалася отрута, довго лежала...

Потім Микола Васильович передав список сімдесяти шести запідозрених осіб і по пам'яті повідомив про арешти та обшуки, що відбулися вночі: обшукано 52 чоловіки, більшість заарештована. Серед них лікар Веймар, присяжний повірений Ольхін, усі родичі та колишні знайомі Соловйова. Двірникам і швейцарам показували карточки

Соловйова та Мирського, щоб дізнатися, чи не бували ці особи в когось із квартирантів.

Потім Наталія Миколаївна запросила в сусідню кімнату, де було накрито стіл для чаю. Їли паску і сирну бабку, надзвичайно смачну навіть на третій день, Наталія Миколаївна сама пекла. Потроху розговорилися, розохотилися. Петро Іванович розповідав, як жив серед сектантів і розкольників, як моляться по-їхньому, цікаво. А в його однієї господині висіло на стінці, біля образів, щось на зразок твору, рукописного, в рамку взятого: «Новини новітніх часів». І там різні смішні премудрості, так гарно вигадано, Петро Іванович запам'ятав і говорив усе поспіль. Наприклад, що благодать на небо забрали, любов убили, правда з цього світу виїхала, а правосуддя в бігах. І так далі. Багато потішного! Кредит нібито збанкрутів, чи що. Невинність під судом. Ум-розум на каторжній роботі. Закон позбавили права маєтності. І кінець, головне, дуже цікавий: а врешті, залишилося саме терпіння, та й те незабаром лопне.

Сміялися. Ех, народ, народ, ніхто краще не вигадає, ніякий письменник. Наталія Миколаївна теж розповідала: як вона «в народі» жила, фельдшеркою в Новохоперському повіті. Теж багато веселого. Хоч і гіркого не менше. І здавалося: немає поряд Петербурга, обшуків, страху, близької страти того, нещасного, а лише їх троє за столом при свічках... Гарно було! Славно.

Іти не хотілося, а — треба. Петро Іванович пішов перший, близько десятої, а Миколі Васильовичу, як другові дому, довелося затриматись. Петро Іванович наказав: «Ви виходьте в чверть на дванадцяту: не раніше, не пізніше. Якщо раніше — буде непереконливо, а якщо пізніше — на квартиру накликати підозру». Розумна людина!

Що ж, закінчилися жахливі випробування, минули свята, знову присутствіє, рапорти агентів, переписування, запам'ятовування, страх майже щохвилинний, але вже звичний, як давній біль, і щоранку дурень Чернишов з його безглуздими, непристойними жартами:

— А ви, Миколо Васильовичу, живете тьмяним статевим життям!

Наприкінці квітня Петро Іванович сказав, що незабаром поїде на місяць, на півтора. Очевидно, кудись на південь, у свої краї, до розкольників. Замість себе нікого не призначав. Сумно стало. Єдина радість: весна!

Голос Фроленка М. Ф.

Я, Фроленко, на прізвисько Михайло, запросив Андрія Желябова на таємний з'їзд у Липецьку, і відтоді почалося його сходження на нашому небосхилі. З маловідомого провінційного бунтівника (та якого бунтівника? Народника, мрійника!) він умить перетворився на отамана, на вождя терору. А все після тієї історії з бугаєм, яку я розповів. У мене не було доказів, але я відчув у ньому вдачу бунтівника. Все-таки я знав його трохи більше, ніж інші. Бував у нього на одеській квартирі, розмовляли, сперечалися, співали наших українських пісень, і на тих «вечорницях» я чув розповіді про всілякі його бешкетування, витівки, сутички з поліцією та інші козацькі подвиги. Він любив покрасуватися, трохи похвастатись: вдача лицарська, а лицарство це завжди деякі хвастощі. І тоді я почув історію про бугая.

Запам'ятав таку фразу: «Я зрозумів, що немає на світі такого страшного бугая, котрого треба боятися».

Річ у тому, що коли мене терміново викликали після соловйовського замаху в Петербург порадитися з приводу з'їзду, в місті панували якесь очманіння і паніка. Уряд лютував — і справді, як скажений бугай,— кидався з боку в бік, штрикав рогами то лібералів, то студентів, то взагалі невинних людей, хто потрапляв під ратиці. Запроваджені були воєнні губернаторства, почалися арешти, обшуки, заслання: все одразу закипіло і згустилося втроє. Ну, і ті, селюки, почали нас проклинати: «Ага, ось ваш Соловйов! Ось до чого це призводить. Уся ваша робота достобіса». А ми відповідали: «А ви, друзі добрії, сподівалися, що ворог не чинитиме опору? Еге ж, розумаки! Чинитиме опір, буде злобувати, вбиватиме нас, але й у нас є вихід: убивати його». Розмови поспіхом, у запалі, один на один або, в крайньому разі, двоє на двоє нічого не давали і тільки ускладнювали плутанину. Зібратися всім! Викликати селюків, городян, «бунтівників», усі наявні сили. Порозумітися начистоту, остаточно організуватися чи вже — остаточно нарізно. Де? Спочатку вирішили — Тамбов, потім зупинилися на Воронежі, де є славний монастир, Митрофанівський, і куди влітку люду наїздить тьма. Але перш, ніж вибирати Воронеж, всі ми, прихильники нового методу, тобто терору — Тигрич, Горобець, Двірник, Олександр, Зунд і ще кілька чоловік — вирішили зійтися десь окремо, щоб домовитися заздалегідь. Домовилися — в Липецьку, по-

близу Воронежа, містечко непогане, теж зручне: там лікувальний курорт, приїжджає публіка.

У мене запитували: кого можна запросити з півдня? Не у Воронеж, а Липецьк. Потрібні, мовляв, вірні хлопці, які підтримають наші ідеї, щоб до Воронежа згуртувати більшість. Я назвав Желябова. Його знали по Великому процесу. Здивувалися: «Та він же затятий народник!»

Я відповів: правильно, народник, але в душі «бунтівник». А в чому ж він виявив своє бунтарство? Ні в чому, в тому-то й річ. Доказів немає. В юності якісь наївні студентські заколоти в університеті, потім гуртки пропагандистів, потім процес, де поводився цілком сумирно та непомітно, хоч і відмовився відповідати суду. Але ж відмовилася більшість, майже всі. Однак я вгадував, ладний був заприсягтися, що він найвідчайдушніший «бунтівник»! Для того, щоб переконати товаришів, я розповів усім одну-єдину *бунтівницьку* історію: з бугаєм Стьопкою. Чув од Андрія. Якось він працював у полі, раптом крик матері, переляканий, він озирнувся і бачить: по полю біжить страшний чорний бугай Стьопка, його все село боялося, прямо на матір. Андрій вирвав з тину кілка, кинув на бугая, вцілив йому під ноги, і бугай упав: це дало кілька секунд, мати врятувалася.

Ось, власне, вся історія, як її розповідав Андрій. Він казав, що нелюдський, жахливий страх за матір примусив його в одну мить зважитись на це — ніщо інше, мабуть, її не врятувало б. Я ж переказував цю байку, як героїчну сагу: немовби він схопив трійчаки, пішов на бугая і той злякався, кинувся навтіч. І, як не дивно, «казочка про чорного бугая» вплинула. Мені сказали: «Давай, клич».

Дехто потім казав: тореадорські байки. Я, мовляв, зобразив його тореадором, одним із найбільших в історії.

В Одесі я знайшов Желябова і запитав, чи згодний він узяти участь у продовженні соловйовської справи. Він відповів: згодний. Але коли почув про липецький з'їзд, про те, що створюється постійна організація і, отже, будуть інші справи, багато справ, він завагався, сказав, що треба подумати.

Думали з ним довго, до пізнього вечора, і вирішили так: він погоджується на одиничний акт і залишиться з нами, доки цей акт не буде виконаний. Після цього він вільний і може залишати нас. Зажадав, щоб дали слово, що він має право повестися за бажанням: залишити чи залишатися. Я з суворим і таємничим виглядом від імені групи дав

йому таке слово, хоч насильно ми нікого не тримали. Гадаю, що це застереження — щодо одиничного акту і права залишити нас — було тільки позасвідомою хитрістю, компромісом з народницькою совістю, бо те, до чого він прийшов, давно вже визрівало в його свідомості. Невдовзі в Одесі з'явився Двірник,— була, здається, середина травня,— я їх познайомив, а сам поїхав. Треба було виручати гроші, добуті підкопом під Херсонське казначейство.

А коли в червні ми зустрілися з ним у Липецьку, я його не впізнав: закінчений терорист! І не просто терорист, а завзятий теоретик і пропагандист терору. Мені здається, його головна сила, як особистості, це сила раціональності. Він усе якнайгрунтовніше продумував до кінця. Якщо вчинити так, то наступним має бути такий крок. А коли буде це, то невідкладно те-то і те-то, тим часом як те-то вимагатиме того і так далі, до логічної крапки. Коли дано згоду на одиничний акт, отже, треба цей акт як слід підготувати, отже, треба створити організацію — і так далі. В останній рік, коли ми жили розпачливо й сліпо, з якоюсь смертельною легковажністю — я кажу про ту зиму перед першим березня, інакше не можна було, інакше збожеволіти,— він, як і раніше, докопувався до дна, до кінця. І бачив цей кінець. Спокійно говорив, як його вішатимуть, навіть описував страту. Соня не тямила себе! Вона стукала його своїм маленьким кулачком, вимагала, щоб він припинив, та він не міг переробити себе: не міг припинити думати *до кінця*.

Розділ третій

Це носилося в повітрі: має бути відповідь, відсіч, щось неодмінно має статися і десь уже готується. І коли з'явився Михайло Фроленко з пропозицією поїхати в Липецьк, він не здивувався. Не здивувався й тому, що в усій Одесі Михайло поїхав до нього першого, потім ще, здається, до Колі Колодкевича, і тільки згодом він раптом замислився: «Чому до мене? Адже знають, гаспиди, що я соціаліст, народник!» Але тут була спокуса. Неможливо терпіти. І Михайло, геніальний хитрун, угадав правильно: бив без промаху.

Адже все, що поволі варилося у віковічному російському казані, тепер бурхливо й кривавo закипало: злоба властей,

взаємна жорстокість, непоступливість, бажання помсти Яка вже тут пропаганда? Які поселення? Тут ідеться не на життя, а на смерть. На початку квітня водночас з пострілом Соловйова в Ростові спалахнув робітничий бунт: захопили участки, били поліцію. В середині квітня в Петербурзі у військово-окружному суді почався процес над поручиком Дубровіним, який учинив опір під час арешту і взагалі, як видно, був людиною дикої відваги, а двадцятого квітня Дубровіна стратили. За що? Та от за опір під час арешту, за те, що не хотів сумирною вівцею іти на заслання. Але арешт за що? Листи якісь знайдено в Малиновської, нічого суттєвого, дурниці. Страта за листи. Основне: швидко, без вагань, по-воєнному.

Це «по-воєнному» стало головним принципом після соловйовського замаху. 7 травня розпочався процес Валеріана Осинського в Києві, а через тиждень Валеріана і двох його товаришів, Брандтера та Антонова, вже повісили. Кажуть, суд засудив до розстрілу, але государ особисто наказав замінити на шибеницю. В середині травня в Києві почався процес братів Ізбицьких, а двадцять восьмого страчено Соловйова. Невже ці верховні ідіоти, ці тухлі напівнімецькі голови, ці опричники з генеральськими еполетами не розуміють, що кров обернеться ще страшнішою кров'ю і впаде на їхні голови? Ні, не розуміють, не в силах, не вистачає розуму переступити через сьогоднішню злобу і зазирнути в завтра. Та хіба це державні уми? Вся Росія бачить, що треба спустити пару, дати людям бодай трохи волі, навчитися поважати й іншу думку: ні, уперлися, стоять тупо, ні п'яді не хочуть віддати і тільки душать, вішають, заселяють Сибір. Хочуть довести, що вішають розбійників і вбивць. Нічого не доведете, дурні ви, захребетники народні! Вішаєте ви *кращих і найбезкорисливіших* російських людей, і за все це буде відплата, дуже скоро.

Докотилося до Одеси: над Софією Лешерн, подругою Валеріана, глумилися під час суду, а при читанні обвинувального вироку їй влаштували огидний спектакль. Виконали весь обряд смертної кари: одягли саван, накрили голову каптуром, накинули на шию петлю й оголосили Лешерн, що її помилувано, а смертна кара замінюється на довічну каторгу. Не знали, що для неї це найгірша мука, вона хотіла померти разом зі своїм Валеріаном, її охопив розпач, коли вона дізналася, що залишається жити. Ні, треба було познущатися над жінкою в такі хвилини? Хіба

можна прощати? Що ж вони гадають: уся ця мерзотність зійде їм з рук? Валеріан у квітні передав листа з тюрми — Михайло розповідав — дуже бадьорого, гарного, в його дусі, проте передбачав поганий кінець. «Сам,— писав,— не знаю, які втіхи обіцяє мені прийдешнє, все залежить від політичного становища даної хвилини, а воно після соловйовського замаху не дуже рожеве». Михайло запам'ятав слово в слово: «У всякому разі, щось на зразок централки, а може, й мотузки». Так, угадав, але того, що під час страти оркестр гратиме «Камаринську», вгадати не міг. Новий винахід у катівському виробництві. Для юрби: щоб не журилися. Подумаєш, на одного розбійника поменшає!

Натовп, як завжди, стояв мовчки. Кажуть, вішали невдало, Валеріан бився в конвульсіях, довго не помирав, і якась падлюка, полковник, пояснив натовпу, що мучиться через те, що відмовився прийняти священика. У натовпі, кажуть, були арешти, заарештували сімох гімназистів за те, що плакали. А декілька солдатів і офіцерів, які стояли в строю, втратили свідомість. Ось вона, відповідь натовпу, найкраща, на яку можна сподіватися: плач та непритомність... О боже, на що тут сподіватися? Що можна зробити з цією нещасною країною?

Плач та непритомність — не тому, що співчувають і розуміють, а тільки з жалю, від жаху побаченого.

Останні місяці, коли жив серед робітників на Молдаванці, в порту, в нічліжних будинках — наслухався всякого. Темна вода во облаціх цих душ! Один вантажник, хохол, пояснив постріл Соловйова так: пани, суче насіння, на царя-батечка гніваються за те, що волю дав селянам. Та тебе ця воля роздягла, роззула, ти он хату залишив, сім'ю залишив, у місто жебраком прийшов. То мене пани роздягли, а цар мені волю дав!

Чув одного разу, як у трактирі селянин патякав: коли, каже, революціонери ухвалили вбити царя, вони розіслали в усі міста своїм людям наказ громити поліцейські участки і перебити все начальство, і, коли б Соловйов убив царя, по всій Росії відбулося б те, що в Ростові. Але Соловйов промахнувся, тому з Петербурга вислали наказ почекати, а в Ростов чи то запізнилися, чи забули надіслати, і ось там бунт. Декілька чоловік слухали селянина з величезною увагою і серйозністю і вірили, очевидно, кожному слову. Ця байка, почута випадково, якось підбадьорила і зміцнила сподівання: адже наївним словом викладалася програ-

ма! Доводилося в розмовах з робітниками і таке чути: так, ті, котрі стріляють, звичайно, люди вчені, ми їх поважаємо, та вони «свого домагаються, а нам свого треба». Якось у нічліжці на сусідніх нарах перешіптувалися, один розповідав, другий перепитував і ахав од подиву.

«Усе це неспроста,— мовив оповідач,— немає диму без вогню! А Каракозов, гадаєш, спроста стріляв? Я чув таку річ, коли Каракозов був під слідством, до нього прийшов у тюрму Муравйов і каже: ти повинен мені сказати все — знаєш, адже я російський ведмідь! А той йому у відповідь: я теж, каже, білий ведмідь, і сказав йому щось. Що сказав, не знаю, брехати не буду. Тільки Муравйов, звичайно, цареві доповів, а той наказав: нікому, мовляв, цієї таємниці не розголошуй і збережи до гробу, а не то, дивись — показав шовковий мотузок. Якщо, мовляв, обмовишся, ось тобі буде, милий друже. Ну, й ніхто не знає точно. Але щось таке є...»

Хтось вигадував, фантазував, марив, намагався здогадатись і зрозуміти.

Михайло висловив одну просту думку. Адже він не теоретик, а прагматист, блискуче чіткий, практичний розум. З його розважливістю йому б не революцію робити, а комерційні справи, світову торгівлю.

«Тут треба тверезо мислити,— говорив він.— Адже все одно загинемо? Чи не так? Іншої можливості немає? Ні. Загинемо. Але можемо загинути через дурницю, а можемо — зробивши щось велике. Пряма користь робити велике».

Він показав номер «Листка «Земли и воли», який вийшов місяців півтора тому, де була передова «З приводу політичних убивств», через неї зчинилася буча. Статтю написав один з редакторів «Земли и воли» Коля Морозов, Горобець. Андрій добре пам'ятав його по Великому процесу, худенький хлопчик в окулярах, схожий на золотушного, випещеного домашнім вихованням гімназистика. І раптом — цей зухвалий, карбонарський стиль! Зрозуміло, чому люд почав хвилюватися, а Жорж Плеханов оголосив статтю незаконною, бо вона якимось чином пройшла повз нього, теж одного з редакторів. Скандал! Тигрич, Двірник і Горобець — за статтю, Жорж з Родіоновичем та ще Ігнатов, селюки,— проти. Власне, через цю статтю та ще через суперечки довкола соловйовської справи виникла потреба з'їхатися, насперечатися досхочу. Так-от:

«Політичне вбивство — це передусім акт помсти. Тільки помстившись за втрачених товаришів, революційна організація може прямо подивитися у вічі своїм ворогам; тільки тоді вона підніметься на ту моральну висоту, яка потрібна діячеві свободи для того, аби повести за собою маси. Політичне вбивство — це єдиний засіб самозахисту в теперішніх умовах і один з кращих агітаційних прийомів. Завдаючи удару в самісінький центр урядової організації, воно зі страшною силою змушує здригатися всю систему. Немов електричним струмом, умить розноситься цей удар по всій державі й несе безладдя у всі функції. Коли прихильників свободи буває мало, вони завжди замикаються в таємні товариства. Ця таємниця надає величезних їм сил. Вона давала жменьці сміливих людей можливість боротися з мільйонами організованих, але явних ворогів... Але коли до цієї таємниці приєднається політичне вбивство як систематичний прийом боротьби — такі люди стануть справді страшними для ворогів. Останні муситимуть щохвилини тремтіти за своє життя, не знаючи, звідки і коли прийде до них помста. Політичне вбивство — це теперішнє здійснення революції. «Невідома нікому» підпільна сила викликає на свій суд високопоставлених злочинців, виносить їм смертні вироки — і сильні світу відчувають, що втрачають під собою грунт, як вони з височини своєї могутності падають у якусь темну, невідому безодню... З ким боротися? Проти кого захищатися? На кому зігнати свою шалену лють? Мільйони багнетів, мільйони рабів чекають одного наказу, одного помаху руки... По одному жесту вони ладні задушити, знищити тисячі своїх власних співбратів... Але на кого спрямувати цю страшну своєю дисципліною, створену віками і все розбещувану зусиллями держави силу? Довкола нікого. Невідомо звідки з'являється караюча рука і, вчинивши кару, зникає туди ж, звідки прийшла,— у невідомість... Політичне вбивство — це найстрашніша зброя для наших ворогів, зброя, проти якої не допомагають ні грізні армії, ні легіони шпиків. Ось чому вороги так бояться її. Ось чому тричотири вдалих політичних вбивства змусили наш уряд запроваджувати воєнні закони, збільшити жандармські дивізіони, розставляти козаків по вулицях, призначати урядників по селах — одне слово, вдаватися до таких salto mortale, до яких не спонукали його ні роки пропаганди, ні століття невдоволення в Росії, ні заворушення молоді, ані прокляття тисяч жертв, замучених на каторзі

та засланні... Ось чому ми визнаємо політичне вбивство як один з головних засобів боротьби з деспотизмом».

Усе правильно, але на цьому шляху виникали труднощі, небезпечності. Перша: надмірне захоплення вбивствами відсуне на другий план, а можливо, взагалі примусить залишити основне завдання — підготовку народу. Друга: вбивства розпалюватимуть жагу влади, прагнення до таємного панування геть над усім, що може призвести до переродження руху, до нечаєвщини. Про це Андрій прямо сказав Михайлові. Той відповів: партія зовсім не збирається перетворюватися на корпорацію вбивць, у фабрику таємних страт за нечаєвським ідеалом, Горобець захопився, він романтик, поет. Зараз ідеться про *одне* вбивство. І, можливо, воно стане останнім.

Останнім? Так, останнім, остаточним, що вб'є всі інші вбивства. Вони стануть непотрібні. Якби Соловйов не промахнувся, в країні вже зараз, у травні, могла б бути цілковита переміна: новий уряд, новий державний лад. Ростов показав, що досить малої іскри...

Останнє вбивство — яка велика спокуса! І потім наступає панування розуму. Торжество справедливості. Суспільство, організоване на нових чи, правильніше сказати, забутих, справжніх, народних засадах. Але тільки — треба поштовх, удар, щоб усе задвигтіло, захиталося... І ось іще що: цей удар буде, звичайно ж, загибеллю для того, хто його завдасть. Тому те, що Андрій сказав Михайлові — згодний на це *одне* вбивство, а потім повинен мати право, якщо захоче, залишити їх,— було дурницею. Зрозумів це тоді ж, як сказав. А куди йти? І, головне,— звідки? З-під коліс паровоза? Не треба себе обманювати: йти буде нізвідки, нікому.

Михайло швидко кудись зник, але одразу ж з'явився Двірник, Олександр Михайлов. У нього були складні справи в Одесі та й взагалі на півдні: Андрій здогадувався, щось пов'язане з добуванням грошей. Лизогуб уже дев'ять місяців перебував у тюрмі, але дещо з його величезних коштів удавалося діставати через його управителя Дріго — до свого арешту цим займався Валеріан, а тепер намагався налагодити зв'язки з Дріго Михайлов. Але Дріго уникав, ховався, поводився, за висловом Двірника, «недостовірно», і було незрозуміло, як на нього вплинути: делікатною наполегливістю чи, можливо, трохи

налякати? Двірник був похмурий, злий, Андрій бачив, що справа не клеїться, а гроші потрібні саме тепер, напередодні з'їзду, бо якщо дійде до розриву й поділу майна — було б що ділити.

Про подробиці операції Двірник не розповідав, але якось наприкінці травня з'явився веселий і дав зрозуміти, що дещо вдалося. Вигляд мав переможця, навіть підморгнув з якимось не властивим йому самовдоволенням.

— Ну, чоловіче, історія. Коли-небудь розповім. Тільки одне знаю: ніхто б, окрім вашого покірного слуги, цього дільця не владнав!

Багато чудових людей зустрічав Андрій у житті, і в Одесі, починаючи з Фелікса та Жебуньових, і по Великому процесу. Вмів одразу розкусити, сходився легко, розлучався швидко. Але так ще не бувало: щоб умить, з першої хвилини відчути повну довіру. Цей хлопець, хоч і молодший трохи, років на чотири, всією своєю зовнішністю, міцним тілом, думками, мовою — та всім, усім і, головне, якимось основним, потаємним настроєм душі — міг би бути Андрієвим alter ego[1]. Вони всі, звичайно, чимось схожі, в усіх душевний настрій приблизно однаковий, але цей виявився дуже близьким. І все-таки! Невелика радість зустріти точну копію себе, і, на щастя, такі жахи бувають лише уві сні.

Михайлов був наділений величезною діловою силою, теоріями цікавився мало, уникав суперечок, людина дії, тоді як він, Андрій, мабуть, людина роздумів. Практичність Михайлова була дивовижною, щохвилинною. Зустрілися на вулиці, йшли містом. Розпитував: а це що за площа? Куди веде провулок? Прохідний двір є? Чомусь особливо цікавився прохідними дворами. Андрій розумів смисл такого інтересу, але — в Петербурзі, а тут навіщо?

— Ви, здається, їдете звідси через тиждень? — Тоді, в перший день, ще говорили на «ви», а вже в наступну зустріч «тикали» один одному безсоромно, як два давніх приятелі.— Не розумію, навіщо вам одеські прохідні двори?

— По-перше, невідомо, чи поїду через тиждень, чи ні. А по-друге, звичка.

А під час другої зустрічі здивував: ішли до порту, він повів якимось немислимим шляхом, дворами, Андрій, старий одесит, заперечував і казав, що тут не вийти, тупик, але, на сором його, вийшли і — значно швидше. Якийсь подвійний

---

[1] Друге я *(латин.)*.

зір. Він немовби анатомував вулицю, дивився через будинки. І ще таке: відразу бачив, що відбувається на вулиці, всю картину вмить і з подробицями.

Ішли по бульвару, ввечері, було спекотно, вже настала жара, люд фланірував на п'ятачку між пам'ятником Рішельє і думою, вони удвох — Фроленко поїхав — проштовхувалися через натовп.

Раптом Двірник прошепотів:

— Он стоїть шпик.

Андрій озирнувся, побачив позаду лавки, на якій сиділи люди, чоловіка, відомого в Одесі під кличкою Кузя. Це був зубожілий поміщик, картяр, гравець на більярді, про якого, справді, казали, що він має зв'язки з поважним закладом.

— Звідки ти знаєш? — запитав Андрій.

— Я не знаю. Здогадуюсь.

— Чорт забери, ти правий! Як здогадався?

— Пояснити не можу. В мене нюх на цих панів. Розумієш, у них у всіх — навіть у найповажніших і найстатечніших — є щось невловно собаче. І я чую. А взагалі, по мармизі видно.

Казав серйозно. Андрій усміхався. От тобі й Савка: а вгадує! Разів зо два ночував на квартирі в Андрія й знову здивував:

— Як! Ти не запинаєш на ніч вікна?— Вигляд був надзвичайно збентежений і, можливо, навіть обурений.— Це треба робити неодмінно. Я просто тобі наказую. Сонячне світло псує очі, а очі для нас — щонайперше.

Усе було чудово, на користь, і Андрій ставився з почуттям вдячності до Двірника за те, що постійно опановував дрібні революціонерські премудрості, але інколи хотілося іншого: погомоніти про серйозне, або, як жартував Андрій, про *величне*. Наприклад, що думають робити землевольські діячі, автори чудових статей про політичні вбивства, наступного дня після революції, якщо вона закінчиться вдало? Яка передбачається система правління? Земський собор? Народне представництво? А якщо народні представники висловляться за збереження монархії? При тому рівні революційної свідомості і при жалюгідному, та й забутому досвіді народоправства це ж можливо. Як же бути? Михайлов відповів: що ж, підкоримось народній волі. «Але...— помовчав секунду, міркуючи, і урочисто:— Але залишимо за собою право знову піти в підпілля і боротися за наші ідеали!»

Теоретичні питання розв'язував швидко, не товкся на місці. Все для нього ясно. Головне завдання і трудність: дисципліна і централізація. Адже селюки ще й через те скиглять, що бояться дисципліни, підпорядкування центрові, а без цього — загибель, партія розвалиться. Будемо битися не кулаком, а розчепіреними пальцями.

Незадовго до від'їзду в Липецьк, на початку червня, до Одеси надійшов номер «Нового времени» з розповіддю про страту Соловйова. Взяли дві газети, сіли на віддаленій лавці, на набережній, і читали. Спека раптом спала, як буває в Одесі після жарких днів кінця травня, море було прозоре, тихе. Рибальські човни, пароплав із синьо-білим грецьким прапором, клоччя туману на горизонті — все не рухалося, застигло в безвітрі.

Обидва читали уважно, мовчки.

Ніколи ще не доводилося читати — та, напевно, й не друкувалося — в звичайній, підцензурній пресі такого ретельного опису *повішання*. Репортер відзначав найменші подробиці. Який був смисл цієї скрупульозної і байдужої писанини, подібної до тієї, як Марко Поло описує китайські церемонії і страти на Сході? Саме це й хотілося зрозуміти. І, крім того, заворожували деталі, не можна було відірватися від дрібних газетних рядків. Цей інтерес — од якого пересохло в горлі — був природним, але непотрібним. Посеред читання Михайло раптом кинув зі злою усмішкою:

— Нехай би його чорти взяли, цього блазня, фейлетоніста! Випало свині на небо поглянути!— Він відкинув газету.—Навмисне, падлюки, розпалюють хітливі почуття. Спеціально нацьковують народ проти нас... Припини! Досить!

Хотів вихопити газету в Андрія, той не давав, відштовхував ліктем. Почали боротися руками, Андрій лівою, той правою, немов жартома, а насправді випробовуючи силу один одного. Напружувалися, сопіли, було трохи незручно, не могли переважити один одного.

— Ну й здоровенне ти одоробало!

— Ти теж гарний бугай!

Михайло раптом прибрав руку, підвівся з лавки і похмуро, ще червоний од боротьби, сказав:

— Гаразд, читай цю гидоту, якщо хочеш, ти Олександра Костянтиновича не знав. А я не лише його — а й рідних його знав, сестру, батька. І я не хочу цю гидоту, цей газетний садизм читати.

— Я дочитаю,— сказав Андрій.— Треба знати.

— Не треба цього знати зовсім. Ні з ніякого боку дивитися — не треба,— сердито сказав Двірник.— Сиди тут, я через півгодини повернуся.

І швидко кудись пішов. Не відриваючись від газетних рядків, Андрій подумав: боїться, що злякаюся і в Липецьк, чого доброго, не поїду. Але Двірник уже звик до цих думок, і слухати не хоче, бо багато про це думав і все знає. Тут головне — звикнути до думки. Як каторжанин звикає до кайданів і перестає помічати їх. Головне, постійно тримати в голові, тоді буде й звичка, тоді можна звикнути до всього, навіть до того, що з раннього ранку величезна маса люду запрудила обширне поле з боку Середнього проспекту Васильєвського острова. Ті, хто прийшов раніше, повилазили на навколишні будови та кам'яні стіни. Серед публіки, яка переважно належала до нижчих верств суспільства, можна побачити чимало жінок, котрі прийшли сюди в супроводі маленьких дітей. Достойні жінки! Милі діти! Вони теж вироблюють у собі звичку, що допоможе їм у житті. Сам ешафот, споруджений посеред Смоленського поля і доступний для простого неозброєного ока звідусюди, складався з дерев'яного помосту, у формі правильного прямокутника, завдовжки 4, завширшки $2\,^1/_2$ сажня. Поміст оточений гратами із залізних прутів, і тільки попереду, в середині, залишено отвір в аршин. До середини поздовжніх стінок помосту прикріплено дві дерев'яні жердини, висотою $2\,^1/_2$ сажня, вгорі з'єднані поперечною перекладиною. До цих жердин прикріплено мотузку, не дуже товсту, схожу на ту, якою обв'язують великі чемодани в діаметрі приблизно 1/5 вершка. Великі чемодани для переїзду на той світ.

Попереду їхала двома колонами сотня лейб-гвардії козачого Отаманського полку, а за нею рота лейб-гвардії Гренадерського полку. Слідом колісниця, оточена цепом кінних жандармів. Колісниця з дороги звернула в поле, до ешафота. Війська переднього фасу розступилися, щоб пропустити в каре колісницю, яка, під'їхавши до самого ешафота, зупинилася перед сходами на поміст. Репортер, очевидно, спеціаліст з військових парадів. Колісниця, запряжена парою коней,— то звичайний собі віз, позад якого є приступці. Поперек установлено лавку з припасованими до бильця чотирма залізними прутами. Ось: Соловйов *сидів на лавці спиною до коней, причому руки його були перевиті*

ззаду мотузкою і прив'язані ременями до прутів. На ньому був одяг, в який звичайно одягають арештантів, що належать до привілейованого стану, а саме: чорний сурдут з товстого солдатського сукна, чорний картуз без козирка та білі панталони, заправлені в халяви чобіт. На грудях у нього висіла велика чорна дошка, на якій білими літерами напис: «Державний злочинець». А що ж натовп? Усі ці кореспонденти, солдати, козаки, офіцери? Вони — вірять? Ось де загадка, ось затьмарення. Рідня Каракозова просила про зміну прізвища. Добре, що на очах у всіх остаточно розлучився з Ольгою. Кілька днів тому зустрів на вулиці сина з Тасею, йшли з магазину, з покупками, син не помітив, а Тася дивилася прямо у вічі і не привіталася, не кивнула. То й на краще. Добре, що це так, але невідомо, нічого невідомо. А раптом — даремно, все одно їх терзатимуть, замучать, уб'ють... Тільки-но зупинилася колісниця, до Соловйова швидко підійшов кат, призначений для виконання смертної кари. На ньому червона сорочка, а поверх чорна жилетка з довгим золотим ланцюгом від годинника. Підійшовши до Соловйова, він став поквапливо розв'язувати ремені, потім допоміг йому зійти з колісниці. Соловйов у супроводі ката *твердою ходою ступив на ешафот* і з тим же, як здавалося, самовладанням піднявся ще на кілька сходинок і зайняв місце біля ганебного стовпа із зв'язаними за спиною руками. Кат став поряд, праворуч, а біля самого помосту були два його помічники, якщо виникне потреба. Пролунала команда «на караул», кат зняв з Соловйова картуза, офіцери і всі службові особи цивільного відомства, що були в мундирах, узяли під козирок. Як тільки закінчили читати вирок, до ешафота наблизився священик у траурній ризі, з розп'яттям у руках. Дуже схвильований, ледве тримаючись на ногах, служитель церкви підійшов до Соловйова, але той порухом голови дав знати, що не бажає приймати напучення, не дуже голосно примовляючи: «*Не хочу, не хочу*». Ну, це зрозуміло. Коли священик переконався, що його остання християнська послуга відхилена, він підійшов з легким нахилом голови, немовби шепотів молитву, а Соловйов низько вклонився йому. Настав останній момент. Хор барабанщиків при кожному батальйоні вдарив прискорений дріб. Рівно о десятій годині ранку на Соловйова, який на кілька сходинок спустився від ганебного стовпа, кат одягнув довгу білу сорочку, голову покрив каптуром, а довгі рукава обмотав навколо тіла і зв'язав спереду...

На берег з величезного сонячного блакитного моря, як і раніше, повівало теплою свіжістю, кигикали чайки, нічого не змінилося, і тільки грецький пароплав перемістився далеко праворуч, зменшився, повернувся кормою.

Через кілька хвилин прийшов Михайлов, тримаючи щось акуратно загорнуте в білий папір. Це були тістечка. Розгорнувши пакунок, він узяв одне горіхове у вигляді кренделя собі, а все інше подав Андрієві.

— Сіль ву плє, мосьє. Чудові у вас тут кондитерські, скажу тобі. Це я у Гросберга схопив, на Дерібасівській.— І, пожувавши трохи з виразною насолодою, додав:— Ну от, устиг збігати в міську касу за квитками. В понеділок їдемо.

Містечко було невелике, чистеньке, старовинне, після одеського гаму видалось ласкавим і привітним. По вулицях паслися кози. В палісадниках бабусі в плетених кріслах пили чай — немов на дачі на Малому Фонтані. Були охайні особнячки з балкончиками, в садках за залізною огорожею, траплялися дорогі карети, але все одно убогість і жалюгідність порівняно з одеськими особняками і каретами! Номер у заїжджому дворі Голикова найняли Баранников з дружиною Марією Миколаївною Ошаніною, які приїхали раніше,— а то б нізащо не найняти, сезон на водах у розпалі, люду прибувало.

Обиватели сміховинно скаржилися: «Ну й народ! Дорожнеча! Вся Росія, чи що, почала лікуватися?» І це при порожніх лавках і при тому, що лише в курортному саду вечорами та на головній вулиці, освітленій газом, прогулювалися гімназисти з панночками та ледве ноги переставляли подагричні старики, а кругом, на всіх інших вулицях, могильна тиша і морок. За курортним садом було озеро з довгою гаткою, з дуже прозорою водою. Риби чомусь зовсім не було. Запитали старого, який давав човна покататися. Той пояснив: загату зробив антихрист, тому й риба перевелася. Звідки ж відомо, що антихрист? А нікому іншому, крім нього, не під силу було таку довгу гатку насипати. Коли відійшли від старого, котрий поважно розповів цю історичну подробицю, Михайлов запитав:

— Зрозумів, про якого антихриста йдеться?

— Ні,— зізнався Андрій.— Про царя Петра, чи що?

— Ну, звичайно. Петро тут і перший завод побудував, і залізні води відкрив. Ось вона, вдячна людська пам'ять.

Посміялися, потім Михайлов сказав — умить, як завжди, перейшов од жартів до серйозності:

— А я, як вошивий про лазню. Одне й те саме: не зрозуміють нас, треба самим діяти, на свій страх. І нас з тобою назвуть антихристами. Га? Немає сумнівів: назвуть. Але років через сто, двісті, а то й триста... А втім, інше: ніхто по-справжньому не розуміє й не зрозуміє ще довго, але тобі скажу.— Він заговорив тихше й трохи заїкаючись.— Адже антихристами ми стали від Христа. Це я тобі правильно кажу. На мене, наприклад, євангельська історія не менше впливала, ніж історія Гракхів чи Вільгельма Телля. А «мета виправдовує засоби»? Хіба єзуїти вигадали? Макіавеллі? Неправда, це в самому Христовому вченні, в підгрунті, за всією красою. Та коли й було б інакше, була б лише ласка, хіба могли б двоє тисячоліть перемогти? О ні, ми, антихристи, повинні твердо триматися: мета й справді виправдовує засоби.— Висловивши серйозне, знову розсміявся, обличчя стало світлим, грайливим.— А все одно ж скажуть: отаку довгу гатку насипали! І риба через нас перевелася.

Андрій помічав: чим ближче день з'їзду, тим більше — хоч і приховано — Двірник нервує. Він мав доповідати проект статуту, складений ним разом з Тихомировим. Андрієві показував. Усе було розумно, чітко: централізація, сувора дисципліна і вся ставка, зрозуміло, на політичну боротьбу. Одне слово: створюється організація. Не група, не гурток, а організація, партія. Двірник боявся голосів, які могли б згадати Нечаєва: якщо і не в Липецьку, де збираються взагалі однодумці, то, в усякому разі, у Воронежі. І от щоденно в Одесі, в дорозі й тут, коли поселилися разом, розмови з Андрієм, обговорення, міркування, суперечки. А здебільшого через дрібниці — слова, тон: Двірник нетерплячий, грубуватий, Андрія іноді обурювало, а інколи пропускав повз вуха, бо в головному вони погоджувалися.

Нарешті на середину червня ті, на кого чекали, з'їхалися.

Андрій знав майже всіх: декого по Одесі, як Грицька Гольденберга, Колодкевича і Фроленка, інших, як Тихомирова з Морозовим, хоч і поверхово,— по Великому процесу. З Двірником — немовби сто років знайомі. Баранников, на кличку «Семен», виявився найщирішим, з гімназистських років другом Двірника, з одного міста, Путивля; з цим кремезним, чорнявим богатирем теж зійшовся

одразу. Дружина його, Марія Миколаївна, тільки поперва видалась манірною, сухуватою, надто *дамою* — вона старша од Семена, це помітно й зовні, й за манерою розмовляти з ним якось надмірно твердо, але невдовзі зрозумів, що перше враження обманливе, що Марія Миколаївна освічена, розумна, навіть не по-жіночому, і в ній швидше помічаєш чоловіче, а не *жіноцьке*. Впадали в око їхні якісь не дуже привабливі риси: в Марії Миколаївни ця гоноровита, ніби аристократична сухуватість, у Двірника різкий, без будь-яких напівтонів і сентиментальностей тон, у Тихомирова манера розмовляти уїдливо,' Грицько Гольденберг дратував гучним голосом, метушливістю і, напевно, великою зарозумілістю, а Семен, навпаки, був надто мовчазний, міг цілий вечір промовчати бовдуром, теж невелика радість,— але було зрозуміло, що все то дрібниці, наносне, по суті вони люди справжні, великі, можливо, навіть незвичайні. Не знав Андрій Квятковського, на кличку Олександр Перший, про нього багато розповідав Двірник, не знав і молодого Степана Ширяєва. Ці двоє зібрали в Пітері недавно ще одну таємну групку, групка в групці, під назвою «Свобода або смерть». Усе це треба було впорядкувати. Так, незвичайні! Раптом відчув це сімнадцятого, вранці: з ганку готелю дивився на них усіх, чоловік десять, які стояли кружка посеред двору і точили ляси з номерними. Чекали на візників. Усіх діймало нетерпіння. Двірник домовився з візниками напередодні і навіть їздив з одним за місто, вибирав місце для пікніка, знайшов гарний лісок. Підказали номерні: в тому місці завжди купці гуляють і молоді пани з панночками.

— А чого ж у вас одна панна на всіх?

— Будуть, будуть! Підвезуть згодом! Усім вистачить!

Номерні підморгували, скалили зуби, давали поради: взяти огрядніших, підстелитися, а то земля вогка, не прогрілася ще. Бігом носили в пакунках і сумках те, що було замовлено, складали на лаві: закуски, вино, цигарки і, звичайно, очищену. І ось споглядав з ганку, слухав жартівливі розмови і думав: ніхто й не здогадується, що за люди тут зібралися. На всю Росію таких раз, два, та й нема. Чоловік п'ятнадцять, не більше. Дивився немовби з боку: всі молоді, вродливі, франтуваті, справжні веселі петербурзькі пани! А кожен з них свого роду знаменитість. За кожним гучна справа, по всій країні пролунала, за кордоном відгукнулася. Семен, Баранников, разом з Крав-

чинським Сергієм — той уже далеко, чи то в Англії, чи то в Швейцарії,— скарали на смерть торік Мезенцева. Михайло уславився багатьма подвигами, визволяв «Альошу Поповича», служив тюремним наглядачем і вивів на волю чигиринців. Гольденберг застрелив князя Кропоткіна. Коля Морозов, цей тендітний, ніжно-рум'яний юнак — он пустує, декламує якусь наступну дурницю, автор віршиків, усі качаються зо сміху і навіть номерні пороззявляли роти — один з найвідчайдушніших, найрішучіших терористів. Мабуть, сама його статтяналякала уряд не менше, ніж будь-який замах. Тихомиров, Андріїв ровесник, на вигляд помітно старший, похмурий, блідий, глузливо позирає на пустощі молодих, за ним чотири роки тюрми: досвід, якого немає ні в кого. Всі кажуть, що він блискучий талант, міг би, якби захотів, присвятити себе легальній пресі, стати Щедріним, Михайловським, Шелгуновим. Двірник сказав, що він значно гостріший Михайловського і Шелгунова. «У ньому немає кволості, жиру, самі м'язи». А он Марія Миколаївна, вродлива, сидить на лавці, курить, усміхається мляво й поблажливо, як доросла дама, якій трохи нудно з пустотливими дітьми. Хто б міг сказати, що ця білолиця матрона нещодавно брала участь у безстрашній спробі відбити у жандармів Войнаральського! Двірник розповідав: був уражений її спокоєм. У найгострішиий момент, коли на таємній квартирі вона чекала товаришів після нападу — невідомо, вдалого чи ні,— вона, трохи стомлена, спокійно задрімала. Грандіозні нерви! Казали, що Марія Миколаївна була причетна до гуртка відомого Заічневського, якобінця, як і раніше, покладає надію на змову і переворот...

Те, що люди різні, якобінці, «бунтівники», народники, пропагандисти,— це непогано, нестрашно. Це, може, навіть добре в розумінні наочного доказу: отже, всі зрозуміли, що виходу немає, всі повернулися чи, правильніше сказати, всіх повернуло на один шлях.

Вкотилося три коляски. Почали розсаджуватися, вантажити.

Морозов, який веселився чомусь більше від усіх, раптом заспівав по-італійському. Номерні махали руками. День розгорявся. Андрій сів по знаку Двірника в першу карету разом з Двірником, Квятковським і Ширяєвим. Од спеки, мерехтіння, свіжого липневого повітря, що виповнювало екіпаж, од запаху трави і літа, від хвилювання, яке мимоволі охоплювало, трохи паморочилася голова. І, коли в ка-

реті, торкаючись плечем міцного плеча Двірника, дивився на молоді, бородаті, усміхнені обличчя Степана та Олександра — вчора ще їх не знав, а сьогодні найближчі друзі,— він переживав дивне, незвичайне почуття: наступала мить повноти життя, насолоди життям! Засперечалися про щось з Двірником, сміялися, борюкалися, гороїжились, як хлопчаки, один перед одним: хто дужчий. Екіпажі їхали долиною, яку, очевидно, навесні заливала повінь, ще й досі рукавами зміїлися непросохлі протоки, біліли піщані острівці, мілини.

По містку перескочили річку, піднялися на невисокий протилежний берег і, звернувши праворуч, проти сонця, покотили путівцем. На горизонті синів ліс. Дісталися, не менш як півгодини їхали лісом, і Двірник гукнув, щоб зупинились: тут були якісь будівлі, дощатий балаган, щось на зразок літнього ресторану, поки що закритого, із забитими вікнами. Андрій зіскочив на землю і, коли підкотив другий екіпаж, раптом підбіг до нього, схопив за задню металеву вісь і підняв разом з їздцями.

— Стій! Вилазь!

Кінь, який біг легкою риссю, зупинився.

Усі були здивовані, візник ахнув: «Ну, й дужий пан!» Андрій усміхнувся: фокус був давній, відпрацьований не раз в Одесі, ще в студентські часи. Щоправда, сил тоді було побільше, але й зараз рвонув гарно, тільки шкіра на руці тріснула. Марія Миколаївна дала хусточку, щоб зупинити кров. Двірник, уже заклопотаний ділом — винагороджував візників закускою та горілкою, щоб не нудьгували години три, чотири, скільки треба буде,— дорікнув Андрієві за геройство. Швидко попрямував стежкою в глибину лісу, за ним вервечкою інші. Невдовзі вийшли на велику галявину, в середині якої був гайок, кілька берізок, якісь кущі,— найзручніше місце, де легко було сховатися за кущами, і проглядалося все довкруги.

Розклали пледи, пальта, розставили на газетах пляшки, склянки і закуску — сіли, закурили. День був чудовий!

Квятковський і Михайлов почали читати по черзі: один — проект програми, другий — статут нового товариства. Оскільки Андрій і те, й друге знав, багато разів обговорював з Двірником, він слухав не досить уважно. Знову раптом полинув кудись, немовби он до тієї галявини, залитої сонцем, і звідти споглядав.

І бачив купку людей, жалюгідну жменьку, в затінку беріз.

Чого вони хочуть і що можуть у цьому неозорому світі, якому кинули виклик? Смішно, фантастично — але тільки на мить. Голос Квятковського крізь дзижчання бджіл лунав непохитно твердо:

— ...Тому будь-якому передовому громадському діячеві необхідно насамперед покінчити з існуючим у нас способом правління, але боротися з ним не можна інакше, як зі зброєю в руках. Тому ми будемо боротися способом Вільгельма Телля доти...— По тому, як сяяв Морозов і, мовби підтакував кожному слову, кивав своєю пишною чуприною, можна було здогадатися, що при складанні документа він брав безпосередню участь,— ...поки не досягнемо таких вільних порядків, за яких можна буде безборонно обговорювати в пресі та на громадських зібраннях усі політичні й соціальні питання і розв'язувати їх через вільних народних представників...

Ще два абзаци, що доповнюють ту ж думку,— і вся програма. Коротко! Хотілося б розширити, зрозуміліше сказати про ті ідеали та майбутнє Росії, задля яких усе робиться, але ще раніше під час розмов з Михайловим і Тихомировим зрозумів, що стисліcть, навіть, можливо, куцуватість програми умисна: щоб при обговоренні не влаштувати базікання. Чим більше фраз, тим більше тлумачень. Тут справа практична, ухвалити одну-єдину ідею, заради якої зібралися. «Спосіб Вільгельма Телля!» Пишно сказано, романтично, але це і є те єдине: терор. Ніхто не заперечував, усі поспішали далі, до цікавішого, до статуту. Андрієві не хотілося з перших же хвилин — усе-таки новачок — виступати з критикою, починати розмову про величне. А міг би сказати: для будь-якої партії програма важливіша, ніж статут.

Але не став. Потім, потім! Буде час, будуть розмови, а зараз — організуватися, щоб ламати. Робити потім.

Ухвалили надрукувати програму в першому номері майбутньої газети чи журналу, що випускатиме новостворений виконавчий комітет. Затим Михайлов читав проект статуту, спочатку швидко все цілком, потім параграфами, і — обговорювали. Отут заварилася каша. Всі хотіли висловитися, переривали одне одного, збуджено й голосно вигукували, і Михайлов різко обривав. Звісна річ, з приводу програми, теорії — гробове мовчання, думок ніби ніяких, усе ясно, а тут, де мораль, де побут, де практика,— одразу

шалений інтерес, вирування думок. Грицько Гольденберг раз у раз підхоплювався, щось у запалі вигукував, торохтів швидко: неможливо розібрати. На губах у Грицька бульбашки, очі вирячені, Михайлов замахав руками.

— Усе! Тихо! Потрібен секретар, у мене горла не вистачає. Пропоную Бориса, він людина поміркована. Крім того, екіпажі на ходу зупиняє. Так що в разі чого може й декого з промовців зупинити...

«Борисом» звали Андрія. Погодились. Михайлов знову читав, усе спочатку, з першого параграфа.

— Отже, параграф перший. У Виконавчий комітет може поступати лише той, хто погодиться віддати в його розпорядження все своє життя і все своє майно безповоротно, а тому і про умови виходу з нього не може бути й мови. Чи є заперечення проти цього параграфа?

— Ні! Ніяких!— разом відповіли всі.

Але решта параграфів викликали суперечки.

Параграф другий. Кожний новий член Виконавчого комітету пропонується під поручництвом трьох його членів. У разі заперечень на кожний заперечний голос має бути не менше трьох позитивних.

Параграф третій. Кожному вступникові читається цей статут по параграфах. Якщо він не погодиться з якимнебудь параграфом, подальше читання має відразу припинитися і балотуючий може бути вільний після того, як заприсягнеться тримати все в таємниці, що стало йому відоме під час читання, до кінця свого життя. При цьому йому оголошується, що з порушником слова поводитимуться, як із зрадником. (Тут Грицько вимагав, щоб було точно вказано, як саме поводитимуться із зрадником. Андрій сказав, що для всіх очевидно, як чинять із зрадниками, їх убивають, а вигадувати якісь особливі способи вбивства, на зразок нечаєвського — шпигуна спочатку душать, потім прострілюють голову,— немає потреби, це попахує театром і водночас бузувірством. Погодилися залишити так).

Параграф четвертий. Членові Виконавчого комітету може надаватися відпустка, строкова або на невизначений час за рішенням більшості, але з зобов'язанням тримати в таємниці все, що відомо. Інакше він вважатиметься зрадником. (Марія Миколаївна визнала цей пункт надто мізерним, щоб включати його до статуту. Двірник і Тигрич заперечували, особливо наполегливо заперечував Тигрич, через що Андрій визначив, що він, можливо, є автором

пункту. Справді, дивно, яка може бути відпустка від революційної роботи? Та ще — на невизначений час? Грицько знову попросив слова і, знову в збудженні, пускаючи бульбашки, вигукував: «Це треба вилучити! Це дурниця. Ми люди пропащі, в нас немає ніякого життя, крім революції, і не може бути! То нісенітниця! Відпустка, канікули?» Андрій сказав, що треба, певно, додати загальний і чіткіший параграф про дисципліну й туди вставити підпункт про відпустки. Як виняток. Революціонери такі ж смертні, як і всі інші, можуть захворіти самі, можуть хворіти їхні близькі, та мало що, відпустка буває раптово й конче потрібна. Але — ніяких «невизначених термінів»! І не можна ставити цей пункт, винятковий і поряд з усіма іншими справді дрібний, десь у перших параграфах статуту. Тільки починаємо діло і вже думаємо про відпустку).

Параграф п'ятий. Кожний член Виконавчого комітету, проти якого уряд має неспростовні докази, зобов'язаний відмовитися на випадок арешту від будь-яких показань і ні в якому разі не називати себе членом Комітету. Комітет має бути невидимий і недосяжний. Якщо ж неспростовних доказів немає, то заарештований може і навіть зобов'язаний заперечувати будь-який зв'язок з Комітетом і постаратися виплутатися із справи, щоб і надалі служити меті суспільства. (Залишили без змін, суперечок не було, тільки Андрій зауважив, що пункт навряд чи можна виконати. Не можна водночас відмовлятися від показань і виплутуватися з діла. Неспростовні докази? Кожний, хто перебував під слідством, знає, що між неспростовними і спростовними доказами є багато відтінків, які невідомо куди віднести).

Параграф шостий. Член Комітету має право з відома організації вступати в члени сторонніх таємних товариств, щоб по можливості спрямовувати їхню діяльність у дусі Комітету або залучати їх до нього на васальних засадах. При цьому він має право зберігати в таємниці їхні справи, поки вони не на шкоду цілям Комітету, а в противному разі негайно повинен вийти з такого товариства.

Було ще кілька параграфів: про обрання редакції, про розпорядчу комісію з трьох осіб і двох кандидатів на випадок арешту, про секретаря, який має зберігати документи і кошти, і про агентів Комітету — першого й другого ступенів. Знову виникали суперечки, здивування. Морозов диву-

вався, чому агенти першого ступеня повинні бути з меншою довірою, а агенти другого ступеня — з більшою, на що Тихомиров відповів:

— А нехай ніхто не знає, скільки ступенів треба пройти, щоб досягти Комітету.

— Але ж це ієрархічна побудова! Те, що ми заперечуємо!— вигукнув Морозов.— Теоретично заперечуємо, а на ділі...

— А в нас немає іншого виходу.

— Вихід є: це наша малочисельність, це дух товариськості, рівності, це добір людей за моральними якостями...

— О боже!— кривився й полотнів Тихомиров.— Залиш ти ці слова для своїх віршів. Одне з двох: ми створюємо гурток спасенних розмов або ж бойову організацію для боротьби, для терору, про що ти, чорт побери, печешся найбільше від усіх! Ну? Куди ж ми подінемося без суворої таємниці та без ієрархії, якої ти так боїшся?

— Ієрархія призведе до розростання,— наполягав Морозов.— Нижні чини розмножуватимуться брунькуванням, а верхні — почнуть бундючитися від усвідомлення особистої влади...

Суперечка була давня, обидва хвилювалися, розмовляли підвищеними голосами, майже гнівно. Втрутилися інші: Михайлов підтримав Тихомирова, Квятковський теж, але Фроленко сказав, що серед київських «бунтівників» була спроба такої ієрархічної побудови, обирався центр з диктаторськими правами, він міг мати свої таємниці, діяти на свій розсуд. А що вийшло? Всі таємниці невдовзі були викриті, навіть таємниця балотування в центр. І ніхто не хотів нікому підпорядковуватися за статутом. Підкорялися лише внаслідок внутрішньої поваги, підкорялися авторитету, як, наприклад,— Валеріанові. Грицько підтакував:

— Так, так, це не для нас! Ми, росіяни, не вміємо зберігати таємниць. І не любимо підкорятися.

Таке незначне питання про агентів першого і другого ступенів викликало тривалу суперечку. Андрій сказав:

— Тут справа не в ієрархічній побудові, а в тому, що ми розпочинаємо воєнні дії. Отже, потрібен командир, потрібні команди. Правильних воєнних дій без цього вести не можна. Наш командир — центр, ну, припустімо, розпорядча комісія, яку ми оберемо. Якщо вже воювати з державою, в якої півмільйонна армія, тоді вже треба вести діло серйозно. В нас немає іншої сили, крім дис-

ципліни та нашої готовності померти. В країні за останні місяці все різко перемінилося на гірше. Те, що створено генерал-губернаторства, запроваджено воєнний стан, масові арешти, висилки — все це приголомшило суспільство, налякало ліберальів. Щоб вивести країну із заціпеніння, потрібен могутній удар. Тоді в народі й суспільстві підніміться сили до опору. Можливо, навіть не один удар, а серія ударів, добре продуманих: тут не можна покладатися на стихійні акти, має бути система, а отже, має бути центр...

Бачив, як його слухають. Дивилися на нього новими очима: з деяким подивом.

Фроленко увечері, в готелі, сказав:

— З тобою, друже, щось сталося. Ти якийсь інший.

— Кращий чи гірший?

— Як на мене, то кращий. І Кіт-Воркіт помітив, зауважив: «Наш Андрій жодного разу за цілий день не вимовив слова «конституція»!»

Андрій посварився на чорнобородого Колодкевича: ач, жартує! Сам завзятий конституціоналіст, у грудні їздив до Києва на таємну сходку революціонерів із земськими діячами. Там і Валеріан був, і Андрія запрошували, але він не зміг.

Наступного дня вибрали членів редакції — Тихомирова та Морозова, і розпорядчу комісію — Михайлова, Фроленка і Тихомирова. Кандидатура Тихомирова пройшла з деякою натугою. Морозов висловив сумнів: чи не забагато для Тигрича? Між ними весь час ішов обмін колючими словами. Горобець, мабуть, сподівався, що Тихомиров відмовиться від розпорядчої комісії, але той схилив лисувату голову, промовчав, і його обрали. А ввечері Андрій відвідав Фроленка, який мешкав у готелі «Москва», і бачив, як Гольденберг, добре підпивши, мало не в істериці нападав на спокійного Михайла:

— Скажи мені: де справедливість? Створюють організацію для терору, а головного терориста не обирають у жодну комісію! Хтось із вас убив князя Кропоткіна? Я тебе поважаю, Михайле, але ти поки що нікого не вбив, вибач мені. Андрій? Андрій взагалі відомий пропагандист. Я навіть не знаю, що ти робиш, Андрію? Дивуюсь, чому тебе не обрали в розпорядчу комісію, якщо вже там Тихомиров, розумний чоловік, але знаменитий боягуз; усі знають, як він боїться шпиків, весь Петербург сміється з нього. Семен? Семен допомагав Кравчинському, він

був присутній при вбивстві Мезенцева, але ж справу зробив Кравчинський. Серед вас немає жодного справжнього терориста. І при цьому мене, Грицька Гольденберга, мене, мене,— він реготав, хапаючись за голову,— не хочуть нікуди обирати! Смішно! Коли в усьому світі газети писали про мою справу! Ні, я не збираюся ображатись та каверзувати, я просто сміюся. Сміюсь, сміюся, сміюсь! З усіма вами, любі друзі, я залишаюся в гарних стосунках, буду, як і раніше, відданий вам Грицько і робитиму те, що мені накажуть, але я сміюся. Ха-ха-ха!

Так і пішов, регочучи. Кудись допивати.

— Ну й гаму від нього,— сказав Андрій.

— Щодо Грицька я Двірника попереджав,— сказав Михайло.— Ще в квітні, коли міркували, кого запрошувати в Липецьк. Ми Грицька знаємо краще, а для півничан він фігура, герой. Двірник сказав: керівництва я б йому не довірив, але пістолет у руки — дав би. Чоловік він хоробрий, хоч і навіжений.

Повертаючись од Михайла темною вулицею до себе на заїжджий двір, Андрій зустрів Тихомирова, який самотньо розгулював. Той любив променад перед сном, піклувався про здоров'я. Казав, що за чотири роки тюрми найбільше знудьгувався за прогулянками та свіжим повітрям. Тихим голосом промовив, узявши Андрія за руку:

— Мені не подобається тут один чоловік. Ходімо швидше!

— Хто?

— Та тут якраз... Може сидіти біля вікна...— Стишив голос до шепотіння і потяг Андрія дужче.— Ми в пітьмах не бачимо, а він сидить і слухає, гнида. Сьогодні причепився до мене: «А ви звідки? Чи надовго? Чи не лікувалися в лікаря Петрова?» Я сухо відповів: «Ні, не лікувався». І мармиза така бридка, усміхнена...

Ніч була тепла. Витьохкував соловей.

Якось здалеку, кружним шляхом, промайнула думка: а чому дівчина, дочка генерала, яка вважалася нареченою, не приїхала до Липецька? Перовська Соня. І пригадалося те почуття, гостре, яке шпигонуло колись у коридорі попереднього ув'язнення, коли побачив їх разом: заздрість. Між ними щось сталося. Може бути, саме з тієї причини, про яку говорив Грицько. Ні, не боягузтво, боягузів тут бути не може, боягузи відскакують на сто верст звідси.

— Чому ти запідозрив шпика?

— Надто вже надокучливо він мене розпитував. Мені здається, завтрашня сходка — зайва. Треба роз'їжджатися.

Андрій запитав:

— А де твоя наречена Соня?

Тихомиров глянув на Андрія. В темноті було видно, як його обличчя — бліде — насторожено видовжилось.

— Застарілі відомості. Вона давно мені не наречена,— помовчавши, відповів Тихомиров.— Ходімо куди-небудь подалі. Не хочу тут, ніч тепла, всі вікна відчинені і — можуть почути...

Ні, ні, Грицько неправий, це не боягузтво, це хворобливa обережність. Він якось надто постарів. Ровесник, а видається на десять років старшим. Обережність — це щось ніби подагра, глухота: ознака старості. Пройшли до кінця вулиці, через площу, в сад. На лавках, принишкнувши в пітьмі, тулилося щось живе, напевно, парочки. Іноді біліла сукня, долинало шепотіння. Тихомиров вів Андрія все далі, в глибину саду, де не було лавок, не могло бути нікого живого. Такі ночі, як ця — безмісячна теплінь, задуха від квітів, од свіжого листя,— бувають раз чи два на рік.

Нарешті, коли зайшли далеко, Тихомиров доказав, що сталося між ними. Його, як видно, мучило. Він сказав: коли жінка дуже пристрасно захоплена справою, вона щось втрачає від своєї природи. Саме це нібито сталося з Сонею. Тріщина з'явилася майже відразу після звільнення у Великому процесі. Він, Тихомиров, зібрався поїхати на південь, побачитися з батьками — адже й Андрій одразу поїхав в Одесу, до сім'ї!— але Соня вимагала негайно взятися за справу, за визволення Мишкіна, якого, ходили чутки, мали намір перевести до Харківського централу.

— Розумієш, я не міг відмовитися, але трохи вагався. І вона це відчула, в стосунках з'явився холодок. Вона міряла по собі, а її розбирало бажання діяти. Але зрозуміти — просто по-людському — таку річ, що в нас з нею різне становище, вона не могла. Я — після чотирьох років ув'язнення, вимучившись, стомившись, мріяв швидше побачити рідних, а вона була на волі, на поруках, як дочка шанованого генерала Льва Миколайовича. Ні, зрозуміти цієї різниці їй не дано!— Тихомиров говорив тихо, з хвилюванням. Усе це ще не відболіло.—«Я, здається, повинна вас умовляти?» І вираз обличчя такий суворий,

революційний і водночас презирливий, *графський*. Ну, я, зрозуміло, швидко сказав, що жодної хвилини не вагаюся. Поїхав у Харків. Що там було, ти знаєш. Не вистачило коштів, не було зв'язків, я помчав за коштами в Пітер, Мишкіна провезли на південь. Одне слово, дурниця. Але ти б почув, як вона мене картала! Гасала по кімнаті, як скажена рись: «Прогавили! Роззяви! Не відомо для чого їздили!» Крику і образ було вдосталь, ну й повертатися потім виявилося важко... Чому її немає тут, я не знаю. Вона й досі в Харкові. Михайло за нею чомусь не заїхав, здається, вважає її надто затятою народницею і «русачкою». Звичайно, помилка, треба було заїхати, і він ще за це поплатиться!

Тихомиров засміявся з якимось тихим, зловтішним самовдоволенням, але — приховано, про себе. Уся ця розповідь була «про себе». Андрій був мало знайомий з нею і з ним, Тихомировим, і, мабуть, тільки тому все розповідалося з такими подробицями. А втім, Андрій звик до того, що люди перед ним розкриваються. І подумав: тут головна і, можливо, єдина міра — безстрашність, готовність до самопожертви. Цінується більше, ніж розум, освіченість та багато інших високих якостей. Чомусь стало весело, і, коли повертався назад — безлюдним садом, у розпал ночі,— навіть насвистував. Тихомиров знову завів мову про те, що завтрашня сходка необов'язкова, всі питання з'ясовано, досягнуто головного: єдності щодо політичної боротьби. Не треба випробовувати долі. Кожне нове зборище — новий ризик. А навіщо це потрібно, коли все довкола кишить шпиками? Андрій не зміг утриматися — охопила якась безглузда веселість!— і розреготався.

— Та не так уже й кишить, Тигричу, не перебільшуй.

— Кишить, кишить. Я чую, як довкола нас згущається підозрілість. Мені не подобається, наприклад, половий у трактирі, чорнявий такий, з бородавками.

— Але ж ми не можемо роз'їхатися, поки не буде сказано останнього слова!

— Ти маєш на увазі? Так, так, розумію. Все зрозуміло, не треба ніяких останніх слів. Двірник любить ефекти.

— Слова потрібні,— сказав Андрій.— Бо справа яка! Не шпика вбити, не купця струсонути. Цей ефект через сто років відлунюватиме. Двірник має цілковиту рацію: тут треба сказати все до кінця, дуже чітко. Так, мовляв, і так. Іншої надії зараз немає. І всі ми повинні з цим погодитися.

Тихомиров помовчав і промовив:

— Ну, дивіться...— і слабосило махнув рукою.

Наступного дня в лісі Двірник виголосив обвинувальну промову проти Олександра II. Це й було останнє, потрібне слово, котре має пояснити, чому невідворотна і єдина та справа, яку не довершив Соловйов. Михайлов розповів коротко про все царювання брехливого деспота, який ось уже майже чверть століття обдурює російських людей пустопорожніми обіцянками. Так, реформи були на благо й могли б стати початком найвеличнішого відродження Росії, вільної та квітучої, з одвічним для російської землі справедливим земським управлінням — чому ж не стали? Чому через півтора десятка років після введення реформ російське життя стало не кращим, а ще паскуднішим, похмурішим, нестерпнішим? Бо всі ці поступки народові та суспільству були обманом, лицемірністю. А насправді: простір для хижаків, грабунок країни, мільйони жебраків і голодних. Для годиться простив декабристів, повернув кількох уцілілих нещасних стариків із Сибіру, але нещадно й безглуздо придушив поляків, залив кров'ю Польщу, в той же Сибір загнав тисячі й тисячі. Для годиться, для одурювання виголошував гучні слова про свободу і конституцію, задля яких нібито затіяв визволення братів слов'ян од турків, а насправді будь-яку ознаку свободи, будь-яку думку про конституцію душив і затискував у власній країні. Ніколи в Росії не було стільки шибениць, як за царя-«визволителя». Страти в Києві та Петербурзі, звіряче ставлення до в'язнів у Петропавловській фортеці, що призвело до бунту й побоїв, знущання над жінками, нашими подругами, Малиновською, Віта-ньєвою, Александровою, все це робилося з благословення царя. Та чого варте хоч би те, що цей миролюбець посилив покарання пропагандистам по Великому процесу! А хто відповість за загиблих, за тих, хто збожеволів, не дочекавшись суду? Усе корисне, що було зроблене на початку царювання, імператор знищив за останні роки. Хіба можна вибачити те, що розвіяно й поглумлено всі сподівання, що Росія може стати коли-небудь вільною країною?

Відповідь була одностайна: ні, вибачити не можна.

Десять чоловік сиділи хто на пеньку, хто на траві: Марія Миколаївна, Баранников, Тихомиров, Морозов, Ширяєв, Гольденберг, Квятковський, Фроленко, Колодкевич і Андрій. Один стояв посеред галявинки, заклавши руки за

спину, блідий, з пильним, спрямованим в одну точку осяйним поглядом, і — говорив. Ніколи Андрій не чув такої запальної, хвилюючої промови. Відразу ж, як закінчив, підвівся Андрій.

— Якщо ми хоч трохи вважаємо своєю метою,— почав він збентежено, бо серце калатало від того могутнього почуття насолоди життям, що вже було цими днями,— захист прав особистості, а деспотизм визнаємо шкідливим... Якщо ми віримо, що тільки в боротьбі народ може домогтися визволення, тоді ми не маємо права байдуже ставитися до таких проявів тиранії, як звірства одеського та київського губернаторів, Тотлебена і Чорткова. Але ініціатива цієї політики розправ належить цареві. Партія повинна зробити все, що може: якщо в неї є сили скинути деспота за допомогою повстання, вона повинна це зробити. Якщо в неї вистачить сили тільки покарати його особисто, вона повинна це зробити. Якби в неї не вистачило сил і на це, вона мусить хоч би голосно протестувати. Але сил вистачить, і сили зростатимуть тим швидше, чим рішучіше ми почнемо діяти!

У Воронеж він приїхав, почуваючи себе по-новому. Це було радісне відчуття, він приховував його від інших, але інколи — на якусь мить — одержував од цього потаємне задоволення. Кінець провінційному животінню. Тепер, у величезному ділі, він виявить себе. Його вже розпізнали, визнали. З ним радяться, прислухаються до його слів, раз у раз він чує: «Борис сказав... Борис вважає...» Двірник, цей ватажок, титан, з незбагненною швидкістю став найближчим другом, вони не розлучаються, обговорюють усе разом, часом сперечаються, але чомусь Двірник завжди погоджується.

— Стомився я від твоєї селянської впертості!— жартував Двірник.

— А мене дивує твій практицизм, абсолютно не дворянський. Базікаєш, голубе, ніякий ти не дворянин, а з купців першої гільдії.

У Воронежі, як і в Липецьку, поселилися разом. Сюди приїхали всі, хто був там, окрім Грицька Гольденберга. Були сумніви: запрошувати чи не запрошувати? Двірник ставився до Грицька непогано, вважав, що його напевно вдасться використати, але Андрій підказав, що використати можна, і не запрошуючи на з'їзд. «Галасу від нього багато. А де галас, там небезпека. І потім інше: адже точи-

тиметься боротьба, зіткнення думок, і не в наших інтересах, щоб нашу позицію захищав цей тріскучий і несерйозний чоловік». Двірник подумав і погодився. Тим більше, що у Воронежі мали бути Родіонович з Плехановим, у яких залишились неприємні спогади, пов'язані з Грицьком: про березневі сходки в Пітері, коли вирішувалася справа про допомогу Соловйову.

— Гаразд. Запрошувати у Воронеж його не будемо,— сказав Двірник.— Усе одно станеться розкол, розбіжимося в різні боки, а Грицько — до нас.

Усі цього боялися і були впевнені: розкол неминучий. Але — пронесло! І селюки, і терористи не змогли розійтися відразу. Надто вже мало їх було — всіх —на Русі, щоб ще дробитися. Тиснулись один до одного, шукали тепла, сили, допомоги. У Воронеж з'їхалося чоловік двадцять: десять змовників з Липецька, які склали Виконавчий комітет, та ще стільки ж землевольців, селюків, хто з Пітера, хто з Харкова — Перовська з Лебедевою,— хто із сільської місцевості, взявши коротку відпустку в хазяїв чи земських властей. Спочатку хотіли зібратися в Тамбові, дехто туди вже прибув, та кумедний випадок перешкодив: під час прогулянки на човнах по Цні Женя Фігнер, сестра Вірочки, прекрасна співачка, так чудово співала арії з опер, що на берегах зібралися слухачі, аплодували, кричали «браво», все це привернуло непотрібну увагу. Що за компанія? Хто такі? Вирішили за краще з Тамбова зникнути.

У Воронежі збиралися у відлюдних місцях, у Ботанічному саду, а то в Архієрейському гаю, або ж брали човни і — на річку, на острови. В перший же день Двірник сказав, що є можливість поповнити склад товариства новими членами, людьми з чималим революційним досвідом. Це всім відомі Оловенникова, Желябов і Колодкевич. Ось вони, з делікатності й приховуючи хвилювання, відсиджуються у найближчому лісочку. Були прийняті одностайно і вигуками запрошені. Тут же й селюки повідомили, що в них теж — збіг!— є на прикметі три гарних кандидати, які не менше хвилюються і причаїлися в ліску з протилежного боку.

Ось так легко, напівжартома, зі сміхом, усе це почалося. Але відразу ж потому пролунало сумне й похмуре. Михайлов розповів, що за останніми повідомленнями з Одеси над Дмитром Лизогубом занесено руку ката. Страчені Валеріан з Брандтнером та Антоновим. Ось заповіт Валеріана товаришам, його нещодавно одержано, а напи-

саний він на світанку в день страти, 14 травня. Двірник почав читати по тексту свіжого «Листка «Земли и воли»:

— «Дорогі друзі й товариші! Востаннє в житті доводиться писати вам, а тому найперше щиросердно обнімаю вас і прошу не поминати мене лихом. Мені особисто доводиться нести в могилу тільки найдорожчі згадки про вас... Бажаю вам, дорогі, померти продуктивніше, ніж ми. Це єдине, найкраще побажання, що ми вам можемо зичити. І ще: не витрачайте дарма вашої дорогої крові! Оце й усе — беруть, беруть...»

Андрій слухав з тугою, що стискала серце. Бачив миле, очкасте обличчя Валеріана, чув його швидку, веселу, напівукраїнську говірку, і — сумно ще від того, що гірко помилявся, безглуздо уникав його, вважав, дурний, через своє мужицьке чванство його якимсь аристократом. Та який же він аристократ? Проста людина, як усі герої. Ніхто не зміг би так просто сказати: «...померти продуктивніше, ніж ми». А в кишені останнє, зроблене ним добро: паспорт, на ім'я Чернявського Василя Андрійовича. Двірник читав:

— «Ми не сумніваємося в тому, що ваша діяльність тепер буде спрямована в один бік. Якби ви навіть і не написали про це, то ми й самі могли б у цьому переконатися. Ні за що більше, по-нашому, партія фізично не може взятися. Але для того, щоб серйозно провести справу терору, вам потрібні люди і кошти... Дай же вам боже, брати, всіляких успіхів. Це єдине наше побажання перед смертю. А що ви помрете і, можливо, дуже скоро, і помрете з не меншою безвісністю, ніж ми,— в цьому ми анітрохи не сумніваємося. Наша справа не може ніколи загинути — і саме ця впевненість примушує нас з такою зневагою ставитися до смерті. Аби тільки жили ви, а якщо й доведеться вам помирати, то щоб померли продуктивніше за нас. Прощайте і прощавайте!»

Було ще щось, прощальне. Андрій не слухав. Він читав цього листа напередодні, в останньому, щойно привезеному з Пітера шостому номері «Листка «Земли и воли». По обличчях інших бачив, що така ж туга та біль діймають усіх, хто слухав... Двірник геніальний! Треба було здогадатися написати Валеріанові в тюрму, на розраду йому перед смертю про те, що діяльність партії «буде спрямована тепер в один бік!». І, одержавши відповідь, цей лист-заповіт, що так крає душу,— негайно надрукувати його в «Листке». Ось смисл: справу Валеріана буде

продовжено. Навіть сама назва, Виконавчий комітет, придумана Валеріаном.

Важко після того, коли прочитано такого листа, заперечувати проти терору і помсти. Усе врахував, мудрій. І справді, в перший день справа клеїлась чисто. Обрали одноголосно головою з'їзду Титича, тямущого, добродушного, велетенського зросту хлопця, тамбовського поселенця. Потому перейшли до вироблення програми. По пунктах читали стару землевольську програму, ухвалену рік тому, і кожну поправку ставили на обговорення. Основне залишалося без змін. Головна робота партії, як і раніше, мала вестися в народі, але посилювалося значення дезорганізаторської (вислів Валеріана!) частини програми, тобто значення аграрного терору і помсти агентам уряду на місцях.

Усі без винятку проголосували за таку коротку резолюцію: «Оскільки російська народно-революційна партія від виникнення і в усі часи свого розвитку зустрічала запеклого ворога — російський уряд, оскільки останнім часом репресалії уряду дійшли до свого апогея, з'їзд вважає за необхідне надати особливого розвитку дезорганізаційній групі щодо боротьби з урядом, водночас продовжуючи роботу в народі щодо поселень і народної дезорганізації».

Та вже наступне питання — про політичний терор — виявилося небезпечним. Усі начебто погоджувалися: так, так, треба, корисно, можливо, хто ж заперечує. Але з виразу облич тих, хто підтакував, і по тону голосів — особливо Плеханова, настроєного дещо нервово, і Попова, Родіоновича, котрий тримався похмуро, різко переривав і взагалі поводився надто по-хозяйському,— Андрій відчував, що згода якась натужна, несправжня. Все свідчило про те, що сварка буде. І Андрій сам уже поривався в бій. Нарешті Плеханов, не витримавши, запитав прямо:

— Послухайте, на що ви розраховуєте? Чого домагаєтесь?

— Ми одержимо конституцію!— несподівано випалив Двірник.— Ми дезорганізуємо уряд і примусимо його до цього!

— Конституцію? Он як! Малоповажна мета для революціонерів.

— Конституція не є метою. Вона лише засіб у боротьбі за соціалізм,— сказав Андрій.— У країні, де панує безправ'я, немає можливості працювати в народі або хоч

як-небудь захищати класові інтереси. Є лише одна можливість: гинути через дрібниці.

— Конституція віддасть владу буржуазії. Ви вийматимете каштани з вогню для інших.

— Ні, конституція віддасть владу представникам усього народу — Установчим зборам!— Андрій умів інколи крушити противника голосом. Він помітив, що Жорж пополотнів.

— Наївність і теоретичне невігластво!

— Єдиний шлях для Росії. Політичний переворот послужить визволенню не якого-небудь одного класу, а всього російського народу. Всього, розумієте? І задля цього *всього* ми маємо працювати. Я, наприклад, знаю багатьох розумних, енергійних, громадських людей, які зараз ухиляються від дрібних справ, бо не хочуть ставати мучениками через дурниці. Конституція дасть їм можливість діяти по цих дрібницях, не стаючи мучениками, і вони візьмуться за діло. А потім, коли вироблять собі великий суспільний ідеал, вони стануть несхибними героями, які трапляються іноді в сектантстві. Народна партія так і створюється!

— І ви сподіваєтесь вашим шляхом — царевбивством, терором — прийти до цього раю?

— Панове, давайте не заглиблюватися в надто далеке майбутнє!— вигукнув Тихомиров, перебравши на себе роль головуючого, бо Титич мовчав і прислухався до суперечки.— Адже вирішено, що ми посилюємо дезорганізаторську роботу. Заперечень же не було?

Двірник шепнув Андрієві:

— Не веди до розколу!

— На біса грати в піжмурки?— теж пошепки відповів Андрій.

— Не треба. Не в наших інтересах зараз...

Плеханов не вгавав:

— На цьому шляху ви нічого не доб'єтесь, крім того, що до імені «Олександр» додадуть третю паличку!

І все-таки, оскільки Жоржа ніхто не підтримав, вдалося ухвалити погоджувальне рішення про терор: визнається, як надзвичайна міра. Потім спеціально про царевбивство говорив Двірник і повідомив про те, що створено особливу лігу, або Виконавчий комітет, який твердо вирішив довести справу Соловйова до кінця. Всім було зрозуміло: суперечки нічого не змінять, Комітет діятиме незважаючи ні на що, і після деяких незлобивих перепалок більшість

вирішила надати Комітетові допомогу грошима та людьми. Двірник приховав усмішку задоволення. А Горобець, який без упину щось записував у зошит, відверто й по-дитячому променисто сяяв. Але його променистість одразу ж потьмарилася, бо, як тільки розпочалося обговорення питання про орган партії, Плеханов піднявся з «Листком «Земли и воли» в руках і нервовим голосом почав читати знамениту морозовську статтю про політичний терор. Запала мовчанка, хоч, зрозуміло, статтю добре знали і пам'ятали. Чекали, що буде. Горобець мав вигляд відчайдушно-зухвалого школяра, який нашкодив і тепер готовий на все. Перервавши читання, Плеханов запитав:

— Панове, чи вважаєте ви, що редакція має право і надалі висловлюватися в такому ж дусі?

Він з подивом оглядівся на присутніх. Одні напівлежали на плащах, пледах, інші сиділи кружком на галявині, і всі дивилися на нього. Фроленко сказав:

— Що ж, так і треба писати, по-моєму, в революційному органі...

Було сказано не дуже впевнено, але оскільки неприємна пауза затягувалася, виходило, що Фроленкова невпевнена думка схвалюється всіма. Попов запитав у Морозова без будь-якої войовничості — це був швидше жест для Плеханова:

— Ви визнаєте це як загальний метод?

Горобець пробурмотів запально:

— Бачте, як тільки буде забезпечена свобода слова і повалений абсолютизм, одразу ж треба буде діяти переконанням. Виключно переконанням!

Хтось із саратовців схвально прогув, решта мовчала, Плеханов, який уже було сів на свій плащ, знову схопився.

— Панове! В такому разі мені тут робити більше нічого. Прощавайте!

Нахилився, підняв плаща і, розмахуючи ним, неквапом і з якоюсь безпорадною урочистістю — напевно, чекав, що його покличуть,— попрямував до лісу. Ніхто не покликав. На обличчях тих, хто залишився, вираз болісної провини. Вірочка Філіппова прошепотіла:

— Панове, треба його повернути!

Андрій і Двірник перезирнулись. Зрозуміли без слів. Двірник промовив безбарвним, *директорським* голосом, це в нього часом прохоплювалося:

— Ні, хоч як прикро, ми не повинні його повертати.

Жорж пішов. Жоден з присутніх, навіть з найближчих однодумців — ні Попов, ні Щедрін, ні Преображенський з Хоризоменовим,— його не підтримали. Розколу не сталося. *Поки* ще ніхто не підтримав; і розколу *поки* не сталося, проте в усіх залишилося почуття тривоги і пригнічення. Почали обирати редакцію органу з трьох чоловік: назвали Тихомирова, Морозова, а третім замість Плеханова, який пішов, хтось запропонував Юриста, Преображенського. Двірник зненацька — нерви у всіх напружені— спалахнув: «Е, ні, кого хочете, тільки не Юриста! Він же народник з народників!» Запала пауза приголомшення, мало не вдарив грім, але Марія Миколаївна з надзвичайним спокоєм зауважила: «Ой Двірник! Як ви погано виховані! Ви забули, що про присутніх так не кажуть, а, крім того, не всі такої думки про Юриста, як ви». Цей напівжартівливий докір усіх трохи заспокоїв. Преображенський сам запропонував Аптекмана, маленького, похлопчачому тендітного чоловіка, але, як казали, тямущого, щонайчеснішого землевольця, проте Аптекман категорично відмовився. Тоді вирішили Преображенського, і він третім увійшов до складу редакції. Потому вибрали трьох чоловік у розпорядчу комісію: Михайлова, Фроленка і Тигрича. Все нібито йшло примирливо. Але тяжкість, що виникла,— відчуття нетривкості,— не минала. Силкувалися нічого не зрушити, не порушити, не змінити для себе, але, коли для дружби докладаються зусилля, тоді справа кепська.

І тільки Андрій — можливо, єдиний з усіх — не мав ні тяжких передчуттів, ні докорів сумління. Рвалося старе, то й добре! Це було не його старе. Особливо метушилися панночки. Це природно, вразливі натури. Коли Соня Перовська, дуже схвильована тим, що Плеханов пішов, про щось шепотілася то з одним, то з іншим і, здається, закликала до якоїсь дії, Андрій, улучивши момент, запитав її:

— Дуже засмучені?

Вона, відчувши в його тоні глузливість, відповіла різко:

— Так, засмучена! Не люблю змов і переворотів. Вважаю, що змовами та переворотами ми нічого не досягнемо ні в нашій боротьбі, ні в самих собі. Порядку не буде!— І раптом повернулася до Фроленка, який сидів поруч з Андрієм:— А ви, добродію, дуже дивно себе атестуєте!

Михайло почервонів, добра душа, і навіть підвівся.

— Соню, ти про що?— Знав про що.

— Якщо вже запрошувати Марію Миколаївну...— Вона стишила голос, бо Тихомиров і Морозов продовжували сперечатися з кимось із селюків, досить шумно, Титич їх примиряв. Прошепотіла, нахилившись до Михайла:— З якою ми робили одну справу в Харкові, то чому ж про мене забувати? І взагалі, що я, заразна? Чорти ви нехрещені, кощії нещасні!— І вона немовби жартома, але досить сильно ляснула Михайла долонею по потилиці.

— Соню, голубко моя, тебе ніхто не забував, але я, їй-бо, вважав тебе невиправною народницею,— бурмотів Михайло засоромлено.— Пробач, будь ласка...

— Е, ні, не пробачу ніколи!

Вона відійшла, погрожуючи пальцем і посміхаючись, але обличчя було зле. І видно, що казала правду: не пробачить.

Нарешті довгий день суперечок, прикрих переживань закінчився, всі стомилися, були голодні, жінки скаржились на головний біль. Як добре було б усім піти кудись у ресторан чи трактир, гарно повечеряти, з вином! Морозов і веселун Титич загорілися: «А що? Давайте! Ходімте! А capella!»[1] Двірник, певна річ, одразу зупинив: «Ніяких a capella, розходимося невеликими групами». Так випало, що, коли розходились невеликими групами, Андрій і Михайло опинилися разом з Сонею і Танею Лебєдєвою, потім Михайло і Таня, попрощавшись, кудись зникли, і Андрій залишився з Сонею вдвох. Вирішили піти в трактир поїсти. Андрієві подобалася ця маленька жіночка. Він із задоволенням з неї кепкував. Не міг позбутися думки, що вона — справжня аристократка, дочка петербурзького губернатора, графа! А взагалі, як розповідав Тигрич, вона праправнучка відомого Кирила Розумовського, останнього гетьмана малоросійського. Дуже потішало, інтригувало навіть: як могла порвати з сім'єю, з домом? Адже революціонерами стають з відчаю у житті, а тут...

— Якщо на вас глянути, Борисе,— мовила вона,— то теж не скажеш, що з відчаю. Такий здоровенний, фізіономія весела, рум'яна...

— Природа мужицька, що вдієш. Але життя я сьорбнув, знаю, що почім. У народ ходити, борги якісь віддавати мені не треба було.

— А знаєте, що я скажу вам? Хизуватися селянським походженням так само нерозумно, як і дворянським.

---

[1] Хором, разом *(іт.)*.

— Хіба? По-моєму, це не одне й те саме.

— Однакова бридота. Ось я люблю простий народ, поважаю безмежно, до декого ставлюся навіть краще, ніж він того заслуговує: тільки тому, що схиляюсь перед трудовим життям, перед стражданнями, перед бідністю. Але коли стикаєшся раптом з такою зарозумілістю, хизуванням своєю народністю — в селі цього немає, але в містах, серед фабричних, навіть у наших робітничих гуртках, доводилося бачити,— гидко буває. І задля цього, думаєш, дурня, самолюба життям жертвувати?

— А не спадало на думку, що бояри на Русі тисячу років хизуються походженням, а ми, люди чорні, тягло, бидло,— тільки ось-ось, років п'ятнадцять, як відчули, хто ми є? Тільки голову піднесли, а вам уже гидко.

Вона подивилася якось збоку, пильно.

— Гаразд. Знаєте що?— Доторкнулася пальцями його руки. Напевно, для неї цей жест, примирливий, мав велике значення.— Давайте цінувати людей не за їхнє походження, згода? Не за їхнє плем'я, релігію, освіту, а за те, що вклав у них бог чи природа.

Він кивав, усміхаючись. Надто вже серйозно вона про це. Взагалі була схожа на серйозну гімназисточку, з тих, які беруть книжки з бібліотеки, розмірковують про піднесене, і все, крім навчання, вважають безглуздям. Не вірилось, що ця рожевощока панночка уславилася багатьма подвигами. Наприклад, геніальною втечею з-під варти в Чудові. Після Великого процесу її заарештували на півдні, везли чавункою на заслання, в Олонецьку губернію, і на станції Чудово, де поїзд дуже довго стояв, вона попросилася в дамську кімнату. Жандарми повели туди, сіли біля входу, були, очевидно, напідпитку, задрімали, вона спокійно дочекалася, коли поїзд піде, переступила через сонних і зникла. (Розповідав Михайло Торік). У трактирі Андрій навмисне, щоб випробувати аристократизм супутниці, замовив найпростіше, найдешевше, що було: щі з щоковиною, із солоних волових щік. Вона їла з апетитом, не помічаючи того, що їсть. Він нишком спостерігав. Подобалося: спостерігати. Раптом вона сказала:

— Коли-небудь розповім, чому я стала революціонеркою.

— Коли-небудь? А якщо — зараз?

— Ні.

— Розкажіть зараз.

— Ні, зараз неохота.

— Розповідайте негайно! — Він узяв її маленьку руку з пухлими пальчиками, стиснув. Стискав дедалі сильніше. Мабуть, їй було боляче. Вона дивилася з усміхом, і в очах, ніжно-сіро-блакитних, світився незворушний спокій.

Похитала головою. Він відпустив: на руці залишилася біла пляма.

— Почалося в мене з ненависті до деспотизму. Колись розповім. А деспотизм буває різний, домашній, сімейний. Та річ у тім, що найстрашніше — коли примушують щось робити всупереч твоїй волі.

Потім довго розмовляли про товариство, про образу Жоржа, про те, як усе буде далі. Вона вперто стояла на своєму: ні, ніколи не погодиться заради терору залишити роботу в народі. Політичний терор може бути лише допоміжним засобом, але зовсім не універсальним. Жорж дуже розумний чоловік, знавець Маркса, Лассаля, як теоретик він не має рівних. А як практик: хто організував демонстрацію на Казанській площі? Хто вперше підняв червоне знамено «Землі і волі»? Так, але саме тому, що більше теоретик, аніж практик, він не бачить усієї безнадійності роботи в народі. Нас усіх перевішають, поки зрушимо цю брилу хоч на міліметр. Ні, нас перевішають швидше, якщо вступимо у відкритий бій. Отут наша загибель буде моментальною. Чому ж вона не пішла за Плехановим, якщо така противниця терору? Ні, не противниця, але не вважає терор порятунком. Вона супротивниця розколу, роз'єднання, бо тут згуба, кінець, і тому — не пішла за Плехановим. І як він не сперечався, як завзято не доводив, вона стояла скелею: ні, цим шляхом нічого не домогтися, Росію не визволити. Самодержавство можна повалити тільки тривалою, копіткою працею в народі.

— Я теж так гадав, нехай вам грець, уперта ви жіночка! — вигукнув Андрій, втративши самовладання.— Але тепер! Озирніться навколо! Невже не бачите, що робиться? Невже не розумієте, що через півроку всіх нас переловлять і передушать, як мишей?

— Можливо. А чому ви на мене кричите? Адже я погодилася, нікуди не пішла, займатимуся і терором, якщо виникне потреба. І царевбивством. Але думку свою, незалежну, можу мати?

— Можете мати. Але й думати повинні.

— А ви чого клопочетесь з приводу терору? Навіщо під терориста підробляєтесь? Ви ж відомий конституціаліст. Ви ближче б до князя Васильчикова...

— Що ви про мене знаєте? — Андрій, розлютувавшись, навіть кулаком по столу гуркнув.

— Ви прекрасні промови виголошуєте. Великий балакун.

— Я великий балакун?

— Ну, звичайно, готуєтесь до Установчих зборів...

З-за сусіднього столика погрозливо підвелося троє. Якісь брудні пики, кабацькі п'янички. Видно, давно дослухалися.

— Ей, пане, ти дівку не зобиджай...

— Машко, ходімо з нами! Наплюй на нього!

Один уже й руку простягнув, щоб схопити Соню. Трактир, справді, був не з кращих. Андрій намічав, кого першого бити. Соня раптом закричала на п'яних гультіпак, так, що ті сторопіли, та й Андрій здивувався. Вийшли на вулицю, в темну задуху. Андрій сміявся: ні, недарма в народі побувала, вміє розмовляти з простими людьми! І поки проводжав до дому, де вона жила з Танею Лебєдєвою,— сперечалися про те саме, до лайки, до хрипоти.

І наступного дня сперечалися. Переманював до себе, у Виконавчий комітет. Переконував: усе одно розрив неминучий. На останньому засіданні вирішувалися фінансові справи. Знову могли розгорітися пристрасті: яку частку селюкам, яку на терор. Андрієві порадили (Двірник особливо просив) не виступати, щоб не загострювати стосунків. Він уже визначив себе, як палкий прихильник нового напрямку, який до того ж зовсім не турбувався про збереження єдності. Йому це було не дороге. Так ось, підкорившись проханню, сидів осторонь, слухав, що кажуть, і розмірковував напівголосно то з Сонею, то ще з кимось, хто вагався.

Було ухвалено не більше однієї третини всіх наявних коштів витрачати на терор, інші дві третини — на роботу в селі. Двірник намагався протестувати, щоправда, не дуже рішуче, та й Андрій жестом зупинив його. Було зрозуміло, що ніякої роботи на селі не передбачається, все те міф, химера, улюблена безплотна мрія. Розлучатися з химерами завжди важко. І хоч Перовська настирливо повторювала: «Роботу на селі нізащо не облишу!», було видно — страждає. Потім вона, її подруга Таня і Вірочка Фігнер, вона ж Філіппова, мололи нісенітниці з приводу того, що Виконавчий комітет їх лякає: чи немає тут нечаєвщини? Змова, конспірація від товаришів, потяг до вбивств... Довелося пояснювати: змова була спрямована

не проти товаришів, а проти спільного ворога. Таємниця існувала лише кілька днів, а тепер усе відкрито, кожний має право чинити на свій розсуд. І не треба так уже тремтіти і скреготіти зубами при слові «нечаєвщина». Отут і почалося! Жінки напосілися на Андрія з криком, з прокльонами, мало не з кулаками. Та як він посмів? Що в них спільного з цим нікчемним обманщиком, здирником? Так говорити — значить нічого не розуміти в російському визвольному русі! Обманув смертельно хворого Герцена! Шантажував Огарьова! Віра Засулич говорила про його безсовісне шахрайство! Бакунін його зрікся! Коли його схопила швейцарська поліція, жоден російський студент (Вірочка готова заприсягтися) пальцем не поворухнув для його визволення! Вбити безневинну людину! Єзуїт од революції! Весь вийшов із книжечки Макіавеллі «Монарх»: пам'ятаєте, з'явилася в шістдесят дев'ятому році в перекладі барона Затлера? Якщо вже говорити...

Тут хлинула злива. Кинулися з галявинки під дерева, сильний дощ дістав і там, ураз потемніло, від трави парувало, і тоді хтось вигукнув, що треба тікати в павільйон, до ставу. Побігли з жартами, жінки попідсмикували спідниці, верещали, ахали, Андрій підхопив на руки Вірочку, хтось підняв Соню — добігли, дострибали, Горобець загубив окуляри, Марія Миколаївна, боса, посковзнулася і шльопнулася, сміялися, падали від знемоги й реготу на підлогу, пан з дамою здивовано дивилися, в усіх очі блищали, обличчя мокрі, червоні, Вірочка раптом заспівала сильним, щасливим голосом «Бурхливий потік», злива з шаленим гуркотом стукотіла по дерев'яному даху...

Нетривкість, про яку здогадувався Андрій, виявилася швидко. Два місяці після Воронежа билися, терпіли, стримували себе, взаємно йшли на всілякі поступки — дрібні, несуттєві, але, здавалося, важливі,— проте справа непоправно розклеювалася. Селюки гнули свою лінію, Виконавчий комітет — свою. І коли остаточно стало зрозуміло, що немає смислу мучити себе й інших, було вирішено розділитися. Розділили слова: прибічники політичного терору взяли «волю» і назвали себе «Народною волею», а ті, інші, взяли «землю» і придумали собі назву «Чорний переділ». (Це була, власне, одвічна селянська мрія — подушний переділ землі,— на якій будували свої сподівання чигиринські пугачовці, Дейч і Стефанович). Розділили майно: друкарню. Поділили кошти. І з того

дня, коли це сталося — в серпні, в Лєсному, під Петербургом,— терористи і майбутні царевбивці, зітхнувши з полегкістю, взялися за свою справу. Вони знали, що скоро загинуть, можливо, дуже скоро, тієї ж осені сімдесят дев'ятого року, але були твердо переконані, що своєю смертю принесуть батьківщині порятунок і щастя. І тому дуже поспішали, намагалися не втрачати жодного дня, жодної години.

Розділ четвертий

В один з останніх днів літа на дачі в Лєсному члени Виконавчого комітету прийняли рішення про вбивство імператора Олександра II на його зворотному шляху з Лівадії до Петербурга. Як правило, імператор повертався з півдня в листопаді. За два місяці — вересень і жовтень — треба було встигнути розставити такі пастки, щоб покінчити з імператором неодмінно. Перекрити всі шляхи. Не так уже й складно, якщо розумно взятися за діло. Шляхів було два: залізницею із Сімферополя через Харків, Курськ, Москву і морем до Одеси, звідти поїздом. Найімовірніше цар поїде поїздом із Сімферополя, але й Одесу не можна упускати: туди послали Михайла Фроленка. Головні сили кинули на Московсько-Курську дорогу: Двірник разом з Морозовим, Гартманом, Перовською (наприкінці літа вона остаточно зламалася в своєму народницькому завзятті й приєдналась до тероризму) мали приготувати мінну засідку під Москвою, а Андрій зголосився влаштувати таку ж каверзу на півдні, де саме, ще не знав, десь на степовому просторі між Сімферополем і Харковом.

Андрій був переконаний, що його міна виявиться першою і вирішальною. Ну, а якщо ні,— тоді Москва. Порятунку цареві не передбачалося. В листопаді жалюгідний тиран випустить дух, а до різдва все життя в Росії зміниться: новий державний лад, конституція, представницьке управління, вільна преса! А вже далі піде справжня боротьба за народоправство!

З радісним нетерпінням мчав Андрій на південь, крізь спеку й стиглість осінніх російських рівнин. У Харкові зупинився на «Монастирському подвір'ї». Серед тутешніх людей було чимало знайомих: один з кращих і вірних — Іван Глушков, Іонович, давній приятель по одеських

гуртках. Але тепер, на початку вересня, Іонович мав намір зникнути, бо довкола згущалася небезпека. Новий генерал-губернатор Харкова Лоріс-Меліков, котрий замінив на цьому посту вбитого Грицьком Кропоткіна, діяв значно хитріше й рішучіше. Гурток Дмитра Буцинського, тямущого молодого чоловіка, близького Андрієві по духу, який називав себе «державником» (нашвидкуруч познайомився торік, та й Соня Перовська багато розповідала), навесні був майже розгромлений, лоріс-мелікóвські шпики шукали вбивць Кропоткіна, вистежили кількох чоловік, а Буцинський у квітні втік з Харкова. Тепер усе було в розладі, більш затаєно, але сходки, цілком мирні, без кровожерності — читання книжок і суперечки про соціалізм,— де-не-де на студентських квартирах продовжувалися.

Іонович швидко звів Андрія з місцевими карбонарами. Найпомітнішим був, звичайно, Староста, Петро Абрамович Теллалов, Андріїв ровесник чи, можливо, на рік молодший, з чималим досвідом: ще в сімдесят четвертому, коли був студентом Гірничого інституту, потрапив на заслання за участь у «безпорядках». Цьому Старості, або Абрамовичу, Андрій віз вітання з Пітера. Грицько Гольденберг, який з'явився невдовзі, теж знав Теллалова і відрекомендував його, як найвірнішу людину. Іонович і Староста — на цих двох можна було покластися, але Іонович уже збирав пожитки. Решта тутешніх була мізерна молодь, трохи налякана, трохи легковажна, яка знала все з чуток. Біс його відає, чим вона займалася! Староста ділився досвідом, як вони добувають гроші для гуртка: обробляють ліберáлів, одну даму, наприклад, дружину голови харківської судової палати, дообробляли до того, що вона щомісяця вручає йому, Старості, тридцять чотири карбованці на користь соціалістів, а якийсь Легкий, вісімнадцятирічний гімназист, знайшов чудовий метод добування грошей. Він обіцяє гімназистам через міфічного чиновника міністерства освіти, який тут нібито проїздом, дістати, за шістсот карбованців, фальшиві атестати зрілості для вступу в університет, бере триста карбованців завдатку, і два віслюки на цей гачок уже піймалися. Краще один раз добряче ризикнути і запастися коштами на рік, два, три, аніж ризикувати багато разів по дрібницях. Тут це розуміли і носилися з ідеєю підкопу під Полтавське казначейство. А втім, головне — на що витрачати кошти? — в Харкові уявляли непевно.

На одній з перших сходок, на квартирі студентів Кузнецова та Блинова, хтось запитав: чи правда, що Петербурзьке товариство зміни державного ладу розділилося на дві фракції, терористів і народників? Довелося пояснювати, що товариства з такою довгою назвою взагалі не існує і що народники, які визнали терор як один із засобів боротьби, не перестали бути народниками. Чутки про розділення дійшли сюди ще влітку, породили сум'яття в головах. Дуже псував справу Грицько Гольденберг. Тут, у Харкові, на місці свого геройства, він почувався незаперечним авторитетом і перебував у якомусь постійному іменинному збудженні: щохвилини чекав данини захоплення, нехай навіть мовчазного. Він заборонив називати себе Грицьком, Давидом, Біконсфільдом, наказав називати Федором. Хвалився, що навряд чи є хоч один революціонер у Росії, котрий мав би стільки імен, як він. Раз по раз діставав з кишені пляшечку з прозорою рідиною і щось писав (очевидно, важливі листи) цією рідиною на аркушах паперу. Немовби не міг зайнятися писаниною дома, сам на сам. Студенти дивилися на нього з роззявленими ротами, приголомшені його *значимістю*. Ще б пак: той, хто привів Грицька в цей гурток уперше, називав його «співаком» і «одним з друзів Кропоткіна». Свою славу співака Грицько намагався доводити, і після серйозних розмов, коли доходило до веселого застілля, завжди співав малоросійських пісень. А щодо рекомендації з приводу «одного з друзів Кропоткіна», то натяк був, здається, для всіх зрозумілий. Ось цього дрібного фанфаронства, невтомного самолоскотання, Андрій не розумів. Яка дурниця! Пишатися перед хлопчаками, ризикуючи через це провалити себе, та й діло. Сказав йому про це. Грицько здивовано звів брови: «Ти вчиш мене конспірації?» І реготав. «Учить мене конспірації! Це ж анекдот. Любий Борисе, я не зронив ані слова, ані півслова».

Справді, не зронив, але ж натякав, чорт би тебе взяв!

— Ми не станемо, як раніше, вдаватися до таких дрібних справ, якими були вбивство Кропоткіна й Мезенцева. Ми почнемо з головного, з царя! І нехай усі, хто нам співчуває, але вагається чи боїться — що, між іншим, одне й те саме,— знають, що ми не вимагаємо, щоб у цій справі брала участь уся терористична партія. Нам досить окремих осіб, які мають до цього покликання. Усі інші тільки сприятимуть. Один кинджал не можна тримати десятьма руками. Подвиг — то справа рідкісна й добровільна.

Усе було так, але — тон, категоричність, потайне самозамилування, якого не можна було приховати, воно так і порскало, викликаючи роздратування. Через Грицька, щоб згладити враження, Андрій виступав багато й подовгу. Один із шанобливих Грицькових слухачів, молоденький реаліст, син відомого в Харкові лікаря Сицянка, несміливо заперечив: вони не бояться, ні, але вагаються, бо терористичний шлях, як відомо, спричиняє репресії, невинні жертви. Послався на двадцятирічної давності замах Орсіні на Наполеона III, коли імператор з імператрицею після вибуху бомби врятувалися, а півтораста чоловік на вулиці поблизу театра було поранено й десять убито. Грицько розгнівано сказав, що нікому не радить потрапляти під карету історії. Ще було запитання: а які шляхи пропонують терористи для досягнення конституції? Грицько відповів загадково: «Цього поки що не можна говорити, таємниця».

Найбільше Андрій боявся, що в Грицькових промовах може прохопитися справжня причина їхнього приїзду до Харкова. Сам він з усіх сил вдавав, що вони приїхали сюди як справжні пропагандисти: говорив на історичні теми, пояснював за Марксом суть боротьби класів, ну й, зрозуміло, про терор, але без гарячкування, спокійно. У двадцятих числах приїхав Колодкевич, а невдовзі Баранников (тепер його звали Іполит Кошурников) і Андріїв тезко Пресняков. З Пресняковим Андрій познайомився тільки зараз. Це був високий блондин, трохи блідуватий, похмурий, худий, зовні схожий на петербурзького майстрового, проте насправді був цілком освічений: навчався колись в учительському інституті. Згодом, правда, слюсарував на якомусь заводі в Пітері. Пресняков був чоловік серйозний. За ним значилися діла: Казанська демонстрація, втеча з поліцейського участку і — кров. Казали, що два роки тому вбив шпика. Коли рекомендувався Андрієві, міцно стискаючи руку, сказав поважно: «Андрій Корнійович». Погляд в Андрія Корнійовича був якийсь дивний, застиглий, водянистий. Андрій, глянувши на нього, подумав: «Еге! Людина потрібна». Пресняков з Баранниковим привезли динаміт і дріт.

Тепер треба було вирішувати: де? Ночами сиділи над картою. Баранников за дорученням Комітету вже займався рекогносцировкою на Варшавській дорозі, тепер він помчав у Крим, але через кілька днів повернувся: підходящого місця на півдні не було. Знову ворожили над

картою, погодилися з тим, що може підійти Олександрівськ, повітове містечко Катеринославської губернії. Баранников, коли поневірявся замолоду, бував там, та й Теллалов знав це місто, його брат жив у Олександрівську, займався торгівлею. Отже, Олександрівськ! Поїхати, подивитися. Часу ще було багато, місяця півтора, проте Андрій поспішав. Нетерпіння не полишало його. Він мав їхати сам: Колодкевич повертався до Одеси, де на нього чекали Вірочка і Михайло, Пресняков вирушив до Криму (йому дали адресу вірної Теллалову людини, в Сімферополі, де Пресняков мусив оселитися й стежити за пересуванням царя), а Баранников поспішав у Москву. Там розгорталася величезна фізична робота, затіяли підкоп, треба було багато дужих чоловіків.

Ще в середині вересня перед своїм від'їздом з Харкова Іонович — Глушков — познайомив Андрія з чоловіком, який тепер був необхідний: уже треба було готувати міну! Навіть не одну, дві. Чоловік був — майстер, золоті руки, Івась Окладський, він і слюсар, він і мідник, і трохи розумівся на електричній техніці, і, головне, незважаючи на юність, досвідчений у революційних справах, вихованець петербурзьких гуртків. Андрій познайомився з Івасем (усі чомусь його так називали, хоч хлопцеві було вже двадцять) в Одесі років п'ять тому, але — нашвидкуруч, ледве запам'яталося. А втім, запам'яталося: хлопчак, а розмовляв і тримався з гідністю, якось по-столичному хизувався. Тепер, хоч став старшим, поводився простіше. Але теж, ні-ні, та й прохопиться щось столичне, безглуздо-поважне.

Іонович, від'їжджаючи, сказав: «Івась тобі все зробить».

Зустрілися на Університетській горі, увечері, сіявся дрібний дощик, і раптом дихнуло зимою, холодом. Андрій змерз, Івась набундючився, похвалився:

— Для нас, петербурзьких жителів, така погода — саме враз.

Ну гаразд, бог з тобою. Як усі майстрові, і цей, жвоторотий, набивав собі ціну. Проте Андрієві він подобався, справжній робітник, самостійний та водночас за роки спілкування з пітерськими революціонерами і з одеськими — знав Заславського, Малинку, Родіоновича, багатьох — привчився, як молодший, опікуваний, до послуху. Де взяти майстра, і досвідченого, і щоб довіритися повністю? А тут, хоч і молодий, але свій.

Адже приховувати безглуздо. Що за снаряд? Який корпус? Для чого? Робити — йому. Повинен знати.

І тоді ж, увечері, гуляючи під мокрими деревами, розповів усе. Вразило: Івась аніскільки не здивувався. Не збентежився, залишився незворушний. Діловито й розважливо, неначе кравець бере замовлення на сюртук, почав розпитувати, якої довжини передбачається снаряд, яка вага динаміту, з чого зробити корпус, якого діаметру потрібен земляний бур. Обговорили. Івась сказав, що працював у майстерні лікаря Сицянка, там можна дістати листову мідь та все інше, а якщо чогось бракуватиме, є інша майстерня, Якубовича, в тому ж будинку, де лікар Сицянко. Хлопці скрізь знайомі, дістати можна. Саме вбивство царя Івасеві не видавалося важливим, про це навіть не замислювався, а от дістати матеріали, зробити — це проблема. «Добре, добре,— міркував Андрій.— Нам такого і треба, щоб не замислювався».

Найняли будинок на Москалівці, хазяйці Івась сказав, що працюватиме на заводі Пильстрема, чекає з села дружину. Про будинок на Москалівці ніхто, крім Андрія, не знав. Корпуси виготовлялися з міді, циліндричні, півтора аршина завдовжки. Треба було стежити, щоб шви лягли щільно, герметичні були, інакше нітрогліцерин почне просочуватись і вибухова сила ослабне: про це ще в Пітері попереджав Григорій Ісаєв, учений хлопець. Івась старався що є сили, стукав мідницьким молотком по оправці.

Андрій вірив Івасеві. Вірив цілком, тому що всі вірили. У Пітері його, хлопчака, підібрав лікар Івановський, відома людина, пропагандист, найблагороднiша душа. І все-таки — від того, що комусь розкрив таємницю, когось посвятив у заповітне, нехай навіть і свого близького, хоч не зовсім свого і не такого вже близького,— тепер безсонно мучив неспокій. А раптом? Адже молодий, крихкотілий. І нічого з собою не міг вдіяти. Андрій знав цю свою нервозність, непереборну, невідступну, як причепиться — смерть, спасу немає. Із заздрістю згадав про дружину Семена, Марію Миколаївну Ошаніну: і як могла заснути саме тоді, коли нападали на конвой? У нього ще все далеко, а от засіла в голові тривога, і не те, що не спиться, а — місця собі не знайти. Напередодні від'їзду Баранникова до Москви Андрій сказав йому: Івась працює, все гаразд, але було б добре хлопця міцніше прив'язати. Адже він не член партії, не агент, статуту не знає, клятв не давав. Налякати, чи що?

Андрій пригадав, як хтось — чи не Марія Миколаївна? — говорив, що для прийому нових членів треба виділя-

ти двох: його, Желябова,— щоб напучувати, і Баранникова — щоб страхати. Справді, фізіономія в Семена непорушно похмура, дикувата, як в італійського bandito. Мати наділила такою красою. Хлопець чудовий, Андрій за кілька днів здружився з ним міцно. «Поговоримо!» — згодився Семен.

Викликали Івася, втрьох пішли до їдальні в Мордвиновському провулку, в будинок, де бували часто: власницею їдальні була вдова Заславського, того самого, одеського, який рік тому помер, бідолаха, в тюрмі. В жінки очі завжди були на мокрому місці. До Андрія вона ставилася приязно, навіть ніжно, пам'ятала його ще з Одеси. Якось підійшла близько, пробубоніла глухо:

— Вони мені нічого не сказали, але я напевно дізналася: Женя збожеволів. Вони його доконали. Таку людину...— Губи її затремтіли, в очах повно сліз. Зненацька приблизившись упритул, поглянула якось незвичайно, значуще, і прошепотіла: — Ви повинні про це завжди пам'ятати!

І відійшла, не чекаючи відповіді.

Тепер, коли прийшли з Івасем, Заславської не було. Прислужувала якась незнайома огрядна дівчина, тому розмовляти треба було обережно.

Семен розповідав про своє минуле, про дитинство в Путивлі, про те, як вирвався з Павловського військового училища, симулювавши самогубство на Неві, про те, як поневірявся по Росії, як воював у загоні Пеко Павловича в Чорногорії. Оповідаючи, косив чорною зіницею — пронизуючи — на Івася. Але той цього не відчував, безтурботно їв і пив. Семен почав пригадувати, як чорногорці помщаються зрадникам: хоч найменший виказ, хоч випадкове слівце — кинджал у серце.

— Певна річ,— погоджувався Івась.— Бо їм не можна інакше.

— Дуже поважають помсту! — продовжував Семен і грізно хмурився.

— Обов'язково.

— Є таке чорногорське прислів'я: «Без освете нема посвете». Це означає: без помсти немає порятунку. Зрозумів?

Усе було марно. Івась немовби не здогадувався, до чого розмова. Тоді Семен могутньою долонею згріб Івасеву худющу потилицю, нахилив його голову до столу, майже носом до тарілки, і прошепотів на вухо:

— Якщо хоч слівце в тебе прохопиться... зрозуміло? — Видно, шию Івасеві добряче стиснув, бо той раптом зблід, захарчав. Семен відпустив його. Він випростався, подивився, кліпаючи червоними — але без крихти переляку — очима, глибоко вдихнув і, здогадавшись, радісно усміхнувся:

— Це ви мене попереджаєте? Ну й правильно, правильно. Тільки я вам скажу, дядьку...— підморгнув лукаво, а сам усе шию нам'яту розтирав рукою.— Я ж раніше за вас у революційному русі дію. Для чого мене попереджати? Мене хлопчиськом, дванадцятирічним, уперше в участок потягли. Я вам так скажу, словами Стеньки Разіна: «І доблесть лицарська нічого вже не зможе перед могутнім посвистом ядра!» Так мене інженер Левицький учив, по книжці.

— Гаразд, не базікай, а запам'ятай. Я про те, що без освєте немає посвєте. Порятунку не буде.

— Зна-аю! — Івась, посміхаючись, помахав рукою.— Це я ще раніше за вас збагнув! Премудрість яка!

Раптом до кімнати ввалився Грицько Гольденберг, почав верзти казна-що: про якийсь музей історичних речей, який хтось — невідомо хто! — пропонує організувати.

— Я маю дати револьвер, той самий, ну, ви знаєте, про що я кажу,— торохтів пошепки Грицько.— Туди кинджал Сергія, котрий теж уславився... Ти, Борисе, можеш дати — хоч ні, рано, рано! Не кажи гоп! Мовчу, мовчу!

Від'їжджаючи до Олександрівська, Андрій непокоївся: чи зможе Грицько як належить простежити за роботою Івася? Захопиться дурницями, забуде про головне. Грицько поривався разом із Семеном поїхати до Москви, але сказали твердо: поїдеш, коли Андрій повернеться з Олександрівська, налагодивши роботу.

Олександрівськ виявився якнайглухішим містечком, одна слава, що повітове, а насправді — велике село, тисяч на шість жителів. На річечці Мокра Московка, за дві версти від Дніпра. Кругом — чорна осіння багнюка, яруги, кургани і неподалік, на Дніпрі, Хортиця, знаменитий острів, де сиділи колись запорозькі січовики, а тепер жили німецькі колоністи-меноніти. Андрій з візником об'їхав околиці, вибираючи місце для шкіряного заводу: він прибув сюди нібито з Ярославля, як купець Черемисов, сподіваючись відкрити виробництво шкір і швидко розбагатіти. Вигляд мав цілком купецький, розмова ділова.

Його і в Харкові приймали за купця: ходив у чорному бурнусі, в картузі, в чоботях. І ось, роз'їжджаючи довкола міста з біржевим візником Миколою Сагайдачним — познайомилися напередодні, на вокзалі, де Микола біля візницької колоди очікував їздців,— слово за словом розпитав про олександрівське життя, про купців, справника, міського голову пана Демогані. «Еге! — чомусь зрадів Андрій.— З греком домовимося, не вперше». Почав пригадувати окремі, що запам'яталися з юності, грецькі слова, але одразу ж себе спинив: даремна справа, звідки їх знати ярославському купчику.

Миколі пояснив: місце треба таке, щоб поблизу була яма, куди можна скидати нечистоти. Таке місце, і дуже зручне, за двісті сажнів од залізниці, знайшов у перший же день, але міська дума була проти, боялась, що забруднюватиметься річка Московка. Андрій пообіцяв панові Демогані віддячити за допомогу — не так уже й хотів він зайняти ту першу, дуже зручну ділянку, але, основне, так належало діяти купцю Черемисову,— проте грек не піддався і відмовив. Час ще був. Майже місяць. Цар приїжджав у столицю звичайно в середині чи в двадцятих числах листопада. Андрій намітив іншу ділянку, від полотна далі (тут була своя перевага: не так підозріло!), потім найняв двокімнатну квартиру з кухнею, вісім цілкових на місяць, строком на півроку, з цього приводу уклав контракт, залишив новому приятелеві Миколі десять карбованців на купівлю меблів, а сам повернувся до Харкова.

Тут усе йшло своїм звичаєм, Івась працював, знайшлися помічники: в Івася з'явився якийсь Коля, його знайомий, хлопець ніби надійний, проте йому всього не розкрили, правильно зробили, з Ростова прикотив ще наприкінці вересня пресняковський дружок Яшко Тихонов, цьому сказали все, погодився відразу, його треба брати в Олександрівськ, там потрібна сила, землекопи, і нарешті з Пітера прибула «дружина купця Черемисова Марія Петрівна» — Ганя Якимова, на кличку Баска.

Усі були не новачки, народ гартований.

Баску Андрій знав ще з Великого процесу, навесні вона належала до ширяєвської групи «Свобода або смерть», щоправда, ця група нічого не встигла зробити, але створила перед з'їздом особливий *терористичний настрій,* а влітку Баска господарювала в динамітній майстерні разом зі Степаном Ширяєвим. Яшку Тихонова судили в справі

про пропаганду серед петербурзьких робітників (сам він ткач і слюсар, справжній пролетар), був на засланні в Архангельській губернії, звідти втік. А що вже Івась! Цей усіх знав, і його всі знали. Івась мав величезний досвід. Життя своє відразу перебудував: ані він ні до кого, ні до нього ніхто. Якось, коли Андрій був в Олександрівську, Івась учинив скандал Гольденбергу, і справедливо: Грицько надумав навідатися до Івася на Москалівку в непризначений час, дізнатися, як ідуть справи. Івась на нього мало не з кулаками: «Невже ти, ідоле, не розумієш? Дурню ти, дурню, а ще в Кропоткіна стріляв!»

І мав рацію, молодець. Грицько скаржився Андрієві: «Він мене вигнав, не став показувати. Шмаркач! Нехай дякує богові, що я був без зброї. Я невігластва ні від кого не потерплю!»

Уся річ у тому, що Грицька мучила нетерплячка: швидше в Москву! Тож не в силах дочекатися строку, побіг смикати, підганяти. Була ж домовленість: у будинок на Москалівці нікому й ногою зась. Зустрічатися тільки в умовлених місцях. Андрій, наприклад, зустрічався з Івасем на Університетській горі. Але Грицькові з його фанаберією — спробуй, поясни. І ще сталася неприємність: з околодочним. Працюючи мідницьким молотком, вигинаючи циліндр на оправці, Івась, звичайно, дуже стукав. Прийшов околодочний, сказав, що сусідові, хворому чиновникові, заважає брязкіт. Чи не можна припинити? Що тут за майстерня? Івась не розгубився, збрехав, що виготовляє апарати для перегонки спирту для винокурного заводу. Околодочний був опасистий, вайлуватий, у двір лізти полінувався, тільки посварився понуро: «Бий тихше. Неспокій робиш...»

А коли зайде та почне дивитися — що за апарати? Івась зрозумів: не треба випробовувати долю, а негайно тікати з Москалівки.

Андрій жив тепер на сумському подвір'ї. Коли зустрівся з Івасем і дізнався, що робота на завершенні, днів зо два залишилося, він заспокоївся і вирішив ці два дні присвятити навчанню: як слід почитати книжку «Шкіряне виробництво», яку придбав ще в Петербурзі. Читати було все ніколи, а треба. Раптом — повідомлення, Миколка приніс, Івасів підручний, написано шифром. Тут, у Харкові, ключовим словом було «ШТУНДИСТИ». Андрій ще не звик читати відразу, подумки, довелося накреслити сітку: «Штундисти» написати колом, по-китай-

ськи, а потім до кожної літери приписати дев'ять, за алфавітом.

Тільки тоді прочитав: «Терміново шукати нового місця п'ять на горі». На п'яту прийшов на Університетську гору, Івась уже чекав, похмуро-зосереджений. Розповів про околодочного. Як бути? Тікати, чи що? Андрій запитав: чи довго до завершення? Якщо вночі попрацювати як слід, то завтра на ранок буде. Івась тупцював, знизував плечима: дав право вирішувати. Ну гаразд, спробуємо до ранку. Не тягнути ж недороблені. Та й місце ще треба знайти.

Увечері Грицько побіг до Старости, з ним пішли до Блинова, студента, попередили: мовляв, завтра принесемо до вас одну річ. Яку річ? Треба сховати. Запитання недоречні. Вдень будете дома? Блинов, слабкогрудий, хворобливий, закашлявся, почав скиглити: «Та я не знаю... Я ж не сам, треба Кузнецова запитати, а його немає, в нього контрольна з анатомії...» Та Грицько з ним поводився по-свійськи. Він і жив у них, з нахабства, не спитавшись, другий тиждень. «Гаразд, Митрофане, ми все зрозуміли! Ви людина чесна, хоч і з полохливих. Ну, нічого. Сидіть дома і чекайте». Наступного ранку Андрій найняв візника, поїхав на Москалівку. Івась виніс йому обидва циліндри, зв'язані разом, добре запаковані в рогожу. Важили пудів зо два. Відвезли разом з Грицьком до Блинова, засунули під ліжко.

Блинов допитувався:

— Що ж то все-таки за річ?

— Динаміт! Бах-бах! — по-блазенському підморгнувши, відповів Грицько.— Я, я спатиму на цьому ліжку, нехай уже мене розірве, дідько б мене вхопив! Злякався? Ха-ха! Повірив? Ха-ха, не хвилюйтеся, ніякий то не динаміт, а просто залізо. Ферум, айзен, ляфер. А ви добрячий боягузик, Митрофане!

— Я тільки про те, що Кузнецова немає... У нього контрольна з анатомії...

— Ось що, Митрофане, затямте,— Грицько повів пальцем.— Перший закон будь-якої революційної партії — є довіра до авторитету і вміння підкорятися. Другий закон — зневага до смерті. Це зрозуміло? Не треба пояснювати?

Блинов сказав, що не треба, і замовк. За дві години, поки гріли чай на спиртівці, теревенили і обговорювали перший номер нової революційної газети «Народная воля», щойно надісланий з Петербурга, Блинов жодного разу не глянув

у бік ліжка, на «річ», і навіть зовсім не дивився туди. Однак Андрій вирішив, що снаряди треба перенести в інше місце, надійніше. Вирушати в Олександрівськ було ще рано, не все необхідне встигли дістати, потрібний був земляний бур, листи цинку, дещо інше, обіцяне Івасеві в майстернях. Андрій мусив чекати, коли Івась скаже: «Готово!» Кузнецов, який склав контрольну з анатомії і, очевидно, не дуже успішно — через що був роздратований,— зчинив увечері галас: «На якій підставі, скористалися відсутністю господаря...» Тоді Івась привів Сашу Сицянка, сина лікаря, який одразу ж погодився взяти таємниче залізо до себе. Будь ласка, в них є недобудований флігель, і можна зберігати скільки завгодно, хоч півроку. Бо роботи поновляться лише навесні.

Здається, і він, і Кузнецов з Блиновим думали, що в рогожу запаковані частини друкарського верстата. Саша забрав «річ» і повіз. Грицько цього дня від'їжджав до Москви. В їдальні Заславської влаштували щось на зразок прощальної вечері. Знову були суперечки про тероризм.

Саша Сицянко, наймолодший і, як здавалося Андрієві, найщиріший народник, з напруженою блідістю на безусому гімназичному обличчі давав, чорт побери, свою згоду на політичне вбивство, але з однією — так, так, єдиною, але дуже важливою! — умовою:

— Життя за життя. Людина, яка вб'є, зобов'язана і своє життя віддати: добровільно здатися в руки ворогів. Це буде справедливо.

— Про яку справедливість ви кажете, коли маємо справу з урядом катів? — загорлав Грицько в запалі.— А щодо нас хоч найменшу справедливість виявляють? За що повісили найчеснішого Лизогуба? За що скарали на смерть Горського, Бильчинського? Віттенберга і Логовенка? Ого, хочете бути джентльменами щодо банди вбивць!

— Тим більше, що ваша умова неминуча,— сказав Андрій.— Кожен, хто йде на терор, прирікає себе на смерть. Ми всі це знаємо.

— О ні! Сила в тому, щоб віддати себе свідомо, а не просто тому, що тебе вистежили і схопили.

— І, на щастя, не кожного хапають,— зауважив Блинов.— Ви ж, Біконсфільд, слава богу, живі-здорові!

Грицько від несподіванки застиг з розкритим ротом, хотів щось сказати. Очевидно, він перед цим хильнув, бо був червоний, розмовляв голосно і поспішно, до бульбашок,

а тут,— почувши таку несподіванку,— немовби на очах протверезів. Адже нікому з молодих не було напевно відомо, що в Кропоткіна стріляв Грицько, могли тільки здогадуватися, але заявляти вголос було забороненим прийомом і порушенням правил конспірації.

Грицько спокійно відповів:

— Ви теж, слава богу, живі-здорові, Митрофане. Про себе я можу сказати, чому живий і здоровий. Бо моя рука ще міцна і вміє тримати зброю.— Він поперед себе простягнув кістлявого рудого кулака.— І нехай іще послужить революції.

Андрій сказав: життя за життя було б надто втратно, нас дуже мало. Проте Саша Сицянко не вгавав. Як же інакше зняти кривавий тягар? Грицько спалахнув: он як, ви хочете робити революцію на основі Мойсейових заповідей? І це тоді, коли головний російський діяч сьогодні — кат Фролов? І — загриміло, покотилося. Все те ж рго, ті ж contra. Як ця шарманка обридла! Ніхто з них (окрім Грицька і Старости) не знав, що сперечатися пізно. Через день чи два загорнуті в рогожу міни, яким призначено перевернути долю Росії, а можливо, й цілого світу, поїдуть у вагоні третього класу до Олександрівська.

Настала осіння негода, холоднеча, дощі. Потоки води котилися з підвищень у низини і наповнювали багном величезний яр, де треба було, вичікуючи, лежати нерухомо, як у труні. Немов кладовище, затоплене повінню. Домовини плавають у холодній воді, в чорному передзимовому мороці. Бо всю роботу доводилося виконувати вночі. Вдень спали, теревенили з господарями, гралися з собачкою, різалися в карти, бігали з приводу багатьох важливих справ по будівництву шкіряного заводу, сиром'ятні, лимарні, купівлі коней і воза в кучера на прізвище Шампанський, а вночі в могильній темряві вичікували слушної хвилини. Яшка Тихонов охороняв з одного боку, від Лозової, Івась — з боку Олександрівська. Свердлити буром і закладати міни він повинен сам. Його справа! Одне кепсько — вночі погано бачив. І взагалі зір за останні роки погіршився, а в пітьмі зовсім нікудишній. Кілька ночей минуло, поки призвичаїлись — і він, і Яшко з Івасем, у тих зір гарний,— знаходити свій яр, а попервах блукали. Якось цілу ніч проходили, так і не знайшли, повернулися додому, до Бовенків. Баска завжди жахалася: «Матінко моя! Страхіття!» Поверталися в землі, в болоті, в усьому мокрому.

Грубку топили день і ніч, щоб сушити одяг. Дві ночі, а то й три витратили на прокладання дроту: від путівця, що вів з Олександрівська до села Софіївки, паралельно залізниці, сажнів півтораста від неї, треба було тягти до яру, пірнати вниз, по дну, дряпатись по схилу вгору, до насипу. Наче й нескладно, але ж непроглядна темрява, і не можна не тільки ліхтарем присвітити чи сірником чиркнути, а й ненароком щонайменший шум, скрип учинити. Сторожа ходить безперестану. Біс їх знає, чому така підозріливість? Чи то щось пронюхали, чи то звичайний переляк після соловйовської справи. А може, чийсь виказ, непевний, здалеку? Бо коли б прямо вказали, то весь Олександрівськ запрудили б сині мундири та переодягнуті шпики, проте нічого не помітно. Всюди тихо, тільки вздовж дороги шастають. Та ще такий переляк: дощі. Вода заливала яр, несла всіляке сміття, цурпалки, груддя землі, усе забивало трубу, прокладену під насипом для стоку води, утворювалися пробки, яр перетворювався на озерце, вода піднімалася, насичувала насип і розквашувала грунт. Виникала небезпека катастрофи, насип міг просто розсунутись, як десь нещодавно сталося, газети писали: рейки розійшлися, вагони пішли під укіс, їх засмоктала багнюка, загинули люди. Побоюючись такої історії, начальство посилало робітників з ліхтарями оглядати насип і трубу. Обхідники по чотири, по п'ять разів на ніч проходили поблизу яру, мерехтіли ліхтарями, перемовлялися,— дощ періщив, крізь шум погано було чути, і, напевно, ніяких особливих розмов, а просто лайка, прокльони листопаду, дощам, начальникам,— а троє лежало на дні яру, в холодній багнюці, завмерши, не дихаючи. І тіла їхні, як насип, насичувалися водою, ставали рідкими, ось-ось могли розповзтися.

А тепер — чекати хвилини... Проміжок між проходженням сторожів становив дві години, та, крім сторожів, уздовж полотна ходила озброєна охорона, переодягнуті жандарми. Цих не цікавили каверзи природи, несправність техніки, їх займало одне: зловмисне людство. Уночі розпізнати цих панів, одрізнити їх від шляхової челяді було важко — теж з ліхтарями, з лайкою,— але вдень вони двічі потрапляли на очі, і по голених писках, довгих плащах одразу було видно, що то за публіка. Кажуть, відомство Дрентельна розкидало їх на всьому шляху від Сімферополя до Москви. Сторожі, жандарми, якісь випадкові перехожі, які не знати куди брели по шпалах, та поїзди, що проїжджали,— все ставало на заваді, примушувало чека-

ти, чекати, чекати. Лежали, чекали. Тепер залишалося: закласти циліндри в пробурені під насипом отвори. Віз стояв на путівці, далекувато, а під'їхати ближче не можна ніяк, немає дороги. Перенесли снаряди в яр і чекали. Всю минулу ніч прочекали даремно, не пощастило, то одне, то інше, як на зло. Брав відчай, не ставало сили. Невже через якусь дрібницю, випадкового п'яного дурня? Зненацька охоплювала дика, хвилинна відчайдушність, помутніння розуму: «Е, була не була!» Кортіло ризикнути, поповзти. Терпець уривався, кінець, незмога, але — нерухомо лежали, чекали. Знову чекали, чекали, чекали, поволі перетворюючись на щось вогке, байдуже, нелюдське. І так, не дочекавшись, перед світанком потягли снаряди до воза і поїхали додому.

Ще одна ніч: знову на возі дотряслися до яру, потягли циліндри, важкі, пудів зо два, тримали їх обережно на руках, як дітей, щоб ненароком не рвонуло темну безодню яру. Івась поповз праворуч, Яшко — ліворуч. Лежали, чекали. Чекали й чекали. Більше нічого: чекати.

І в цьому чеканні, безпросвітному, виснажливому, як тяжкий дурман, роїлися думки. Наприклад, така думка: все життя є очікування смерті. Але ми не помічаємо. Очікування глибоко в середині, в надрах нашого єства, а коли воно піднімається з глибин, і заполонює, й охоплює — смертельне очікування,— тоді це вже майже близька смерть. Очікування смерті є смерть. Останнє, що бачив: у чорній рідкій багнюці схил яру. В хвилини найбільшого очманіння, цілковитого змертвіння свідомості уявлялося, що він уже там, за земною межею, і на все це — на багнюку, дощ, холодний вітер, навіть тремтіння власних закоцюблих рук і цокотіння зубів — споглядалося звідкілясь *звідти, з тих меж.* Потім були інші моменти, коли він мовби приходив до тями, заздрісно і з сумом думав: чому я не помер? А було б так просто померти тієї, недавньої миті, коли виникло повне відчуття смерті. І було б тихо, легко. Але — неможливо, бо не можна. Нічого не зроблено для смерті. Треба чекати, чекати.

Наприкінці ночі настала хвилина, Івась сповз по схилу, схопили вдвох, потягли. Впоралися швидко. Івась так спритно допомагав, перехоплював. Але з другою міною — для неї місце пробурили сажнів за тридцять од першої — мало не сталося нещастя. Раптом показався сторож, чомусь ішов сам, бех ліхтаря, тому помітили пізно — Яшко помітив,— довелося витягти напівзасаджену міну з отвору,

спуститися під насип. І там лежали, втиснувшись у землю, боялися дихнути. Врятувало те, що раптово посилився вітер і замість дощу повалив мокрий сніг. Ця ніч виявилася щасливою: заклали обидва снаряди, Івась з'єднав їх дротом. Тепер останнє: від другої міни протягнути дріт по дну яру до дороги. Але це вже легше, значно легше! Головне позаду. Потрібен був день перепочинку.

Баска мила, прала, сушила, прасувала, чоловіки носили воду, кололи дрова, але все одно — відпочинок. Напруження спало. Можна було почитати Гоголя, або «Шкіряне виробництво», або ж газету: перечитували передову з епіграфом «Delenda est Carthago!»[1]. Написав Тигрич. Краще за нього ніхто не напише. А ще находила думка, що поряд Хортиця, старовинний запорозький табір,— якби був час, з'їздити б туди, вклонитися руїнам козацької вольниці. Ні Івась з Яшком, ні Баска нічого до пуття не знали про січовиків, про їхнє велике праведне життя, про їхню славу і про знищення не знали, і він розповідав, добре, що не так давно, навесні, в Одесі читав з насолодою Антоновича і Костомарова. Воля завжди була найвищою і найблагодатнішою цінністю на цій землі. Ніяких пут не бажало терпіти козацтво: ні державних, ні божеських, ні отаманських, ні сімейних. «Ти, Баско, даремно мрієш. У Січ ти ніколи б не потрапила, туди жінок не допускали. А якщо котрась і пробиралася: смерть їй!» І як же так сталося, що на найволелюбнішій землі утвердилося найбридкіше самодержавство, якому щодо жорстокості немає рівного на світі, а козаки — перші бунтівники і лицарі свободи — перетворилися на найвірніших захисників цього деспотизму? Не відразу, не відразу, треба гадати. Століття минули, справа творилася поволі, але нині — так, утвердилася, кованим тягарем приклала до землі минуле, майбутнє, устремління, надії. І вже не козакам тепер, не Разіну з Пугачом відсунути і зрушити. Один вихід: висадити...

Увечері прийшов з карафкою горілки приятель, біржовий візник Микола Панасович Сагайдачний. Івась з Яшком хутко зникли, вони жили в іншому домі. Зовсім відмовитися від частування не можна було, але й пити немислимо: вночі працювати. Руки тремтітимуть, увага ослабне. Що робити? Про людське око випив дві чарки, Баска допомагала нишком (Микола Панасович був уже напідпитку, не помічав), співали пісень, господар будинку,

[1] Карфаген має бути зруйнований! *(Латин.)*.

Бовенко, «приший кобилі хвіст», теж опинився тут, біля дармової горілочки, і був повний гармидер до півночі. А тут ще Микола Панасович став проситися на ніч, не те що проситися, а просто, по-козацькому, впав на підлогу: «А ну її, бісову жінку...» Посварився вдома і не хотів повертатися до хати. Це вже була величезна небезпека. Ніч втрачати не можна, будь-якої хвилини міг приїхати із Сімферополя Пресняков і оголосити: завтра! А ще дріт тягнути від другої міни через яр.

Чесно кажучи, не вірилося, що може бути «завтра», днів п'ять нібито про запас ще мали. Почав торсати Бовенка:

— Ради Христа, забери ти його звідси! В мене жінка молода,. вона чужого чоловіка соромиться...

— А жінка в тебе гарна.— Бовенко розуміюче кивав.— Замучила?

— Еге ж!

— Отож видно: як згарок станув, лише борода стирчить...

Сяк-так спровадили Сагайдачного в іншу кімнату, там він захропів, але Бовенко, дивний чоловік, з якимось особливим, нездоровим інтересом до інтимного боку життя, не йшов, теревені правив, реготав, підморгував, випитував. А доводилося все робити як годиться: стелитися разом, на одній лежанці. А то обняти, плеснути і на коліно посадити при п'яному гостеві. Бовенко, ірод, сміявся:

— Ах ти, молодице, ти ж його заїздила! Без тебе приїхав такий бугай здоровенний, а тепер, глянь — маслаки та шкіра, самий скелет залишився! — Реготав, задоволений.— Ну й зла ти, матінко!

— А з вами, гультяями, так і треба: всі соки з вас витиснути, щоб дурощів не було...

Баска відповідала хвацько, дотепно. І ніхто не сказав би, що ця простувата купчиха, білява і вилицювата жителька якогось північного закутка, знає французьку, читала Спенсера, Мілля. Бовенко, добряче сп'янівши, намагався непомітно — йому здавалося! — ущипнути Баску за стегно, але дістав гарного ляпаса, цілком у дусі Марії Петрівни, через що мало не полетів з лавки. Довелося його без роздумів випровадити із світлиці, він не опирався, лише бубонів немовби захоплено: «Ну й баба, ну міцнюща!» Загасили свічки, полягали, ждали години півтори, поки за стінкою не настала мертва тиша. Розмовляли пошепки.

Він відчував, як жінка своєю рукою доторкалася до його руки. Це було як завжди, як звичайно. Жінки прихильні

були до нього. Від Баскиного волосся пахло димом. Це було як колись давно, як в іншому житті, але тепер одна жага мучить його: зробити так, щоб за ніч усе закінчити. Адже укладання дроту має піти швидше. Не так, як у перші дні, тепер є досвід, вправність. Баска щось розповідала про себе: батько був сільський священик в Уржумському повіті, в селі, і не вимовиш вотяцької назви, Тумьюмучатському. Дівчата народжували дітей до весілля. І чим більше в дівчини дітей, тим вона краща, принадніша: отже, здатна до дітородіння. Вірили в домовиків, водяників, чортів. У деяких лісових селах — батько розповідав — гостеві неодмінно пропонували дружину. І взагалі: темрява, каламуть, сіре примарне життя. Тумьюмучать! Треба ж придумати: народитися в селі з такою назвою. Потім навчалася у Вятському єпархіальному училищі. Дивина: скільки ж людей прийшло в революцію із священицьких сімей? Безліч! Згадували: Микола Кибальчич, Грачевський... А з харків'ян: Буцинський, Кузнецов.

Він подумав про себе, згадав діда. Адже ось що: померти, постраждати. Це ж євангельське. Немає більшої любові, як тієї, хто покладе душу свою за друзів своїх. Він потиснув маленьку руку жінки і відчув її тепло, і відданість, і готовність, і подумав: так, так, окрім усього, крім високих причин, науково обгрунтованих, найвеличніших закономірностей, є ще проста спокуса — душу свою за друзів своїх. І якби не було друзів... Оцієї теплої долоні, в якій пульсує ніжна сила і віра, і там, на півночі, не було б іншої жінки, не було б Двірника, Семена, розумного Тигрича, Морозова з його віршами, Степана, Сашка, та всіх, усіх, їх мало для країни, але багато для однієї людини, а без них — не було б нічого. Це, можливо, страшно: але не було б нічого. Помирати треба задля когось, для когось. І вчитель з Назарета, якби не було в нього учнів, не знайшов би сил для подвигу.

Мабуть, він дуже сильно стиснув жінці руку.

У вікно стиха постукали, умовним стуком. Була чорна, дощова ніч, і, коли вийшов, не побачив Івася за три кроки. Той торкнув його лікоть, і вони пішли: Яшко попереду, за ним Івась, він останнім. Цієї ночі виявилося найстрашніше. Дощі розмили грунт, оголили дріт. Великі руйнування були на дні яру. Місцями там порушилась ізоляція. Це була майже катастрофа. Усю роботу по вкладанню дроту треба починати спочатку! На мить їх охопив розпач. Вони сиділи під дощем, без сил — од смертельної ту-

ги,— і пошепки лаялися. Вирішили тягнути дріт не по дну, де збиралася вода, а краєм яру. Працювали цілу ніч і цілу наступну ніч. І тут з'явився Пресняков з повідомленням, що царського поїзда слід чекати з дня на день. Він привіз гроші, які одержав у Криму від вірних людей. Сказав, що відразу ж повертається до Криму в Сімферополь і щоб чекали умовну телеграму: який поїзд висаджувати. Підуть два поїзди, кожен з двома паровозами, треба знати, в якому цар. Почет їхатиме в поїзді для почту, цар у царському, але цар може переходити з одного в другий. Тепер уже не залишалося ні дня, ні години. Все має бути готове. Пресняков поїхав. І, як на лихо, випала така шалена буремна ніч, з 14 на 15 листопада: прововтузившись з півгодини, зрозуміли, що марно, ураган шарпав, збивав з ніг, могли порвати дріт, і— ледве доповзли до хати. Настав час гарячкового, безсонного життя. Наступна ніч була тихша, але тепер з'явилося те, чого не було раніше: страх. Чомусь почало ввижатися, що їх вистежують, що їх зрадили, вони оточені, з хвилини на хвилину з темряви вискочать жандарми. Хто їх міг зрадити? Дурниці, хвороблива уява, але страх — особливий, не за себе, за інших,— не зникав.

Страх був такий: він боявся, що обізнається, помилково сприйме в пітьмі Яшку або Івася за сторожів і вистрелить. Відступати й ховатися тепер було неможливо. Та й нерви вже вкрай напружені. Поїзд міг бути завтра. Завтра, завтра! У ніч на шістнадцяте мало не застрелив Яшку: той надто швидко перебігав яр. І на світанку шістнадцятого все нарешті було зроблено: дроти прокладено надійно, скритно, два їхні кінчики притиснуті каменем, на своїх місцях лежали цинкові листи і в норах під шпалами знаходилось у мідних панцирях божество, deus ex machina[1], зобов'язане в потрібну секунду перевернути долю Росії.

Увечері приїхав чорний, з густою бородою, із застиглим, запалим поглядом Андрій Корнійович і сказав: «Вісімнадцятого вранці».

Коли Грицько Гольденберг наприкінці жовтня приїхав до Москви, тамтешній підкоп було зроблено наполовину. Грицько поселився в будинку, де під прізвищем Сухорукових мешкали Гартман із Сонечкою Перовською. Соня давно подобалася Грицькові. У січні, коли готувалося вбивство Кропоткіна і Грицько гасав між Києвом та Харко-

[1] Бог з машини *(латин.)*.

вом, він зупинявся в Києві на Іванівській вулиці, на квартирі в Сонечки. Там було щось на зразок клубу. Сонечка подобалася потай, глибоко: і тим, що білявенька, юна, підліток, і тим, що батько знаменитий губернатор, і якоюсь прихованою, незвичайною силою, він її відчував. Не можна було не відчувати. Таке дивне поєднання: дитинність і сила. Усе було невисловлене, мучило, а зовні — жарти, пустощі. «Сонечко, ти мені подаруєш поцілунок, якщо я щось звершу?»—«Дивлячись що, мій дорогий Давиде...» — «Ну, знищу якусь нечисть».— «Тільки Голіафа. На менше не згодна». Так сталося, що після того, як він знищив свого Голіафа, минуло майже півроку до їхньої зустрічі, і враження від подвигу — а було справжнє захоплення, загальне, гучне!— дещо вгамувалося, відтіснилося іншими подіями, новими цілями. «А як же з обіцяним поцілунком?» Зрозуміло, жарти, дурощі, легка балаканина між паузами серйозної розмови. І вона теж відповідала жартами, але, боже мій, як холодно, з якою тупою дитячою непорочністю! Ні, напевно, чутки про те, що жінка в ній не те, що не прокинулася, а навіть не ночувала, були, хоч як сумно, справедливі. Залишитися байдужою до такого хлопця, як Грицько! Він і герой, і на зріст високий, і випити може, як російський візник, і пісні співає, і на будь-яке діло вдатний. Казали, що вона фанатик. Але ж усі фанатики. А хто не фанатик? Однак, знаючи про все і ні на що не сподіваючись, поривався до Москви, до Сониної справи, невідворотно. Нікому не казав і собі не признавався. Але істина була нікчемна, ганебна: побачити Сонечку.

І ось побачив: вона тепер маленька чиновниця Марія Семенівна Сухорукова, цілісінький день біля плити, з совком, з ганчір'ям, над ночвами з пранням. Схудла, лице змарніло, очі блищать. У всіх вигляд змучений. Робота, як виявилось, пекельна і смертельно небезпечна. Починали о сьомій ранку і працювали до дев'ятої вечора, позмінно, безперебійно. За день проривали сажнів два. А вся галерея має бути завдовжки сажнів двадцять. Висотою — лише вісімнадцять вершків, пересуватись доводилося поповзом або рачкувати. Копали лопатками, землю витягали на залізних листах, до яких були прилаштовані мотузки. Склепіння галереї укріплювали дошками, низ теж устеляли дошками, та все одно знизу просочувалося багно, згори капало, дихати було важко, свічка загасала від задухи. Грицько в перший же день хвацько поліз у підкоп і набрався

такого страху, якого не зазнавав, здається, ніколи в житті. Немовби живий опинився в могилі. З усіх боків задушлива земляна вогкість. Склепіння галереї потріскує, шурхотить, ось-ось обвалиться, раптом — страхітливий гуркіт над головою, все двигтить, двигтять стінки, склепіння, дошки, на яких лежиш, і виникає відчуття миттєвої загибелі, землетрусу. Проходив поїзд. Докопалися до самого насипу. Грицько відчував, як перехоплює дихання, німіють руки: передсмертний стан. І як тут працювали Двірник, Семен, студент Ісаєв, Гартман не якісь хвилини, а години? Виліз ледь живий. Соня усміхнулася:

— Стріляти легше? Звичайно: стрибнув, дверцята відчинив — бах!— і все... А тут...

Відповісти не міг, роззявляв рота і дихав, дихав. Нарешті, віддихавшись, промовив:

— Звички... немає...

Здається, ніхто не зрозумів, що справа не в звичці, а в дикому страху. Адже будь-якої секунди все могло завалитися. Недарма Алхімік — Гартман — брав з собою отруту, щоб не мучитися, коли завалиться. Двірник і Семен не брали отрути. Ці не боялися ні чорта, ні диявола, ні тяжкої смерті, а, головне, силою волі та безстрашністю заперечували саму можливість того, що завалиться. Студент Ісаєв, якого теж звали Грицьком, працював найсамовідданіше, міг перебувати в підкопі довго, як ніхто. Щоправда, одного разу втратив свідомість: зрозуміли з того, що не потягнув на себе порожній залізний лист, Двірник одразу ж поліз до нього і витягнув бідолаху. Тоді вирішили дати йому перепочинок. З Олександрівська прийшло від Бориса повідомлення, що не вистачило дроту, треба сажнів сімдесят, і з дротом послали туди Ісаєва.

Грицько працював на фізично важкій роботі: вигрібав землю з підкопу, подавав її в люк і виносив з люка. Теж нелегко. Землю зсипали в комірчині, розкидали по двору. Якби Двірник дозволив бодай чарочку на день для бадьорості! Нічого, крім чаю та молока. І сперечатися з ним, умовляти даремно. Витримати такий іспит було дано не кожному: Колю Морозова просто-напросто відсторонили від роботи тому, що слабосилий у руках, Арончика — тому, що лінувався. А втім, Грицько здогадувався, що ліноші Арончика, і слабосилі руки в Колі, і його власна *незвичка* були природною, хоч, можливо, й несвідомою реакцією на страх, який охоплював людину в підкопі. На початку листопада повернуло на тепло, грунт розкис, у галереї сталася

справжня повінь. Відкачували воду. І новий переляк: на вулиці, над галереєю, утворилася вимоїна, земля могла ось-ось провалитися, і водовоз, який тут проїжджав, міг звернути увагу на дивну западину. Вночі терміново навезли землі, засипали, розрівняли: водовоз, на щастя, наступного дня не приїхав, і вулицю втоптали, вона набула звичайного вигляду. Щодня траплялося щось непередбачене, якісь небезпечні історії, доводилося викручуватись, і Сонечка знову вражала всіх сміливістю, надзвичайним спокоєм: то раптом приходила колишня хазяйка будинку з проханням дістати з комірчини забуте варення, а комірчину відкрити не можна, бо вона вщерть забита землею, аж дошки тріщать, і Сонечка, за всіма правилами гри в театрі, вдавала, що загубила ключа від комірчини, тож хазяйка йшла, пообіцявши навідатись іншим разом, коли ключ знайдеться, але до наступного разу кляте варення благополучно дістануть; то колишня хазяйка зі своєю родичкою приходили вранці забрати якісь речі й зустрічали Сонечку, яка поверталася з крамниці з повним кошиком провізії, а дати хазяйці побачити кількість провізії в кошику, надзвичайно велику для двох чоловік, було б необачним ризиком, і Сонечка під якимось приводом не заходила додому, зникала; то Гартман забував замкнути на ніч двері на кухню, де було обладнано люк, і вранці приходив сусід, балакучий дід, який хотів тільки дати пораду про необхідність замикатися на ніч. При цьому всіх мучив: боялися, що він помітить на кухні безлад, землю. Проте все обходилось. Очікували додаткового динаміту з Пітера, але сталася затримка, тому вирішили послати Грицька до Одеси, привезти динаміт звідти, бо через кепську погоду імператор, очевидно, морем не поїде. Підкоп було майже завершено, лишалося закласти міну. На цей час прибуло підкріплення: Степан Ширяєв, головний технік і електричний майстер. Адже він за кордоном працював, у лабораторії Яблочкова.

— Що тобі привезти з Одеси, моя рибко?— грайливо-легковажно запитав Грицько Соню, так чомусь звик розмовляти з нею. Напевне, то був самозахист. А насправді, розмовляючи, знічувався і трепетав. Сонечка попросила привезти чогось солодкого. Чого, наприклад? Ну, варення. Гаразд, буде варення. Алхімік пошепки, щоб Двірник не почув, попросив привезти вина. Дев'ятого листопада, в похмурий день, попрощалися, поїхав.

Через два дні на станції Єлисаветград зустрів Колю Кибальчича, який їхав до Бориса в Олександрівськ, теж віз

дріт і спіраль. Посміялися: вони там їдять дріт, чи що? Кибальчич їхав з Одеси. Він знав про всі одеські справи і повідомив, що Михайло, напевно, вже заклав динаміт під рейки. Грицько збентежився: «Треба надіслати телеграму! Нехай приготують до мого приїзду, дістануть, привезуть у місто! Я не маю часу! Дорога кожна хвилина!» Одеськими діями керував Кіт-Воркіт, Колодкевич. Вирішили надіслати йому телеграму такого змісту: «Не посилайте даремно вина, завтра приїде мій повірений. Максимов». Під цим прізвищем значився Коля Кибальчич.

Під'їжджаючи до Одеси, Грицько роздивлявся усі будиночки: десь на чотирнадцятій верстві оселився Михайло, «будочник», зі своєю «дружиною» Танею Лебєдєвою. Михайла не бачив, але Таня начебто промайнула біля однієї будки. І ось — Одеса, теплинь, давні друзі: Кіт-Воркіт, Савка Златопольський, Михайло... І — нові, молоді, шанобливі, як Герасим Романенко, перед яким солодко було похвастатись і похизуватися. Михайло був незадоволений: не хотів віддавати динаміт. Грицько сварився. 13 листопада привезли динаміт, триста карбованців для передачі Двірникові, а також кілька пляшок вина, варення. Чемодан, куди запакували динаміт, був дуже важкий. Але Грицько, демонструючи силу, піднімав його на витягнутій руці. Того ж дня, увечері, тринадцятого, в доброму настрої, бо вважав, що має право відзначити завершення першої половини поїздки, сів у поїзд і покотив до Москви.

А тим часом невдовзі мав повернутися з Криму цар. Власті дедалі більше непокоїлись. Серед інших застережних заходів було також найсуворіше наказано пильно стежити за багажем. До цього стеження нарівні з жандармами підключалася вся залізнична челядь: вагарі, носильники, кондуктори. 14 листопада вагар станції Єлисаветград Полонський виявив цікавий факт: невеликий чемодан, що прибув у багажному вагоні з Одеси, був надзвичайно важкий. Полонський доповів станційному жандармові Васильєву. Той затримав видачу багажу. Власник чемодана, потомственний почесний громадянин міста Тули Степан Петрович Єфремов визнав багаж як свій, але на запитання, що в чемодані, знітившись, відповів, що чемодан не його, а належить його приятелеві, який проживає в Курську, а ключа від чемодана загубив. Пасажира, який дивно й поспішно щось бурмотів,— деякі його слова не можна було розібрати, він раз у раз спльовував з губ бульбашки,— відразу обшукали, знайшли ключа. Пасажир, не дочекав-

шись, коли відкриють чемодан, перемахнув через маленьку металеву загорожку, побіг на перон, через колію, в поле. За ним погналися жандарми, юрба зівак та кілька місцевих гусарів. Тікати було марно, але Грицько не хотів залишатися в станційному приміщенні, де вирував натовп, його міг побачити через віконце і впізнати телеграфіст: три дні тому Грицько звідси давав телеграму Колодкевичу.

Жандармський офіцер майор Пальшау рапортував у III відділ: «Нарешті Єфремова оточили, але підійти до нього й узяти не було можливості: хто наближався до Єфремова, на того він зводив курок свого револьвера і цілився в кожного. Таким чином він постійно наводив свій револьвер і надзвичайно настроїв проти себе юрбу. Та якось одному рядовому 7-го гусарського Білоруського полку Буригіну пощастило вирвати револьвер з рук Єфремова, після чого натовп люто накинувся на Єфремова і став його бити, але втрутилися жандарми і припинили це. Проте й після цього ледве вдалося шістьом чоловікам зв'язати Єфремову руки й відвести його на вокзал: такий дужий був Єфремов, до того ж злий, аж кусався».

Грицько на першому допиті тримався гордо і брехав: сказав, що його прізвище Єфремов, він православний, двадцять шість років. Проте признався, що належить до членів російської соціал-демократичної партії. (Динаміт! Куди подінешся?) Сказав, що не стріляв, тільки лякав револьвером, бо був оточений приватними особами, а не жандармами, і не хотів зайвих жертв. Дати якісь показання рішуче відмовився. Майор Пальшау ні про що не здогадувався. Навіть про те, що Єфремов єврей: це з'ясувалося тільки через чотири дні, випадково, під час медичного огляду. Вранці вісімнадцятого листопада, коли Андрій разом з Івасем та Яшкою виїжджали возом до яру, Грицько Гольденберг, посвистуючи, походжав по тісненькій арештантській зборній в Єлисаветграді, попивав з пляшки червоне мускатне вино (жандарм збігав у крамничку за золотий), і на душі чомусь було пишно, радісно: ні, ніколи, нізащо, всі побачать, і Сонечка дивуватиметься силі духу! Та й де, між іншим, докази? Динаміт ще нічого не означає. Може, й утекти пощастить. З Архангельського заслання як було не просто, а все-таки втік. Чим більше спорожнював пляшку, тим світліше і радісніше ставало на душі в бідолашного Грицька. А колеса його долі котилися вже з гори, набираючи розгону — невідворотно, нещадно. З III відділу в усі жандармські губернські управління вже летіли

Грицькові фотографічні знімки — набурмосений, пишнокудлатий, з пронизливим напівбожевільним поглядом з глибоких упадин-печер,— і через три дні київський жандармський полковник Новицький впізнає його, покаже знімок Грицьковому батькові, мануфактурникові Давиду Гольденбергу, і старий, пополотнівши й затремтівши, скаже: «Так, так, мій Гіршеле», і не стане в нього більше сил, а полковник Новицький, навпаки, відчує величезний приплив сил і почне енергійно віддавати накази...

Імператор був чутливий до погоди. Несподівані зміни вітрів, перепади в температурі відчував хворобливо, навіть з легкою нудотою і запамороченням. У листопаді стало кепсько, замрячили дощі, погода мінялася по сім разів на день: то блакить, сонце, то з моря посуне туман і вогкість, а то дихне пронизливо, до кісток, північчю, Петербургом. Треба їхати, але щось стримувало. Щоранку, як завжди, вставав чверть на дев'яту, виходив у сад, який промок за ніч і дихав відчужено, прощально, іноді на клумбах лежало клоччя туману, було холодно, внизу біліло море. Дурень Кох визирав з-за дерева. Утримувало ось що: Катя, з нею тут простіше, там нестерпно, балачки за спиною, презирливі погляди, ворожнеча, інтриганство. І взагалі багато нікчемних турбот чекало в Петербурзі. Гуляючи, спускався по алеї зліва до моря, не дуже далеко вниз, щоб потім не підніматися, але так, щоб палац зник з очей, щоб була самотність і можливість зосереджено думати. А втім, Кох усе одно десь стовбичить у кущах. Та це вже неминучість: як туман і дощ.

Він думав про те, що старість схожа на правильну облогу. Хоч би який відчайдушний опір чинив гарнізон, хоч би яку мав силу духу, кінець один: холодним зимовим днем Осман-паша прибуде на Плевинський редут, щоб віддати свою шпагу. Обличчя турка було чорне од приниження. Весь у бинтах, солдати його підтримували, майже несли. Витяг з піхов шпагу і подав її: «Я не думав, що заслуговую такої ганьби». Так, так, благородні слова і не менш благородна відповідь: «Я повертаю вам вашу шпагу. Бережіть її як знак мого захоплення й поваги». Але старість страшна тим, що нікому повернути шпагу. Немає *Олександра*, який міг би зненацька пожаліти й сказати: «Я повертаю вам...» Наслідок цієї жахливої війни: він постарів. Ніхто не помічав, не смів помічати, але ж він знав, як поважчав, обважнів, не лише могутнім тілом, але й, що страшніше,— душею. Грізна ознака: душевна втома і лінь саме в тому,

де колись був радісно невтомимий. На третій день відрекомендувалася баронеса Кампенгаузен, яка прибула разом з Гірсом з Петербурга, своячка флігель-ад'ютанта Бера, синьоока фея, років двадцяти п'яти, не більше, добре відчув цілковиту і моментальну готовність. Хоч за всі останні роки після того, як з'явилася Катя, він постійно помічав появу різного роду фей, що підсилалися людьми, які не втрачали безглуздої надії *відбити* Катю однією з цих відвідувачок, він, незважаючи на те, що в глибині душі обурювався і навіть лютував, не пропускав нагоди взяти своє. Одержував зловтішне задоволення від того, що таким чином карав інтриганів. Невже ці люди там, в Анічковому палаці, не можуть досі втямити, що Катя Долгорука — не захоплення, навіть не кохання, а доля? Але на третій день, роздивляючись нову фею, її чудові принади, жахнувся з того, що лінь і душевна байдужість залишилися непохитні: навіть на мить не виникло бажання помститися інтриганам!

І ця вологість, задушливе повітря, кругла пика Коха, що маячить у мокрому, вічнозеленому... Каву пив у кімнаті. Груди прочистилися, дихати стало легше. Катя напередодні теж розкисла, скаржилась на серце, поїхала до себе в Біюк-Сарай і там ночувала. Завжди заспокоювала його, коли він говорив про нездужання: «Зараз це у всіх, Сашенько, через погоду, я сама дуже слабую. Але ж я молодша від тебе на тридцять років!» Ці прості слова заспокоювали. Після кави працював, читав папери, останні телеграми і, як завжди щоранку, робив записи в пам'ятній книжці про минулий день. Ці елегантні, із золотим обрізом книжечки, спеціально віддруковані в друкарні Брокгауза, з гравюрами, безліччю корисних відомостей, потрібних чинів і прізвищ, з'явилися на світ завдяки Адлербергу, який довго наполягав на веденні щоденних записів:«Ваша величність, кожне ваше слово є історична цінність. Якщо б ви дозволили собі щоранку невелике зусилля...»—«А ти подай таку книжку, щоб задоволення було записувати. Від цього багато залежить». І справді, книжечки в темно-зелених шкіряних обкладинках, із золотим тисненням, були настільки гарні, що він приохотився завжди тримати їх на столі перед очима. Дрібнесеньким почерком — так, що ніхто, крім нього, не зміг би розібрати,— записав під числом 12 листопада, понеділок: «Вст. о ¼ 9. Гуляв, волого, тепло, але дрібн. дощ ціл. день. Кава з К. в кімнаті. (Учора була Катенька, і кава разом!) Прац. Об 11 г. Мілютіна і Адлер. Гуляв, снід. Обід о 7 г. Ліг об ¼ 2».

Опівдні доповідали Гірс та Адлерберг. Від'їзд визначився: в суботу. Раніше передбачалося, що від'їзд відбудеться в середу або четвер, та саме в четвер, як повідомив Гірс, у Петербурзі у військово-окружному суді почнеться процес політичних злочинців Мирського, Тархова та інших. Той самий Мирський, що робив замах на Дрентельна. Здається, це вже рештки всієї тієї наволочі, останні вишкребки, тим несподіваніша може бути реакція в певних колах. До неприхованих злочинців пристав адвокат Ольхін, ліберальна тварюка, доскакався, докричався, дуже правильно зроблено. Приїжджати до Петербурга під час суду не хотілося, але то було потаємне міркування, про яке статс-секретареві та міністрові двору знати не обов'язково. Суд намічається закінчити сімнадцятого, в суботу. От і їхати в суботу. Ах, яка була б насолода: приїхати в чистий Петербург, звільнений од нечисті! Рішучі дії приносили відчутну користь. Особливо добродійним виявився серпневий указ, відповідно до якого кожного звинуваченого в політичному злочині можна судити без попереднього слідства, засуджувати без показань свідків до смертної кари без права апеляції. Пани стріляльники та кинджальники підібгали хвости. Цілу осінь про їхні витівки не було чути. Та слідом за добрими звістками, як водиться, надходили неприємні: в жовтні селяни бунтували в Білорусії, Катеринобурзькому повіті. Курс карбованця в Європі продовжував падати. Почалося під час війни і тривало невідворотно, попри всі зусилля. Переказували злісні слова Салтикова, що облетіли весь Петербург: «Ще нічого, коли за карбованець дають у Європі півціни. А от що, коли за карбованця даватимуть у Європі по морді?»

Коли чув таке, з деяким острахом дивувався: і ці люди заводять мову про конституцію? Що ж вони писатимуть і казатимуть *тоді*? Адже зіпсуття і лихоманство захлеснуть суспільство. І перших зжеруть саме тих, хто найбільше зараз печеться за парламентарне правління та свободу друку, наприклад Олександр Агейович: йому ж першому й дадуть по морді за нестійкість карбованця! Тільки не там дадуть, не в Європі, а свої, домашні фінансисти і правдолюби. Висловив цю цікаву думку. Потім Гірс вручив давно обіцяне — ще з тих часів, коли він був посланником у Стокгольмі. Нарешті хтось із довірених людей Гірса зумів купити документ у спадкоємців лікаря Ернста. Коштувало чимало грошей.

Відпустив сановників і відразу з жадобою почав читати.

«Еліксир довгого життя. Швеція»

«Рецепт цей знайдено в паперах лікаря Ернста в Швеції, який помер у 1873 році. Він жив 104 роки і помер випадково, впавши з коня. Секрет цей зберігався в його роду кілька століть, його дід помер у 103 роки, мати жила 109 років, батько 102 роки. Вони дожили до такого віку, вживаючи названий еліксир щодня вранці та ввечері по 7 чи 8 крапель у подвійній кількості червоного вина, чаю, бульйону або рідкого теплуватого розсолу. Склад його такий:

7 унцій кращого лукрутанського алое,
1/4 лота білої цитаври,
1/4 лота генціани або гірчичного кореня,
1/4 лота кращого шафрану,
1/4 лота дрібного ревеню,
1/4 лота білого трута, який росте на деревах,
1/4 лота справжнього венеціанського теріаку,
1/4 лота російської бобрової струмини.

Усе це розтерти в ступці чи потовкти, просіяти через чисте сито якнайретельніше, висипати в пляшку з товстого скла, влити в неї горілки кубової, оковитої, а краще горілки, перегнаної з французького вина, і добряче зав'язати пухирем або мокрим пергаментом, а коли він висохне, проколоти шпилькою, щоб він не лопнув од стиснутих газів. Потім поставити пляшку в затінок і залишити так її на 9 днів, злити й знову долити кварту такої самої, збовтуючи вранці та ввечері...»

Далі на кількох сторінках описувалися чудодійні властивості еліксиру, але читати зараз не було терпіння: хотілося швидше поділитися новиною з Катею! У Біюк-Сарай вирушив верхи, на Конкорді, одному з жеребців, якого подарував султан Абдул-Гамід. Супроводжував, як завжди, тільки один козак. На балконі вілли — небо на середину дня просвітлішало, раптом дихнуло теплом — спочатку грався з дітьми, з Гого та з Олечкою, але дівчинка каверзувала, Катя сказала, що вона, напевно, хвора, забрала її, потім уголос читала «Еліксир». Гого слухав з незвичайною увагою. Дивовижна дитина! Хіба міг він зрозуміти прагнення до довголіття, не вмирати, не зникати якомога довше з цієї землі — і дорослі не завжди розуміють глибину цього питання,— але хлопчик сидів і слухав незворушно. Тільки поява француза, який запрошував на заняття, змусила хлопчика відірватися від слухання й піти з неохотою.

Коли він пішов, Катя заплакала. Було багато причин, через які могли з'явитися сльози, тому він не запитував.

Останнім часом, ближче до від'їзду, Катя плакала часто. Найкращі їхні дні були тут, у Біюк-Сараї. Навіть у Лівадійському палаці, де могло бути щастя, усамітнення,— імператриця проводила літо в Киссінгені, потому в Каннах, тяжко хворіла,— навіть там не було так добре, як у цьому маленькому будиночку, на веранді, повитій квітами, над морем.

Для чого еліксир, довге життя, якщо немає, не може бути повного щастя? Він заспокоював, обіцяв, пояснював: «При першій можливості...» Чотирнадцять років вона чує ці обіцянки! Скоро стане старою, життя їй немиле, вона хоче померти. А ці старі німкені — трижильні, переживуть усіх. Так, так, померти, їй не треба ніякого еліксиру довгого життя, бо не можна жити без надії, а її сподівання вичерпалися, сили скінчилися. У відчаї вона говорила нечувані грубощі, але він не помічав, прощав. П'ять років тому коли народилася Ольга, після деякого вагання він видав таємний указ, яким узаконив дітей: «Малолітнім Георгію Олександровичу та Ользі Олександрівні Юр'ївським даруємо ми права, належні дворянам, і підносимо до князівського достоїнства з титулом «ясновельможний». Через предків батька, князя Долгорукого, Катя належала до потомків Рюрика, і одним із славетних її предків був князь Юрій, засновник Москви. Указ для найсуворішого таємного зберігання був переданий генералові Рилєєву. І Катя була тоді щаслива, а тепер каже, що хоче померти.

Ніхто з жінок, окрім Каті, в його присутності не насмілювався плакати, хоч багатьом, напевно, він завдавав болю. Навіть імператриця, яка зазнавала більше за інших, через гордість не показувала цього. Катрусині сльози інколи діяли гнітюче, дратували, він занепадав духом, але зараз чомусь був спокійний: прихована радість. Несподівано просвітліло небо. Однак через годину знову надуло туману з дощем, похолодало. Катя вже зовсім заспокоїлась. Про власні сльози вона забувала легко, і це була одна з найдивовижніших особливостей її напівдитячої душі. Лагідністю він умів розрадити будь-яку прикрість. Тепер вона раділа, що від'їзд призначено на суботу: на два дні пізніше, ніж передбачалося.

— Я тебе благаю, будь обережний у дорозі! Не виходь на станціях, як ти любиш це робити. Пам'ятай, що твій головний еліксир довгого життя — твоя обережність. Ти такий відчайдушний...

— За мене можеш бути спокійна цілком. Я ніколи не розповідав про паризьку гадалку? У Парижі, в шістдесят

сьомому році... Дванадцять років, це неймовірно! Ти пам'ятаєш хвіртку на розі Габрієль та авеню Мариньї? Так ось, паризька гадалка, стара циганка, напророкувала, що я переживу сім злочинницьких атентатів.

— Не кажи таких страшних речей.

— Чому ж? Будемо радіти! — він засміявся і глянув на сполотнілу Катю.— Такий чудовий життєвий простір, ще чотири атентати про запас...

Пригадалося: павільйон «Бабігон» у Петергофі, спекотний липневий день, сімнадцятилітня Катруся з крижаними руками, і його власне дивне хвилювання, і навесні цей кошмар, каракозовський атентат. Потім Париж, Єлісейський палац, вона проходила через хвіртку на вулиці Габрієль, після шестимісячної розлуки, і раптом просте щастя розірвалося вигуками цих мерзенних людей «Vive la Pologne!» і пострілами поляка Березовського, коли він повертався з Лоншана в одній кареті за Наполеоном III. За що вони хотіли позбавити його життя? Саме тоді, коли він любив усіх людей, бо кохання до однієї жінки — то любов до всіх, до всього людства. У трагічні хвилини вона була поруч, близько, і тільки з нею — єдиною людиною — знаходив утіху змученим нервам. І в нинішньому квітні, після атентата виродка Соловйова, коли найшов такий смертельний, шалений смуток, що він не знав, куди подітися і як врятуватися, раптом збагнув, що порятунок тільки в ній, од неї, з нею: зробив невідкладне, призначив генерал-губернаторів, надав їм повноваження, помчав до Лівадії, в Біюк-Сарай...

У суботу, сімнадцятого, пів на третю дня імператор виїхав каретою до Сімферополя. Весь час ішов дощ. У Сімферополь прибули потемки, години о дванадцятій, одразу вирушили до Москви. Наступного дня надійшла телеграма: син Олександр, який нещодавно повернувся з подорожі по Німеччині, хворів на бешиху на нозі. Імператриця повідомляла про себе скупо. Але було зрозуміло, що покращення немає. За вікном стелився вологий, темний степ без снігу. Мерехтіли на чорному просторі якісь халупи, зблиснув на горизонті вигин Дніпра.

Було холодно. Напевно, градус морозу. Виїхали возом години о десятій ранку. Вночі ввижалося, уявлялося, тисячі думок, страшенне нетерпіння, поривався підхопитися і мчати хоч на світанку, але раніше десятої не було потреби і небезпечно. Яшко та Івась ночували тут же,

в хаті, хропли без просипу до ранку, а Баска поїхала напередодні. Зупинили коня на польовій дорозі проти яру. Все довкола було сіре, дув вітер, поривами сіялась мжичка, а вдалині періщив справжній дощ: над горизонтом гойдалася темно-сіра завіса. Івась побіг із заступом перевіряти дріт. Яшка, візник, походжав позад воза, оглядав, постукував, потім почав поратись біля колеса, збивати заколесник: немовби треба навіщось зняти колесо.

До приходу поїзда залишалося з півгодини, не більше. Андрій сидів на возі. І спіраль Румкорфа була тут же, на дні полудрабка, накрита рядниною. Андрій відчув, що враз і остаточно заспокоївся. Ось-ось з'явиться поїзд, наблизиться, і в той момент, коли вагони промчать тут, перед очима, він замкне дроти — отут, під каменем,— і все буде скінчено. Те, задля чого стільки життів, стільки душевних сил, праці, ризику. Яка простота! Зімкнув два тоненьких мідних вусики — і готово. Через кілька хвилин він убиватиме. І не лише літнього, вусатого пана, а й усіх, хто з ним поруч, старих генералів, міністрів, козаків, лейб-медиків, кухарів, слуг, коханку, дітей. Смерть одного, а отже — і п'ятнадцяти, і двадцяти, і двадцяти восьми, і сорока трьох чоловік не має значення, коли йдеться про життя чи смерть народу. Адже і той, хто замкне, прийме смерть нарівні з іншими. Тієї ж хвилини або на десять хвилин пізніше. Тільки смертю можна виправити це життя. І тільки смерть, найсправедливіший суд, визначений природою, може знищити нагромаджені кругом зло і неправду. Боже мій, про що мова? Про справедливість, ні про що більше. Дайте ж справедливий світ, справедливий суд, справедливий розподіл усього, всього. Народ може стерпіти будь-які злигодні, але не стерпить безконечної несправедливості. Бо немає гіршого грабунку. Що ж ви наробили, що нагородили на землі, якщо така людина, як Андрійко Желябов, селянський син, студент, мирна людина, любитель Лермонтова і Тараса Бульби, через кілька хвилин убиватиме?

Тим часом Івась Окладський біг, сковзаючись, по мокрому схилу яру. Дріт скрізь лежав добре, нічого не пошкоджено. Не добігши кількох кроків до насипу, Івась раптом зупинився і подумав: для чого я поспішаю? Раптом сталося з ним щось дивне. Серце неймовірно закалатало, ноги не несли далі: хотілося впасти або хоч присісти на землю. Дуже чітко собі уявив те, що незабаром станеться:

грім вибуху, скреготіння металу, перекинуті вагони, зойки багатьох знетямлених людей. І — вони втрьох зі своїм возом. Куди тікати, де сховатися в голому степу? Ніколи Окладський не відчував такого раптового, шаленого страху. Його тіпало, його била пропасниця, його вгвинчувало в землю: не міг кроку ступити ні далі, до насипу, ні назад, до воза. Чому? Для чого? Його тіло, позбавлене ніг, закривавлене і майже неживе, тремтіло, кричало диким, беззвучним криком, як кричать уві сні: я наймолодший серед вас усіх! Мені тільки двадцять років, називають мене Івасем, бо всі люблять, і жаліють, і бажають мені добра! Хіба можна мене вбивати? Я Івась! Мене знайшли на вулиці, виховали в лікаря Івановського, я любив цукерки з цукатною начинкою по двадцять копійок за фунт, я бігав, носив, передавав, ремонтував, возив, ні від чого не відмовлявся, бо я робоча людина, в мене золоті руки, а ви хочете мене вбити. Адже Жорж, і Родіонович, і Вірочка Засулич казали вам, що ви неправі? Навіщо ж ви, лиходії, робите неправильно? Треба спочатку — народ, робочих людей, страйки, бунти. *Треба суспільство підготувати!* Якщо перебігти через залізницю й залишитися там, з того боку, потім сказати, що нікого й нічого не знаєш, вони не признаються, їм смерть, а він ще молодий. Кажуть же вам, бузувіри трикляті, настирні: від терору — шкода, людям згуба, треба облишити, *нікуди не годиться!*

І, вигукуючи все це з відчайдушною силою, хоч і нечутно, він усе-таки підійшов до насипу, до самісінької міни, і вдарив гостряком лопати в землю, в дріт, потім підрівняв, утоптав і побіг назад до воза. Дріт усюди було добре вкладено і гарно приховано землею. Про це й сказав Борисові. Але те, що він зробив, сповнювало його свободою і величезним полегшенням. Дуже швидко — чомусь значно раніше, ніж чекали, показався поїзд.

Окладський весело гукнув:

— Шквар!

Андрій з'єднав дроти. Секунда, друга, третя. Ніякого вибуху. Поїзд промчав.

Деякий час пригнічено мовчали, потім почали міркувати: чому? Яшко з Івасем збуджено сперечалися, сварилися, кричали, але ці з'ясовування видались Андрієві марним ділом. Найбільша невдача, не було сил з'ясовувати. Промовив тільки:

— Хлопці, духом не падайте. Тут не пощастило, в іншому місці пощастить...

Хотів сказати їм про Москву, хоч якось підбадьорити, але — стримався. Івась бігав між насипом і возом, щось вмикав, перевіряв то батарею, то спіраль Румкорфа, але з'ясувати не міг. Здається, Андрій неправильно з'єднав дроти. І згадав, як навесні, коли в одеських моряків брав уроки мінної справи, глушили рибу шашками піроксиліну, і одного разу вибухом його добряче прибило, хтось — здається, Пимон Семенюта — сказав: «Ти в практичну частину не втручайся, ти не виконавець. З твоїми нервами й технічною нездатністю...»

Але було одне життєве правило, яке Андрій засвоїв: після будь-якого провалу, нещастя журитися не більше трьох днів. Продавши коня, воза, меблі і заявивши Бовенку, що до зими влаштувати завод, як видно, не доведеться, а жити тут без діла немає сенсу, він залишив це нещасливе містечко, запорошене першим снігом: було 23 листопада. Івась застряг у Харкові, а Андрій подався до Петербурга. З газет дізнався, що 19 листопада під Москвою стався вибух царського поїзда, але й тут неуспіх: з рейок зійшов «поїзд з почтом», де був багаж царя і їхав персонал канцелярії, а поїзд з Олександром благополучно прибув до Москви. Чому так сталося, з газет зрозуміти не можна було. Який ряд невдач! Промахи Соловйова, цілковитий нуль під Олександрівським і величезний марний вибух під Москвою. Знову газети торохтіли про чудовий порятунок. Незважаючи на невдачі, було щось таке, що дедалі більше розгорялося: подив суспільства і страх властей.

У Петербурзі була зима. В маленькому будиночку на Миколаївській вулиці перед світанком, коли вичахали печі, ставало холодно, двірники шкребли тротуари, заважали спати, до півночі при свічках і запнутих вікнах жінки клеїли конверти, підписували їх і розсилали по всій Росії відозву з приводу вибуху 19 листопада. Олександр Перший — Саша Квятковський — дістав адресні книги різних міст, звідти вибирали навмання і відсилали. Працювали гарячково. І відозва Андрієві сподобалася. Сухо, поділовому: «Від Виконавчого комітету».

Це перше, що Андрій прочитав, коли приїхав у Пітер. Надруковано було напередодні.

«19 листопада цього року під Москвою, на лінії Московсько-Курської залізниці за рішенням Виконавчого комітету вчинено замах на життя Олександра II за допо-

могою вибуху царського поїзда. Спроба не вдалася. Причини помилки та невдачі ми не вважаємо за потрібне публікувати зараз.

Ми впевнені, що наші агенти і вся наша партія не будуть збентежені невдачею, а черпатимуть з цього випадку тільки новий досвід, урок обачності, а разом з тим нову впевненість у своїх силах і в можливість успішної боротьби.

Звертаючись до всіх чесних російських громадян, кому дорога свобода, кому святі народна воля і народні інтереси, ми ще раз оголошуємо прилюдно, що Олександр II є уособленням деспотизму лицемірного, боягузливо-кровожерного, всерозтлінного... Немає села, яке не налічувало б кількох мучеників, засланих до Сибіру за відстоювання людських інтересів, за протест проти адміністрації та куркульства. Серед інтелігенції — десятки тисяч чоловік нескінченною вервечкою тягнуться на заслання, в Сибір, на каторгу, виключно за служіння народу, за дух свободи, за вищий рівень громадянського розвитку. Цей згубний процес винищення всіх незалежних цивільних елементів спрощується, нарешті, до шибениці. Олександр II — головний представник узурпації народного самодержавства, головний стовп реакції, головний винуватець судових убивств; чотирнадцять страт тяжіють на його совісті, сотні закатованих і тисячі страдників благають про помсту. Він заслуговує смертної кари за всю кров, ним пролиту, за всі муки, ним завдані.

Він заслуговує смертної кари. Але не з одним ним ми маємо справу. Наша мета — *народна воля, народне благо.* Наше завдання — *визволити народ і зробити його верховним розпорядником своєї долі.* Якби Олександр II усвідомив, яке страшне зло завдає він Росії, який несправедливий і злочинний створений ним гніт, і, відмовившись од влади, передав її всенародним Установчим зборам, обраним вільно шляхом загального подання голосів, забезпечених інструкціями виборців,— тільки тоді ми залишили б у спокої Олександра II і пробачили б йому всі його злочини.

А доти — боротьба! Боротьба непримиренна!— поки в нас є бодай крапля крові... Ми звертаємося до всіх російських громадян... Нам потрібна загальна підтримка. Ми вимагаємо і чекаємо її від Росії.

С.-Петербург, 22 листопада
1879. Петербурзька вільна друкарня».

Ця прекрасно складена (писав Лев, його стиль!) і вмить видрукувана відозва, яка вже полетіла по Росії, вселяла бадьорість: навіть з поразки можна добувати силу. І сила прибуватиме. Друкарня працює, вільне слово лунає, отже, партія жива, міцніє! Так думав Андрій у перший день приїзду до столиці, в тісній квартирці Марії Миколаївни, де зустрів друзів. І все-таки — прихована прикрість, розгубленість відчувалися в усьому. З перебільшеним завзяттям займалися дрібницями, клеїли конверти, без приводу веселилися, говорили про несуттєве. Раптом увечері прийшла Соня, худа, насуплена, глянула дивно, як на чужого. Минула, можливо, година, попили чаю, хтось зібрався йти, Соня вийшла в коридор проводжати, за нею Андрій, і Соня запитала з тихим докором:

— Що у вас трапилося?

Він знизав плечима.

— А у вас?

Вона теж не могла толком пояснити. Чомусь були відомості, що царський поїзд піде другим, і вона подала знак Степанові, той замкнув ланцюг, залізницю висадило перед другим, а перший проскочив. Жертв, на щастя, не було. Невинні жертви — було б взагалі жахливо. Здається, заміну составів зробили під Харковом, про це не встигли дізнатися. У тому вся біда: не встигаємо дізнаватися, недоробляємо, не враховуємо дрібниць. Що сталося під Олександрівськом? Якась дурниця, дрібнота, нікчемна недоробка, а як наслідок — провал. Ми все ще гурток, а не партія. Нас губить аматорство, романтизм. Те, про що турбується Двірник — централізація і таємність,— як і раніше, наше слабке місце.

Андрій говорив, дратуючись за себе. Це були справжні думки, котрі мучили, непокоїли, але на словах виходило повчально і зверхньо, а водночас: немовби виправдувався. Все це — від почуття провини. Не міг погамувати. А почуття провини — від клятого, мізерного самолюбства. Чомусь неуспіх інших вважався справою можливою й допустимою, а його власна невдача — нестерпна ганьба, катастрофа. Зрозуміло, все це кипіло й пекло всередині, а зовні — цілковитий спокій і навіть повчальний тон. Але яка гризота: нічого не вибухнуло! Півтора місяця роботи, ще й якої роботи, для цього цілковитого *нічого*. Соня все зрозуміла, дивилася співчутливо, з якоюсь сумною глузливістю.

— Ні, Борисе, ні, ні! Біда у нас одна. Нас — мало...

Через три дні приїхав з Москви Двірник. Нарешті зустрілися. Вони були обидва однакові нещасливці, обидва отамани-роззяви. Один прогавив одне, другий — друге. І все-таки Андрій, звичайно, почував за собою значно більшу провину. Ну що він міг вдіяти з собою? Двірник, як завжди, вразив спокоєм і діловитістю. Вислухавши Андрієву розповідь, одразу запитав: куди поділи невикористані міни? А що зробили з дротом? А спіраль Румкорфа? Земляний бур? Потім сказав, що треба створити комісію по розслідуванню причин олександрівської невдачі. Ой Двірник, йому б міністром! Ніхто не вмів так блискуче розпоряджатися, так чітко й блискавично приймати рішення. Андрій чомусь заспокоївся. Комісія — чудово. Треба тільки дочекатися головного техніка Степана Ширяєва, який незабаром з'явиться.

Проте цими днями сталася подія, що затьмарила недавні невдачі: несподіваний арешт Квятковського і Віроччиної сестри Жені Фігнер, яка жила з ним на квартирі. Звідки ця напасть? Олександр відзначався великою обережністю. Він вів зараз дуже важливу — можливо, найважливіший із заходів «Народної волі»— справу, пов'язану із Зимовим палацом, яка вимагала цілковитої таємності, надтаємності. Всі інші справи, дрібні революціонерські буденності, якими постійно займалися народовольці, він тепер облишив і не міг провалитися ніде, а з тією, головною справою, було, очевидно, спокійно, бо в Зимовому ніякої тривоги не відчувалося. Могла десь спіткнутися Женя, її досвід невеликий, і в Петербурзі з'явилася нещодавно. Усе залишалося незрозумілим. І вкрай небезпечним. Навіть не в тому загроза, що Комітет має першу втрату і що загинув для боротьби один з кращих, найхоробріший, а в тому, що нависла небезпека над тим, надтаємним. Прикро ще й те, що пропала гарна квартира в Лештуковому провулку. Дуже зручна, де відбувалося стільки зустрічей, нарад і просто дружніх чаювань. Того ж дня мало не загинуло двоє: Морозов та Оля Любатович. Уранці до них на квартиру, на Знаменську, прибігла Перовська і сказала, що є відомості (від партійного агента, який служив у III відділі) про те, що в Квятковського має бути обшук. Можливо, вже був! А в Олександра на квартирі — боже мій, чого тільки немає! Треба було попередити. Морозов помчав на Миколаївську вулицю — це поряд, перебігти Невський — до Марії Миколаївни Ошаніної, її жодного разу не притягали до суду, поза підозрою, її можна послати в Лешту-

ків провулок. Соня і Оля чекали, неймовірно хвилювалися. Горобець не повертався довго. Оля Любатович, яка стала нещодавно його дружиною, добре знала Горобцеву виняткову відвагу, а водночас легковажність і неуважність. Не витримавши, Оля сама побігла до Квятковського. З двору пильно вдивлялася у вікно, умовного знаку не бачила, але був мороз, вікна дуже замуровані, і вона наважилася піднятися. На дзвінок поквапливо відчинили: здоровенний городовий. «Я, здається, помилилася? Мені сказали, що тут мешкає кравчиня...»—«Так, так, заходьте, ласкаво прошу!»— настирливо запрошував городовий. Утекти неможливо. Вона зайшла. У квартирі був погром, валялися папери, газети, шматки дроту, якісь металеві предмети, що їх Оля ніколи в Олександра не бачила. Арешт — це початок лавини, каменепад, один камінь штовхає інший, той — ще іншого, все гуркоче, летить; одного разу в Швейцарських Альпах, коли Оля була студенткою Цюріхського університету... Це вона пригадала згодом, увечері, коли все минулося, сміялися, жартували. А тут розхникалася, як дамочка зі слабкими нервами, крізь плач казала, що чоловік її сваритиметься. Нарешті городовий повів її в участок. Коли спускалися по сходах, зустрілися з Марією Миколаївною, Оля мовчки подивилася на неї, та зрозуміла, зійшла на поверх вище. В участку Оля відповідала плутано, ридала, вдавала неймовірну нетямущість, не називала своєї адреси (з остраху перед ревнивим чоловіком), вигравала час, щоб Морозов устиг дізнатися про її арешт од Марії Миколаївни і очистити квартиру. Увечері, коли минуло вже годин сім, вона назвала нарешті вулицю й будинок, поїхали з околодочним. На превеликий подив, відчинив Морозов. Квартира була чиста, мов скло. Все-таки околодочний залишив подружжя, яке розіграло міщанську сценку в дусі Островського, під домашнім арештом аж до з'ясування обставин, під наглядом городового, але городовому одразу ж, з морозу, запропонували чайку на кухні, а чоловік з дружиною, накинувши, що було під рукою, літнє, вийшли чорним ходом.

Усе це розповідали пізно ввечері на квартирі в Марії Миколаївни, куди прийшов Андрій. Двоє врятувалися, двоє — там, у пазурах. Тому радість від оповідей Горобця й Олі була сумною. Тепер треба остерігатися всім. Горобцю та Олі неодмінно — причаїтися, ніде не потикатися кілька днів. «Залягти в очереті»,— як казав Двірник. Найкраще

місце для цього — таємна друкарня, Саперний провулок, туди й відправили.

Про розслідування олександрівської невдачі думати було ніколи, до того ж Андрієві доручалася справа, яку вів Квятковський. Він повинен був стати зв'язковим між Комітетом і тією людиною, що проникла в Зимовий палац.

Нарешті 1 грудня приїхав Степан Ширяєв. Його дружина Ганя Долгорукова, або Ніна, як називав її Степан, щойно народила сина, була ще в пологовому притулку, і Степан відразу подався туди. Пропадав там два дні. Хто б міг подумати, що Степан, цей кремневий нігіліст, вихованець Чернишевського (повернувшись рік тому з Європи, він навіть деякий час, як герой роману, видавав себе за англійця, якогось містера Моррісона!), виявиться таким палким батьком і чоловіком. І першого, і другого грудня він був недосяжний. Андрій розшукував його скрізь. Степан був дуже потрібний.

Вони познайомилися влітку. Андрій відчув у Степані те міцне, крицеве, що вирізняло їх усіх: силою Степан не поступався ні перед Двірником, ні перед Семеном, ні перед кимось іншим. І ще в ньому була якась розумна доброта, якась привабливість. По-англійському та по-французькому він розмовляв не гірше дворянських синків, хоч сам — із селян, мати попівна, батько, як і Андріїв, чи то управляючий, чи то землемір. Адже і Двірників батько — землемір. Усі вони діти землемірів. Батьки роз'їжджали степами, міряли та перемірювали цю землю, неозору, невпорядковану...

І ось зійшлися втрьох пізно ввечері, майже вночі, третього грудня — Андрій, Двірник і Степан — на Гончарній вулиці, в мебльованих кімнатах, де Степан оселився під прізвищем Смирницького. Андрій розповідав про олександрівську справу, креслив план. Але інших технічних подробиць пояснити не міг, це знав тільки Івась. Вирішили чекати, коли той повернеться, і тоді зібратися. Івась чомусь застряг у Харкові. Ну гаразд, відклали. Тепер уже все це належить історії й становить історичний інтерес. Був морозяний, заметільний вечір, за вікном сипав сніг, а в сусідньому номері за стінкою гуляли купці, галасували, танцювали, повз двері, гупаючи, бігали коридорні, щось без упину носили. Потім провели жінок, почулися жіночий сміх, співи.

Сиділи довкола столу, на якому самовар, закуска. Двірник розповідав: як тепер точно відомо, на квартирі в Олександра в розібраному вигляді було три міни та близько

двадцяти фунтів магнезіального динаміту. Багато всіляких паперів, відозв, коректурних аркушів та примірників газети «Народная воля». Але основна біда — міни. Врятуватися, очевидно, не вдасться. Як же це сталося? Немовби так: Женя Фігнер дала номер «Народной воли» знайомій курсистці, та показала своїй знайомій, а та — приятелеві, який виявився сучим сином і виказав поліції. Нехай би йому біс, діло таке, не вгадаєш, та ось що неприпустимо: Женя відрекомендувалася тій курсистці тим прізвищем, під яким живе,— Преображенська. Не можна таких речей робити! Це ж азбука, дитині ясно, що — пастка, через адресний стіл вмить знаходять.

Двірник, як завжди, не просто розповідав, а — з повчанням. Андрій запитав, звідки відомо, що сталося саме так. Виявляється, Женя встигла через когось передати звідти. Звичайно, в розпачі, приголомшена. Що ж тепер плакати, ридати? Треба було раніше думати. Сашу погубили, як пити дати!

Степан слухав, хмурнів, скуб бороду.

— Шкода і його, і Женю...— сказав, помовчав.— Знаєте, друзі, признаюся вам чесно: ніколи не було страху загинути. І раптом зараз подумав — здригнувся. Не хочу! Не бажаю, не маю права. Як же їй без мене з хлоп'ям?

Андрій подумав: а йому як же? Андрійкові сім. Живе людина, живе жінка, яку кохав, і вона кохала, рідні, відрізані назавжди. Чи легко було? А — треба, виходу немає, заради них же. І люто випростався.

— А ти особливий, чи що?

— Чому?

— У нас рідних людей немає? У мене сина немає, в Двірника — старих у Путивлі...

Двірник промовив:

— А я гадаю: нам ще болючіше жити. У нас рідних більше. І не просто рідних, а найближчих, на життя і на смерть. І коли втрачаєш — ось Валеріана втратили, Лизогуба, тепер Сашу,— це як з живого тіла, це ж кров своя...

У двері постукали. Підійшов Степан. У напіввідчинені двері — Степан ногу підставив, щоб не відчинялися ширше,— гув голос, видно, сусіда, гультяя.

— Ваша статечність, дозвольте ублаготворити, так що дуже зобов'яжете...— Голос був невиразний, але надто благальний. Здається, запрошував на пиятику. Степан відмовлявся. Купець бубонів настирно, переходив на шепотіння, не відступав. Степан намагався зачинити двері.

Нарешті зачинив. Купець за дверима гаркнув голосно:

— Федько, дюжину! Готу-уй!

Біганина, тупотіння, жінки реготали, щось упало і розбилося з дзенькотом, скляне. Гості вивалили в коридор, чоловічі надсадні голоси чи то співали, чи то горлали хором, незрозуміло.

Степан замкнув двері. Сиділи хвилину-другу, прислухалися. П'яна ватага посунула з коридора назад, до кімнати: вино там залишилося, в коридорі лише гарцювали. Стало трохи тихше. Жінка пронизливо верещала. Потім знову тупотіння, танці. Доходило до великого скандалу: в коридорі почулися інші, неп'яні розмови, гуркали двері, хтось надсадним голосом загорлав: «Околодочного покликати!»

Андрій посміхався.

— Заради цих п'яних мармиз і стараємося. Для них же...

— Не тільки,— сказав Двірник.

— Для них шлях торуємо, чортам репаним. Усіх передушать, і нас, і ворогів наших... Вони тільки сили набирають, тільки ще в номерах та в пивницях бушують, а як їм свободу дамо? Вони ж усю Росію на пивницю перетворять.

— То й краще,— промовив Степан.— Пивниця краще, ніж тюрма.

Минув якийсь час, раптом з неймовірним гуркотом затарабанили в двері. Шарпали з такою силою, що двері ходором ходили, зі стелі сипалося. Степан підійшов до дверей і стис кулаки.

— Зараз дядька заспокою.

— Тільки тихо!— порадив Двірник.

— Уклінно просимо!— лунало за дверима.— Ваша статечність! Зробіть нам приємність!— Двері тріщали. Були ще якісь крики, дикі й незрозумілі, але з нотками прохання. Хтось гукнув у щілину між стулками дверей досить розбірливо:— Мадами про-сють!

Степан замислено стояв, не знав, як повестися. Двірник сказав:

— Не відчиняй, хай їм грець.

Не відчинили, стихло, відкотилося. Знову ж той самий голос вимагав покликати околодочного. Купці продовжували бушувати, але не в коридорах, а в кімнатах, це було терпиміше. Скільки ж грошенят кидають на казнащо, на вітер! А єдина вільна на всю Росію газета повідомляє: одержано від невідомої особи 5 крб., від пана Б.

10 крб., від друга 3 крб. 50 коп. Скупуваті православні. Вся Росія спостерігає, який бій розпочався, нерівний, одчайдушний. А допомогти? Хоч би карбованцем? З інтересом спостерігають, радіють, злобують тишком, а все-таки — з боку веселіше. Ось як ці обиватели коридорні, адже ні їсти, ні спати неможливо, такий гармидер, а вони — по щілинах, немов таргани, на когось сподіваються. Один пищить: «Около-о-дочного!» А навіщо околодочного? Взяти б оцих дурноголових та й скинути зі сходів. Ух, тварюки обридливі, стадо рабів! Не зрозуміло було, на кого Андрій лютує: на гультяїв галасливих чи на тих, які по щілинах...

Раптом, коли пролунав жіночий вереск, схоже, що дівчат б'ють, Андрій рвонувся до дверей. Двірник схопив за руку.

— Ти що — з глузду з'їхав? Зараз поліція заявиться...

Двірник розповів: у Москві після замаху народ суне дивитися місце вибуху та будиночок Сухорукових, юрби незчисленні. Вирішили провести серед народу підписку на спорудження каплички. Скільки ж набрали? 153 карбованці! Про це навіть у «Московских ведомостях» писали з обуренням. А обурюватися нічого, звикнути треба. Байдужість незцілима: і до царів, і до царевбивць. Іншого народу немає. Ось з цим, байдужим, затурканим, і треба робити діло, а вони потім розберуться. «Народ жити хоче,— сказав Двірник,— і боїться смерті, а ми смерті не повинні боятися. Це різниця між нами». Просиділи до глибокої ночі, все обговорили, випили весь чай, розійшлися нишком. Купці вгамувалися. Обиватели спали. На Гончарній вулиці лежала люта зима. А наступного дня приголомшила страшна звістка: вночі заарештували Степана Ширяєва.

Ще один забутий голос: Сицянко О.Й.

Минуло сімнадцять років, але я чудово пам'ятаю той день, 22 листопада сімдесят дев'ятого року, холодний, з вітром, мокрим снігом, коли я біг через Миколаївський сквер і раптом зіткнувся із Старостою. Саме зіткнувся: він зненацька вийшов з-за дерева. Він був блідіший, ніж завжди, чорна борода скуйовджена, вигляд якийсь

нездоровий, пом'ятий. І коли, знявши рукавичку, він подав мені руку, я відчув, що вона в нього гаряча, як у хворого. Ми не бачилися тижнів зо два. Я знав, що він кудись їздив. Тоді, наприкінці листопада, Харків спорожнів, усі роз'їхалися хто куди.

— Саша, ти мені потрібен,— сказав він після кількох хвилин розмови. Ми говорили, звичайно, про вибух під Москвою, що стався три дні тому. В Харків щойно надійшли московські газети, про той злощасний вибух тоді говорили всі.— Дещо сховати. На кілька днів. Завтра опівдні зайду?

Фраза була запитальна, але інтонація запитання така, ніби відповіді не вимагала: це була вимога, щоб я сидів дома і чекав. Знову я відчув його гарячу руку. Цього разу він її подав на прощання. Він був упевнений, що слів «ти мені потрібен» досить для того, щоб я, не вдаючись у подробиці, негайно віддав себе в його розпорядження. Але, боже мій, так воно завжди було! Попервах я відчув щось схоже на миттєвий страх, але то не був страх, а позасвідоме, самозахисне *відштовхування* від себе чогось непотрібного й незрозумілого, з чим я не міг погодитися. Але й не погодитись не було сил. Усе це почалося і непокоїло, й мучило мене давно. Головне, що мені хочеться сказати: не страх. Ніякого страху. Хоч я тоді був зовсім молодим телепнем, вісімнадцять років, реалістом останнього класу, але життя так склалося, що я вже зазнав багато різних потрясінь, багато в чому ризикував, на багато що спокусився. Тому те миттєве *відштовхування* було аж ніяк не з остраху за свою долю — і не таке пробляв, і переховував!— а через те, що сумнівався й не міг до кінця зважитися. Саме в ті дні, в жовтні, в листопаді, коли влаштовувалися сходки, наїхало повно приїжджих, і Грицько, і той бородатий, Борис,— уже тепер я знаю, що то був знаменитий Желябов, а тоді Борис та Борис, звичайний чоловік, на вигляд купець, прикажчик, у чумарці, в чоботях, але красномовець незвичайний, говорити міг годинами,— саме тоді я стояв на межі, я відчував, що маю визначитись, щось переступити, бо дійшло до краю, а останньої рішучості не вистачало. Грицько говорив різкіше і заповзятіше від усіх. Але саме він не справляв враження. Хоч я здогадувався про його подвиг. У нього все було зовні, все тріщало й вилітало на зразок фейєрверку, слова «кров», «помста», «страта», «суд» так і сипалися, але справжню силу я відчув у Желябові і, чесно признаюся,— силу страшнувату. Одного разу він говорив про волю. Про те, що

людина, яка має волю, неприступна. Волею можна перемогти смерть, навіть саму природу, а не те, що такі людські інституції, як держава, уряд. Виходило якесь обожнення особистої волі. Я запитав: чи немає тут найвищого егоїзму? Він відповів, що розумно спрямована воля не може бути егоїстичною, бо її остаточна мета — благо для всіх. Минуло стільки часу, не пам'ятаю всієї розмови точно, але смисл такий, щось у дусі модних теорій, та особливо вразило одне зауваження. З приводу батька. Річ у тому, що найбільше мене непокоїли стосунки з батьком. Я дуже любив батька і жалів його. І от я запитав Желябова, як старшого, як людину, до якої пройнявся якоюсь дивною шанобливістю: як бути, якщо моя воля загрожуватиме волі близьких? І не просто загрожуватиме, а смертельно? Адже убивати можна не лише ножем, револьвером.

Зараз усе ясно. Тоді ясності не було, а були передчуття. Тепер можу розповісти про батька і про всіх нас як про чужих людей: дивлюся немовби збоку. Наш батько був прекрасною, доброю, простодушною, нещасною людиною. Він був уродженець Вітебської губернії, Осип Семенович Сицянко, католик, прийняв православ'я і був одружений на православній, нашій матері, яка рано померла. Залишилося нас четверо: батько, дві дочки і я. Сестри були старші. У Харкові батько викладав в університеті, був доцентом на кафедрі електротерапії і мав електролікувальний заклад, у нашому ж будинку. Жили дружно, щасливо, в домі завжди було повно молоді, друзів моїх сестер, студентів, моїх товаришів. Батько старався, щоб не почувалися ми сиротами, без жіночої ласки: часто приїжджала й подовгу гостювала тітка Вікторія, батькова сестра, по чоловікові Польцгоф, з трьома синами — Сашком, Вітькою та Васильком, вони були молодші, зовсім юні телепні, такі ж, як я, завзяті мисливці, ірокези, мормони, квартерони. Взагалі було шумно, весело! Кращого й не було ніколи нічого...

Батько, щоправда, був безталанний. Веселун, якому не щастило. Постійно в домі не вистачало грошей, а він затівав якісь заходи «пур аржан»[1]. Я немовби чую його недбало-веселий голос: «Ну, це я роблю пур аржан!» Ніяких «аржан» не виходило. То він організовував якісь особливі платні лекції у нас дома, в лабораторії, то влаштовував дешеву кухмістерську для студентів, теж у нашому

[1] Задля грошей *(фр.)*.

домі. Вона так і називалася: «Кухмістерська Сицянка». І те, й друге прогоряло. Лікарня теж не користувалася популярністю. До нових методів публіка ставилася упереджено. З'являлися люди безнадійно хворі, але батько з відчаю, а також через природну доброту й деяку легковажність брався лікувати їх, що закінчувалося конфузом. В одну жінку закохався. Вона була цілком здорова, та був один пункт божевілля, один-єдиний: вона боялася часу, коли засвічувалися ліхтарі. Вважала, що в цей час вона має померти. Батько закохався в цю хвору не на жарт. Ми були безпощадні. Коли ми зрозуміли, що нам загрожує, ми поставили вимогу, щоб негайно припинив з нею зустрічатися. Ми не змирилися б з жодною. Пригадую все це зараз і здригаюся від ненависті до себе, до сестер. Яке люте, дитяче себелюбство! Але про головне зло — пізніше. Завдав його я. Не навмисно. Я бажав тільки одного: знищити все зло в світі, всю несправедливість... З Буцинським я познайомився на початку сімдесят дев'ятого року. Студіював тоді хімію разом із студентами, готувався до університету. Буцинський називав себе «державником». У нас був гурток, котрий дедалі розростався. Ми читали нелегальщину, міркували про соціалізм, мріяли, сперечалися. Охопило дике обурення, коли Кропоткін козацькими нагаями розганяв студентів. Батько прийшов додому розгніваний: «Це варварство! У цивілізованій країні!» Раптом Кропоткіна вбивають, прямо на вулиці. Ніхто до пуття не знав, чиїх рук справа. Таємнича соціал-революційна партія. Наш гурток, можливо, й був причетний якимось чином до цих людей, але я не знав нічого певного. Студенти тріумфували. Батька це приголомшило: «Все-таки, погодься, теж варварство — таким шляхом доводити правоту...» Почалися арешти. Буцинський зник з Харкова, передавши мені на зберігання друкарський верстат і купу забороненої літератури.

Верстат був несправний. Я намагався його налагодити. Одного разу забув защепнути двері до кімнати, кузени зайшли випадково і побачили. Вони стали моїми поміч-никами. Батько одержав анонімного листа, де вказувалося, що я «поширюю антиурядові ідеї в народі» і що в нашому будинку склад книжок, газет і прокламацій. Справді, я читав дещо вголос робітникам батькової майстерні та лакею Никифору. Анонімний донос написав, можливо, студент Кржеменський, який був репетитором кузенів. Боже, яке все то було хлоп'яцтво! Кузени, очевидно, через

дурне вихваляння прохопилися словом, репетитор — донедавна сам хлопчисько — почав чіплятися до них, до мене, тільки з допитливості, я не наважився відкрити йому таємницю, і тут же настала помста.

Батько став вимагати, щоб я знищив книжки, газети, все. Він був роздратований, переляканий, до того ж обурений недавнім замахом Соловйова. «Це божевілля: вважати, що винна одна людина! Які нікчемні дурні! І це тоді, як справи мої налагоджуються, з'явилися пацієнти, ми на порозі удачі...»

Він гадав, що негайно почнуться репресії проти всіх, хто хоч якоюсь мірою в чомусь запідозрений. Себе після анонімного листа він вважав саме таким. Я складав книжки в скриньку, щоб відвезти на дачу, верст за сім од Харкова, і в цей час до кімнати зайшов батько, побачив — моя необачність!— друкарський верстат. Він пополотнів. «Це що? Що за мерзотність у нашому домі?!» З люттю схопив молоток, почав бити, трощити. Верстат, над яким я трусився багато безсонних ночей, за дві хвилини був знищений. «На! Одержуй!— хрипів батько, завдаючи нищівних ударів.— Міллю! Спенсеру! Берві, якомусь Флеровському! Чорту в ступі!» Я перелякався, бо, кинувши молотка, він схопився за серце і мало не впав.

Сестри мене сварили і теж просили, щоб я якнайшвидше все вивіз на хутір. Було багато стосів газети «Земля и воля», журнал «Вперед», прокламації, все я запхав у металеве відро, а шрифт — у друге відро, менше. Літо я прожив з сестрами на дачі. Батько залишився в місті, не приїжджав жодного разу. В серпні він знову запанікував і почав вимагати повернення книжок, газет і шрифта з дачі, щоб спалити все своїми руками. Я привіз. Зрозуміло, не все. Шрифт він розплавив у грубці кабінету, папери спалив. Йому здавалося, що на цьому кінець. Але у вересні почалися сходки в Яшки Кузнецова, у Митрофана, іноді в учителя Манича, про що батько не здогадувався. Ми жили самостійним життям. Я твердо був переконаний, що нинішній політичний та економічний лад далеко незадовільний, і обов'язок кожного — прагнути його змінити. Яким чином? Діяти в народі. Я не став далеко ходити і почав діяти серед навколишнього люду: робітників батькової майстерні, сторожа Данила та лакея Никифора. Був у майстерні слюсар Івась, мій ровесник, пітерський, тямущий хлопець: він теж невдовзі став знаменитістю, як і Желябов. На процесі шістнадцяти восени

вісімдесятого року (якраз через місяць після нашого процесу) цей Івась уславився зухвалою фразою: «Я не потребую пом'якшення своєї долі, і якщо суд пом'якшить свій вирок щодо мене, я сприйму це як образу». Такого геройства я не міг чекати від цього простуватого, неосвіченого хлопця, котрий якщо й відзначався чимось, то це зразковою прислужливістю старшим, особливо «генералам», таким, як Желябов і Колодкевич. Через багато років в іркутському засланні я чув розмови з приводу того, що Івась удавався до якихось відвертостей з департаментом і цим виклопотав собі ласку в долі: замість смертної кари довічну каторгу. Чи було то насправді, чи базікання — не знаю. Адже говорили про багатьох. Фантазували, гадали, припускали, а то й брехали, не зморгнувши оком. Робити нічого, ночі довгі, нудота...

Восени, коли з'явилися на наших зборищах Желябов, Гольденберг, Колодкевич, а потім ще якісь поважні терористи — забув імена,— я здогадувався, що ця компанія нагрянула до нас неспроста. Не для того тільки, як пояснив Желябов, щоб розкрити нам, юним провінційним вільнодумцям, суть того, що відбувається в російському революційному русі. Тут ішлося про практику, а не про теорію. І я відчув, що були люди втаємничені: наприклад, Староста, той же Івась, інший робітник, на ім'я Микола. Взагалі Желябов, як я помітив, по-особливому ставився до робітників. Чи був я вражений, що *всієї таємниці* мені не довіряють? А втім, не лише мені: і Яші Кузнецову, і Митрофану Блинову, Кашинцеву, Філіппову, нашому наймолодшому, відчайдушному Гранькові Легкому. Так, звичайно, був уражений і водночас боявся, не хотів цієї довіри. Боявся не за себе, за батька, за всю нашу сім'ю, яка зазнала лиха після смерті матері. Отоді в розмові запитав Желябова: а якщо загибель ворога потягне за собою загибель близької, невинної людини? Він подумав і відповів: «А ви готові пожертвувати собою задля прийдешнього Росії?» Я сказав, що особисто собою — готовий. «Так ось це і є жертва: ваші близькі. Це і є — ви». По правді, його відповідь видалася мені жахливим софізмом. Але потім я подумав, що й спаситель на таке запитання відповів приблизно так само. Просто я був не готовий до непомірної муки. В мені не вистачило б сил і мужності пересилити такий біль. А йому здавалося природним — ось у цьому і була страшнуватість!— віддати в жертву значно більше від себе.

У листопаді він зник з Харкова, тепер уже я знаю куди. Він промайнув мимохідь у двадцятих числах, напередодні моєї зустрічі з Старостою. Я майже впевнений, що думка віддати все причандалля невдалої олександрівської справи мені — належала не Желябову, а Івасеві Окладському. Бо Івась працював у батька, знав про недобудований флігель, був добре знайомий зі мною, і саме тому — знаючи, що я страшенно боюся підвести батька,— він не став пропонувати сам, я б відмовився, а підговорив Старосту. Петро Абрамович Теллалов, Староста, тоді був вождем усього нашого підпілля. Його всі поважали. В мене на той час уже була своя позиція: не заперечувати терору, але й не займатися ним, а займатися своєю справою, пропагувати соціалізм серед робітників. На початку нашої розмови Староста натякнув на те, що спроба замаху, як і московського, була організована десь на півдні, але не вдалася. Сяйнула думка: мабуть, є зв'язок між цим натяком і проханням щось сховати! Я запитав:

— А що саме треба сховати?

— Якісь кинджали, з Полтави надіслали. Земляний бур, батарею, ще якийсь мотлох...

Він говорив недбало і трохи здивовано поглядав на мене. Йому видалось дивним, що я над чимось немовби замислився. А я просто замислився над тим, що станеться з моїм бідолашним батьком, якщо все це раптом викриється...

— У чому справа?— запитав Староста.— Тебе щось непокоїть? Адже зручнішого місця, ніж ваш недобудований флігель, немає у всьому місті.

— Звичайно,— відповів я.

— Отже, завтра опівдні ти мене чекаєш?

— Так,— сказав я.

Вимовити слово «ні» я не міг, хоч усе моє нутро в недоброму передчутті волало: ні, ні, ні! Наступного дня він привіз загорнуті в ганчір'я бур, батарею, спіраль Румкорфа, кинджали, револьвери, дріт. Дещо я сховав у печі недобудованого будинку, дещо в комірчині. Через три дні прийшов з обшуком жандармський капітан. Здається, хлопчак, син шевця, з майстерні Якубовича на першому поверсі нашого будинку, випадково щось знайшов у флігелі і розповів батькові. А можливо, якось інакше. Може, обмовився лакей Никифір або хтось інший. Никифір був загадковий чоловік, дуже відданий батькові, але хворобливий, істерик, до того ж схильний до потаємної

поганої вади. А Івась Окладський, який через рік усе щиросердо розповідав властям Петербурга, хіба не міг побіжно розповісти харківським чинам поліції? Адже в нього там були знайомі. Ще влітку, коли Івась працював у батьковій майстерні, його тягали в поліцію в справі якогось Колі, теж нашого робітника, котрий випадково застрелився, ремонтуючи револьвер. Поліцейські знайомства не завжди закінчуються безневинно. На батька тоді вже звертали увагу: якась кухмістерська, лекції у себе дома, зібрання, молодь. Могли Івася допитати, полоскотати і попросити про дещо на майбутнє. Не грубо, напрямки, а так, злегенька, перстами легкими, як сон. Нам у Сибіру про всі ці куншгюки розповідали. Бог знає, хто дав поліції сигнал! І все покотилося, все рухнуло, життя наше надломилося назавжди. Заарештували батька, мене, сестер, усіх наших по черзі: Яшу, Митрофана, Граньку Легкого, Манича, Данилова. Рік нас мучили. Спочатку трималися бадьоро, потім почали виказувати. І навіть кузенів притягли до слідства, хлоп'ят, залякали до сліз, і вони теж виклали все, що знали. Здається, й Никифір багато допоміг слідству, і сторожиха на дачі, де я ховав шрифт, і робітники, яким я читав книжки... Сімнадцять років! Спочатку Верхоленський округ, потім Киренський, потім знову Верхоленський. Батька виправдали, але не виніс горя, невдовзі помер. Сестра Маша поїхала за мною до Сибіру.

І ось я повернувся, вижив, навіщось зберіг життя. Зараз 1896 рік. Мені здається, все в Росії змінилося: інші будинки, інші капелюхи, інші письменники, інші газети. В рідному місті я жити не зміг. Не впізнаю людей, не розумію, через що вони сперечаються, про що піклуються. Мої колишні товариші, які досягли деяких чинів і становища, видаються мені нікчемними обивателями, з ким абсолютно немає про що розмовляти, а я їм видаюсь, очевидно, здичавілим невдахою. Тому я переїхав до Воронежа. Інколи думаю: а що було б, якби тоді, в Миколаївському сквері, я відповів Старості «ні»?

Кліо-72

У Воронежі Олександр Сицянко приєднався до соціал-революціонерів, у 1897 році був заарештований, його допитував і мучив полковник Васильєв, який поширив

брехливу версію, немов Сицянко виказує товаришів, нерви не витримали, 1898 року Олександр Сицянко повісився в одиночній камері, саме того дня, коли його сестрі Марії після багатьох відмов дозволили з ним побачення, але він про це не знав. Наглядачі підкинули в камеру Сицянка записку, де заарештованим радили остерігатися його. Марію Сицянко невдовзі вислали адміністративним порядком до Сибіру, втекла звідти, знову вислали, померла від випадкової простуди за три місяці до Лютневої революції. Майже всі товариші Олександра Сицянка по процесу вісімдесятого року давали відверті свідчення, особливо відзначалися в цьому Митрофан Блинов, Яків Кузнецов і юний атлет Євграф Легкий, який робив спробу повіситися в тюрмі, не витримавши одиночного ув'язнення. Цей Євграф Легкий за вбивство наглядача відламаною від ліжка ніжкою був страчений в Іркутську 1882 року. В архіві на Пироговці зберігаються дві товсті папки «Справи по обвинуваченню доцента Харківського університету Й. С. Сицянка та інших», де на пожовклих і нікому вже в світі не потрібних аркушах паперу викладена вся історія харківських напівзмовників, напівтерористів, напівпідлітків, напівстійких і напівслабких бійців за кращий світ, що почалася 27 листопада 1879 року, о четвертій годині пополудні, обшуком у недобудованому будинку лікаря Сицянка. В одній з папок, одразу за свідченням Гольденберга, що, по суті, погубили Сицянка, є конверт з написом «Вкладення». В конверті лежать зразки знайдених у будинку Сицянка дроту й спіралі Румкорфа, загорнуті у вату. Дріт міцний, добре ізольований. Потрібний досить сильний удар, щоб розрубати його гостряком заступа. Це шматки того дроту і тієї спіралі Румкорфа, які застосовував під Олександрівськом Желябов. Віз, «шквар!», дріт, комірчина, вата, конверт, папка з товстими зав'язками, Пироговка, серпень, тролейбус до Лужників...

Розділ п'ятий

Після листопадового замаху на царський поїзд під Москвою усьому світові стало відомо, що в Росії розпочався небувалий двобій: з одного боку наймогутніша влада, з другого — якісь невидимки, загадкові «люди з підпілля». Ні арешти, ні страти не допомагали владі. Не зна-

ходили кінців. Було схоже, що заарештовують не тих і страчують не головних. Нагадувало казку про страшний своєю чаклунською силою вівсяний кисіль: чим більше його з'їдять, тим більше його стає. У таборі імператора, по якому завдавалися прицільні, хоч поки ще не дуже влучні удари, зароджувалося сум'яття: то виникав прикрий і майже панічний подив, нерозуміння що робити і куди тікати, то розпалювалася істерична злобливість. Ліберальні бюрократи на чолі з Валуєвим зчепилися не на життя, а на смерть із своїми ворогами, прихильниками твердого самодержавства і лікування залізом та кров'ю. Ті всю провину за всі нещастя покладали на цих, а ці попросту називали тих зрадниками. Все це не могло закінчитися полюбовно.

Член Державної ради Побєдоносцев у листах і усно переконував наступника Олександра Олександровича, що «всі ці соціалісти, кинджальники та інші — не що інше, як собаки, спущені з ланцюга. Вони несвідомо працюють не на себе, а для польського кубла, яке свій план розрахувало спритно і може досягти його за допомогою наших державних людей...». У грудні, наприкінці тривожного року, коли ще не минула дрож після московського вибуху, Побєдоносцев писав наступникові так: «Од усіх тутешніх чиновних та вчених людей душа в мене наболіла, ніби в компанії недоумкуватих і потворних мавп. Чую звідусіль завчене, облудне і прокляте слово: конституція... Всюди в народі зріє така думка: краще вже російська революція і потворна смута, ніж конституція. Першу ще можна побороти невдовзі і встановити порядок на землі, а остання є отрутою для всього організму, що роз'їдає його постійною лжею, якої російська душа не сприймає... Народ переконаний, що уряд складається із зрадників, котрі тримають слабкого царя при владі. Усі сподівання на вас! Валуєв — призвідник конституції...»

Сподівання на те, що подобою конституції, представницьким правлінням, тобто введенням делегатів од земств у Державну раду, можна якось врятувати справу і вирівняти загрозливо нетривке становище держави — неврожаї, голод, селянські заворушення в багатьох губерніях, страйки на фабриках, невдоволення студентів, невдоволення літераторів утисками цензури,— ці сподівання плекав не тільки Валуєв, а й військовий міністр Мілютін, і великий князь Костянтин Миколайович. Складалися проекти, писалися записки, робились цареві подання, але він відповідав одним: він вагався. За винятком тих хви-

лин, коли його охоплював гнів, цар перебував у стані вагання. Такий був цей дивний сентиментальний характер, нездатний до руйнівних рішень, до творення історії, а цілком підпорядкований обставинам. Довго вагався перед селянською реформою і наважився лише тому, що обставини, події, час спонукали його до цього рішення; довго вагався перед воротами Цареграда, не знав вступати йому в місто чи ні, перекладав відповідальність на головнокомандуючого, і так і не вступив, за що Росія поплатилася берлінським приниженням; і давно вже, впродовж майже двох десятків років, вагався і тремтів перед сфінксовою загадкою: зважитися чи ні на несміливі конституційні проекти? Як військовій людині, йому здавалося, що тут буде деяке пониження в чині: він зараз немовби повний генерал, а стане генерал-лейтенантом. Та й багато розумних людей, таких, як князь Урусов, міністр Маков, радили зачекати. Навіщо поспішати? У західних країнах, у Франції, наприклад, запровадили конституцію, а безпорядки та анархія лише посилилися, набрали страхітливих форм. Хоч, з другого боку, тільки заходами придушення... Одне слово, цар вагався і мав намір вагатися ще довго. Природою вагань царя була його непозбутна підозріливість. Він не вірив нікому. Підозрював старшого сина Миколу, а після його смерті почав підозрювати Олександра. Про генерала Потапова, колишнього шефа жандармів, сказав якось: «Я, здається, не зробив йому нічого доброго. За що ж він проти мене?» Часом ця постійно тліюча підозріливість спалахувала з дикою, непогамовною силою, і одного разу в таку хвилину він харкнув у лице своєму давньому другові князю Вяземському, який їхав у кареті і роздратував царя покірною мовчанкою. Проте, коли князь став мовчки витирати зі щік сліди незрозумілого монаршого гніву, Олександр раптом кинувся до нього, почав обнімати й просити пробачення. Спочатку було гнівно, підозріливо й нестерпно, потім стало соромно й нестерпно, і все це протягом хвилини. Іноді траплялося навпаки. Спочатку він обнімав і просив пробачення, а потім плював в обличчя. Приблизно те саме сталося з реформами: спочатку були святкові поцілунки, а потому, дуже швидко, спалахнули ворожнеча і зневіра. В пам'яті Росії цар залишиться з двома подобами і з двома іменами: Олександр Визволитель і Олександр Вішатель.

Повернувшись до столиці після московського потрясіння, цар виявив не паніку, а роздратованість. Незадово-

лений тим, що Мирському замінили смертну кару на довічну каторгу, він зігнав своє роздратування на Гурку, петербурзькому генерал-губернаторові, зауваживши, що той діяв «під впливом баб і літераторів». Ні про які конституційні проекти не могло бути мови. Проте минуло кілька днів, цар заспокоївся, правильніше, повернувся до свого звичного стану вагань і невдовзі знову звернувся до брата Костянтина і до Валуєва з приводу їхніх проектів.

Та біда була в тому, що ці славні борці за російський прогрес самі вагалися не менше, ніж усемогутній! Один з найревніших реформаторів Мілютін признався в розмові з іншим реформатором, Абазою: ні, делегати від земств не врятують справи, коли вся Росія в стані облоги. А головний ліберал Валуєв тим часом записував, для самого себе, потаємне: «Відчувається, що земля хитається, будові загрожує падіння». У потрібний момент, на одному з перших надтаємних засідань особливої наради, коли обговорювався проект князя Костянтина Миколайовича, Валуєв несподівано заявив: «Я хотів би знати, яку можна мати користь з того, що скаже по законодавчому проекту представник якого-небудь Царевококшайська чи Козьмодем'янська?» Усі були приголомшені цим дивним стрибком, цією раптовою переміною фронту, яку приписали особистій неприязні Валуєва до брата царя, не розуміючи того, що й тут виявилося підсвідоме й непереборне, майже містичної сили вагання. Усі вагалися, всі відчували тремтіння колін, і навіть стовп охоронної партії, надія Побєдоносцева, наступник трону Олександр Олександрович, на жаль, не був взірцем міцності.

Хоч довкола Олександра Олександровича і групувалися люди так званої «партії Анічкового палацу», прихильники жорстокої лінії і вороги будь-якого потурання, але вони не стільки знаходили опору в наступникові, скільки намагалися запалити своєю бадьорістю, своїми ідеями... Наступник перейняв од батька несамостійність характеру, бо чим більше людина вагається, тим сильніше на неї можна впливати. Крім того, стосунки з батьком були складні й дедалі більше ускладнювалися в міру того, як брала владу (поки що над царем) княгиня Юр'ївська.

Проте всі складності, неприязні й розбіжності в думках меркли цього року перед спільною грозою, перед страшними для всіх сполохами блискавиць: жахливими політичними вбивствами. Життя непоправно змінювалося. Страх ставав такою самою звичністю для Петербурга, як

вологий клімат. Треба було звикати. У квітні, після пострілу Соловйова, наступник записав у щоденнику своїм неохайним почерком поганенького гімназиста: «Сьогодні мені вперше довелося виїхати на колясці з конвоєм! Не можу висловити, до чого це було сумно, тяжко, образливо! У нашому завжди мирному й тихому Петербурзі їздити з козаками, як у воєнний час, просто жахливо, а робити нічого. Час справді мерзенний, і якщо не взятися тепер серйозно й суворо, то важко потім буде виправити роками. Тато, слава богу, наважився теж їздити з конвоєм і виїжджає, як і я, з урядником на козлах та двома верховими козаками з боків».

Звикали до страху, звикали до конвойних козаків, а потім до самих замахів. У листопаді наступник записав дуже коротко і навіть якось меланхолійно: «22 листопада. Повернувся тато з Лівадії, пробув два дні в Москві, де знову був замах на його життя і висаджено було колію під поїздом з., але, на щастя, не його поїзд, а той, що йшов позаду, другий поїзд. Просто жах, що за милі часи!»

Неможливість поступитися, «піти назустріч сподіванням російського суспільства» полягала для царя ще й у тому, що виходило, нібито він злякався, піддавсь на погрози підпільних людців. Для звичайної царської гордості це було надто вже insupportablement[1]. Та й просто, як для будь-якого чоловіка, образливо. Інший момент: якби хоч було знайдено отаманів таємного Комітету, знешкоджено головних злочинців! Щоб була впевненість, що вся ця гидота піде на спад, і — тоді з легким серцем погодитися на деякі поступки. Як із селянською реформою: щоб була хоч якась видимість, благодіяння згори, а не дії під тиском негідних сил. Та, як на зло, *легкого серця* цареві бракувало. Отамани залишалися неприступні, головні супостати невловимі. Досі не знайдено вбивці Мезенцева, не спіймано того, хто стріляв у Кропоткіна, не виявлено таємної друкарні, що зухвало поширювала листки та газети — за точними відомостями це пекельне кубло влаштувалося в столиці, але поліцейські телепні б'ються місяцями даремно! Чи не запросити вмілих людей з Англії? Жодного не вдалося піймати на місці московського вибуху. В чому не можна відмовити злочинцям, то це в дивовижній спритності і якійсь абсолютно звірячій, лисячій хитрості. Випадкові люди, що потрапляли в поліцейські пастки, не ряту-

[1] Нестерпно *(фр.)*.

вали справи. Усе це була дрібнота, плотва. А щуки демонські, чорт би їх побрав, підсміювалися нишком у своєму потаємному лігві.

І раптом посередині грудня — чудова новина. Повідомлення з Одеси: до рук властей потрапив убивця Кропоткіна, якийсь Гольденберг, син купця. Поки що він признався агентові, зумисне підсадженому в камеру. Є багато подробиць і про московський вибух. Розслідування ведеться з надзвичайною обережністю і дедалі з більшим успіхом. Ухопилися за кінець клубка. 18 грудня одеський прокурор Добржинський, якого дуже хвалив Тотлебен і, як видно, справді не рівня петербурзьким пустомолотам, примчав до Москви з купою дорогоцінних відомостей, добутих від Гольденберга. Цар холоднокровно радів: нарешті! Почалося, слава тобі господи! Настрій під різдво помітно поліпшився, і здавалося, ще б яка-небудь невелика удача — і можна знову вести мову про поступки та сподівання.

Тим часом Грицько, ще наприкінці листопада перевезений з Єлисаветграда до Одеси, у в'язницю, вів одчайдушну боротьбу з царськими катами і сатрапами. На Грицька горлав і тупав ногами сам одеський владар Тотлебен, погрожував йому револьвером і обіцяв усе гольденбергівське поріддя згноїти в Сибіру начальник губернаторської канцелярії Панютін, дуже злобний чоловік, ненависник, злість з нього так і порскала, опрацьовували Грицька й інші пани, жандармський полковник Першин з помічниками, погрожували, страхали, орудували кулаками, смикали за волосся, не давали спати, вимучили до смерті, але Грицько не здавався. Примусити Грицька заговорити? Еге, мало каші з'їли, панове! Не народився ще такий, хто примусив би Грицька заговорити через силу. Нічого не дізналися, крім того, що підтвердив бідолашний батько по фотографічному знімку: так, син, Григорій Давидов Гольденберг, народився в Бердичеві в 1855 році. А ніяких справ батько й знати не міг. Змучений, але гордий з того, що тюремники безсилі зламати справжнього революціонера, повертався Грицько в камеру, падав на ліжко, а то й, коли бракувало сил, прямо на підлогу, і тут єдиною радістю були слова співчуття та захоплення друга, Федька Курицина: «Гришо, як ти? Живий? Не піддався сволоті? Я для тебе чай тримаю, ось, пий! Ах, тварюки, мерзотники, гидота...»

Федько лаявся пошепки, боявся, що наглядачі почують. Усього боявся, заляканий, вимучений трьома роками ув'язнення: з сімдесят сьомого року він тут, у справі замаху на Гориновича. Грицько про нього і раніше чув від одеських товаришів. Був Федько весельчак, любитель музики, співу, навчався в Харківському ветеринарному інституті, а тепер надломлений, очі запали, голос тремтливий. Ночами не спав, Грицькові скаржився: «Знесилили мене, божеволію... Не витримаю більше... Хоч поговори зі мною!» Грицько жалів, розмовляв. Наглядачі, підкравшись нишком, чули розмови, гупали кулаками, погрожували карцером, одиночкою — вночі розмовляти не можна,— тоді Грицько й Федько перешіптувалися ледь чутно.

Часом Федько плакав, а інколи з нічого веселився, як божевільний, починав співати — вдень, якщо раптом сонце, камера освітлювалася,— з різних опер, навіть жіночу арію з «Опричників»: «Соловейко у діброві та щебече...» Грицько дуже його жалів. Такий прекрасний голос — і от загинув, та й людина загинула. Суд над Федьком і його товаришами Костюріним, Дробязгіним, Віткою Малинкою, Майданським мав відбутися невдовзі, з дня на день. Роздали вже обвинувальний акт. Федько охляв і ослаб неймовірно, лікар приписав йому лікарняну порцію та лікування бромом.

Уся Федькова втіха була — розмови з Грицьком. Адже на три роки відірваний од життя, від боротьби! Нічого не знав, жахався, захоплювався: і про замах на царя нічого докладно не знав, і про вбивство Кропоткіна, і про нову партію терористів, що створилися і почала діяти.

— Боже мій, а я тут усі ці роки! Руки зв'язані!— шепотів розпачливо Федько.— Адже ви чудові діла робите...

А коли він дізнався, що Грицько сам, власноручно вбив мерзотника і ката харківських студентів Кропоткіна, його подиву, радості й поваги до Грицька не було меж. Він лише повторював, наскільки щасливий, що опинився в одній камері з такою героїчною людиною, наскільки це для нього важливо, і потрібно, і допомагає жити, і як додає сил. Розповів Грицько і про московський підкоп, і про олександрівську міну, адже там і тут Грицькова участь була не з останніх, а навіть, можна сказати, капітальна, тож у всій Росії навряд чи знайдеться зараз людина, яка була б причетна до революційної кухні більше, ніж Грицько Гольденберг. Усі найгарячіші пироги пеклися

за його участю. Ох-хо-хо, якби одеські дурні хоч на мить уявили, яку вони птаху піймали в сільце! Очманіли б од радості. Тільки дулю оближуть. Ніякі тортури не примусять Грицька заговорити...

На початку грудня був суд над одеськими «бунтівниками», і чудові люди Дробязгін, Малинка та Майданський дістали шибеницю, Костюріну замінили смертну кару на каторгу. Федькові з урахуванням трьох років тюрми призначили адміністративну висилку. Сьомого грудня трьох повісили. Шепнув наглядач. Федько страждав неймовірно: два дні лежав на ліжку нерухомо, обличчям до подушки, не хотів ні їсти, ні пити. Грицько за нього перелякався. І знову єдиними ліками для Федька та останньою радістю були розмови вночі.

Минали дні, тюремники від Грицька відчепилися, стомились, зневірилися, тягали на допити дедалі рідше, і вдень він мовчав, а ночами розмовляв. Федько готувався виходити з тюрми, на заслання. Адміністрація ще не визначила місця заслання. Грицько переказував Федькові останні доручення, бо Федька передусім мали відправити до Харкова, а вже звідти — до Сибіру. Де-де, а в Харкові в Грицька було повно друзів, будинків, квартир, де могли допомогти. І от він доручав Федькові, давав од душі, щедро все, що знав, найкращих і найвідданіших, на яких можна покластися, як на нього, Грицька: «По-перше, знайти пані Заславську, на Подільській вулиці, сказати: від Давида... По-друге, Старосту, йому сказати, що з ним, з Грицьком, востаннє гуляли... Вітання Митрофанові Блинову, Володьці Жебуньову, Яшкові Кузнецову, котрому треба переказати, щоб він од нього, Гольденберга, відрікався і щодо тієї сходки, літньої, людної, ніде не згадував... Сонечці Перовській, якщо вона повернулася з Москви до Харкова, переказати палке вітання й поцілунок...»

На початку січня Федько поїхав. Прощалися гірко, Федько ледь стримувався, щоб не розридатися. Було одне прохання, від усіх в'язнів: заспівати на прощання. І Федько заспівав тонким, високим голосом, діймаючи смутком, бо три роки в цих стінах не жарти, життя зламалося, нове почалося, а товариші залишаються:

Соловейко у діброві та щебече,
А дівчина в теремочку гірко плаче...

Грицько слухав, стискаючи пальці. Федько нахилився до нього з мокрим обличчям: «Гришо, благаю: тримайсь,

не здавайся!»—«Так, так, так, так,— кивав Грицько.— Скажи друзям: так!» Через два дні, 15 січня, Григорія викликали на перший офіційний допит. Допитував полковник Першин і одеський прокурор Добржинський. Усе було інакше. Ніхто не тупотів ногами, не розмахував револьвером, не обзивав, не хапав за волосся, що відросло за два місяці. Добржинський, білявий полячок, поводився надзвичайно люб'язно і навіть немовби доброзичливо, нічого особливого не розпитував, а *розповідав сам.* За його словами виходило, ніби слідству відомо абсолютно все. Грицькові товариші, схоплені нещодавно в різних місцях, зізнаються і навіть дають відверті свідчення. Дехто щиросердно розкаюється, дехто пише довгі й змістовні пояснення, називаючи імена, дати, квартири. Поспішають очистити сумління, змагаються в щирості, бо всі вони молоді і ще сподіваються чесним зізнанням полегшити свою долю, розпочати життя спочатку. Грицько приголомшено слухав. Які ж товариші? Хто саме? Ну, це не настільки важливо зараз знати, суть не в особах, а в тому, що йде величезний всеросійський процес розпаду революційної партії.

І Добржинський знову розповідав сам: про Липецький з'їзд, називав імена, клички, про зібрання в петербурзьких трактирах перед замахом Соловйова, про суперечки з приводу орсинієвської бомби та револьвера, потім про московський підкоп, про плани підкопу на Малій Садовій. Ця остання звістка особливо засмутила Грицька, бо свідчила, що в руки фараонів потрапив хтось з близьких до Комітету людей. Про підкоп на Малій Садовій, по якій цар щонеділі їздить на розводи в Інженерний замок, Грицько чув побіжно в Москві, чи то від Двірника, чи ще від когось, але ця ідея була надзвичайно секретна, висловлена до слова серед вірних людей. Невже, коли Грицько нашіптував Федькові, міг почути наглядач? Міг почути щось одне, уривком, але ж не всю купу відомостей. Отже, справді, якісь люди попалися і виказують. Проте, коли Добржинський, нагострivши перо, приготувався записувати: «Від вас, пане Гольденберг, ми чекаємо незначних пояснень»,— Григорій хитнув головою: «Ні!»

Тепер було значно важче, щось надірвалося, якісь підпорки впали, і навіть здавалося, що немає сенсу упиратися й мовчати, проте Грицько ще довго, тижнів зо два, підтримуваний незрозумілим передчуттям, продовжував

усе заперечувати. Добржинський сміявся йому в обличчя. Про Харків вони знали такі подробиці, яких не могли знати петербурзькі ватажки: про Старосту, про Блинова і Кузнецова (ці двоє, за словами Добржинського, вже заарештовані й цілком зізналися), про аптекаря Данилова, який теж заарештований.

Грицько вирішив, що виказує Митрофан Блинов. Цей хлопець завжди не подобався. Дворянський недоросток, слабкогруда тварюка, їздив до Криму лікувати недокрів'я. Коли думав про Блинова, шаленів: він, він виказує, собака! Весь харківський розгром — його рук справа. А решта? А Москва? Петербург? Раптом майнула думка, дуже страшна. Хто ж міг знати так багато, майже стільки ж, скільки знає він, Грицько? Та ніхто інший: тільки він сам. Він сам і є. Він і *виказує*. Через Федька. Ось вона, страшна, блискавична думка. Згадав: понад місяць тому, вночі, по коридору мимо камери вели Вітьку Малинку, Дробязгіна і Майданського, засуджених до смертної кари. Вітька встиг вигукнути: «Товариші, завтра нас стратять! Помстіться!» Вигук так подіяв, розкраяв душу, що тієї ж ночі Грицько вирішив убити Панютіна. Цей підлотник, помічник Тотлебена, вважався головним одеським катом. Убити його збиралися на волі, справа вирішена, але навіщо, міркував Грицько, гинути силі? Він уже все одно загинув. Обдумав, як краще зробити: під час допиту чи під іншим приводом заманити до камери. Грицько дуже цікавив Панютіна, і той би прийшов, якби придумати, як зазвати. А чим убити? Цілу ніч радився про це з Федьком. Той злякався, відмовляв. Наступного дня з'явилося троє жандармів і надягли наручники — на Грицька і на Федька. Чому? З якого побиту? Грицько тоді дуже здивувався і був обурений. І кілька днів водили на допит у наручниках, а потім наручники зняли, допити закінчилися. Так що ж усе це означає, боже ти мій? Грицько ще нічого остаточно не вирішив, поки що лише думка, лише здогад, і раптом усміхнений пан Добржинський приголомшив новою жахливою звісткою: в Петербурзі захоплено відому підпільну друкарню, ту, що друкувала прокламації та газету «Народная воля». Заарештовано її редакцію, була ціла битва, один із злочинців застрелився.

І показав фотографії: на одній упізнав Буха, на іншій єврея-складача, який приїхав нещодавно з Берліна, ще на іншій знайому жінку, бачив її в Петербурзі, імені не знав. І на одній з фотографій був Олександр Квятковський.

Ще фотографія: на підлозі чоловік, задерте обличчя, підняті вусики, рот ямою. Самогубець.

— Ви бачите: скільки жертв! Скільки молодих життів!— вів Добржинський.— Коли ж скінчиться проливання крові?

Грицько дивився на добре, суворе обличчя «Олександра Першого» і згадав, як рік тому: трактири, тютюновий дим, розмови майже пошепки, відчайдушні, безумно-веселі, коли здавалося, все вирішиться через кілька днів. Похмуро-рішучий Соловйов, заїкуватий Двірник, мовчун Кобилянський і їх двоє: Квятковський та Грицько. Ага, ще шостий був — Зунд! Розумака, хитрюга... Ось уже й Квятковського схопили. Нікого немає. Хто ж залишився? Соловйова стратили, Кобилянського заарештували в серпні, Зунда — в жовтні, у Публічній, у листопаді Грицька. Лише Двірник, дай боже, на волі. І нічого не зроблено, нічого не вирішено.

— Гинуть кращі, цвіт нації, надія Росії... Адже ці люди бажають Росії добра...— Хто це каже? Чужим голосом — Грицькові думки? Дивно, сумно шепоче й печально похитує головою білявий пан у віцмундирі.— Хочуть добра, а творять зло... Нещасне нерозуміння.... Не розуміють один одного, у цьому все зло...— І далі так само тихо, співчутливо: — Пане Гольденберг, ви ж добре усвідомлюєте, що справа зовсім не в тому, щоб ви підтвердили: так, я вбив Кропоткіна. Це нам і без того відомо. А справа у більш суттєвішому й значнішому.— Знову перейшов на шепіт і очима впритул, очі до очей, то в одне око, то в друге:— Росію рятувати треба. Драма відбувається грандіозна. На очах у цілого світу. А нікому до того немає діла. Адже так, згодні?

— А коли ж світові до Росії було діло?— запитав Грицько.

— Певна річ, певна річ, ви розумна людина, пане Гольденберг, і розумієте мою ідею. Крім нас, росіян, врятувати нас нікому. Має бути досягнуто одне: розуміння! Влада повинна зрозуміти молодь, а молодь — владу. Зупинити цю вакханалію страт, смертей, злоби, взаємної недовіри Ви гадаєте, нагорі все гладко, одностайно? Ви гадаєте, там немає людей, для яких гидкі...— зашепотів ледь чутно,— панютінські та чортківські розправи? Я знаю осіб, дуже високопоставлених, які шаленіють, коли чують про нові арешти, про воєнні суди. О, яка нещасна країна! Якісь болгари, румуни мають конституцію, фінни вже сімдесят років користуються благами представницького управління, мають свій сейм, дарований ще імператором Олександром Павловичем. І лише ми, корінні росіяни...

— Але чому ж ці особи, високопоставлені...

— У цьому і є парадокс моменту. «Чому ж?» Та тому, що згубне роз'єднання! Розумні люди нагорі й тверезі люди внизу роз'єднані. Я й кажу, що зараз головне завдання: розуміння. Вибити револьвери з рук фанатиків і вирвати мотузки з рук урядових катів, панів Фролових у генеральських еполетах. Такі чесні й розумні люди, як ви, пане Гольденберг, які усвідомили свої помилки...

— Я вам цього не казав!— вигукнув Грицько.

— Ваші помилки полягали в тому, що ви так само, як і я, прагнули зупинити кровопролиття, але застосовували при цьому засоби, що породили ще більшу кров. Зараз зволікати не можна! Росія гине, стікає кров'ю, кращою, молодою кров'ю, сили вичерпуються, сподівання згасають. Якщо не вжити якихось рішучих заходів... Майте на увазі, пане Гольденберг, у нас з вами розмова приватна. Про неї знають лише кілька осіб, імена яких називати завчасно... Якщо ви почнете переповідати нашу розмову деяким іншим особам, ви завдасте великої шкоди. Та я все заперечуватиму, ви нічого не вигадаєте. Тож я раджу не базікати. Але раджу добре подумати, все обміркувати, зважити, поглянути з історичної висоти, бо, може, саме ви — так, так, ви, пане Гольденберг,— зумієте надати Росії неоціненну послугу. Ви врятуєте ціле покоління, і я підкреслив би, найблагородніше покоління російських людей.

— Цікаво, яким же чином?

— Було сказано раніше: необхідність розуміння. Необхідність спокійної і цілковитої ясності. Для того, щоб виникла довіра й можливість діяти спільно. У цьому ніхто, як ви,— не будемо скромничати, пане Гольденберг,— допомогти Росії не зможе.

Потім були ночі марень: Грицькові ввижалися приголомшливі картини. Він з'являвся, як месія, як Ісус, який зійшов з небес, він звертається до уряду та до революціонерів, якесь гігантське судилище, там судять усіх: царів, міністрів, жандармів, терористів, прибічників мирної пропаганди, рабина Мішуріса, вчителя латині з Києво-Подільської класичної гімназії, який так боляче смикав Грицька за вухо, примовляючи «pro memoria»[1], конвойних солдатів у архангельському засланні, які одного разу жорстоко побили Грицька, і завершується все величним хоровим співом, усі співають із сльозами на очах. Грицько проки-

[1] На пам'ять *(латин.)*.

дався, серце калатало, він сідав на ліжку, пройнятий якоюсь щемливою, томливою енергією. У моменти пробудження з особливою виразністю розумів: так, так, його жереб, його доля, він може врятувати тисячі людей, зупинити кривавий розгул, принести благо всім, усім. Але ніхто не повинен здогадуватися про розмови з Добржинським. Боявся, що наглядачі помітять його хвилювання. Знову лягав, накривався, сон не приходив, у вухах шум, хотілося рухатись, бігати, випити горілки, все одно якої, хоч би англійської шлункової, виголосити промову...

Через три дні Грицько признався, що вбив Кропоткіна.

Грудень для Андрія був надзвичайно напружений. Петербурзьке підпільне життя не йшло ні в яке порівняння ні з одеським, ні з харківським чи київським. Безліч людей, квартир, величезні плани, незчисленне переплетіння зв'язків, заходів, можливостей. У серпні Андрій не встиг сьорбнути петербурзького життя-буття, бо тоді все ще тільки розгорталося, ще йшла сварка і поділ, народовольці та чорнопередільці поспішно роз'єднувалися, а тепер одні вже діяли щосили, а інші, з чуток, збирали чемодани для втечі в Європу. З ранку до вечора Андрій гасав по місту, скутому зимою, то слизькому, то вогкому, то залитому морозяним туманом: зустрічі з людьми в трактирах, бібліотеках, на вулицях, робітничі околиці, Кронштадт, майстерня Кибальчича, де виготовлявся динаміт, друкарня, редакція, зустрічі в зумовленому місці з чоловіком, який під виглядом столяра проник у Зимовий палац і готує там велику справу. Це був простий робітник, надзвичайної відваги, розуму і притягальної сили: Степан Халтурін. Рік тому Халтурін разом з Обнорським організували «Північний союз російських робітників», понад дві сотні чоловік ввійшло до союзу, авторитет зростав, випускалися прокламації, влаштовувалися страйки, величезний страйк прогримів на Новій паперопрядильні. Але наприкінці літа випала можливість потрапити в палац під виглядом столяра. Халтурін порадився з Ганею Якимовою. Він не належав до народовольців, тримався незалежно — дещо ревно оберігав *робітничу осібність* і самостійність, і весь «Північний союз...» був пройнятий цим настроєм, приймали лише робітників,— але тут відкривалася блискуча терористична перспектива, тож він вирішив порадитися із знавцями.

З людей, причетних до народовольського Комітету, був добре знайомий із землячкою, вятською, Ганею Якимовою. Вона з кимось його звела. Сказали: «Що ж, давай, давай. Заодно й царя прикінчиш...» Так усе й починалося, не дуже серйозно. У вересні Халтурін з паспортом Батишкова влаштувався на столярну службу, в Зимовий, оселився в підвалі. Зв'язок з ним підтримував Квятковський. Справа була цілком таємна, такого ж ступеня таємності, як і служба Клєточникова в III відділі. Але якщо Клєточников з перших же днів безперервно, ось уже майже рік, постачав Комітет надзвичайними за цінністю відомостями, то робота Халтуріна не давала ніяких наслідків, щасливе закінчення її здавалося фантастикою. Андрій пам'ятав, як Баска одного разу натякала в Олександрівську, що є якась людина, котра має намір проникнути в палац як робітник, людина сміліва, рішуча, та чомусь не вірилося в успіх: палац видавався місцем, де аж кишать жандарми. Крім того, тоді, восени, мало думали — якщо не сказати зовсім не думали — про цей захід, усі зусилля були спрямовані на Олександрівськ та на Москву. Якби там вдалося, справа в палаці сама собою відпала б. Але там не вдалося, Квятковського заарештували, і, напевно, халтурінська справа, яка готувалася в якнайглибшій таємниці — не відома майже нікому,— стала раптом головною надією партії.

Андрієві було цікаво познайомитися з Халтуріним. Багато встиг наслухатися про нього від Двірника, від Баски, від Андрія Преснякова: казали, що дуже начитаний, наполегливий самоук, добре знає соціалістських письменників, французьку революцію, і сперечатися з ним про це важкувати. Як багато хто з робітників, зовсім байдужий до селянина, до общини, не розуміє селянської суті російської революції і всієї майбутньої російської державності. Схиляється до Заходу, до німецьких соціалістів: там ідеал. Але, здається, розгром союзу цього року, арешти майже всіх товаришів дуже цей ідеал підірвали. Немовби зрозумів, що страйками та гуртками на німецький лад цього громаддя не повалиш. От історія! І селянські народолюбці і пролетаріятчики, зневірившись у своїх шляхах, прийшли з різних боків до одного: до терору.

Познайомив їх Двірник, на квартирі. Халтурін був високий на зріст, з невеликою бородою, з вусами, похмурий погляд, стримана, з вятським оканням мова: видавався старшим своїх двадцяти трьох. На вигляд він був звичайний

петербурзький майстровий, можливо, навіть майстер благополучний, який добре заробляє. На ньому були високі чоботи, довге чорне пальто, незграбна хутряна шапка, теж чорна, яку він, коли зайшов у квартиру, зняв і навіщось надягнув на лівий кулак і, розмовляючи, весь час покручував її на кулаці. Взагалі в поводженні його була якась спокійна розв'язність.

Одразу почав розпитувати про арешт Квятковського. Видно було, що дуже, прикро вражений, саме не схвильований, не наляканий — прикро вражений. Тим часом міг би й налякатися: в Олександра Першого на руках залишався план Зимового палацу, аркушик з малюнком, що його зробив Степан і дав Квятковському незадовго до арешту. На малюнку їдальня, яку намічалося висадити в повітря, була позначена хрестом. Надіялися, що Олександр устиг знищити малюнок, але — хто знає? Поки що напевно нічого не відомо. Степан продовжував спокійно жити в підвалі палацу, спати на подушці з динамітом, а поліція, можливо, вже нишпорила поряд і в будь-який момент готувалася схопити.

Андрій не зміг приховати усмішки: з таким задоволенням дивився на гідну подиву людину.

— Ось — Борисе,— сказав Двірник.— Будеш тепер з ним. Місце зустрічей призначте нове.

Халтурін кивнув, подивився на Андрія суворо-пильно, примруживши очі.

— Ви, здається, із студентів?

— Був студентом. Та й ви колись навчалися? Мені Баска розповідала.

— Навчався...— Халтурін усміхнувся, додав знехотя:— У Вятському технічному. Це все марнота. Не потрібне нікому. Головне моє навчання не там було.

— Зрозуміло,— сказав Андрій.— Воно у всіх так.

Двірник швидко попрощався, побіг. Як завжди, вісім надцять або двадцять п'ять справ на день. Андрій і Степан залишилися в кімнаті вдвох, сутінкового полудня, пили чай, розмовляли стиха — про надзвичайно таємне. Степан розповів, що переніс у палац уже близько двох з половиною пудів динаміту, але цього замало. Товщина там величезна, треба не менше восьми пудів, щоб уже напевно. Сторожа тепер його признає, пропускає без огляду. Взагалі, нехлюйство та безладдя в палаці страшні. Це, певна річ, нам на руку, але все-таки дивуєшся зачужа: до чого безтямний народ поставлено керувати! Серед палацової челяді — крадіжки, пиятика, безтолковість, жандарми та

управляючі, призначені стежити за робітниками, тільки те й роблять, що крадуть по дрібницях та дівок лапають. З жандармом, який наглядає за роботою столярів і живе там же, Степан завів гарне знайомство і навіть запевнив дурня, що хоче посватати його дочку. Андрій слухав захоплено. Справа уявлялася дедалі реальнішою. Але крім папірця з планом, що міг потрапити до рук поліції, непокоїло інше: чи не обмовиться випадково хтось з робітників, членів союзу, хто чув про пропозицію піти на роботу в палац? Адже запропоновано було спочатку не Степанові, а комусь іншому. Обговорювалося серед робітників. Чи надійні люди?

— Робоча людина надійніша від будь-кого,— сказав Степан.— Якби хтось обмовився, я не дотягнув би до грудня. Та ні, про це не думайте!

— Отже, все-таки хтось знає?

— Ніхто не знає нічого!— майже грубо відмахнувся Степан.— Ти запам'ятай, любий друже: серед робітників зрадників завжди менше, ніж серед інтелігенції. Там кісточки крихкі, легко ламаються, а в нас кістка міцна, гнеться, та не хрускає.

Ці розмови були знайомі, чув уже таке від одеських хлопців, од Василя Меркулова, від Макара Тетерки та й од Івася, і в самого причаїлася біля серця настороженість до інтелігенції, до дворянських синків, але в словах Степана відчув і інше: недовіра до всього люду, які не робітники. Адже Росія поки що країна сирова, селянська. Тоді що ж: недовіра до Росії?

— А Шарашкін, Никонов, яких убили за зраду,— не робітники?— запитав Андрій.

— Ну, мало кого назвеш! А може, і не робітники, хто їх знає...— гнівно озвався Степан.

Добре знав, що робітники: Шарашкін, убитий Пресняковим, був майстром на Варшавській залізниці, Никонов, убитий Івичевичем у Ростові, теж був справжній робітник і справжній провокатор. З приводу вбивства Никонова теж спеціальну листівку випустили, з печаткою Виконавчого комітету. Андрієві пригадалася й інша історія, яку розповіла в Олександрівську Баска: про халтурінського приятеля й земляка Швецова, що жив зі Степаном разом і працював у якійсь столярній майстерні. Баска часто бувала в гостях у Халтуріна, носила газети, прокламації, а в серпні передала замовлення від щойно організованої партії «Народна воля»— зробити ящик для шрифта. Степан

з якоїсь причини не зміг сам зробити, чи то ніколи було, чи ще щось, тому доручив замовлення Швецову, а той надумав облагодити справу з III відділом, заробити. Став вимагати аванс, мало не три чи чотири тисячі карбованців, а сам як аванс виказав одну нелегальну, що жила з ним на квартирі, її одразу заарештували і вислали. Про швецовську комерцію дізналися наступного дня, від Клєточникова, бо оборудка здійснювалася в Кирилова, де був сам Клєточников. Баска розповіла, як думали й гадали: що робити? Як їй поводитися із Швецовим? Показати, що знає про все, не можна, бо негайно викрила б Клєточникова. Поліція дуже розраховувала на ящик: куди повезуть? Під будь-яким приводом від ящика слід було відмовитися, але так, щоб не викликати підозри. Ця падлюка збила ящик дуже швидко: Халтурін ні про що не здогадувався. Баска відчувала, що за нею постійно стежать. На щастя, ящик було зроблено з білих нефарбованих дощок — за версту видно!— від нього благополучно відмовилася. Була довга історія — Андрій її вже трохи забув — про те, як Швецов настирливо чіплявся до Баски, запрошував її на острови, в чайну, вона відмовлялася, нарешті домовилися про зустріч в Олександрівському сквері, де був шпигунський пункт, вона прийшла під вуаллю, де вже чекали шестеро переодягнутих шпиків на чолі з Кириловим, туди ж прийшли Двірник і Кибальчич, щоб подивитися на Швецова. Врешті Баска обдурила всіх, заплутала шпиків, не тільки шпиків, навіть Двірника і Кибальчича!— і зникла. Баска дуже пишалася тим, що Двірник через кілька днів сказав їй: «Добродійко, ви геніально обрубали кінці. Моя школа. Цікаво, де ви поділися після тієї тютюнової лавки, коли вийти з Олександрівського скверу праворуч?» Баска багато днів не з'являлася на вулицях, і Швецов утратив надію зустріти її. Щоб за це не мати стягнення від III відділу він утік на батьківщину, у Вятську губернію. Але там його, звичайно, знайшли, відібрали гроші, а самого кудись поділи. Він був справжній зрадник, за тридцять срібняків, але з якимось дрібним, місцевопатріотичним ганджем — наприклад, як переказував Клєточников, він обіцяв видати геть усю революційну організацію, за винятком двох земляків: Халтуріна та Якимової.

Якимова розповідала про це з гидливістю. Чи знав Степан? Андрій запитав:

— А твій колишній дружок Швецов — не робітник?

— Ні!— швидко відповів Халтурін.— Ця гнида і не стала робітником, хоч і терся тут... Мов куркуляка справжній — за червінці ладен і батька, й матір...

— Тебе ж жалів.

— Мене? Не знаю. Казали, що жалів. Тільки я не пожалію. Рука не схибить...

І на закінчення розмови, яка переходила до неприємного, до того, що робітники, мовляв, не завжди бувають такі прекрасні, як хотілося б, Халтурін задерикувато мовив:

— А хіба робітники винні, що союз розпався? Сам знаєш чому? Тільки-тільки в нас справа налагодиться — гоп!— інтелігенція знову когось тарахнула, і знову обшуки, арешти. Мимоволі замислишся: як би одним махом покінчити. Тут іншого кінця не видно.

Того дня багато говорили: про всеросійську робітничу організацію, про яку Халтурін, тепер відчайдушний терорист-одинак, продовжував уперто мріяти, і про «Північний союз...», який розтерзаний і майже загинув, про Інтернаціонал, про Маркса, про легальних і нелегальних, про те, що робітничий союз повинен триматися на легальності, тоді він може бути багатолюдною силою, та легальні гинуть легко і швидко, бо на поганому рахунку і поліція хапає їх першими. Потім Халтурін признався:

— А знаєш, Борисе, чому я наважився на цей... як тепер ваші придумали казати? *На пряник*, чи що? Царя повинен убити робітник. Тобто тільки народна людина. Зрозумів чому? Тому, що цар зрадив народ, а за зраду — сам знаєш що. *Пряник* у горлянку.

Потім зустрічалися ще разів зо два. Андрій передавав Степанові динаміт у мішечках, той підв'язував їх до пояса, носив у штанях. Під різдво бачилися востаннє. Степан був блідіший і похмуріший, ніж завжди, але спокійний, неквапливий. Сказав, що мучить голова: певно, від динаміту, який у подушці, йдуть нітрогліцеринові випари, а він за ніч надихується, встає, як очманілий. Андрій запитав: чи не досить? Ні, сказав, треба ще. Потім ішов у Пасаж: купувати нареченій, дочці жандарма, подарунок на різдво. Замовила перламутрове намисто, китайського вироблення, дістати ніде неможливо, бо модна річ, панночки нарозхват беруть.

Пішов неквапом, зник у юрбі. А юрба на вулиці — вирування, біганина, різдвяна метушня, у крамницях та в магазинах люду — не протовпишся, деякі купці товар на вулицю витягли, кричать, розхвалюють під дрібним сніж-

ком, раптом відлига, мокреча, пахне розсипаною хвоєю, гарячим кінським духом, пороховим димом дитячих хлопавок і святом, закінченням посту...

Вирішили відсвяткувати Новий рік на одній із спокійних квартир. Усіх охопила жадоба якихось, нехай короткочасних, веселощів, розкутості, без напруженості, вивільнитися хоч на мить. Грудень виявився важким по всіх статтях: і тому, що заарештували Квятковського, Ширяєва, а в один день з Ширяєвим Сергія Мартиновського, власника «небесної канцелярії», з усіма пожитками, бланками, паспортами, печатками; і тому, що терміново довелося виїжджати із старих квартир, шукати нові, а це завжди завдання нелегке; і ще тому, що грудень став місяцем розбрату. Дуже багато й не на жарт сперечалися. Непримиренно зчепилися Тихомиров з Морозовим, і кожному з членів Комітету треба було стати на чийсь бік. На початку грудня Тигрич попросив Андрія, щоб той зайшов у Саперний і *переконливо* поговорив з Горобцем та з Ольгою.

— А то там назріває істерика.— І усміхнувся по-своєму, посмикуючи кутиками губів.

У Саперному містилася друкарня. Таємниця таємниць. Там, у найбезпечнішому місці, переховувались Морозов та Ольга після того, як їхню квартиру розкрили. В ці дні готувався набір третього номера «Народной воли» з програмою, і ось саме через програму зчинилася буча. Морозов звинувачував Тихомирова в тому, що той перекрутив програму, ухвалену Липецьким з'їздом, схиляється до якобінства і мало не до нечаєвщини. Андрій вважав це дурницею. Не про те треба зараз турбуватися, не сюди спрямовувати свій запал. Яка зараз може бути програма, крім єдиної? Бачив безкровне обличчя Халтуріна, чув його шепотіння побілілими губами: «Ще рано... Не готово...»

— А ти з ними розмовляв?

— Я був там позавчора. Говорити неможливо.— Тигрич махнув рукою.— Збуджені, наїжачені, вкрай роздратовані. Я узурпатор, Наполеон. Ольга кричала, що історія мені цього не подарує. Вимагають термінового скликання Комітету...

— Гаразд!— сказав Андрій.— Сьогодні їду в Кронштадт, а завтра буду в Саперному.

Він уже звик до того, що від нього чекали допомоги, зверталися до нього як до судді й арбітра. Це виходило само собою. Чомусь вважали, що саме він може погово-

рити *переконливо*. І навіть Тигрич, цей жовчний чоловік, потайки самовдоволений і насмішкуватий, якось легко й одразу схилився перед Андрієвим авторитетом. Біс їх знає, що на них впливало! Може, те, що він не вмів хитрувати, казав те, що думав. А можливо, інше. Адже всі не вміли хитрувати. Хитрунів серед них немає. Але ось що! Є особливість, дуже важлива, він нею пишається, вирішальна особливість для діяча: вміння вирвати з гущі, з розмаїтості щось головне і єдине. Сьогодні, в половині грудня 1879 року, цим головним був столяр у підвалі Зимового. Як не розуміти такої простоти? Зараз усі програми, теорії, та й прийдешнє кожного з них, і всієї партії, і всієї величезної російської махини залежать від того, чи пощастить цьому чоловікові, який лежить щоночі на скрині, задихається від випарів нітрогліцерину... І ні про що інше Андрій думати не міг. Ночами не спав і пожирав думками, пам'яттю, розумом, усією силою уяви того, хто зараз там, у підвалі, на скрині, теж не спить і кашляє, кашляє.

У Кронштадті він заводив знайомства з морськими офіцерами. Час для знайомств був якнайгірший. У Петербурзі провадилися поголовні обшуки. Очманіла після московського замаху поліція швидко здогадалася, що вибух на Курській дорозі —«робота петербурзька», і з усією лютістю обрушилася на столицю. Хапали, обшукували в театрах, на вокзалах, у мебльованих кімнатах: через випадкову підозру, через уривки фраз, через те, що хтось від неуважності чи короткозорості не вклонився царській кареті. Студентів обшукували по земляцтвах: у перший тиждень обнишпорили всіх нижньогородців, потім вятичів, ярославців. Було, як водиться, багато галасу, метушні й дурощів. Двірник розповів про якогось академіка, ліфляндця, жартівника, той на запитання пристава, чи немає в нього вибухових речовин, відповів «є», витягнув з кишені сірники і почав запалювати їх перед носом поліцейського, добряче його налякав. Крім того, ліфляндець, схопивши якогось папірця, почав його жувати і, відбиваючись від поліцейських, погрожував проковтнути. Силоміць відняли, виявилося — дурниця. На Гончарній у тому самому будинку, де схопили Степана Ширяєва і де були дешеві номери, заарештували одразу сімдесят панночок «з Невського», а заодно й батьків сімейств, що ночували в них. Тієї ж ночі їх розвозили по домівках, щоб посвідчити особу. Була потіха! Але в розпал такої потіхи, стовпотворіння, сліз і поліцейського

шалу легко було потрапити в пастку і найдосвідченішій і зовсім непричетній людині.

У Саперному на Андрія чекали. Гості бували зрідка: може, один-двоє на тиждень. Господарями вважалися Бух та Іванова, вони іноді виходили на вулицю, прислуга теж, усі інші сиділи в квартирі невилазно. Усі інші — двоє друкарів та Горобець з Ольгою. Вигляд у всіх був хворобливо-сірий. Особливо вразив Андрія один з друкарів, Дубкін: неймовірно худий, блідий, безвусий, він був схожий на юного ченця з тонким жіночим голосом. Називали його чомусь Пташкою. На Андрія накинулися з розпитуваннями. Особливо непокоїла доля заарештованих. Що чути нового? Чи не зрада? Андрій відповів, що про зраду мови немає, кажуть про необережність, про недотримання правил конспірації, але певних відомостей немає ні в кого.

— Чому ж дозволили себе заарештувати?— запитала Соня Іванова.— Чому Олександр не стріляв?

— Напевно, не мав можливості.

— Поспішав щось знищити, не було часу.

— Адже знав, що йому загрожує!— збуджено мовила Іванова.— Я цього не розумію. Ні, якщо прийдуть за нами, ми не дамося. Я перша стрілятиму!

— Думаю, він не хотів наражати на небезпеку Женю Фігнер,— зауважив Морозов.— Якби її не було поруч...

Бух, який весь час мовчав, сказав:

— А мене непокоїть Мартиновський. Серед купи паперів, що зберігалися в нього, було щось і про нас. Не можу пригадати — що саме.

Бух був великий мовчун, і коли вже щось казав — звучало переконливо. Усі замислилися, почали згадувати. Ніхто нічого не міг пригадати.

Соня Іванова із зухвалим та безнадійним відчаєм махнула рукою:

— Ех, як каже один наш автор: «Vogue la galère!»[1] Що буде, те й буде. Але я попереджаю: я стрілятиму.

І вона подивилася на всіх з якоюсь похмурою урочистістю.

— Боже мій, Соню, про що ти кажеш? Усі стрілятимуть,— промовив другий складач, Цукерман, стенувши плечима.— Чому б нам не стріляти, коли є з чого?

---

[1] Пливи, корабель! *(Фр.)*

Як хотілося Андрієві сказати їм, оцим добровільним затворникам, які щохвилини чекали нападу й загибелі, про те, що треба протриматися зовсім небагато, тижнів два, три, і відбудеться надзвичайно велика подія, завдяки якій їх буде звільнено з цієї тюрми, знято з них непосильне напруження! Та розповісти не можна. Єдине, чим він міг підбадьорити:

— Минув тиждень, і, слава богу, ви живі-здорові. Сподіватимемось.

— Тиждень — не час,— сказав Бух.

І він мав рацію. Коля Бух, стриманий і холоднокровний, як герой Купера, був поміж друкарів найдосвідченіший: видавав ще першу нелегальну газету «Начало». Казали, що він фанатик своєї справи. Без набірних кас, запаху фарби життя для нього не існувало.

Був ще один вихід, і Андрій запропонував:

— А якщо переїхати на нову квартиру?

— Легко сказати!— Іванова засміялася.— Ти знаєш, що це для нас: переїхати? З усіма бебехами? Крім того, іншої такої квартири не знайдеш у всьому Петербурзі. Адже вона абсолютно унікальна. Ми можемо тут жити роками, і ніхто не помітить.

Та Андрій і сам подумки заперечив: переїжджати зараз — означало затримати випуск газети. А цього вже не можна робити. Ні, вони будуть жити далі, ризикувати далі і чекатимуть нападу та загибелі. Бух пішов до іншої кімнати, друкарі теж пішли до себе, в глибину квартири, займатися своїми справами, Соня з прислугою, простуватою на вигляд, але якоюсь знервованою, дивно усміхненою дівчиною, пішли з кошиком до крамниці. Андрій зустрів їх на сходах, вони затрималися, щоб з ним поговорити,— а у вітальні залишилися Морозов з Ольгою Любатович та Андрій; Горобець і Ольга, здається, з нетерпінням чекали цієї хвилини.

— Я не хотів при всіх,— почав Горобець стиха.— І взагалі не хотів би! Та іншого виходу немає. Ми з Олею, як два члени Виконавчого комітету, вимагаємо термінового скликання Комітету для обговорення питання про програму. Лев скористався з нашого безсилля, з того, що ми тут, на карантині...

— А яка йому вигода? — здивувався Андрій.

— Вигода в тому, що він оббіг усіх членів Комітету зі своїм текстом, переконав усіх, а в нас руки зв'язані! — Незважаючи на циганську смуглявість, помітно було, що

Ольга від гніву пополотніла.— Що він хоче? Одержати ще одного такого листа, як від Маші Крилової? Він дочекається, я напишу.

— Не треба ніяких листів, потрібні загальні збори. Відверта розмова,— вів далі Горобець, подаючи заспокійливі жести своїй запальній подрузі. Хоч і сам був не такий спокійний, руки в нього тремтіли, худе обличчя, блискучі очі виказували сильне хвилювання.

— Я дуже добре пам'ятаю листа тітки Маші,— мовила Ольга.— Він мене тоді, влітку, вразив. Хіба можна, думала я, в такому тоні писати товаришам? «Не хочу допускати тих моральних тортур, якими ви мене пригощали... Послухайте, панове, незважаючи на ваші намагання, вам ще не вдалося посіяти в мені ані ворожнечі, ані злоби до вас». Щось таке. І краще, мовляв, не домагайтесь цього. Але тепер бачу, як це робиться.

— Ольго, заспокойся! Потрібні збори, поговорити всім начистоту...

— А газета чекатиме? — запитав Андрій.

— Так, так! Газета чекатиме! — вигукнула Ольга.— Бо розв'язуються надто великі питання! Можливо — доля Росії!

Листа Крилової Андрій читав у серпні. Написано його було раніше, у зв'язку з розколом «Землі і волі», і з дуже схожого приводу: Крилова була власницею друкарні й різко заперечувала проти деяких статей терористичного спрямування, до речі, статей того ж Морозова. Про це Андрій добре пам'ятав. Навіщо ж посилатися на Крилову, якщо донедавна вона була супротивницею? Тоді вододіл проходив по лінії терору, політичних убивств, і справа дійшла до повного розмежування. Що ж тепер? Камінь спотикання: політичний переворот, захоплення влади. Розширений текст програми, запропонований Левом і самочинно поставлений ним для набору в третій номер, є, як вважає Морозов, ухил до якобінства. В програмі, ухваленій Липецьким з'їздом, не йшлося про те, що партія ставить на меті захоплення влади. Метою було — дезорганізацією і терором змусити уряд надати народові право самому висловити свою волю. «Народна воля» є дещо інше, ніж воля купки змовників, які прагнуть захопити владу! Всі морозовські статті, написані останнім часом, Лев під різними приводами відхиляє, дуже настирливо гне свою лінію. Тут напевно вплив Марії Миколаївни, вона невиправна якобінка, в неї сильна закваска Заїчневського.

Невіра в сили народу і навіть прихована зневага до народу — ось що це означає. Марія Миколаївна одного разу призналася, що не любить російських селян за їхню покору й тупість. Та й сам великий теоретик Лев не дуже вірить у народ, а отже, і в революцію, про що він якось на квартирі в Марії Миколаївни навіть прямо заявив. Ольга тоді дуже здивувалася: «Навіщо ж ви працюєте в революційному гуртку?» Він відповів: «Бо тут мої давні товариші». Для нього головне — товариші, гурток, купка зі своїм кодексом життя і смерті. Невже Борисові не зрозуміло, що сподівання купки на захоплення влади, по-перше, аморальні, по-друге — егоїстичні і, по-третє — це головне,— нездійсненні? Якщо така буде програма, тоді, будь ласка, змініть назву: не «Народна воля», а яка-небудь «Наша воля» або «Воля двохсот».

Горобець говорив усе це знервовано, швидко, хоч, як і раніше, тихо, щоб не привертати уваги Буха, який працював у сусідній кімнаті, і крутив у руках аркуші пробного набору передової. Андрій знав цю передову: Лев написав її кілька днів тому і читав Андрієві. Про деякі місця багато сперечалися.

— Ось у цій статті, що в тебе у руках,— сказав Андрій,— є місця ризиковані. Я сумнівався: чи треба? Лев і Двірник мене переконали. Там, де йдеться про брак, недостатність співчуття. Про те, що не тільки суспільство і народ залишаються бездіяльними глядачами боротьби, а й...— Він узяв у Морозова аркуш, знайшов потрібні рядки і дочитав: — «...а й самі соціалісти схильні звалювати цей страшний поєдинок на плечі лише Виконавчого комітету». Так? І далі там приклади: в гуртки робітників-соціалістів проліз шпик, робітники скаржилися, їм сказали: «Чого ж ви його не відправите на той світ?» — «Та ми вже доводили це до відома Виконавчого комітету!» Чудово! Ніби не можна без допомоги Комітету розправитися зі шпиком. Такий же випадок був у гуртку студентів. Теж зверталися до Комітету. І Лев пише: «Не може російська людина без начальства».

— Я все це добре знаю,— сказав Морозов.— До чого ти цитуєш?

— Цю передову він написав прекрасно, яка може бути суперечка,— додала Ольга.

— Ні, суперечка була: я гадав, що ми розкриваємо перед усіма свої болячки, слабкість руху. Та мене переконали, що краще про це сказати відверто. Байдужість

і пасивність радикалів! Що тоді казати про народ? Ви мали б рацію, якби у нас про запас було рядків двісті, триста. Історія рухається надто повільно, її треба підштовхувати. Захоплення влади є підштовхування історії. Ми діємо від імені народу. І від імені народу йому ж дамо конституцію і земський собор.

— Від імені народу! Чи немає тут самозванства?

— Ні, бо ми від плоті народної. Ми — діти селян, землемірів, священиків, фельдфебелів, діти колишніх рабів, вільноодпущеників...

— Ой Борисе, до чого ж ти любиш гарно говорити! — Ольга скривилася: — Тобі б проповідником бути, а не революціонером.

— А революція — це проповідь.

— Ну, гаразд, ми вимагаємо загальних зборів! — сказав Горобець з тим виразом вередливої впертості, яка збереглася, очевидно, з дитячих маєткових років і час від часу ненароком у нього прорівалася. Він навіть ляснув долонею по столу.— І друге, друзі: підшукайте нам квартиру. Жити тут далі дармоїдами, без діла й без користі, нестерпно.

Квартиру й паспорти їм невдовзі знайшли. Збори відбулися, на бік Горобця та Ольги стало небагато, серед них і Соня Перовська. Було сказано багато різкостей. Ольга вважала, що причина їхньої невдачі — змова, організована Тихомировим. У той час, коли вони сиділи в Саперному ув'язненні, він обробляв членів Комітету, особливо недавно прийнятих, які не були на Липецькому з'їзді,— Ганю Корбу, Грачевського і Наталю Миколаївну Оловенникову, сестру Марії Миколаївни. Деякі незначні виправлення в програмі все-таки зробили, але суть її залишалася колишньою — тією, яку відстоювали Тигрич, Двірник, Андрій. Метою було — політичний переворот, відібрати владу в уряду й передати її Установчим зборам.

Підштовхуйте історію! Підганяйте її, підганяйте її, стару шкапу! Не можна було гаяти часу на довгі розмови. Номер «Народной воли» має вийти вчасно: це як поява адміральського прапора на панцирнику, що означає готовність до бою.

А через тиждень, два чи, в крайньому разі, три...

Усі, хто знав подробиці, жили цим чеканням, а ті, хто не знав, непевно, здогадувалися, що готується щось небувале. І ось з таким настроєм непевного нетерпіння та в очікуванні чогось, коли чвари та незгоди відійшли геть, про них

на якийсь час забули, кілька чоловік зустрічало нове десятиріччя. Ніхто не сподівався побачити його кінець, навіть середину, навіть цілком хоч один рік. А всі були такі молоді! І тому — на круглому столі посеред кімнати поставили велику супову чашу, наповнену вином і ромом, з грудками цукру, кружальцями лимона та різними спеціями. Свічки були потушені, але коли запалили ром, і поплив одурманюючe-солодкий спиртовий запах, а обличчя тих, хто стояв довкола, освітилися багряним мерехтливим полум'ям, Андрій раптом відчув — він стояв разом з Колодкевичем найближче до чаші,— що всі ці обличчя, які здавалися надзвичайно суворими, всі ці напружені, спрямовані на полум'я погляди об'єднує щось більше, ніж любов і ненависть, ніж готовність померти, ніж навіть ідеї, якими вони живуть. Це більше, це величезне, що згуртувало воєдино кількох чоловік — серед незліченності Росії — не можна було визначити словами. Андрій відчув його шкірою, як шквал вітру, як раптовий крижаний жар, серце його стукотіло, на очах з'явилися сльози, кулаки стискались, і, мабуть, усе це за мить і жагуче передалося всім. Морозов раптом вихопив з кишені кинджал і поклав його на чашу, Андрій одразу ж поклав свій кинджал навхрест, хтось ще, і Двірник, і інші, і Андрій завів гайдамацьку «Гей, подивуйтесь, добрії люди». І підхопили всі: «Що на Вкраїні повстало!» Коли паленка була готова, порозливали в склянки, цокалися, обпікалися, і ось вибило дванадцять. Усі стали обніматися, цілуватись, поруч з Андрієм була Соня Перовська. Коли він обняв її, відчув, як вона тремтить. Вона була як дівча, зовсім маленька, притислася до нього в тісняві, впевненість її зникла. Уста були холодні. Між ними ще нічого не було, але він знав, що буде. І — скоро, бо жити залишалося мало.

Потім хтось запропонував спіритичне гадання з блюдцем. Зі сміхом почали готувати папір, написали літери, сіли довкола столу. Першим викликали дух імператора Миколи і поставили запитання: якою смертю помре його син? Блюдце довго дивно кружляло, зрозуміти нічого не можна було, раптом відповідь: від отрути. Яка дурниця! Всі були розчаровані. Адже відомо, що помре від іншого. Андрій несподівано сказав:

— Я пропоную — за робочу людину!

Ті, хто знав, цокалися й пили з особливим піднесенням, а ті, хто не знав, теж радо підтримали: так, так, за робочу людину! За її удачу, звичайно! За столом не було жодної

робочої людини, але всі розуміли, що врешті вони нічого не зможуть і нічого не варті без неї. Хтось заспівав «Марсельєзу», потім ще хтось заспівав вірші, покладені на музику:

Я бачив рабську ту Росію перед розп'яттям вівтаря,
Вся в ланцюгах, схиливши вию, вона молилась за царя...

Вийшли в снігову пітьму. Якийсь чоловік, очевидно, тутешній двірник, у кожусі, лежав поперек хвіртки. Андрій тримав Соню за руку. Вони йшли швидким кроком. Рипіла на морозі гарно втоптана, тверда вулиця. Через годину піднялися залізними сходами на четвертий поверх, Соня ключем відімкнула двері, зайшли в продовгувату, холодну кімнату. Не засвічуючи світла, почали роздягатися. Потім Соня знайшла свічку, освітила ліжко з картатим пледом, металеву миску на столі, глечик і ніж на тарілці. Чомусь пахло гасом. І в цій кімнаті було кохання, що не мало ні минулого, ні майбутнього, ні надій, ні світанку. Очищене від усього, воно впало, як сніг, і його доля була долею снігу: зникнути.

Минула половина січня. В обумовленому місці Андрій зустрічався із Степаном, ці зустрічі ставали дедалі тяжчими. Степан вів нестерпне життя. Було видно, що довго не витримає. Іноді він навіть не хотів розмовляти з Андрієм, кивне, буркне крізь зуби: «Нічогісінько...» — і пройде не зупиняючись, як мимо чужого. Андрій ішов слідом, наздоганяв десь у місті, в людному місці, пристроювався біля нього, терпляче витримував похмуре й зле Степанове роздратування і дещо дізнавався. У січні в палаці запровадили суворі порядки, зненацька влаштовують обшуки, щось шукають, простукують стіни. Прислузі прямо оголосили, що в заарештованого соціаліста вилучено план з поміткою хрестом на їдальні. Що то означає, ніхто не розумів, але нічого доброго, звичайно, не могло означати. Тому — суворості, обшуки. Придумали для палацових службовців та всіх робітників якісь мідні бляшки, без них не впускають. Крадуть усі, як і раніше, і його, Степана, примушують красти, інакше — підозріла людина. Так що: крадемо помалу. Лачок крадемо, щітки, інструментик. (Степан поволі *розговорювався,* роздратування і втома спадали, він знервовано веселішав, розповідав цікаве). Адже він вправний полірувальник, кращого за нього немає в палаці, якось послали працювати в царські покої,

і раптом — зайшов Олександр. Степан од несподіванки обмер. Потім докоряв собі за хвилину розгубленості: у руках був молоток, один удар — і готово. І не потрібні ці громіздкі й страшні майбутніми жертвами приготування. Ще був випадок, про який Степан розповідав з хвилюванням. Раптом уночі в підвал, де спали, з гуркотом і стукотом вдираються жандарми. Підйом! Світи світло! А в самих — ліхтарі. Степан подумав, що — кінець, за ним. Виявилося: обшук. Але, як і все в палаці, обшук, на щастя, був безглуздий, недоладний. Поворушили зверху, постукали шаблями і подалися з гуркотом та стукотом. Ой, налякали! Коли він усміхався, обличчя ставало юним, але усміхався Степан рідко.

А інколи розмовляв з Андрієм грубо, задирливо, з якимось злісним нетерпінням. Андрій ледве стримувався, щоб не відповісти такою ж грубістю. Він не прощав нікому. Але тут зусиллям волі стримував самолюбство, терпів. Бо — хіба порівняти? Цей хлопець жив у неймовірному напруженні. Вся його знервованість була саме від цього та від хвороби, що загострювалася, він кашляв сильніше. Суперечки виникали з одного приводу: мало динаміту. Степан вимагав більше, ще, ще, щоб уже *зробити урівень*. Андрій вважав, що достатньо, набралося близько трьох пудів, техніки — Кибальчич, Ісаєв — вважали, що цього вистачить.

— Зайвий динаміт — зайві жертви,— казав Андрій.— Цього нам не треба. Партії потрібен тільки сам цар.

— Сам цар! Де я вам самого царя вилуплю? Мелють єресь! Піди спробуй! — Степан увесь тремтів од злості, обличчя чорніло.— Все одно будуть жертви. А як ви гадаєте? Будуть, будуть, чоловік п'ятдесят, не менше, так і розраховуйте. Ач, які ви спритні: тільки самого царя!

Між палацом та їдальнею був цілий поверх, де містилася кордегардія, жили солдати розквартированої в палаці караульної роти. Хтось з них неодмінно загине. Тут уже доля розпорядиться: хто в той момент нестиме службу, а хто відпочиватиме передсмертно в кордегардії. Від думок про цих нещасних Андрій не міг утекти. Тому підганяв Андрій Степана, тому й не бажав збільшувати запасів динаміту, та й просто-напросто ризику менше — кожний день був неймовірним ризиком. Динаміт зберігався тепер у скрині, на якій Степан спав. Зі скринею теж була історія. Столяри, пічник і наглядач дивувалися — навіщо Степанові потрібне таке одоробло, що коштувало

добрячих грошей. Степан пояснив: хоче в палаці розбагатіти. І справді, він заробляв непогано, а на різдво одержав навіть сто карбованців у нагороду. Вдаючи з себе тупого жадібного селюка, гроші марно не витрачав, не пропивав, не прожирав, а скуповував речі, набивав ними скриню, ховаючи під скарбом, на дні скрині, міну з динамітом. Андрія вражала нелюдська витримка: незважаючи на дедалі більше напруження, щохвилинний страх бути викритим, і далі затято стояв на своєму, збирав динаміт. Як справжній майстер, хотів, якщо робити, то робити: *урівень*.

Сперечатися з ним було зовсім неможливо.

Під час однієї із зустрічей сказав:

— Усе, друже! Динаміту більше не буде. Немає його, не виготовлено.

— Як це не виготовлено?

— Ну, не зроблено, не готово, адже в нас не фабрика. А люди — не машини. Тобі по зав'язку вистачить. Висаджуй.

Степан, примруживши червоні повіки, дивився недобре.

— Не машини? А я, мабуть, машина.— Він помовчав, подумав.— Висаджувати недовго, тільки чи буде толк. А якщо ні — хто винен?

— Толк буде. Не можна зволікати, спокушати долю... Готуйся висаджувати, зрозуміло? Дочекаєшся, жандарми знову прийдуть.

Нагадування про нічний обшук подіяло. Сьорбнув тоді страху. Спохмурнівши й незадоволено зітхаючи, нарешті погодився: гаразд, усе готове, тепер чекатимемо слушної нагоди. Але коли б ще хоч фунтів з п'ять динамітику, тоді вже зовсім було б *урівень*. Андрій пообіцяв наступного разу принести п'ять фунтів, біс з ним. І — vogue la galère!

У середині січня вийшов третій номер «Народной воли»: саме той, через який ламали списи. Вранці Двірник прибіг на квартиру до Андрія зі стосом номерів.

— Ця бомба страшніша будь-якого замаху!— Двірник розсипав на столі віялом свіжі журнальчики, що ще пахли фарбою.— Все-таки молодці Коля Бух з компанією. Геніально працюють. Подивіться, який друк, який набір! «Голос» не виходить таким друком, не кажучи вже про «Ведомости», хе-хе! А ви уявляєте, що сьогодні ввечері казатиме Олександр Миколайович Олександрові Романовичу?

Еге ж, Дрентельну перепаде! Лють там буде неймовірна: вже третій номер підлої газетки виходить не десь у закордонних нетрях, недосяжних, а в самому Петербурзі, а кінців не знайти.

В Андрія ночував Кибальчич. Усі троє з насолодою схопили номери, почали мацати, шурхотіти, шелестіти, читати, хоч майже все читали раніше. День починався весело. За чаєм знову завели мову про програму. Ось вона, надрукована: відкрито, ясно. Нехай увесь світ читає. «За своїми основними переконаннями ми — соціалісти і народники. Ми переконані, що тільки на соціалістичних засадах людство може втілити в своєму житті свободу, рівність, братерство, забезпечити загальний матеріальний добробут і повний всебічний розвиток особистості, а отже, і прогрес...» І далі, після кількох сильних, коротких абзаців, що змальовують нинішній стан країни, йдуть пункти програми. «Її ми пропагуватимемо до перевороту, її ми рекомендуватимемо під час виборної агітації, її ми захищатимемо в Установчих зборах».

Чудово пам'ятали, однак Двірник читав уголос:

— Постійне народне представництво... Широке обласне самоуправління... Самостійність громади! Ось що важливо! Ось чому я радий, що це у нас попереду, третім пунктом. Самостійність громади як економічної та адміністративної одиниці. Так! Належність землі народові! Пункт п'ятий: система заходів, що мають передати до рук робітників усі заводи і фабрики. Шосте: повна свобода совісті, слова, друку... Сьомий: загальне виборче право. Ну що ж, по-моєму, чудова програма! Га? Як!

Двірникові очі сміялися. Андрій з Кибальчичем погодилися. Всі були щасливі, що нарешті це обнародувано, люди прочитають і зрозуміють: партійці «Народної волі» не просто терористи, руйнівники, а й люди міцних ідеалів, знають, чого хочуть. Кращої програми суспільної перебудови, до помітки 1880 рік, людство ще не виробило. Так, так, безперечно! Тут увесь сік тисячолітньої думки, людських страждань, досвід комуністів стародавнього світу, соціалістів усіх часів, фур'єристів, мрійників, нещасних комунарів Парижа, російських розколовчителів і новітніх знавців додаткової вартості та виробничих відносин: усе це викладено в семи пунктах.

У цьому ж номері був лист Гроньяра-Михайловського — про необхідність запровадити закон на зразок американського про належність землі землеробові. І два матеріали

Льва: передова й стаття «Котячий концерт», де добряче відшмагав російських борзописців, з епіграфом із Вальяна: «Суспільство має тільки одне зобов'язання стосовно царів — карати їх на смерть». Усе в цьому номері зухвало, відчайдушно, чітко! А Горобець підготував тільки два розділи: хроніку переслідувань та про агентів поліції, за повідомленнями Клєточникова. З Горобцем треба було щось вирішувати. Він так само нервує і сказав Двірникові, що відчуває: непотрібний він у газеті, нехай йому дадуть іншу роботу.

Це було єдине, що засмучувало радісний ранок: наступна розмова з Горобцем. Надто їх мало, щоб тріщини й розриви не завдавали болю. Двірник домовився про зустріч у трактирі на Лиговці о першій годині дня.

Коли Андрій і Михайлов туди прийшли, Горобець уже сидів у кутку, відгородженому низькою дерев'яною огорожкою і брудним шматком парусини, що відокремлювало столик від усього залу. Низько схиливши кудлату голову, Горобець заглибився в газету. Здається, всі трактирні газети стосом лежали на його столику. Двірник та Андрій навперебій почали розхвалювати новий номер, Горобець слухав неуважно, потім сказав:

— Ви говорите так, ніби я автор і приймаю поздоровлення. Ви ж знаєте, що моя роль зведена до мінімуму: хроніка переслідувань та зошити Миколи Васильовича, які я одержую від тебе, Сашо. Холодовський Михайло Юхимович, років тридцяти восьми, зросту середнього, обличчя червонувате, ніс неправильної форми, вуса, помітні сліди нетверезого життя. Дружина його, слухачка акушерських курсів, молода жінка, також шпигунка... О боже мій, з такою літературою впорається кожен стрічний!

— Ти написав прекрасну хроніку,— сказав Андрій.— Не прибіднюйся вже так.

Горобець глянув на Андрія пильно і, як здалося Андрієві, глузливо.

— Спасибі, Андрійку. Дуже тобі вдячний. Але ж річ у тому, що в трьох номерах я зумів видрукувати лише одну по-справжньому серйозну статтю: «З приводу страт», у другому номері. Усе інше забраковане. Так, виникли розбіжності, і серйозні. Що ж мені робити? Гаразд, я піду з редакції і поїду з Ольгою, ну, хоча б на південь. Працювати серед молоді ви мені дозволите?

— Ні,— сказав Двірник, помовчав.— Мабуть, ні, Колю.

— Тому що ти все-таки проти програми,— додав Андрій.— Проти земського собору. Що ж ти казатимеш молоді?

— Так, справді, справді...— Він кивав сумно.— Казатиму те, що думаю. Що земський собор — утопія, мрія, яка завдасть шкоди, бо віддасть владу іншим поневолювачам, в інших капелюхах, з іншими еполетами.

— А ми вважаємо, що собор висловить волю народу,— сказав Андрій.— Віримо, що дев'ять десятих його становитимуть селяни, люди наших поглядів на землю.

— Наївність. У вас не буде іншого виходу, як декретувати ваші погляди.

— Наше декретування буде лише оформленням несвідомого народного почуття.

— Декретування — це великий ризик. Централізація і декрети — ось де наша загибель.

— Не загибель, а єдина можливість перемоги.

— Ну, тоді...— Горобець засміявся і розвів руками.

— Тоді ти можеш, Колю, їхати на південь і працювати там від імені партії.

Потім говорили про інше. Горобець був пригнічений. Андрій жалів його, але інакше вчинити не могли. Горобцеві нарешті підшукали нову квартиру, і вони з Ольгою завтра збиралися переїжджати. Ось про це й говорили, Двірник, як завжди, давав розумні поради.

А через три дні Двірник розбудив Андрія повідомленням: друкарня провалилася! Він пішов у Саперний рановранці, і перш ніж зайти в парадне, він так завжди робив, на мить зупинився на протилежному боці вулиці, і подивився на вікна квартири четвертого поверху: чи є знак безпеки. Вікна виходили у вузьку щілину, в торець сусіднього будинку. Розташування квартири завжди так тішило мешканців! Хоч і світла мало, зате ніхто не зазирає, перед носом цегляна стіна. Не те, що не було знаку безпеки, не було самих вікон: виламані з м'ясом, з рамою. На землі валялися уламки. Скалки і скло двірники підмели, але дещо лишилося. Видно, вікна вибивали поспіхом, в останню хвилину перед арештом, щось викидали, і — попередити. Усе це Двірник зумів оцінити за мить і пройшов далі. У будинку напевно була засідка. Тільки під вечір дізналися про подробиці. Поліція прийшла вночі, через парадний хід. З квартири почали стріляти. Пристав Міллер викликав загін жандармів з казарм на Кирочній, почали правильну облогу, яка тривала довго, стріляли ті й ті. Пташка,

молоденький, схожий на тонкошийого ченця, застрелився, усіх інших схопили. Здається, найхоробріше за всіх поводилася і завзято відстрілювалася Соня Іванова. Ось і кінець. Те, про що намагалися не думати, сталося.

Андрій ще вдень, як тільки дізнався від Двірника, побіг на нову квартиру до Горобців і переказав новину. На обох подіяло надзвичайно. Знову чудом врятувалися! Ольга, завжди трохи сухувата й різка, не могла стримати сліз.

— Боже, як жаль! І Колю, і Соню, і всіх! А бідолаха Пташка... Такий мовчазний... І ніхто про нього до пуття нічого не знав.

Реакція Соні Перовської була миттєвою, *в дусі Перовської*.

— Вони у фортеці? Треба продумати, чи не можна врятувати.

— Ці часи минули,— сказав Андрій.— Колись намагалися. Тепер — зась. Вони вчені. Щоправда, є можливість, на яку я сподіваюсь.

Так, у цю можливість вірили. Величезний вибух, всеросійське приголомшення, хаос, переворот. Тоді міг бути порятунок усіх, хто зараз у фортеці. Але Соня сказала одну річ — коли вони залишилися вдвох,— яка вразила Андрія:

— І тільки Соня Іванова, наш любий Ванько, відчуває зараз якусь дивну радість...

— Чому? — не зрозумів Андрій.

— Без Саші Квятковського в неї не було життя. Навіть дитина не тішила. Я знаю, я її бачила після Сашкового арешту. Тому вона йшла на все, вона відстрілювалася, вона готова була загинути...

— Але ж разом з нею загинула справа.

— Так. Але... Це глибоко жіноче, і ти, можливо, не зрозумієш...

— Зрозумію.

— Це навіть не радість, а якийсь, напевно, напівсвідомий потяг: з'єднатися з ним. Розумієш? — Він обняв її.— Під один дах. Нехай це навіть дах фортеці.

І кожен день тепер означав не лише наближення страти тирана, а й — порятунку друзів. До кінця місяця Степан набрав динаміту майже дев'ять пудів. Тепер уже й Кибальчич, учений-підривник, який вивчив Зимовий палац по книгах і визначив потрібний заряд математично, сказав: досить. Андрій передав Степанові шнур і трубку з особливою, що повільно горіла, сумішшю. На її горіння, як сказав Кибальчич, потрібно двадцять хвилин.

— Встигнеш за двадцять хвилин зникнути? — допитувався Андрій.

— Встигну! Якраз ріхтіх, точно, як німці кажуть.— Степан був збуджений і навіть веселий в останні дні. Тепер уже й він прагнув до завершення.— Я по годиннику дивився. До Адміралтейської площі, ось до тебе, де стоїш, рівно шістнадцять хвилин.

З тридцятого січня щодня чекали вибуху. Потрібен був збіг двох умов: щоб цар був у їдальні і щоб у цю хвилину в підвалі не було людей. Цар приходив обідати близько шостої, інколи трохи раніше, трохи пізніше. Андрій повинен був щодня чергувати на площі з чверті на сьому і чекати Степана. Настали дні останнього напруження. Необхідні умови ніяк не збігалися. Андрій змучився чекати, а на Степана тяжко було дивитися. Веселість його давно зникла. Він підходив похмурий, бурчав: «Не можна було» або «Ніяк», і Андрій не наважувався запитати чому? Так тривало тиждень, до п'ятого лютого.

Це був сірий, сніжний день. Казали, що на дорогах замети. На деяких вулицях не ходила конка.

Очікували приїзду принца Олександра Гессен-Дармштадтського, брата імператриці, та його сина Олександра Баттенберга, нинішнього князя Болгарії. На шосту було призначено обід: сімейний, у Жовтому залі запасної частини палацу. Поїзд через замети запізнився і прибув лише в три чверті на шосту. Придворні чекали карету від Салтиковського під'їзду, всі дуже нервували, государ не терпів запізнень, і, крім того, відчувалося, що він немовби наперед роздратований і стомлений майбутньою зустріччю. До шурина государ ставився холодно. Раптом повідомили, що принц через чийсь недогляд прибув до іншого під'їзду. Завідуючий палацом генерал-майор Дельсаль побіг на другу половину палацу, якісь дрібні церемонії треба було терміново міняти, стало незручно, ввижалося крижане, із застиглою, знищувальною посмішкою обличчя царя. Олександр у своїх покоях ждав приходу князя Голіцина з повідомленням про прибуття високих гостей, і справді — відчуття сановників не підвело їх — був роздратований. Давно забуті сентиментальності сорокарічної пори: колись була юність, мрії, поїздка до Європи з Кавеліним і Жуковським, двір у Дармштадті і п'ятнадцятирічна дівчинка, яка приголомшила вмить, на смерть, небувалим романтич-

ним коханням у дусі Бюргера, і її брат Алекс, довготелесий мисливець, стрілець, збирач монет. Дівчинка стала російською імператрицею Марією Олександрівною, а її брат — спочатку став кавалергардом російської служби, потім генерал-майором, потім служив австрійцям, невдало воював з пруссаками і закінчив тим, з чого почав: величезною дурницею, збиранням монет. Жалюгідний чоловік надіслав кілька років тому опис свого «Мюнценкабінету», колекції монет, виданий у трьох томах в Граці. Цей непримітний німецький рід був випадково облагодіяний: просто колісниця історії за примхою долі прокотилася через Дормштадт, і була юність, весна, спектаклі в шлосі, козачий мундир, п'ятнадцятирічна свіжість. Тепер колишня дівчинка, яка народила йому вісьмох дітей, лежала в своїй спальні в подобі безнадійно хворої і досить потворної старої. Її мучили припадки ядухи. Життя її, сповнене багатьох радостей та дивовижних імператорських задоволень, підійшло до кінця. І сьогодні на сімейному обіді, хоч як гірко, імператриці не буде. Її брат і племінник зроблять непроникно-кислі, *гессенські* обличчя, коли їм повідомлять про відсутність імператриці. Тепер він знав, що мучило: очікування цієї *гессенської* кислятини на фізіономіях родичів. Немовби хтось винен у хворобі імператриці. Зрозуміло, всі останні плітки про Катю, про те, що в палаці є її таємні покої, сьогодні ж увечері перекажуть їм. Боже мій! Хоч трохи зрозуміти й розділити ті страждання, той великий тягар, що він узяв на себе як батько мільйонів російських людей, їм не дано, це вище їхнього кляйнштадтського розуміння, зате вони будуть сповнені безмовного й бундючного докору.

Чим довше затримувався приїзд генерала від нумізматики, тим сильніше наростало роздратування Олександра. Карточка обіднього меню, що сяяла квіточками та віньєтками, здавалася безглуздою. Устриці? Окстейль та естрагон? Пиріжки? Яка гидота: пиріжки! Користуються його неуважністю. Форель гатчинська. Шофруа з курчат. Баранці. Баранячий смак Адлерберга. Мандариновий пунш. Пудинг Нессельроде. Меню завжди здається безглуздим, коли на обід запізнюються. Цю дотепну думку він вирішив приберегти для застільної бесіди: треба ж якось вколоти ці товсті гессенські стегна. І в ту мить, коли він раптом подумав про записку, подану три дні тому Шуваловим з приводу боротьби з нігілізмом, і про його пропозицію викликати редакторів, у кабінет з шумною задишкою,

трохи вирячивши очі, залетів Голіцин і прокричав, як про світле свято:

— Його високість принц Олександр Гессенський прибули зі станції в палац і чекають вашу величність у малій фельдмаршальській залі!

Імператор попрямував назустріч гостеві.

Через дві хвилини, коли дружна російсько-німецька Familie[1] заходила до їдальні, вибухнула земля, змеркнув світ, пройняв неймовірний жах, і імператор умер, але через секунду воскрес — у цілковитій пітьмі, серед грому, лементу і задушливого пилу. Імператор побіг по сходах нагору, до кімнат княгині, гадаючи, що вона загинула, але Катя, жива, бігла йому назустріч, вигукуючи: «Саша! Сашенько!», і вони обнялися в темряві, як могли обнятися в раю в наступну мить після смерті.

Андрій походжав вздовж огорожі Олександрівського саду, чекаючи, як завжди, близько двадцяти хвилин на сьому появи від палацу високої постаті Степана. Той трохи запізнювався, і Андрія у передчутті охопило хвилювання. Раптом побачив Степана. Той ішов своїм звичним, розгонистим кроком, але без особливого поспіху, саме йшов, а не біг,— а Андрієві здавалося, що коли *станеться*, то Степан має бігти, в усякому разі цю останню сотню кроків, отже, знову невдача, хвилювання зникло,— і коли підійшов до Андрія впритул, сказав дуже спокійно: «Готово». Через півхвилини пролунав грім вибуху. Відходячи геть од Двірцевої площі, вони обидва зупинились і озирнулися. У палаці погасло світло. Звідти долинали крики. Якісь люди бігли через площу, де вмить стало темно, як уночі. Зрозуміти, що там *сталося*, зараз було неможливо. Чекати ризиковано. Андрій повів Степана до візника, своєї людини, і — вони помчали.

У квартирі, на Великій Піддячій, де приготували схованку, Степан запитав:

— Зброя є? Живим я не дамся!

Зброї було достатньо. Ганя Якимова, землячка, поралася біля самовара, ставила на стіл закуски, але Степан відмахувався:

— Чаю не хочу! Щойно пив! Нічого не хочу!

Його спокій, що вразив Андрія, зник. Тепер він не міг ні сидіти, ні лежати, він кружляв без упину по кімнаті й розпо-

[1] Сім'я *(нім.)*.

відав одне й те саме: що робилося в останні хвилини перед вибухом. Як йому неодмінно треба було перешкодити, щоб не світили лампу, а вони, чорти, все норовили засвітити. А тут ще пічник, Авер'янов, зайшов і запитує: «Чому ви в пітьмі сидите?» Зрозуміти розповідь було важко, всіх трясло дике, п'яне збудження. І думали зовсім про інше. Отже, ця повільна колимага дістала могутній поштовх! Не інакше, як перевернеться! Завтра вранці Росія пробудиться від сну: новий імператор? Новий уряд? А можливо — республіка? Земський собор?

Андрієві кортіло побігти в місто, на вулиці, щоб дізнатися: що ж там рухнуло під уламками?

А Степан усе повторював про якогось пічника Авер'янова, столяра Богданова, як вони сиділи з п'ятої години в підвалі, пили чай і ніяк їх, чортів, не можна було прогнати на вечірню роботу, а ще один столяр, Розумовський, така гнида, все хотів засвітити лампу, Степан на нього сварився, щоб не чіпав, бо гасу мало, а якщо гніт підкрутити, то скло трісне, а сам стежив за годинником, було пів на шосту, вони все не йшли. Адже про них, харцизяк, піклувався. Нарешті Богданов пішов, пічник Авер'янов пішов, а Розумовський хотів дістати з шафки петлі й замок для скриньки, яку він робив, Степан знову на нього насварився, і засвітив недогарок свічки, й одразу погасив. Бо, якби світилася лампа, ще б дурні набігли, і тоді кінець. О шостій сімейний обід, з німецьким принцом. Нарешті, близько шостої, пішов Розумовський, але тут прийшов ще якийсь і запитав: чи дома Петроцький? Петроцького, наглядача, дома якраз не було...

Андрій побіг на таємну квартиру, де міг бути Михайлов. У Петербурзі все йшло своїм звичаєм. Хурделиця вщухла. Двірники згрібали сніг, крамниці торгували, в ресторанах грала музика. Перед театром стояли багаті карети.

Михайлов був на місці. Він знав про вибух, але нічого — про наслідки. У глибині кімнати, на дивані сидів і курив у чорній вовняній фуфайці, в чоботях Андрій Пресняков. Вони не бачились з Олександрівська.

Пресняков дивився пильно своїм нерухомо-світлим, водянистим поглядом — не на Андрія, крізь.

— Тепер я братика влаштувати не зможу. Ти, Дмитровичу, поклопочи,— сказав Пресняков.

— Неодмінно,— відповів Двірник.— Я записав.

— Ти через Грачевського. В нього є майстер знайомий, золотар...

— Не хвилюйся! Прилаштуємо твого братика.— Кивнувши на Преснякова, сказав Андрієві: — Учора вбив зрадника Жаркова, Сашка саратовського. На невському льоду. Так що тепер ховатиметься, як і Степан.

Це була ідея Двірника: водночас з вибухом у палаці вбити шпика. Половина задуму вдалася, шпика закололи. А що з імператором?

І тільки пізно ввечері Кибальчич, який підтримував зв'язки з газетами, повідомив: імператор і вся його сім'я живі. На нижньому поверсі, в приміщенні кордегардії, загинуло одинадцять солдатів і близько п'ятдесяти поранено, серед них кілька чоловік палацової прислуги.

Степана це повідомлення прибило. Він на очах помертвів, коли опівночі прийшов Андрій і сказав. Знесилено впав на підлогу й лежав, обхопивши голову руками. Підняли, перенесли на ліжко. Він стогнав: «Казав же... Борисові ніколи не пробачу...» На ранок Росія не пробудилася від сну. Імператор залишився той самий. У конці люд розмовляв про послаблення морозів, про приїжджого медіума, про перегони рисистих на Неві, де першою прийшла кобила Венгерка графа Адлерберга. Але в очах людей горіла жахлива, прихована цікавіть: хотілося швидше вискочити з конки і до когось бігти, переказувати, дізнаватися, радитися, дивуватися, захоплюватися. Ой, сердешний граф Адлерберг, чия кобила прийшла першою!

Розділ шостий

Колами почали розповзатися чутки, балачки, здогади і абсолютно достовірні, з перших рук, звістки. Наприклад, що всі палаци заміновано і невдовзі почнуть злітати в повітря. Невський теж заміновано. Очікують сигналу чи то з Варшави, чи з Женеви, і, як тільки сигнал надійде, одразу — бух! Чимало міських обивателів, у кого була можливість, потяглися з проклятої столиці в село. Подейкували, що дороги з Пітера перекрито. На вокзалах обшуки. Шукають якогось мужика з величезною чорною бородою, але вона в нього фальшива, інколи ходить зовсім без бороди, в золотих окулярах і в циліндрі, так що зловити неможливо. Мужик той, який, звичайно, ніякий не мужик, працював у царському палаці головним

наглядачем, поставлений туди від III відділу, але всіх обдурив, і тих, і тих, міну фугонув, тільки його й бачили. Усі ці та багато інших подробиць Андрій чув у трактирах, на Сінній, у Купецькому дворі. Але доходили й дещо суттєвіші відомості.

Граф Адлерберг, як переказував Тигрич од деяких своїх знайомих, легальних журналістів, дуже підірвав репутацію тим, що відмовляв Гуркові обшукувати палац поліцейськими силами. Не хотів, щоб викрито було таємні покої княгині Долгорукої. А тим часом вилучене в Квятковського «крокі» Зимового з підозрілими позначками непокоїло. Гурко викликав Дельсаля, викликав поліцмейстера Комарова, всім тикав під ніс загадковий малюнок, відчував солдатським чуттям, що тут криється щось паскудне, але справжньої тривоги вселити не зміг. Обшук провадила спеціальна палацова поліція, гави, безвідповідальна й нахабна публіка, і ось наслідок. Балканський герой позбувся губернаторства. Але головна монарша лють обрушилась на III відділ. Було зрозуміло, що доля цієї установи вирішена. За деякими відомостями, що просочилися з палацу, імператор, пригнічений і розгублений, змучений припадками ядухи, проводив майже безперервні наради з найближчими сановниками, міністрами та викликаними до столиці генерал-губернаторами з інших міст. Харківський генерал-губернатор Лоріс-Меліков виявив, як переказують, найбільший спокій, і тоді, як інші сановники, охоплені панікою, бурмотіли щось незрозуміле, запропонував програму: забезпечити єдність розпорядчої влади. Створити установу з найширшими повноваженнями і поставити на чолі одну людину. Розповідали, імператор стрепенувся, раптом вийшов із стану похмурого заціпеніння і, показуючи на вірменського графа, сказав: «Цією людиною будеш ти!» Так була створена верховна розпорядча комісія на чолі з Лоріс-Меліковим.

Дивні дні! В партії панувала зневіра: загибель друкарні, арешти кращих працівників, невдача з вибухом. Та й у ворожому стані було не весело. Якщо революціонери господарюють у царському палаці, як у себе дома, то — хто ж господар у країні? Хто справжній імператор — Олександр II чи Виконавчий комітет?

Минув тиждень, другий, з'явилися іноземні газети з докладним описом російських подій, з картинами паніки й жаху, що охопили петербурзьких вельмож, і стало зрозуміло, що впадати в зневіру не слід. Андрій сказав

ýкрай пригніченому Степанові: невдача з висадженням палацу насправді є якнайбільшою удачею, яка приголомшила весь світ. Степанові показували газети. Це його трохи підбадьорило. На вулиці чулися сповнені трепету розмови про Комітет: у тому розумінні, що тепер, мовляв, для нього немає нічого неможливого. Дійшов з-за кордону відгук і Жоржа Плеханова, непоступливого супротивника, який у січні залишив Росію: «Зупинити на собі зіницю світу — хіба не означає вже перемогти?»

— Ні, не означає, далеко не означає,— сказав Андрій на засіданні Комітету, мабуть, єдиний, хто не поділяв радості, що глава «Чорного переділу» схилив голову, висловив захоплення.— Бо справу треба завершити. А наш шановний Жорж у формі захопленого визнання ніби закликає нас: зупиніться! Ви вже перемогли! Ні, панове, ми перебуваємо на шляху до перемоги і зупинятися не повинні.

І все-таки нездоланний біль: так довго, так ретельно готуватися, подолати стільки труднощів, виявити таку нелюдську витримку...

Вирішили розпочати підготовку до нового замаху на царя: в Одесі, куди цар заїде навесні по дорозі в Лівадію. В Одесу до Віри Фігнер послали Сабліна, згодом до них мали приєднатися Соня Перовська і технік Ісаєв. Дедалі меншим ставало коло бійців: одні гинули, інші виїжджали. Незадовго до вибуху поїхали за кордон Морозов та Ольга Любатович. Андрій їх проводжав. До Горобця він ставився по-дружньому ще з часів Великого процесу. Вразила мужність, з якою цей юнак, на вигляд слабосилий, порвав із своїм середовищем, багатіями, аристократами. Очевидно, в характері була ця твердість: розлучитися рішуче. Що можна було вдіяти? Андрій умовляв почекати, але — мляво, розуміючи безнадійність. Піти їм на поступки не можна було, вони не погоджувалися на треті ролі. Горобець зі сміхом розповідав, як Михайло запропонував йому справу: вирізати печатки. Нічого собі «справа» для терориста! Цікаво, кому спала така блискуча думка? Андрій квапив: треба було виїхати до вибуху, а вибух міг статися з дня на день. Вони встигли.

У Кронштадті був дім, куди Андрія запрошували багато разів у гості і, здається, цілком щиро й гостинно: дім Сергія Дегаєва, відставного артилерійського офіцера. З Дегаєвим Андрій познайомився ще восени через сім'ю моряка Миколи Суханова, а до Суханова він завітав одразу

ж після приїзду з Олександрівська в Пітер: сестра Суханова Ольга Євгеніївна Зотова була дружиною гарного Андрієвого приятеля по Одесі та Криму Колі Зотова. Так започаткувалося це знайомство, дуже важливе. Андрій ще в Одесі, рік тому — тільки рік, а ніби десять минуло, так змінилося життя, його життя! — зрозумів, що без військових нікуди не подінешся, якщо думати про повстання всерйоз. Без їхнього досвіду, дисципліни, зброї.

Тоді, наприкінці листопада, Микола Суханов ще не був готовим на все, переконаним революціонером, яким став тепер, у лютому. Тоді він був просто озлобленою, розчарованою в своїй службі та майбутньому людиною. Він повернувся з Далекого Сходу, де служив офіцером сибірської флотилії. Служба тривала кілька років. В останній рік Суханова призначили ревізором на одне із суден, де він зіткнувся із страхітливим свавіллям і казнокрадством. У закордонному плаванні командири, старші механіки, а заодно й ревізори звикли наживати величезні багатства. За допомогою підробних відомостей і фальшивих довідкових цін на вугілля — при сприянні консулів та підрядчиків, які, зрозуміло, одержували свій куш,— вони легко загрібали великі гроші. Суханов відмовився підписувати фіктивну квитанцію. Командир корабля погрожував йому. Старші механіки обіцяли: камінь на шию і за борт. Суханов стояв на своєму. Справа дійшла до суду, на якому інші командири, такі самісінькі крутії, намагалися вигородити свого колегу, проте змушені були тимчасово усунути його від командування. А Суханову, присікавшись до якоїсь формальності, затримали підвищення в черговому чині.

Він приїхав у Пітер, сповнений гніву, уражений,— проклинав свою службу на сході! — і тоді познайомився з Андрієм. Було неважко пояснити, що розкрадання і злодійство, які процвітають у сибірській флотилії, то лише маленька деталь загальної картини розкладу. Те саме розкрадання, продажність, та ж згуртованість гірших людей, страта кращих панують усюди: в армії, в міністерствах, у судах, у земських установах. Мічман Луцький, сербський доброволець, розповідав про порядки у «визвольній армії»: інтенданти серед білого дня грабували, і ніякі протести не допомагали. Нічого нового. Про це говорила вся Росія. Та чим допомогти? Як переробити все це, щоб порядні люди могли порядно жити? Суханов у Сибіру познайомився з політичними засланцями. Та

і в юності, в морському училищі, належав до «китоловного товариства», що мало схильність до революції чи, в усякому разі, до перебудови світу на розумних засадах.

Він був високого зросту, ставний, білявий, з якоюсь особливою привабливістю доброї, лагідної, але в чомусь непохитної людини. І Андрій, здається, сподобався йому одразу. Це Андрія не дивувало. Він знав за собою: умів подобатися. Але — людям певного складу. Зате були інші — і про це теж дуже добре знав,— які, ні про що не здогадуючись, одразу, на дух, не сприймали його. Довкола Суханова гуртувалися, до нього тяглися.

Люди з розвинутим почуттям совісті завжди гуртують довкола себе, мимоволі, за дивними законами людського притягання.

— Що будемо робити? — запитував хто-небудь з гостей, коли приходив з морозу, закоцюблий, у теплу квартиру, де завжди яскраво горіли свічки, хтось грав на роялі, хтось розливав морський шотландський напій і пахло сигарами.

— Як що? Писати конституцію! — відповідав Суханов.

І приносив папір та олівець. Усі сміялися. Це був жарт, що став, між іншим, невідчепним. На папері записувалися робери. В один з перших вечорів, між вістом, напоями і молодими жартами — серед гостей були дві панночки, подруги Ольги Євгеніївни по консерваторії,— розмова несподівано зайшла серйозна. Моряки почали скаржитися на знегоди офіцерського життя: утиски командирів, образливий тон, один стріляв у старшого за чином і потрапив на каторгу, інший не витримав, покінчив життя самогубством. Та основне лихо: матеріальне становище. Навіть необхідні витрати не покриваються платнею. Усі четверо моряків, хто був у кімнаті, мали борги. А як інакше жити? Звичайне лагодження одягу вимагає щороку карбованців сто п'ятдесят, двісті, взяти їх офіцерові ніде. «Дивна країна Росія!» — подумав Андрій, слухаючи ці сповіді. Панночки через пізню годину пішли, хтось поїхав їх проводжати. Дивовижна країна! Третина бюджету витрачається на військо, становий хребет, на війську все тримається, ось на цих, вишколених з дитинства служаках, і якщо вже вони невдоволені... Кому ж солодко в цій країні? Поет мав рацію, коли мучився над загадкою. Зрозуміти це неможливо. Цареві, здається, теж невелика радість жити, коли висаджують у повітря вдома і висадять — тепер уже ясно — неодмінно.

Моряки завели мову про революційні справи. Уявлення були досить непевні, анітрохи не чіткіші, ніж у звичайних обивателів, але ці справи і таємничі постаті, як видно, їх цікавили. Суханов, рекомендуючи Андрія, натякнув на те, що Чернявський — так звався Андрій — якимось чином належить до *тих* людей. Хтось із офіцерів запитав: «А що взагалі хочуть ці пани?» І Андрій прочитав тоді цілу лекцію морякам, свою першу лекцію про суть соціальних ідей, про те, що «ці пани хочуть», його слухали уважно, але, як він помітив, без особливого ентузіазму. Чогось він не врахував. Не знайшов правильного тону. Говорив про те, про що звик говорити з робітниками, студентами: про необхідність скинути «моральний гніт і рабство». Але офіцери, незважаючи на їхнє невдоволення, не відчували себе рабами. І ще інше. Суханов сказав Андрієві, коли вони залишилися вдвох: «Ви їх спокушали кращими перспективами на їхнє особисте життя. Це не зовсім те, що може запалити. Зрозумійте, ми всі дворянського поріддя, дещо романтичні. І хоч ми скаржимося, і бурчимо, і сидимо в боргах, але запалити нас може тільки одне: самопожертва!»

Потім була ще одна сходка, на тій же сухановській квартирі. Андрій приїхав з Колодкевичем. Суханов заздалегідь запросив гостей, оголосивши, що в нього будуть «дуже гарні люди». Прийшло багато моряків, чоловік п'ятнадцять. Тепер усе відбулося не так мимовільно і немовби випадково, як тоді, уперше, а відверто, чітко, по-військовому. Після кількох хвилин пустопорожньої балаканини Суханов раптом підвівся і, звертаючись до всіх, сказав:

— Панове, ця кімната має дві капітальні стіни, дві інші ведуть до моєї ж квартири. Мій вістовий — татарин, майже жодного слова не розуміє по-російському. А тому нескромних вух нам боятися нічого, і ми можемо приступити до діла.— І до Андрія: — Ну, Андрію, починай.

За кілька тижнів вони перейшли на «ти», Суханов знав тепер справжнє ім'я Желябова. Але, як у всіх військових, неприязнь до конспірації була в нього якась уперто-хвороблива. Приховувати й містифікувати не вмів, не любив і, здається, в глибині душі вважав справою непорядною. З цього приводу вже були сутички. І ось: називав то Борисом, то Андрієм, а то Тарасом. Желябов підвівся, заговорив просто, як про справу найзвичайнісіньку і житейську:

— Ну, що ж, панове, якщо вас цікавить, як сказав Микола Євгенович, програма і діяльність нашої партії — будь ласка, я розповім. Ми, терористи-революціонери, вимагаємо...

Після слів «терористи-революціонери» в кімнаті запала справді могильна мовчанка, і всі дивилися на Андрія з подивом, здається, навіть трохи сторопівши. Він зрозумів, що більшість моряків не чекала таких категоричних визначень від «дуже гарних людей». Якийсь молоденький мічман зробив рвучкий рух, щоб підвестися, але залишився сидіти. Андрій говорив про все не криючись. Він відчув те особливе, відчайдушне піднесення всіх душевних сил, коли не замислюєшся про наслідки, коли не логіка і розум керують тобою, а — відвага і правда. Про що він говорив? Про лихоліття Росії. І про той єдиний шлях, що його мали російські люди, щоб вижити й перемогти. Говорив про могутність партії, девізом якої стала воля народу. Про її величезні можливості, зв'язки в суспільстві, відділення в інших містах, про друзів за кордоном, про непохитну впевненість у те, що дуже швидко — неймовірно швидко, навіть не варто казати, як швидко, бо можуть не повірити,— в Росії все докорінно зміниться.

Напевно, то було безумство казати все це людям у військовій формі, здебільшого незнайомим, які дивилися на нього приголомшено. Та Андрій не міг зупинитися. Його «заносило», як бувало в юності, на одеських студентських сходках, що інколи закінчувалися бійками. А якщо почнуть заперечувати, він тоді говоритиме ще різкіше! Він скаже їм, що найвище рабство є служіння тому ладові, який вважаєш несправедливим, і що всі вони, хто носить мундири російської служби, мають відповідати за «принади» самодержавства, за заслання, рудники, за Чернишевського, за поляків... Але моряки не заперечували. Слухали мовчки. По обличчях було помітно, як щось у них всередині, в очах, неперебірно змінюється. Андрій відчував: на них переливається його збудження й азарт. Це були зовсім не ті люди, що годину тому вели балачки, сипали анекдотами і сперечалися про вокальні та інші переваги мадам Рейналь. Андрій відчував звичну й солодку владу. Він знав, що коли зараз вигукнути: «За ножі!», або: «Зламати цейхгауз, забрати зброю!», або ж: «Підняти якорі і ввести кораблі в Неву!», вони підведуться, як один, і підуть за ним ту ж мить. Проте через годину, другу, коли закінчиться сходка,— мине запал, остигне кров, згаснуть

погляди, і вони повернуться назад — навіть не до мадам Рейналь, а до своїх боргів, наречених, до бідних матерів у глухих селах і до страху втратити, позбутися, пропасти.

І тільки дехто з них, як Микола Суханов, щоки в якого збуджено пломеніли...

Ні, було кілька чоловік, яких Андрій метким оком запримітив: Карабанович, що жив на квартирі в Суханова, Завалішин, Серебряков, Юнг, молодий артилерист Дегаєв. На цих, здається, можна розраховувати. Коли почалася спільна розмова — про програму,— вони з подивом признались, що не чекали, щоб революціонери вимагали Установчих зборів та націоналізації землі. Очевидно, гадали, що революціонери тільки руйнівники. Нічого собі! Щось на зразок розлютованих горил.

— Якби не пункт про терор,— сказав один з моряків,— я відразу підписався б під вашою програмою.

Того вечора так, здається, думали всі.

Суханов був у захваті від Андрієвої промови, від враження, яке той справив на моряків, і на наступну зустріч пообіцяв: набрати в Кронштадті, серед офіцерів, триста чоловік у партію! Андрій його зупинив. Якби тридцять — було б чудово. Чи багато з тих, хто гарячкував того вечора і хотів підписатися під програмою, шукав із Сухановим зустрічей, чекав продовження? Чоловік троє. Четвертий під сумнівом. Так Андрій і думав. Ловіння душ — справа копітка. Слова, навіть найзапальніші, діють на короткій відстані, як слабосилі старі мушкети, потрібні — потрясіння, вибухи.

Після вибуху в палаці Андрій поїхав у Кронштадт з Сонею, поїхали також Кіт-Воркіт і Ганя Корба. Була середина лютого. Заметілі не вщухали. Поїзд ішов поволі, зупинявся, шляхові робітники розгрібали сніг. А в Одесі теплінь, сухо, ходять без пальт, і Соня збиралася туди через кілька днів. Андрій та Кіт-Воркіт, недавні одесити, згадували, жартували, радили. Колодкевич, чорний, з окладистою густою бородою, з темно-синіми блискучими очима, розповідав з акцентом смішні одеські історії і був схожий на справжнього єврея-корчмаря. Сміялися, настрій був гарний. Сусід по вагону, чиновник у дорогій шубі, дивився суворо: чи то не схвалював знущання над акцентом, чи то вирішив, що справді їдуть інородці й поводяться неприпустимо розв'язно. А їхали в гості: до Сергія Дегаєва. Цей двадцятидвохрічний артилерійський штабс-капітан, тепер у відставці, з осені палко прилип до Суханова і до

його петербурзьких відвідувачів і, здається, має серйозні наміри стати революціонером. Андрій не був з ним цілком відвертим, Суханов викликав більшу довіру, але дрібні справи Дегаєву доручалися, і той виконував їх завжди надзвичайно завзято. Андрій наказав йому налагоджувати зв'язки з петербурзькими артилеристами та студентськими гуртками. Взимку Дегаєв привіз у Кронштадт з Харкова сім'ю: матір, двох сестер, старша з яких була заміжня, і молодшого брата. Йому дуже хотілося познайомити домашніх зі своїми новими друзями, перед якими він, очевидно, благоговів (одного разу сказав Андрієві, що коли б побачив де-небудь Морозова, то неодмінно його розцілував би), і почав запрошувати Андрія та інших у гості. Було не до речі, відкладалося, переносилося, Дегаєв почав ображатися, а коли після вибуху в Зимовому Андрій зустрів його на вулиці, Дегаєв сухо і церемонно вклонився.

— Я вас вітаю з мондіальним успіхом! Зрозуміло, у вас бракує часу відвідувати якихось штабс-капітанів у відставці, які пройняті до вас марним співчуттям.

Андрій щось відповів на своє виправдання. Йому стало ніяково. В Дегаєва було якесь маленьке, в ранніх зморшках обличчя, міцно стулені побілілі губи.

— Якщо ви не хочете або вам ніколи — скажіть прямо. Інакше я мушу розцінити, що ви уникаєте мого дому!

На слові «уникаєте» наголосив, і Андрій зрозумів, що людина хворобливо уражена. Навіщо ж відштовхувати? Вирішили в першу ж вільну неділю поїхати, тим більше що в Андрія є справа до Суханова. Він вважав, що настав час агітувати моряків організуватися. Жінки з Колодкевичем пішли на квартиру до Дегаєва, Андрій сказав, що підійде пізніше.

Розмови про революційну організацію серед морських офіцерів — не тільки для розмірковувань, а й для діла — Андрій із Сухановим уже мав. Той погоджувався, але все зволікав, посилався на те, що є кілька пунктів, котрі не всіх влаштовують. Централізація, сувора дисципліна — від неї стомилися на службі — і таємні вбивства. Взагалі — конспірація. Значно привабливішою була б відверта боротьба, барикади, повстання. Андрій упізнавав свої сумніви півторарічної давності.

— Я схиляюсь перед тим, що ви натворили в палаці,— прошепотів Суханов. Ольга Євгеніївна не чула, розмовляла в сусідній кімнаті з якимсь гостем.— Сам по собі акт

дивовижний. Але, по-перше, ви вбили невинних людей А по-друге,— Суханов страдницьки скривився,— погодься, що таємне приготування вбивства віддає дещо Цезарем Борджіа...

— Вибач, ти говориш про повстання, але яким чином ти сподіваєшся його підняти?

— Цього я ще не знаю.

— А ми знаємо. Бо якби висадили царя — то висадили б саму ідею царської влади, даної богом, а в народі, на жаль, немає нічого міцнішого й довговічнішого, ніж ця ідея,— і внаслідок створеного хаосу могло початися повстання.

Суханов мовчав, обдумував. Андрій знав: ця людина змінюватиметься швидко. Те саме було й з ним. Із сусідньої кімнати вийшла Ольга Євгеніївна з незнайомим моряком. Відрекомендували: барон Штромберг. Чув про нього від Суханова. Худий, світлоокий, з рудуватою роздвоєною бородою, схожий на пастора, лейтенант щойно прибув з Далекого Сходу. Але встиг уже дещо дізнатися про Андрія.

Потискуючи руку, сказав жартома:

— А у вас тут бозна-що! Якісь вибухи, якісь збори недозволені, суперечки про французьку революцію. Та ви збожеволіли? Тоді як імперія напружує всі сили для боротьби з одвічними ворогами, турками внутрішніми й зовнішніми...— І несподівано перемінив тон на серйозний: — Треба писати статут і програму гуртка.

Суханов і Андрій розсміялися.

— Набрався від каторжників крамоли — жах! — Суханов жартома штовхнув Штромберга плечем.— Ні, панове, раніше осені затівати нічого. З березня починаємо готуватися до плавання, потім на півроку похід, повернемося до жовтня і тоді...

«Можете й запізнитися»,— подумав Андрій.

Осінь видавалася дуже далекою, дожити — спробуй. Штромберг розповідав про сибірські новини, про зустрічі із засланцями-поляками, цікаво, але в Дегаєва, напевно, нервували, і там Соня, треба було йти. Сестра Суханова, вагітна, з хворобливим обличчям, іти не захотіла, до того ж сказала: «Сергій Петрович дуже нудний пан, а з його дамами можна говорити лише про капелюшки». Суханов і Штромберг теж залишилися дома. Настрій у цьому домі— не тільки через важку вагітність Ольги Євгеніївни, а й через якісь погані передчуття, страх за брата й цілковиту невідомість про долю чоловіка, який поневірявся десь

у Сибіру,— був безрадісний. Вони й Андрія відмовляли йти до Дегаєва.

— Далися вам ці гості. Що ви, чаю не бачили? У них слабко заварюють, а ми дамо справжнього, англійського,— жартувала Ольга Євгеніївна.— Майте на увазі: мати Дегаєва велика дурепа, хоч і пишається тим, що дочка письменника Полєвого.

— Сергій людина непогана, але суєтна,— сказав Суханов.— Він мене стомлює.

Усе так, але Дегаєв зробив крок: замолоду пішов у відставку і поринув у революційні справи. Його робота серед студентів і особливо серед петербурзьких артилеристів була, безперечно, корисною. Та, правда, було й таке,— можливо, та сама суєтність, якась нервова, душевна невизначеність, котрі Андрій відчував,— що заважало їм спізнатися ближче. Звичайно, було загадкою: навіщо так настирливо запрошував? І ображатися, коли людям не до гостей? Але треба було йти. Андрій зібрався, Суханов вийшов у коридор провести.

— Коли ти будеш наступного разу? Я покличу людей.

— От що, Колю. Ти запрошуєш усіх підряд. Цю манеру Запорозької Січі треба облишити — інакше нарвемося. Мені вже й так од Колодкевича перепало.

— Серед моїх знайомих немає зрадників! — почервонів Суханов.— І взагалі, зрадництво — не моряцька справа. Я вважаю, якщо гарна людина, нехай приходить і слухає. Не вимагати ж атестата?

— Ти поділяєш людей на гарних і поганих, героїв і зрадників. Але між світлом і тінню є багато відтінків, правильно? Так ось, любий друже: гинемо ми через відтінки.

Було темно, дев'ята година вечора, аптека в будинку, де жив Дегаєв, з освітленою газом вивіскою — орієнтир,— зачинена, ліхтар не світився, і Андрій довго блукав провулками. Усе тут було гранітне, гучне, мертвотне, вогке. Увірвався до якоїсь нічліжки, де чоловік дванадцять покотом лежали на підлозі, старий молився під лампадою, і хтось, коли Андрій відчинив двері, вигукнув: «Гей! Стій!» Потім потрапив до майстерні, де при світлі гасових ламп працювали діти, щось різали на низьких довгих столах, пахло галуном. Нарешті дістався до квартири Дегаєва і одразу побачив Соню: вона вибігла раніше від господарів у коридор відчинити двері:

— Чому так довго?

— Та приїхав Штромберг, розмовляли...

У Соні, як завжди, коли вона нервувала, під очима залягали білі тіні: раптом плямами зникав її рум'янець.

— Сергій каже, тут вечорами облави. Три дні тому всі готелі й нічліжні будинки обнишпорили.

— Ну як?— запитав пошепки, обнімаючи її.

— Нудьга смертельна...— встигла шепнути, але тут у коридорі з'явився Дегаєв у святковому картатому сюртуці, в білій сорочці з пишною краваткою за останньою модою, розпашілий, напідпитку.

Андрієві нагадало щось давнє, одеське: серце стислося. Мати Дегаєва з виглядом напружено-гостинної чиновниці, пироги, домашнє печиво, одна дегаєвська сестра за фортепіано, друга, старша, в екстравагантній сукні — такі бачив в Одесі, в Ольжиних приятельок,— співала романс за романсом з надзвичайним завзяттям, Золота Рибка, Ластівка, Шуберт. Потім вона ж читала з Шіллера і Крилова. Ганя Корба і Соня, як знавці-театралки, робили делікатні зауваження. Молодша сестра, дуже схожа на брата, з таким же дрібним, невиразним обличчям, маленька, з короткими руками, в проміжках між співом та театром виконувала фортепіанні п'єси. Андрій не міг зосередитись. Так само було й тоді, коли співала Оля. Але ж у Олі голос! Андрій думав про моряків. Плавання, п'ять місяців, руйнує всі плани. Але піти у відставку, як Дегаєв, немає сенсу: треба бути на суднах, серед матросів, бо військові судна в день повстання можуть виявитися вирішальною силою. Зараз треба залучати офіцерів. Землевольці, чорнопередільці теж намагалися проникнути у флотське середовище, але працювали з нижніми чинами, це їхня слабкість, там можна пропагувати двісті років і все на одному місці. Такі люди, як Суханов, Штромберг, варті цілого екіпажу. Вони піднімуть і поведуть. Нарешті із спільної розмови стало зрозуміло, що старша сестра Дегаєва, теж негарна, але якогось іншого типу, довгоноса, з самовпевненими манерами, поставила собі за мету потрапити на сцену. Переїзд із Харкова до столиці, здається, переслідував цю мету. Чи не можна якось допомогти? Адже у вас, панове, такі величезні зв'язки! Соня посміхалася й спантеличено знизувала плечима:

— Які ж у нас особливі зв'язки?

— Не кажіть, не кажіть!— Мати Дегаєва, водночас соромлячись і захоплюючись, махала на Соню рукою, прошепотіла:— Ми знаємо, які! Та ми на це не претендуємо, боже сохрани...

— Про що ви?

— Мамо, ви дуже напосідаєте на гостей,— промовив Дегаєв.— Ніяких таємних зв'язків у друзів, зрозуміло, немає. Дещо в газетах, у журналах, це дурниці.

Натяки на Тигрича, який під псевдонімом Кольцова друкувався в «Деле», і на Кибальчича, який дописував у «Слово». Було б потішно, якби вони взялися протегувати довгоносій співачці. Мати одразу сказала, що в літературному світі в неї самої достатньо зв'язків — вона як-не-як дочка Миколи Полєвого, видавця «Московского телеграфа», і сестра Петра Полєвого, професора. Її батька називали якобінцем. А дід, батьків батько, був купцем, мав власний фаянсовий завод в Іркутську, виходець з простого народу.

Слухаючи ці дивні розмови, пригощаючись закусками та печивом, Андрій міркував: час змарновано. Навіщо ж запрошували? Мати Дегаєва раділа гостям, здається, цілком щиро, догідлива і якась улеслива посмішка не зникала з її одутлого, незграбного обличчя замордованої вдівством і нестатками старої дами. Молодший брат Дегаєва сидів набурмосений, мовчав. А Сергій Петрович безперестану метушився: то починав розважати, щось розповідав, зненацька замовкав, надокучав пригощаннями. Та Андрій відчував, що Дегаєв хоче вибрати хвилину й сказати щось важливе. І справді, він таку хвилину знайшов і прошепотів:

— Я дуже радий, що вибрали час і завітали до нас. Мати дуже задоволена. Давно не бачив її такою...

Коли в пітьмі вийшли на вулицю — їхати в Петербург пізно, вирішили піти ночувати до Суханова, в нього велика квартира,— Андрій сказав Соні:

— Зрозумів нарешті, чому нас так настирливо запрошували і так гарно годували. Ми ж знаменитість, генерали. І в цій сімейці, де постійно чимось пишаються: батьком, дядьком, «Московским телеграфом», вокалізами, тепер ще пишатимуться знаменитими знайомствами — га?— Він засміявся, задоволений своєю проникливістю і чимось іще, багато чим, а Соня стискала в пітьмі його руку.

— А мені ваш Сергій Дегаєв не подобається,— раптом мовила Соня і пирснула, мовби несподівано сказала якусь нісенітницю, самій стало смішно.— І навіть не знаю чому. Не зважайте. В мене буває: чую, як собака, а пояснити не можу.

У Петербурзі готувалися до свята: двадцятип'ятиріччя царювання Олександра. Приготування проводилися нервово, метушливо, в супроводі багатьох чуток, страхів, сподівань. Поширилася чутка, що 19 лютого, до ювілейного дня, революціонери приготували грандіозний *сюрприз*. Цар не наважувався вийти з палацу навіть у Казанський собор. Казали, що Лоріс готує якісь чудові реформи. Наближається ера небаченої лібералізації. Селянам віддадуть землю, скасують цензуру, закриють III відділ. І можливе навіть скликання земського собору! Проте переказували й інше. Лоріс нібито казав Суворіну: «Не говоріть, прошу, про свободу і конституцію. Я не покликаний давати щось подібне, і не ставте мене в незручне становище». Чутки про те, що готується повстання, ширилися настирливі, і двірники радили мешканцям запасатися водою та свічками, бо під час повстання будуть висаджені водопроводи і газові труби.

Нарешті стало відомо про ювілейні блага: робітникам влаштували триденне свято без вирахування платні. По місту, ілюмінованому вогнями і прапорами — обивателям наказано в кожне вікно виставляти по дві засвічені свічки,— тинялися юрби, трохи збуджені напоями, а біля палацу товпилося кілька тисяч люду, котрий дивився на мундири генералів, придворних, на вбрання дам, розкіш карет. За два дні до дев'ятнадцятого Михайлов сказав Андрієві, що з'явився чоловік, нікому не відомий, який нещодавно приїхав до Пітера і хоче зіпсувати свято: вчинити замах на новоявленого диктатора. Не просить ніякої допомоги. Але, можливо, допомогу надати? Зібралися нашвидку і вирішили: нехай діє а la Соловйов, на свій страх і ризик. Були дні неясності, суспільство потерпало, непевно сподівалося — куди Лоріс поверне?— тому партії треба було виждати. Адже призначення графа Лоріса-Мелікова, покорителя Карса, переможця ветлянської чуми, енергійного адміністратора і, з чуток, людини поміркованих поглядів, прихованого ліберала, означало в деякому розумінні капітуляцію імператора під натиском лівих сил. Щойно з'явилося звернення графа «До жителів столиці», цілком спокійне і з зарядом прихованого лібералізму — його вичитували між рядків,— де немовби головна надія покладалася на «підтримку суспільства». Усе це вже було, було! І такі звернення, і подібні покладання надій. Проте невиправні мрійники тихого процесу

в салонах, гостиних, у редакційних кімнатах і навіть у присутствених місцях гули про нові віяння...

20 лютого, о другій годині дня, молодий чоловік — як потім з'ясувалося, Іполит Млодецький, міщанин з міста Слуцька,— зустрів Лоріс-Мелікова біля його особняка, коли граф виходив з екіпажа, і вистрелив. Біля під'їзду стояло двоє вартових, тут же були верхові козаки, що конвоювали екіпаж, поблизу стовбичив городовий. Граф упав, але відразу підхопився, доблесно кинувся на того, хто стріляв, і звалив його. Підоспіли козаки, схопили. Слідство закінчилося того ж вечора, а суд призначили на наступний день. Усе робилося енергійно, по-діловому, в новому стилі. (Лоріс зопалу хотів повісити відразу, без суду, як це робиться на війні чи, скажімо, під час епідемії чуми). Петербург вирував од захоплення перед графом (сам кинувся, звалив!), від обурення проти терористів та якогось містичного страху перед ними: немає їм кінця!

На Великій Піддячій сперечалися цілу ніч: як треба було вчинити? Двірник, який вважав раніше, що партія мала підтримати Млодецького чи хоч би допомогти йому засобами для порятунку, тепер сказав: «От і невдача, тому що не допомогли». Андрій, навпаки, вважав, що кінець кращий, аніж його можна було чекати. Вбивство було передчасне, Лоріс ще не показав своїх зубів, але це буде неодмінно. Кожне вбивство має визріти. Треба відкрито, в якій-небудь прокламації, пояснити, що партія до цього не причетна, і для властей це буде ще страшніше.

Наступного дня, 21-го, в Петербурзі розмови тільки про Млодецького і про суд над ним. Кінець один: смертна кара. Стало відомо, що Млодецький під час слідства поводився зухвало, відмовився відповідати на запитання і вирок — шибеницю — зустрів байдуже. Увечері прийшов Тигрич і розповів, що скрізь у журналах збудження, а новій страті надають фатального характеру і гадають, як вона позначиться на політиці Лоріса і яку відповідь дадуть революціонери...

— Я помітив, що пани ліберали дуже хотіли б, щоб ми відповіли!— глузливо сказав Тигрич.

— Еге ж, вони б нам аплодували в своїх теплих клозетах,— докинув Андрій.

Відповідати вирішили словами. Наступного дня, коли вже було оголошено про страту, Тигрич знову приніс звістку, дізнався вранці від якихось газетярів: письмен-

ник Гаршин, болгарський доброволець, мало не вдосвіта прибіг до Лоріс-Мелікова додому і благав його помилувати Млодецького. Диктатор нібито щось пообіцяв Гаршину — чий вчинок сам по собі сміхотворний, якщо не божевільний! Але вирок уже, здається, височайше затверджений. Андрій стояв у натовпі на Знаменській, коли Млодецького везли з фортеці на Семенівський плац, через усе місто. Однієї хвилини, поки провозили мимо і Андрій придивлявся до проваленого, усміхненого, трохи закам'янілого й зарозумілого обличчя Млодецького — обличчя вже неживого, жовтавого кольору,— було досить, щоб усе зрозуміти й побачити. Раптом *побачив себе* в цій випростаній постаті, в цих поглядах, очужілих, презирливих, спрямованих згори вниз, на натовп. Публіка стояла в похмурому заціпенінні. Свято було зіпсоване. Це нікому не подобалося. І взагалі було незрозуміло: в кого стріляють, навіщо? Графа тільки-но призначили, він ще ніяк не визначився, і чомусь стріляють. Очевидно, щось комусь відомо. Неспроста роблять. Жінка, яка стояла поруч, непомітно хрестилася й шепотіла: «Боже, спаси люди твої...»

Цього сірого лютневого дня ще один чоловік, письменник Федір Достоєвський, раптом *побачив себе* — але не в прийдешньому, близькому чи далекому, а в минулому, майже забутому, що ніколи не забувається,— у високій постаті Млодецького. Три дні тому, коли стався замах, але про те ще ніхто нічого не знав, у гості прийшов Суворін і завів мову саме про це, про замахи. Адже нічого не знали! Та й жах після палацового вибуху ще не вгамувався. Нещодавно стався припадок, і було те відчуття визволення, спокою і повернення до життя, солодшого за яке нічого не буває. Можливо, тільки мить перед припадком: вона ще солодша, ще гостріша, це вже взагалі блаженство, яке Магомет називав райським. І як завжди після припадку, було жарко, обличчя заливав піт, був вигляд людини, котра щойно з лазні, з приполка.

Люди дивуються, коли бачать його в такому розпареному стані. Суворін теж здивувався, довелося пояснити: так, чверть години тому. Ганя прийняла холодно — не любить, коли приходять, турбують одразу після припадків,— але, боже мій, як не можуть зрозуміти, що саме в ці хвилини він здоровший, щасливіший і з яснішою думкою, ніж найздоровша людина!

Суворін був приємний, як завжди приємні люди жваві, перемінливі. Людина має змінюватися, кудись рухатися, перетворюватися на щось інше. А втім, те саме із суспільством. І ось тоді, три дні тому, ще до приходу Суворіна, коли набивав папіроси та обмірковував — чому все це триває, і немає кінця?— майнула ця думка. Річ у тому, що суспільство вже не лише байдуже, а й виробило якусь особливу, вивернуту навиворіт сором'язливість щодо терору, замахів і всієї чортівні. Ех, давнє слово — чортівня! Все стало значно заплутаніше і страшніше. І не збагнеш з наскоку, як здавалося колись, дев'ять років тому.

— Уявіть собі, Олексію Сергійовичу,— почав розповідати Суворіну,— що ми з вами стоїмо біля вікон магазину Даціаро й розглядаємо картини. Біля нас стоїть чоловік, який вдає, що теж розглядає. Він чогось чекає і все озирається. Раптом поспіхом до нього підходить інший чоловік і каже: «Зараз Зимовий палац висадять у повітря. Я завів машину». Ми це чуємо. Як би ми з вами повелися? Пішли б до Зимового палацу попередити про вибух чи звернулися б до поліції, до городового, щоб заарештувати цих людей? Ви пішли б?

Суворін сказав: ні, не пішов би. У тому вся річ. Адже це жах. Це — злочин. Ми, можливо, могли б попередити. Ось набивав папіроси і думав, перебирав причини, з яких треба було це зробити: причини серйозні, важливі, державного значення та християнського обов'язку. Та й інші причини, які б не дозволили це зробити. Ці прямо нікчемні. Просто — острах зажити слави донощика. Уявляв, як прийду, як на мене подивляться, почнуть розпитувати, влаштовувати очні ставки, напевно, запропонують нагороду, а то запідозрять у спільництві. Надрукують: Достоєвський виказав злочинців. Хіба це моє діло? Це діло поліції. Її для того призначено, вона за те гроші одержує. Мені б ліберали не подарували. Вони б доконали мене, довели б до відчаю. Хіба це нормально? У нас все нормально, тому все це відбувається, і ніхто не знає, як йому повестися не тільки в найскладніших обставинах, а й у найпростіших...

А ввечері дружина принесла цю новину: знову напад терористів! Нікого не вбито, не поранено, але була спроба вбити, злочинця схопили. Який жахливий і незрозумілий тягар, коли повідомили: сьогодні страта, на Семенівській площі. Напередодні читав у Коломенській жіночій гімназії, на прохання Вейнберга. Уривок з Карамазо-

вих. Була така радість, такий тріумф душі, на обличчях розуміння, сльози, вдячність, не хотіли відпускати, розмова про Христа, і десь за всім цим невідступно: *завтра віднімуть життя.* Там само, на тій же площі. І не міг стриматися і, нічого не сказавши, поїхав, бо тут була не тільки жага пам'яті, але й необхідність побачити, розділити і зрозуміти. Злочин і покарання є насправді злочин і страждання. А ще правильніше: страждання і страждання. Семенівський плац був такий же похмурий, безмежний, білий од снігу, як тоді, в грудні, тридцять років тому. Але снігу тоді було дуже багато, глибокого, і, коли наказали виходити з карет, вони вистрибнули прямо в сніг, на мороз, неймовірний мороз, і всі були в легкому, весняному, як їх забрали в квітні. Рожевим жаром у тумані тліло сонце. Отак, по глибокому снігу, провалюючись, пішли до середини площі, де стояло щось дерев'яно-квадратне, оббите чорним трауром. Але тоді ніхто з них не міг подумати, що зараз буде смерть, не усвідомлювали, були як уві сні і йшли як уві сні, вздовж довгого каре військ, зімкнутих довкола ешафота. Раптом побачили стовпи на ешафоті, потім їх довго розставляли, шапки геть, мороз стискав серце, вбивчий мороз, неможливо дочекатися кінця читання, ноги підламувалися, і ось слова: «Всіх до смертної кари — через розстріл». Було смертельне приголомшення, священик запрошував на сповідь, цілувати хреста, але ніхто не міг ступити ані кроку...

Злочинець був високий на зріст, з матово-блідим довгим, вузьким обличчям. Він вклонявся на всі боки, прощався з народом. У його зовнішньому вигляді був якийсь нелюдський спокій, і це було страшно. Найстрашніше. Бо відчувалося: людина того хотіла, тому й спокійна. До цього страждання — щоб отак вклонятися в передсмертну хвилину, на площі, на очах у мовчазного натовпу — людина і прагнула, і мучилася своїм убогим, темним розумом, і домоглася. З натовпу вигукнули щось глумливе. Але навіщо ж тоді роки праці, терзання духу, все завдання життя (розбити анархізм), якщо людина в цьому знаходить останній, найвищий спокій? Альоша Карамазов пройде монастир і стане революціонером. Ні, не в пошуках анархічного чи якогось іншого соціального ладу, а в пошуках правди. У втечі від того самого заперечувача — нехтувача людства, котрий хліби, Вавілонську вежу й рабську совість назве щастям. І Альошу неодмінно скарають на смерть. Так само стоятиме з крейдяним обличчям і вкло-

пятиметься, потім вигукне щось до натовпу. Приречений вигукнув, але було далеко — не почути. Потім з'ясувалося, вигукнув: «Я помираю за вас!» І було так боляче, страшно, бо Альоша міг вигукнути саме ці слова.

Її від'їзд до Одеси був неминучий, умовляння не допомагали, тепер він дедалі ближче й відчутніше пізнавав цей характер, що не підпорядковується чужій волі: робити самій собі боляче! До Одеси вирушали великі сили. Фігнер була там, готувала вбивство Панютіна, правителя губернаторської канцелярії, злісного цербера, на совісті якого всі одеські жорстокості й розправи за останні півтора роки. Слідом за Сонею в Одесу мали поїхати Саблін, Гриша Ісаєв та Якимова. І в самій Одесі були вірні люди, на яких можна покластися: Лео Златопольський, Тригоні, дехто з робітників. Комітет вирішив убивство Панютіна відкласти, готувати замах на царя. Навесні, по дорозі в Лівадію, Олександр міг проїхати — була така імовірність — через Одесу.

Але чому неодмінно — Соня? Адже вони розлучалися. Тепер кожна розлука могла бути назавжди. І вже було домовлено між ними, не відоме нікому, бо було слабістю і стосувалося тільки їх двох: постаратися до кінця бути разом. Постаратися! Та в ту ж хвилину, коли зайшла мова про одеський замах на царя (найняти крамницю під виглядом чоловіка й дружини, розпочати торгівлю і звідти, з крамниці, підвести міну під вулицю, якою Олександр поїде від вокзалу до пароплавної пристані), Соня одразу поставила вимогу, щоб до Одеси послали її. І, звичайно, Комітет погодився, бо з роллю простонародної жінки, Сухорукової, вона впоралася блискуче. Андрій міг би бути для неї прекрасним напарником,— Соня, виправдовуючись, казала, що відразу про нього подумала, і тільки потім дійшло, що це неможливо,— адже він не міг їхати до Одеси. Надто добре його там знали. Отже, вона призначалася головною відповідальною особою: Віру Фігнер та Баску посилали на допомогу, Сабліна, агента Комітету, призначили «чоловіком», а Грицько Ісаєв відповідав за технічну, динамітну частину. Ось і все. Мали попрощатися. Можливо, назавжди.

Він знав: чим болючіша для неї розлука з ним — тим рішучіше її бажання розлучитися. Усе найважче, найнестерпніше має діставатися їй. Боляче? Значить — туди, у цей біль! Вона розповідала, як залишала колись дім, бо не

хотіла миритися із свавіллям батька, який вимагав, щоб Соня не дружила з якоюсь подругою, бідною дівчиною. То був деспотизм у домашньому халаті, вбогий і бридкий, який чудово виховує силу і творить долю,— так і сталося з Сонею, вона залишила дім і сотворила долю. Але розлучатися з матір'ю було першою мукою життя.

Зупинити її було неможливо.

Чим жив Петербург, ті кілька партійців, що були Петербургом? Суперечками довкола нової таємної інструкції «Підготовча робота партії», складеної ще в січні Тигричем за допомогою Андрія та Двірника, пошуками квартири для друкарні, визволенням Гартмана, побаченнями з Клєточниковим, створенням робітничих та студентських гуртків: повсякденністю! Це могли робити всі. Так вважала Соня. А вона, звичайно, мала зайнятися чимось винятковим і фатальним. Адже вона визволяла Мишкіна та Войнаральського, вона господарювала в будинку Сухорукових і тепер мчала до Одеси, бо дія фатуму переміщувалася туди. Її непокоїла доля колишнього «чоловіка» по сухоруковському будинку, Льва Гартмана, Алхіміка. І це трохи затримувало від'їзд. Гартмана на початку лютого заарештувала французька поліція, не без допомоги таємних російських агентів та російських грошей. Царський уряд домагався його видачі. Партія доклала всіх зусиль, щоб цьому перешкодити: складалися відозви, писалися листи президентові й французькому народові, погнали в Європу посланця. Лавров на чолі депутації ходив до голови палати депутатів Гамбетте, Гюго виступив з відкритим листом: «Ви не видасте цієї людини». Гартмана не видали. Його звільнили наприкінці місяця, і він виїхав до Англії.

Був галас на всю Європу. Алхімік став всесвітньою знаменитістю, а партія могла торжествувати: вона врятувала товариша, вона перемогла —«жалюгідна купка змовників, підпільні люди»— в двобої з могутньою імперією. За рахунок чого? Це було загадково. Треба було помізкувати. Дві дивні сили, яких не було раніше, виникли на європейській арені: однією силою виявилась світова громадська думка, другою — російський тероризм, таємний і всесильний. Якщо висаджують палаци в Петербурзі, то де гарантія, що ці дияволи не доберуться до Єлисейського палацу в Парижі? Жижки, напевно, затремтіли, коли виринув із засніженої далини і ліг на стіл лист од «Народної волі»...

І тепер Андрій іноді почував себе по-новому. На вулиці, в конці, протискуючись у натовпі — але завжди сам, без товаришів,— ловив себе на якійсь раптовій, зверхній, майже хлоп'ячій радості: «Ха-ха! Адже сила величезна! Тремтіть, любі!» Такий він біг, збуджений, у середині березня на таємну квартиру, куди мав прийти Клєточников.

А пізно ввечері до Андрія прибіжить прощатися Соня.

З Клєточниковим, як правило, мав справу Двірник, але сьогодні Двірник зайнятий. Андрій бачив агента двічі, востаннє в січні. Агент був досить спокійний, розмовляв тихим голосом, кашляв, вигляд хворобливий. Андрія тоді вразило одне: нічого не записував, все розповідав по пам'яті. Як можна запам'ятати такі гори відомостей? Навіть висловив потім, коли Клєточников пішов, сумнів: невже все так уже й точно? Двірник відповів: усе точно, усе перевірено.

Микола Васильович уже чекав. І Андрій одразу помітив: агент дуже схвильований. Він навіть якось підхопився із стільця, коли зайшов Андрій. На столі стояли три чашки, з двох пили чай Микола Васильович та Наталія Миколаївна, третя порожня — приготували для Андрія. Наталія Миколаївна одразу взяла свою чашку й пішла до іншої кімнати. Хоч її нещодавно прийняли в члени Комітету і вона могла б брати участь у розмові з агентом, але завжди делікатно виходила. Інколи її запрошували, інколи — ні. Клєточников був найвищою таємницею партії, доступ до якої мало два-три чоловіки.

— Гольденберг виказує!— сказав Микола Васильович.— Десятого березня III відділ одержав телеграму від полковника Першина, з Одеси: «Гольденберг вирішив признатися у всіх своїх злочинах, пояснити організацію терористичної фракції, назвати всіх відомих йому її членів» і так далі. З цього приводу серед наших рептилій великий тріумф.

Про те, що Грицько виказує, доходили непевні чутки з Одеси і з Харкова. Та виказування, очевидно, були незначні, *напіввиказування*. Телеграма Першина була грізна. Грицько багато знав. Що ж сталося? Він неврівноважений, сварливий, зарозумілий, але — зрадити? Назвати всіх відомих йому членів? Може, смертельно заляканий? Але ж він не боягуз.

Телеграми від Першина надходять майже щодня. Дає докладні показання. Отже, готуватимуть обширний процес і залучать туди Степана, Квятковського, Зунда, всіх, кого встигли схопити.

— Одну телеграму, сьогоднішню, я все-таки переписав,— вів далі Микола Васильович.— Усупереч своєму правилу. Тому що тут пояснення. Ось, від того самого Першина.

Він розправив пальцем на столі згорнутий у трубочку тонкий аркуш паперу.

— «Не приховуватиму від вашого превосходительства, що заходи, вжиті нами для переконання Гольденберга до зізнання, не можуть бути названі абсолютно моральними. Але, вичерпавши всі інші засоби, ми змушені були вдатися до різних хитрощів, за допомогою яких у нього склалося переконання, що справа терористів остаточно програна, і він, щоб зменшити кількість непотрібних жертв, наважився виказати всіх, кого знає, ні в якому разі не вигороджуючи себе...»— Микола Васильович помовчав і зауважив:— Любенькі хитруни!— і прочитав далі:— «Гольденберг дає нам свої свідчення, цілком упевнений, що ми діємо з тими ж намірами, а вчора заявив, що якби він хоч на хвилину пошкодував щодо своєї відвертості, то наступного дня ми не мали б задоволення з ним розмовляти, натякаючи на самогубство».

Слідство у справі Гольденберга вів Добржинський. Ага, Добржинський! Андрій пам'ятав. Білявий, ввічливий, курив тоненькі папіроски, мружився, посміхався. Коли дізнався про Добржинського, Андрій чомусь занепав духом: інтуїція підказувала, що цей пан виверне Грицька навиворіт.

І весь вечір, навіть розмовляючи про інше, Андрій постійно думав про Грицька, про те, що він знає і чого, слава богу, не може знати,— останнього було значно менше, ніж першого. Практично він знав усе, крім вибуху в Зимовому. Вбивство Кропоткіна, замах Соловйова, з'їзди, розкол на дві партії, Олександрівськ, Харків, Москва, Одеса: скрізь був Грицько.

Микола Васильович повільно диктував по пам'яті, а Андрій записував: Якубович Олександр Пилипович, кандидат СПб. університету... В 1876 році зник з Петербурга, привласнивши п'ятнадцять тисяч доручених йому грошей. Жив у Парижі, мандрував по Америці, був у близьких стосунках з російським посольством. Має велике зна-

йомство серед столичного і провінційного товариства... Борода й вуса темні, вираз очей переляканий, ніс довгий, грецький... Янов, Олександр Іванович, зросту середнього, губи товсті...

Як тільки з'явиться друкарня, всі ці відомості будуть розголошені. Шпиків треба вбивати: фізично, як Пресняков, або ж отак, розголошенням.

Увечері прийшла Соня, і він розповів про Грицька. Ой, як треба зараз поїхати до Одеси! Адже ніхто, крім нього, так не знає темних одеських кіл, підпілля, контрабандистів. Можна було б знайти хід і до в'язниці, через карних злочинців, і спробувати заткнути Грицькові рота. Коли його перевезуть до Петербурга — буде пізно.

Соня слухала пригнічено. Усе це — мрії, до Одеси Андрія не пустять. Ну гаразд, є люди, які дечим допоможуть. Він дав кілька імен, адрес і лист до Василя Меркулова, робітника.

— Найстрашніше — не загибель... Що казати, всі загинемо,— сказала Соня.— А отаке перетворення. З метелика на гусеницю...

Її не полишали думки про Грицька.

Адже Грицько, здається, був у неї закоханий: мимохіть, безглуздо, як усе, що діялося в межах Грицькових почуттів. Двірник розповів, як одного разу застав Грицька в напівп'яному марення, як він плів якісь освідчення Соні, і грубо його присоромив. Соня дуже сміялася. Вона жаліла Грицька. І прощала йому багато за безоглядну хоробрість, але небезпека назрівала тоді вже, бо хоробрість без розуму може стати злом.

Соня сказала — на її обличчі промайнула відраза,— що Грицьком вони не займуться, бо це заважатиме основній справі. І додала:

— Ти знаєш, кого я хочу побачити в Одесі?

Він мовчав, раптом здогадався.

— Ні,— промовив він,— не треба їх розшукувати.

— Але я хочу побачити твого сина!

— Не треба.

— Тільки побачити, та й годі.— Вона дивилася спідлоба, і він подумав, що з такою ж непокірністю вона дивилася на батька, коли той щось забороняв їй.

— Ну, як хочеш,— відповів він.— Але мені про це не розповідай. Мене це не цікавить.

Розділ сьомий

Ось звідки все покотилося: з того дня, 2 лютого, коли він зізнався у вбивстві Кропоткіна. Зрозуміло, вони добре знали, і тепер він уже здогадувався, що сам усе переказав їм через Федька, сам себе погубив, але ж він міг відмовлятися, все заперечувати, однак признався і підписав Уночі, за мить, сяйнула яскрава думка· так, зізнатися, підписати, але причини розкрити на суді, щоб були очевидні для всього світу. Розповісти про побиття студентів Харківського університету, про насильство над арештантами в харківській тюрмі· Світ здригнеться! І твердо заявив·Добржинському·

— Підпишу тільки в тому разі, якщо дадуть можливість звернутися з відкритим закликом до російського уряду.

— Що означає: з відкритим закликом?— перепитав Добржинський.— З яким саме?

— Із закликом досить простим. Припинити братовбивчу війну, тобто терор — це перше. І дати конституцію це друге.

Попервах Добржинський дещо знітився, пополотнів, але потім підсунув аркуш паперу:

— Будь ласка, в кінці вашого показання можете викласти. А ми передамо в Петербург

Грицько так і зробив. Заклик до уряду вийшов на славу не в тоні благання чи умовлянь, а в тоні різкої, благородної вимоги. Через три дні надійшла звістка про вибух у Зимовому палаці. Добржинський був надзвичайно схвильований. Він кричав:

— Ви розумієте, пане Гольденберг, як зараз потрібні Росії ваші знання, ваша допомога!

Звістка про вибух Грицька ошелешила. Він теж горлав:

— Я вимагаю доказів! Мені потрібні гарантії! Жодна волосина не повинна впасти!

Були дні спантеличення і сумбуру Полковник Першин та Добржинський мали вигляд розгублених дурнів. Чекали перемін. Грицькові дозволили купувати в крамниці вино. Дозволили побачення з матір'ю. Стара плакала, цілувала жандармам руки, благала Григорія змиритися, зізнатися, пожаліти батька, і їй дозволили кілька днів пожити в Грицьковій камері. Жодної ночі стара не спала. Збуджений вином, Грицько ходив по камері, не ходив, а бігав, іноді кричав, розмахував руками — і виголошував

гучні промови. «Панове судді! Дозвольте коротко змалювати картину, від якої перехоплює подих і кров холоне в жилах...» Мати, зіщулившись у кутку, дивилася на Грицька повними сліз очима. Нарешті Добржинський повідомив:

— Ваше звернення, пане Гольденберг, передано особам, які мають владу. Мушу вас конфіденційно повідомити, що його сприйняли прихильно і з особливим інтересом. У Петербурзі величезні переміни. Створено верховну розпорядчу комісію на чолі з графом Лоріс-Меліковим, який відомий своєю поміркованістю. Я ж казав, я ж передбачав...— і тряс пальцем у радісному збудженні,— що на горі не лише мракобісся, є сили розумні. Тепер одне завдання: їм треба допомогти! Бо попереду титанічна боротьба...

Отже, нова петербурзька влада на чолі з Лоріс-Меліковим чекала від нього, Грицька Гольденберга, допомоги. Тепер це було очевидним. Майже про те саме благали Григорія мати і нещасний батько, листа якого привезла мати: шестеро власних дітей і прийомна дочка київського купця опинилися на засланні та тюрмах, сім'я знищена, молоді життя загублені, старі на порозі самотньої смерті. Задля чого стільки страждань? «Росія — велика країна, нехай про неї піклуються російські юнаки»,— казала мати. «Доля російської молоді, а отже, доля всієї Росії зараз у деякому розумінні в ваших руках, пане Гольденберг!»— мовив Добржинський. Грицько попросив чорнила і паперу. Половину лютого й початок березня він розмовляв з Добржинським, обговорював, сперечався, пояснював — той нічого не записував, записував сам Грицько, вечорами. 9 березня Грицько подав чималий рукопис, вісімдесят сторінок, дрібно списаних,— розповідь про всі справи, починаючи зі справи Засулич. Потім написав на сімдесяти чотирьох сторінках додаток: характеристику відомих йому революційних діячів, їхні погляди, праці, заслуги, особливості характеру і навіть зовнішність, що пам'ятав. А пам'ятав він, як з'ясувалося, дуже багато. Сам дивувався. Пригадав і описав сто сорок трьох чоловік! Та хто в Росії, крім нього, Грицька, міг би похвалитися таким колом знайомств у революційному середовищі? Усіх цих людей треба було врятувати від неминучих страт, од безглуздого руйнування власного життя. Грицько писав про них, найпрекрасніших людей, з любов'ю, із захопленням. Желябова назвав «особистістю незвичайною і геніальною».

Добржинський повідомив, що Грицькову роботу високо оцінюють люди, які ведуть титанічну боротьбу, що Росія не забуде його заслуг і невдовзі його викличуть у столицю для особистої розмови. На початку квітня підтвердилося: викликають до Петербурга! Спішно зібралися. Добржинського викликали теж. Єдине, що трохи спантеличило: відправляли Грицька, як не знати якого важливого і небезпечного злочинця, в кайданах, під конвоєм одинадцяти чоловік. Грицько звернувся до полковника Першина: я, мовляв, здивований, і чи не можна зняти кайдани, на що Першин несподівано зі злим усміхом відповів:

— З чого дивуватися! Ви вбивця і мусите бути в кайданах. Ач, дивується, хитромудрий!

Добре, що цей мерзотник і солдафон залишився в Одесі, а з Грицьком поїхав Добржинський. Прокурор пояснив — посилений конвой надається на випадок можливого нападу, шибайголови не дрімають, це природно, і не треба бентежитися. Ну, а кайдани — формальність. Не варта уваги. «І крім того,— прошепотів Добржинський,— ми ж з вами знаємо, що не всі поділяють наші погляди. Усе стерпіти, усе винести — заради великої мети...»

Грицько погоджувався з розумною людиною, ладен був терпіти, але закрадався сумнів — чи всі зрозуміють як слід? На душі було якось тоскно, в дорозі не спав, діймала спрага, страхи — ні нападів, ні смерті, нічого не боявся, а тільки того, що не зрозуміють. І цей страх його не полишав. Чотири доби котили до Пітера, тринадцятого квітня, в холодний синій день — дарма що весна — заторохтіли по бруківці, запахло гаром по-петербурзькому, в щілинах миготіла сонячна яскравість, і Грицько затремтів, коли почув запах трактирів, смаженого, німецьких сигар, пива, всієї цієї назавжди відрізаної краси, якою він дихав на цих вулицях ще рік тому разом з любими товаришами. Привезли у фортецю, в Трубецькой бастіон. Зняли кайдани, віддали власні, відібрані під час арешту речі, арештантський халат замінили на цивільний одяг, і — папір та пера.

Добржинський, з новим, холодним блиском в очах, казенним тоном — немовби тут, у Пітері, став іншою людиною, дуже кумедно, Грицько подумки потішався над цією переміною бідолахи провінціала — пояснив, що часи балачок закінчилися, треба готувати формальні показання для суду.

— Який коли має відбутися?— поцікавився Грицько.

— Цього вам знати не треба,— відрізав Добржинський.

Грицько не стримався і вигукнув:

— Я головна фігура суду, і мені знати не треба? Та я вимагаю, щоб ви мені чітко сказали!

— Ви нічого вимагати не можете,— тим же тоном відповів Добржинський.

У Грицька щось тенькнуло й опустилося всередині живота. Ет, по суті, дурниці — хіба важливо, коли почнеться суд? Немає сенсу зчиняти галас. Він прибув сюди не для розмови з Добржинським — досить, набалакалися,— а для переговорів з важливою особою. Може, навіть із самим графом. Добржинський натякав. Завели мову про те, як треба записати, за правилами — як годиться для суду,— дані про людей. Добржинський диктував, Грицько записував. Працювали довго. Камера була простора, метрів шість завдовжки, метрів три завширшки, ізольована — з жодного боку, ні згори, ні знизу не долинало щонайменшого звуку.

Коли закінчили працювати, Грицькові здалося, що Добржинський став колишнім, одеським: усе може зрозуміти. І суворо посварився пальцем на прокурора.

— Майте на увазі, пане Добржинський, якщо хоч одна волосина впаде з голови моїх товаришів, я собі цього не прощу!

— Не знаю вже, як щодо волосся, а те, що багато голів полетить,— це буде напевно.— І пішов не попрощавшись. А втім, завжди так виходив.

Грицько остовпів од цих слів. Жарт, чи що? Дурний, недоречний. Він тарабанив у двері, кликав, вимагав. Добржинський не повертався. Проте наступного дня — а вночі було як! — прокурор прийшов, як і не було нічого, ні сном ні духом, усміхнений і підтвердив, що сказане вчора було жартом. У середу відбудуться високі відвідини: його ясновельможність граф Лоріс-Меліков. Треба подумати, як і що відповідати. Граф знайомий з показаннями. У своїй боротьбі він, без сумніву, спиратиметься на них, але потрібні додаткові відомості. Особливо у зв'язку із замахом Соловйова...

Граф був смаглявий кавказець, з великими розпушеними чорнувато-сивими вусами. Схожий на кота. І розмовляв по-котячому, скрадливо, холодно. Загорнувшись у плащ, тримаючись від Грицька подалі — зрозуміло, не через страх, а через огиду,— сидів не на стільці, а на краєчку

котельного листа, вмонтованого в стіну у вигляді столу, погойдував лакованим чоботом і, пронизуючи Грицька незмигним вугільним поглядом, ставив запитання. Грицько почав було про конституцію.

— Графе! Переконання государя в тому, що без дарування конституції...

Лоріс-Меліков зупинив м'яким порухом руки.

— Цієї матерії ми торкнемося іншим разом.

Грицькові сподобалося: голос, м'який порух і «іншим разом». Він погодився: «Як хочте, ваша ясновельможність». Хіба є хоч один політичний арештант у Росії, до якого б у камеру запросто зайшов і сидів би на столі, погойдуючи ногою, граф Лоріс-Меліков? Не просто задля цікавості, а як зацікавлена особа. Грицько йому потрібен, а не він, граф,— Грицькові. Хоч гордість і радість переповнювали Грицька, він гамував свою звичайну поспішну мову, змушував себе говорити неквапом, вагомо, сидів на залізному ліжку в недбалій позі, прихилившись спиною до стіни, нога на ногу, і однією ногою в казенному, розтоптаному черевику без шнурків та без закаблука теж погойдував.

Говорили про наступний суд, на якому Грицько мав виступати. Ні, не свідком, не приведи господи, а пояснювачем, пророком, Мойсеєм, який виведе заблудлий народ з гіркої пустелі до обітованої землі — до миру, до згоди.

— Ми з вами не корінні російські громадяни,— мовив граф, пронизуючи оком,— тим вища наша відповідальність. Зробити все можливе задля спокою цієї країни. Кожен на своєму посту.

— Але я хотів би... ще раз... наголосити...— голос у Грицька трохи тремтів, паузи були тривалі,— мої товариші мають бути недоторкані... Це неодмінна умова.

— Вас не переконало те, що за три місяці ніхто з ваших товаришів революціонерів не постраждав?

— А страта Розовського та Лозинського в Києві?

Про цю страту, що відбулася на початку березня, Грицько почув од наглядачів в Одесі.

Лоріс-Меліков посміхнувся у вуса,— через що його обличчя стало ще більше котячим,— і розвів руками:

— Які ж то революціонери? Хлопчаки, нетямущі дурні. Вони потерпіли через свою дурість. Я повторюю,— він підвищив голос.— За час діяльності верховної розпорядчої комісії ніхто із справжніх революціонерів не постраждав. І не постраждає, якщо ви себе розумно поводитимете.

Ви, ви! Саме від вас зараз залежить доля ваших товаришів.

Потім розпитував про справу Соловйова, про з'їзди, про все, що Грицько виклав на півтораєта сторінках, та графові не все здавалося зрозумілим. Він вникав у різні тонкощі, чим здивував Грицька. Наприклад, про виготовлення динаміту Грицько написав зі слів уже не пам'ятав чиїх, чи то Алхіміка, чи ще когось, що динаміт виготовляється з гліцерину та магнезії. Тепер точно скажи: в якій пропорції, який гліцерин і яка саме магнезія, чорна чи біла. Особливо цікавили графа харківські справи, де саме в цей час — півроку тому — він був губернатором, багатьох осіб, згаданих Грицьком, добре знав і докладно про них розпитував. І ще допитувався — звідки відомий факт, що революціонери нібито надумали напасти на государя через підкоп у столиці, на вулиці Малій Садовій? Грицько й сам забув. Виявляється, він дав такі свідчення наприкінці грудня, в січні передали в Пітер, а звідки Грицько дізнався — тепер уже не міг пригадати. Очевидно, хтось давно сказав, намічалося, запам'яталося, дурне, до діла не дійшло.

— Молодь тепер повинна зрозуміти, що країна звертає на нову колію. Якщо не зрозуміє — тоді катастрофа.

— Молодь готова зрозуміти, графе!

— Відверте пояснення. Якщо хочете — каяття. І внаслідок — примирення всіх верств, заспокоєння, праця в ім'я щастя та процвітання Росії. Чи не правда, таким бачите суд?

— І повернення сотень наших товаришів із в'язниць та заслань. Знищення централів, III відділу...

— Усе це — як наслідок суду. Суд, як привселюдний, усенародний — за російським звичаєм перед миром — розгляд, має розрубати гордіїв вузол, у який зав'язано нещасні російські обставини.

Коли Лоріс-Меліков у супроводі двох поважних панів,— один, здається, був з Петербурзької судової палати, а другий — сивовусий полковник,— залишили камеру, прокурор Добржинський, який досі напружено мовчав, раптом захоплено, хоч і дуже тихо, почав плескати в долоні, імітуючи оплески.

— Браво, браво нам, пане Гольденберг! Ми перемогли! Можемо привітати один одного! — І він справді схопив Грицькову руку і почав трясти.— Ви розумієте, що це означає: перша довірена особа відвідує вас у камері? Я не

вірив до останньої хвилини! Який фурор! Усі злостивці, інтригани, які нам з вами ставлять рогатки і риють вовчі ями, тепер, слава богу, заткнуться...

Грицько й сам відчував радісне хвилювання. Адже те, до чого прагнули, що єдине могло врятувати Росію — взаємне порозуміння влади і молоді,— здається, щойно сталося. На другому поверсі, в камері для підслідних Трубецького бастіону. Добржинський навіть залишився в камері, коли наглядач приніс вечірній чай — два череп'яні кухлі й трикопійчану булку. Чай завжди розносили в двох кухлях.

— Принеси ще булку! — наказав Добржинський наглядачеві.

Очевидно, зголоднів. Сьорбаючи чай та пережовуючи булку, лівою рукою дістав з кишені пакет, розгорнув його на котельному листі й розкинув віялом фотографії. Пальцем показав на одну: хто? Грицько впізнав Сашка, Олександра Першого. Так і сказав: Квятковський. Наглядач прийшов з другою булкою, і Грицько теж став шматувати зубами хліб, жувати жадібно і сьорбати чай.

Наступного дня Добржинський доповів Лоріс-Мелікову письмово: «Гольденберг, як людина вкрай самолюбива, був потішений відвідинами вашої ясновельможності і, очевидно, ще більше став переконуватися, що ним цікавляться... Розгледівши в Гольденбергу хворобливе самолюбство, я скористався цією рисою його характеру, переконав його, що він вважається не як донощик, а як людина, котра усвідомила свої помилки і бажає спокутувати їх послугою суспільству, розкривши всю злочинну організацію... Гольденберг уже починає звикати до думки відверто, шляхом показань при зізнанні і на суді, зізнатися і викрити своїх помічників. Він уже заводить мову про той вступ, який зробить до своїх показань, і про ту промову, що виголосить на суді в свій захист проти докорів спільників за вчинене ним викриття».

Те, що Грицько назвав Квятковського, здалося Добржинському значним поворотом справи, і він негайно повідомив Лоріс-Мелікову, а той — у доповіді — государеві. Олександр II на доповіді зробив позначку: «Вважаю це дуже важливим відкриттям».

Від Клєточникова надійшла звістка, що Гольденберг уже з половини квітня в Петербурзі, у фортеці. Дає грунтовні показання. Отже, одеситам не вдалося ні зне-

шкодити, ні налякати Іуду. В Одесі нічого не вийшло, все закінчилося конфузом: вчасно не дізналися про приїзд царя, не встигли приготуватися. Приїзду товаришів з Одеси очікували з дня на день. А хто винен? Кляте безгрішшя, нехай би вони провалилися, проклятущі гроші! Після загибелі Лизогуба з його величезним багатством втрачено основне джерело коштів. Не було грошей, щоб найняти потрібну квартиру, вдати з себе багатія, придбати найновіші апарати, завербувати шпигунів, наприклад, із палацової челяді, що теж чимало коштує. Розраховували до копійки, вигадували на своєму злиденному житті-бутті...

Андрій побіг на квартиру до курсистки Данилової, де, за відомостями, напередодні були Пресняков і Окладський. Івась не так потрібний, головне — Пресняков. Порадитися з «грозою шпиків» — чи не можна якось дістати сучого сина Грицька?

Останнім часом Пресняков скрізь ходив з Окладським. Здоровенний, похмурий, з грубим голосом Пресняков і низькорослий, сміхотливий, верткий — але спритне і моторне в будь-якій роботі бісеня — Івась Окладський. Де вони постійно мешкали — ніхто не знав. Здається, житла не було. Разів зо два вечеряли разом у трактирах, і на вулиці, коли прощалися, Пресняков сказав Окладському:

— Ну, Йванку, ходімо шукати барліг!

А воно ж таки так... Окладський викликав сумні почуття. Нічого поганого, просто згадки: олександрівська багнюка, вигук «шквар!», невдача. Зустрічався з ним зрідка і до справ близько не залучав.

Та сьогодні обидва були потрібні, Пресняков — особливо.

Ганя Данилова, серйозна дівчина в пенсне, медичка й літераторка — писала якісь оповіданнячка з народного побуту,— саратовська подруга Степана Ширяєва, зустріла Андрія звичною конспіраторською напівусмішкою.

— Я здогадуюсь: ви не до мене. Їх нема.

— Будуть?

— Важко сказати. Вчора заходили. Зачекайте з півгодини, якщо до восьмої не прийдуть, то...

Андрій пройшов у кімнату. Данилова знала Андрія, як Захара, вважала його робітником, близьким до революційної партії, можливо, навіть до її верхівки, але докладніше — нічого. Як усі політично-запальні дівчата радикального напряму — Андрій пізнав у Пітері багато

таких,— Данилова дещо перебільшувала свою революційність. Вона одразу ж, не зволікаючи, завела гостру розмову, навіть до деякої міри з претензією: чого чекає партія? Чому настала перерва? Чому немає відповіді на страту Розовського та Лозинського? Розовський зовсім хлопчик, стратили ні за що: знайшли якийсь літографований аркуш і список некрасовської поеми «Бучний банкет». Лозинський загинув за одну прокламацію. А партія мовчить!

— Ось у нас на курсах, коли професор Трапп — той самий, що приводив до пам'яті Соловйова, він викладає у нас фармакологію,— надумав розповісти про цей випадок, про те, як ціаністий калій розклався і Соловйов не зміг покінчити з собою,— знаєте, що ми зробили?

— Що?

— Усі, не змовляючись, встали й залишили аудиторію!

Було сказано дуже гордо. Андрій ледве приховав усмішку.

— Ви чудово зробили. Можливо, і партія не гайнує часу?

— Гайнує, гайнує. В Олександрівську згайнувала, в Одесі згайнувала. Радикали гарячкують даремно, але в чомусь мають рацію. Минає дорогоцінний час, ми ждемо якихось фантастичних благ од Лоріс-Мелікова, але нічогісінько не буде, розумні люди це знають.

— Перерва, я гадаю, викликана тим, що товариство — я маю на увазі юрбу, яка читає газети,— поки що загіпнотизоване обіцянками Лоріс-Мелікова. Та через півроку блеф виявиться.

— І партія почне діяти? — Її очі під скельцями пенсне, добрі, короткозорі, палали нетерпінням.

Подумав: і ця мила жінка квапить убивати, висаджувати, підштовхувати історію. Що ж таке: мода? Потреба душі? Або ж величезна, загальна неможливість жити як раніше?

Він усміхнувся.

— Два місяці немає замахів, нікого не вбивають — і вже нудно? Яке неподобство, так? — Розвеселявся дедалі більше.— Чому байдикують? Геть розлінувалися в цьому своєму підпіллі!

— Ви пародіюєте одну мою знайому,— зауважила Данилова.— Я до таких ідіоток не належу. Однак правда ось у чому: так, ми звикли до існування цієї сили. Скажу більше: ми її містифікуємо. Як у давнину містифікували сили природи. Як щось невідворотне, фатальне. Влітку

має бути гроза, мають спалахувати блискавки, грім має вбивати грішників. Ось і дивуєшся: чому немає грози? Я знаю багатьох, причетних до цих небесних явищ,— знала Степана, знаю Преснякова, Івася, вас, інших,— але дивина: ставлюся до вас, як до звичайних людей. Не можу повірити, що ви громовержці!

— Ми і є звичайні люди. Громовержці — це інші.

— Ну-ну! — вона посварилася пальцем.— Не прибіднюйтеся. Про вас, Захаре, я нічого не можу сказати, а про Преснякова знаю напевно: він убиває шпиків. Одного з тих, кого він порішив, я навіть добре знала: Жарикова, складача. Нікчемний чоловічок, жалюгідний якийсь, нервовий. У Саратові його називали Ховрашком. Проте, коли уявляю, як кремезний Андрій Корнійович десь його згріб і почав душити, такого миршавого...

Далі доброзичлива цокотуха взагалі почала верзти дурниці: так, Жариков виказав друкарню, смерть по заслугах, але саме вбивство, благання жертви — Пресняков розповідав, що той навіть не пручався,— уявити немислимо.

Ось вони, наші радикали: ждуть великої крові, а від малої непритомніють. Чомусь особливо розлютився на Преснякова. Розписувати свої подвиги перед курсистками: що може бути безглуздішого?

І коли на початку дев'ятої прийшли обидва приятелі, Андрій тримався з ними холодно. Прийшла і подруга Данилової, курсистка Макарова, сіли пити чай, Окладський приніс якісь солодощі, банку меду, ковбасу — очевидно, тут було заведено вечеряти вскладчину, бо ніхто йому не подякував, навпаки, дівчата попихали ним, як слугою.

— Івасю, самовар! Івасю, наріж хліба, тільки не повізницькому!

Окладський усе робив спритно, літав з кімнати на кухню, з кухні на подвір'я, виносив сміття, прочищав газового пальника, жартував, блазнював, а його здоровенний друг сидів на канапі, нога на ногу в змащених чоботях, і похмуро смалив папіроску. Вибравши хвилину, Андрій сказав Окладському:

— Завтра будь тут, вранці прийде Двірник, ти йому потрібний. Налагодити верстат.

— Буде зроблено, ваше благоутробіє! — вирячив очі й козирнув Івась.

Подруга Данилової сміялася. Івась її потішав. Еге, тут весела компанія, і він наче п'ятий зайвий. Пресняков теж

потішав, по-своєму. У Данилової обірвався шнурок од пенсне. Пресняков зробив з нього зашморг, накинув на шию і почав затягувати. Дівчата з гнівом накинулися на нього.

— Що ви робите? Негайно облиште!

— А що? Звикати треба,— відповів незворушно.

Івась захоплено реготав. Поговорити про діло не випадало. Андрій подав Преснякову знак, вийшли.

— Послухай, тезко! Ти даремно базікаєш про свої подвиги на Невському льоду.

— Кому базікаю? Степан про Ганнусю казав як про рідну сестру...

— І сестрам знати не слід. Ну, гаразд, справа твоя. Не маленький. Сам знаєш, шукають тебе і вдень зі свічкою.— Самолюбивий Пресняков пополотнів од зауваження, і Андрій поклав йому на плече руку.— Я тебе з іншого приводу чекав. Ось, від нашого агента. По твоєму відомству.

Подав аркуш з прізвищами: Клєточников передав відомості про шпигунів-робітників. Преснякову, який товаришував тільки з робітниками, водився з ними по трактирах Петербурзької сторони та Васильєвського острова, мати такого папірця було необхідно. Схопив його і читав при світлі свічки в коридорі, скреготів зубами. Андрій запитав:

— Є знайомі?

Пресняков мав звичку не відповідати одразу.

— Ну! Є чи ні?

— Є ніби. Двоє...— Знову пауза, скреготіння зубами, ще погляд на папірець. Важка людина Андрій Корнійович, усе в нього пудове: кулаки, думки, мовчанка.— Та я про них здогадувався.

Акуратно згорнув папірця важкими пальцями, засунув кудись за пазуху, старанно.

— Ще до тебе, Корнійовичу, справа. Богородський не знаєш де? Третій день не можемо знайти...

У квартирі наймали дві кімнати якісь люди, розмовляти в коридорі не діло, спустилися чорними сходами вниз. Андрій переповів нещодавно почуте від Клєточникова: про Гольденберга, про те, що готується процес, де судитимуть Степана, Квятковського, Зунда, напевно й друкарів, незабаром, улітку, і Грицько має намір виступити з великими викриттями. Як перешкодити? Це зараз щонайважливіше. Заткнути Грицькові рота. Вбити його там, у Тру-

бецькому бастіоні, тепер уже, напевно, не вдасться, Андрій вимовив «напевно», бо безглуздо сподівався на те, що Пресняков, найвинахідливіший і найнещадніший з «громовержців» — ще три роки тому організував спеціальну групу для страти шпиків,— раптом скаже: «Чому не вдасться?» Але Пресняков мовчав, навіть голову нахилив, погоджуючись. Грицька там не дістанеш. Налякати? Він не з полохливих. У цій справі є якась таємниця. Не просто зрада. Знаючи Грицька з його навіженим розумом, можна здогадатися, що тут сталася плутанина, підключилася до цього якась сила, невидима збоку. Одно слово, потрібен Богородський: налагодити з Грицьком зв'язок. Через Зунда, який там же, в Трубецькому бастіоні. Спочатку пригрозити, тарахнути кулаком. Нехай він прочуняє. Потім розкрити дурневі очі...

Пресняков сказав, що Богородський може бути на одній квартирі на Васильєвському острові, Дванадцята лінія. Вони розмовляли у дворі. Був початок одинадцятої, але видно, неначе вдень.

Пресняков потиснув Андрієві руку, від рвучкого, міцного потиску вся Андрієва злість на Преснякова — за його хвастощі, пустопорожні вечорй з курсистками — зникла. Цей хлопець зробить усе: можливе і неможливе.

— Піду попрощаюсь. І треба топати на Васильєвський! — Він побіг до дверей на чорні сходи.

«І чай не питиме»,— подумав Андрій. Зачекав дві хвилини, справді: Пресняков, гупаючи чобітьми, збігав униз.

Після тривалих шукань Двірник нагледів квартиру на Подільській, де поставили нову друкарню. Господарями призначили Кибальчича та Паню Івановську під прізвищем подружжя Агаческулових, прислугою, під виглядом бідної родички,— Лілочку Терентьєву.

Андрій часто заходив на Подільську, в одинадцятий будинок: він потрібний був там як помічник, порадник, справа налагоджувалася важко, перший номер «Листка «Народной воли» ніяк не міг вийти, та й стосунки між «подружжям» і між «господарями» та «прислугою» складалися негладко. До того як зійтися для спільного життя на Подільській вулиці, жінки у вічі не бачили Кибальчича, а між собою були ледь знайомі. Двірник зі сміхом розповідав, як він «сватав» Кибальчича, влаштував «оглядини»: жінки приїхали дуже схвильовані, причепури-

лися, підфарбувалися, щоб не стільки сподобатися своєму майбутньому співмешканцю, скільки зрозуміти, що він за людина. Ще б пак, жити відлюдно втрьох багато тижнів! Кибальчич тримався якось вовкувато, ледь цідив слова, кудись поспішав: жінки були збентежені. Ну, зрозуміло, Техніка треба пізнати, щоб полюбити. Він надто заглиблений у себе, в свої ідеї, фантастично непрактичний, а збоку може видатись: байдужий, навіть не дуже розумний. Саме ця байдужість і налякала.

Лілочка Терентьєва, яку Андрій трохи знав по Одесі, призналася в один з перших днів:

— Ваш Микола Іванович, може, добра людина, але трішки.:. якийсь тупий.

— Микола Іванович тупий? Ну, Ліло! Та це одна з найрозумніших голів у Росії! — Казав щиро, хоч, мабуть, перебільшував. Просто за останні дні близько подружився з Кибальчичем і навіть захопився ним.— Якби він жив не в такий гнилий час, він став би Декартом, Ломоносовим!

— Можливо, але як пан Агаческулов він далеко не взірець: завжди мовчить, завжди в своїй шкаралупі, в книжках, у паперах...

Так було спочатку, коли «сімейство» ще тільки обживалося, тепер взаємини стали кращі, і жінки, здається, змирилися з характером Кибальчича і лише підсміювалися з нього. Він був надзвичайно незграбний у домашніх справах, не вмів ні самовар поставити, ні їсти приготувати, в його кімнаті був постійний розгардіяш, жінок він туди не пускав, мовляв, порозгублюють його папери. Але тепер, наприкінці травня, головною турботою було не налагодження взаємин у «сім'ї», а те, що верстат працював погано. Справжній друк — гарний, чистий, який виходив у друкарів на Саперному,— ніяк не йшов.

Верстат являв собою важку сталеву раму з оцинкованим дном. Гранки з набором вкладалися в раму і закріплювалися в ній міцно за допомогою гвинтів. Рама важила пудів три, й Паня з Лілою любили розповідати про тринадцятий подвиг Геракла: одного разу під'їхав Баранников — вони бачили з вікна — до будинку на прольотці, в незвичній для нього морській офіцерській накидці, легко зістрибнув, легко пройшов повз якихось людей, що стояли біля під'їзду, швидко піднявся на третій поверх, а в квартирі, похитнувшись, мало не впав. Виявляється, він проніс під тальмою цю саму трипудову раму. На шрифт, змащений фарбою, накладався аркуш паперу, по ньому катали

важкий, обтягнутий сукном вал — і вся премудрість. Та біс його знає, чому набір виходив рябий, з прогалинами, з якимись жахливими плямами. І в чому річ — зрозуміти ніхто не міг. Адже справжніх складачів не залишилося. Одна за одною провалилися три друкарні: в Саперному, потім чорнопередільська, виказана Жарковим, а згодом ще одна, влаштована робітниками. Щоразу гинули десятки людей, які знали справу. І ось: Паня, Лілочка та Коля Кибальчич, у голові якого не друкарня, а розрахунки, висока філософія. Три дні морочилися біля верстата всі, кому не ліньки, Андрій теж. Навіть Тигрич давав поради і висловлював здогади, хоч, як механік, він — та й Андрій так само — справжнісінький нуль. Але Тигрич написав велику статтю для «Листка», єдину, інших матеріалів у «Листке» не було, і дуже хвилювався: хотів, щоб радикалітет, як він висловлювався, якомога швидше ознайомився зі статтею. Всі хотіли того ж. Тигрич гостро написав про Лоріс-Мелікова. Це було надзвичайно важливо, корисно, чим швидше з'явиться, тим краще: промити ідеалістам мозок. І взагалі партія живе, поки живе преса, а тут мовчанка затяглася на п'ять місяців — уже майже могильна...

Але користі від усіх намагань не було: набір виходив нечитабельний. І тільки в останній день травня, увечері, коли прибіг на Подільську, Андрій побачив веселе, розпашіле, наче колись в Одесі, тоді пустували на Ланжеронівській, обличчя Лілочки Терентьєвої.

— Ура! Привітайте нас! А ми — вас! — і вона рвучко обняла його, поцілувала. Поквапливо заводячи його в квартиру, прошепотіла: — Набір іде чудовий. Ще кращий, ніж на Саперному. Завтра зранку починаємо друкувати.

— А хто ж налагодив верстат?

У Лілочки очі блищали, і вона завжди посміхалася, коли дивилася на Андрія. Чудова русява коса. І взагалі, прекрасна дівчина. Якби не...

Вона все ще тримала його за руку, раптом різко відпустила.

— Відтоді, як Соня Перовська поїхала до нашої милої Одеси,— сказала Лілочка,— ви ставитесь до мене дуже холодно. В чому справа?

— До чого тут Соня Перовська?

— Ну, просто так, до слова. Соня на всіх діє трохи як дама-патронеса, а коли її немає — можна трішечки

розсупонитися, еге ж? А то що за оказія: я до нього кидаюсь, обнімаю, як наяда, палко цілую, а він стоїть скам'янілий і запитує: «Хто полагодив верстат?»

Лілочці набридло вдавати ображену, вона розсміялася, побігла по коридору. Наймиліше створіння! Дивно, як на ній зберігся одеський загар. Усі одесити давно злиняли, а вона, як і раніше, смаглява — щоки смагляві, руки смагляві, лише русяве волосся поблякло.

— Усе-таки хто полагодив верстат? — вигукнув їй услід.

— Івась! Окладський!

У кімнаті сиділо чоловік п'ять. Двірник і Тигрич, не удостоївши Андрія навіть порухом голови, навіть поглядом — так захопилися,— сперечалися про якісь рядки в статті, здається, тієї ж, тихомировської. Кибальчич був на боці Двірника. Умовляли вилучити особливо лайливі слова.

— Гаразд, згоден! Читай, як буде без цього...

Тигрич у чому молодець: не стоїть на смерть. Посперечається, посперечається і, прислухавшись до розумного, погоджується.

— Отже, читаю з цього місця,— сказав Двірник.— Тарасе, сідай, не застуй світла! Слухай уважно, завтра йде до друку.— Андрій сів на кушетку поруч. Двірник, трохи затинаючись, але голосно й виразно почав читати: — «Разом з тим Лоріс вміло експлуатує лакейське почуття різних газетярів, милостиво допускаючи їх до розмов із собою: збитків йому ніяких, а газетярі мліють і ладні на стінку дертися заради доброго пана. Відриваючи від нас ліберальну партію, Лоріс має намір те саме зробити і стосовно молоді. Нещодавно опубліковане урядове розпорядження обіцяє не лише помилування, але й повне повернення прав засланим по студентських історіях. Із студентством Лоріс заграє і особисто, запрошуючи до себе їхніх представників...»

— «Представників» обов'язково в лапках! — зауважив Тигрич.

— Так, у лапках, далі: «...обіцяє всілякі пільги. Те ж розпорядження, очевидно, має на меті внести поділ у ряди самої радикальної партії, відкриваючи можливість для вступу будь-якому зрадникові, будь-якому слабкому духом. Треба сподіватися, що незабаром Лоріс розділить радикалів на більш і менш небезпечні фракції, а також почне опікувати більш мирних революціонерів.

Що ж, політика розумна! Згуртувавши сили уряду, роз'єднати й послабити опозицію, ізолювати революцію і передушити всіх ворогів нарізно — непогано! І затямте, що всіх цих горобців передбачається обдурити виключно на полові, не поступившись нічим».

— Щодо полови — це прекрасно, Тигричу! — сказала Івановська.

— Далі йде абзац, який ми викреслюємо. Так? — запитав Двірник.— Щодо огидного лицемірства, собачого розуму і так далі. Ти згодний?

— Згодний, черкай. Братці, ви не уявляєте, як нам важко, хто пише в легальній пресі, знаходити правильний тон! Я пригадав випадок з Кривенком...— Тигрич засміявся.— Пам'ятаєте, він писав для нас статейку про Маковський циркуляр? У першому варіанті нічогісінько не вийшло, сама брутальна лайка. Запитуємо: Сергію Миколайовичу, що з вами? «А мене,— каже,— коли відчув свободу від цензури, так переповнила злість до уряду, що не міг знайти інших слів, окрім добірної лайки!»

— Ну, гаразд, не відволікай анекдотами, поїхали далі,— сказав Двірник.— Далі все без змін. А закінчення тепер таке: «Чи увінчається політика вірменського дипломата успіхом? Це, звичайно, залежить від кількості розуму та громадянського почуття, що їх матимуть російські люди. Політика Лоріса вся побудована в розрахунку на дурість та користолюбство суспільства, молоді, лібералів, революціонерів. Ми дуже сподіваємося на те, що розрахунок виявиться неправильним, що суспільство не обдуриш самими обіцянками, що молодь не підкупиш стипендіями та наданням кар'єри, що революціонери згуртуються ще тісніше, ніж будь-коли». Ну, і далі весь абзац, як був. Одразу за тим — Тарасе, послухай, ти цього не знаєш, учора одержано! — піде лист Шмідта, начальника III відділу.

Лист, якого зачитав Двірник, був коротким посланням Шмідта начальникові одного із жандармських губернських управлінь. Очевидно, таємно поширювався по всіх губерніях. Зміст такий: у суспільстві ширяться чутки про якісь нібито намічені реформи, про ліквідацію деяких державних установ (читай: III відділу), і пан Шмідт за дорученням Лоріс-Мелікова квапиться повідомити, що все це — вигадки, які не мають нічого спільного з урядовими намірами. Чудово! «Листок» перетворювався на гар-

неньку бомбочку, котра висадить сподівання деяких не доумкуватих мрійників, яких останнім часом розплодилося, неначе ворон.

Ліла із сусідньої кімнати запросила пити чай. Усі були збуджені, веселі: партія знову на коні і завтра подасть голос! За чаєм Ліла розповіла, як вправно, із знанням справи Івась налагодив верстата. Двірник привів його о десятій ранку, а чверть на дванадцяту роботу було закінчено, і пішов чудовий набір.

— Але мушу сказати, Григорію,— вона називала Андрія за одеською звичкою Григорієм, а втім, інколи Тарасом і Борисом,— цей ваш Івась кумедний тип. Моя бабуся вміла визначати людей за носами. Таких, як Івась, гостроносих, називала «хитрий ніс». Ух, він і шельма, цей Івась!

І знову дивилася на Андрія, немовби розповідала тільки йому, посміхалася, і очі сяяли.

— Чому ж шельма? — запитав Андрій.— Він, до речі, має фах, чого не має ніхто з нас...

— Івася не ображайте. Він мій вихованець,— мовила Паня Івановська. Усі знали, що її брат, лікар Василь Великий, знайшов Івася років вісім тому серед фабричних хлоп'ят, узяв до своєї школи-комуни, відтоді Окладський виховувався поміж революціонерів як прийомний син.

— Виховання ти дала йому чудове. Усе норовить мене притиснути,— сказала Ліла, жартівливо підморгуючи,— теж так спритно, вміло, як це роблять унтери з прислугою в сінях.

— Ой! Коли ж це? — перелякалася Паня.

— Знаємо коли. Ти не помітила. Та я не про це. То якраз нічого, може бути.

— Ні, цього абсолютно не повинно бути! — підвищив голос Двірник.— Я йому вуха накручу, недоноску.

— Та ви з глузду з'їхали. Бог з вами! Господи, я ще донощицею стала. Людина нас виручила, налагодила верстат...

— За це йому спасибі, а за те — одержить по пиці.— Двірник показав кулака.

— Двірник, не смійте! Я на вас до смерті ображуся, якщо ви йому щось скажете. Все це дурниці. А от що мені справді не сподобалося, то це його постійне «шквар!», «шквар!». Верстат запускає: «Шквар!» Чайник ставить на стіл: «Шквар!» Відро попросила зі сміттям винести, він повертається, подає порожнє відро: «Шквар!»

Кибальчич раптом завів мову,— як це в нього бувало, без будь-якого зв'язку з попереднім,— про викуп приватних залізниць у Пруссії, розмова про Окладського припинилася. Та Андрієві історія зі «шквар!» теж не сподобалася.

На вулицю вийшли пізно, втрьох: Тигрич, Двірник і Андрій. По можливості дотримувалися правила втрьох не тинятися, Тигрич невдовзі зник, розбудив сонного візника і поїхав до себе на Литейний. І Катруся, мабуть, місця не знаходила, нервувалася. Двірника й Андрія ніхто не чекав. Вони йшли поволі, дихали білою ніччю: схоже було на ранній вечірній присмерк, і тільки безлюдні вулиці й темні вікна будинків свідчили про північ, про сон міста. Двірник розповідав, як удень зустрівся з Богородським — Пресняков учора відшукав — і переказав завдання щодо Грицька.

Богородський був сином наглядача Трубецького бастіону полковника Богородського. Через нього, сина, вдавалося інколи спілкуватися з в'язнями: він діставав для тюремної бібліотеки книжки, і в деяких робилися особливі помітки, наколювання голкою. Потім, під час побачень, повідомлялося, яку книжку взяти. Зунделевичу належало взяти роман Писемського «Скаламучене море».

Наступного дня Андрій забрав стос щойно віддрукованих номерів «Листка «Народной воли» і поніс на квартиру до Гані Корби: до вечора все розлетиться звідти по робітничих і студентських гуртках. Міг не брати на себе ролі носильника, послати будь-кого з нових друзів, хоча б Коковського. Але кортіло самому: показати, здивувати. Приїхав з візником. Шкіряна сумка для інструменту, з яким ходять пітерські майстрові, була вщерть набита паперами, а зверху трішки присипано картопляною чорносиньою дрібнотою: Паня дала для маскування.

Відчинилися двері, і по сяючих очах Гані — в їхній наївній, українській відвертості закарбувалося все в одну мить — вгадав якусь радість. Ні, не «Листок», щось інше, несподіване.

— Тарасе, знаєш...— заспівала Ганя.

— Поки що не знаю.

З кімнати вийшла Соня. Як і тоді, восени, коли зустрілися після двомісячної розлуки, з одного погляду на це обличчя, звернуте лише до нього, *його* обличчя, відчув удар теплої хвилі в груди. Вона подала руку, він потиснув.

— Здрастуй, Тарасе. І знову ні з чим...

Він обняв її. Щоки були гарячі, вона схудла, стала зовсім легка, волосся й руки були вологі. Дві години тому з вокзалу, щойно з ванни. У коридорі чомусь нікого не було. Тільки їх двоє. Вона міцно обнімала його дужими руками, притискалася до його грудей, схиливши голову, і він поцілував її в маківку, в пшенично-лискуче, вологе, що пахло мильним дитячим запахом волосся, відразу все зрозумів: страждання, нещастя, кохання.

За вечерею Соня розповіла: як Вірочка Фігнер роздобула грошей, як купували бурав, бакалійний товар для крамнички, як найняли приміщення на Італійській, мучилися з буравом, грунт глинистий, бурав брав з величезним зусиллям, як захворів Саблін, Гриші Ісаєву під час вибуху запалу відірвало три пальці, і він потрапив до лікарні, залишився в Одесі, Баска доглядає, Вірочка теж там, але з останніх сил, просить її змінити, дозволити повернутися в столицю. Приїхали поки що двоє: вона й Саблін, «подружжя» Прохоровських.

В Андрієвому серці ворухнулося щось ледь відчутне, негарне — до Сабліна. Було новиною. Він запитав:

— Жили дружно?

— Хто? — обізвалася Соня.

— Подружжя Прохоровських.

— Звичайно! Хіба мислимо з Колею жити недружно?

— Коля позитивна людина, благородна, але може часом заморити,— сказала Марія Миколаївна, піднявши застережно палець.— Віршами, каламбурами. Особливо каламбурами. Було це?

— Було!

— О, це жахливо!

— А я звикла, мені навіть подобалося,— відповіла Соня, глянула на Андрія й знову посміхнулася.— Його поему «Малюта Скуратов» я слухала мало не щовечора. Знаю тепер напам'ять. І каламбури, справді, з ранку до вечора. Колю, де рушник? Що не *руш*, куди *зник*? Колю, гроші візьми у Вірочки. У яких *Вір*, які *очки*? І в такому дусі завжди.

Усі реготали, Андрій ледь усміхався, непевно, силувано.

І все-таки Сонина розповідь була сумна. Стільки старань, праці, ризику, стільки згаяно днів, і даремно: вчасно не одержали звістки. За той короткий час, що залишався до приїзду царя, довести міну до повної готовності не вдалося. Засипали колодязь, продали, що змогли,

крамничку залишили, роз'їхалися. Безглуздя. Постійне наше розгублення: хто винен? Самі винні. Нічого лізти в дірку, в провінцію, там усе складніше, менше людей, менше сил. Убивати царя треба в Петербурзі, більше ніде. Потім Соня розпитувала, їй розповідали про друкарню на Подільській, про суд над Оболешевим та Адріаном Михайловим, що відбувся два тижні тому, обох до смертної кари, вони зараз у Трубецькому бастіоні, там, де й Грицько Гольденберг. Смертну кару замінили: Адріанові Михайлову та Оболешеву двадцять років каторги. І здається, хоч як прикро казати, Адріан, кучер знаменитого Варвари, якось постарався для цієї милості...

Ішли по набережній удвох...

— Ніколи не поїду від тебе,— сказала Соня.

Він стискав її руку. Дивно: тримати живу Соню за руку, іти поруч, а ще сьогодні вдень не знали, коли зустрінуться.

— Тільки з тобою вдвох.

— Так,— промовив він.— Ніколи більше.

Якийсь чоловік у довгому сіряку, похитуючись, неквапом ішов назустріч, нічний волоцюга чи п'яниця. Його обличчя в ранково-нічному світлі здавалося білим, мертвотним. І в них, напевно, були такі самі обличчя. Волоцюга, мружачи очі, як сліпий, подивився пильно-пильно. Коли пройшли кілька кроків, Андрій озирнувся: волоцюга йшов далі.

— Залишилося нам ціле життя,— сказав Андрій.

— Іноді здається, що я живу дуже давно, що я вже стара, до краю стомлена. А іноді: ніби тільки все починається. І неймовірно хочеться жити! — Соня засміялася.— І я нічого не пам'ятаю. Минулого мов не було. Їхала сьогодні з вокзалу мимо нашого будинку, батьківського, дивилася на вікна і думала байдуже: «Можливо, мама випадково тут?» Я маму люблю, хотіла б її побачити. А все інше — зникло, чуже. Їхала спокійно, як мимо чужого. А коли в Одесі сиділа в Олександрівському сквері і ждала, що зараз пройде твій син — я дізналася дуже складним шляхом, що цього дня його поведуть до кравця замовляти морський костюмчик,— хвилювалася чомусь неймовірно, серце калатало. Аж самій було смішно!

— Ну, як він? — після мовчанки запитав Андрій.

— Він дуже гарний. Такий міцний, селянський рум'янець. І знаєш, у нього твоя хода: груди випинає, голову тримає високо, кумедно схожий.

— З ким він був?

— Він ішов з якоюсь літньою дамою. Звичайно, не мати... Озирнись!

Андрій озирнувся й побачив, що чоловік у сіряку йде за ними кроків за тридцять. Було підозріло, вирішили зупинитися. Чоловік теж зупинився й почав закурювати. Сірчані сірники не загорялися, він кидав їх у річку. Тепер було видно, що стежить. Хтось з нічних шпиків, які швендяють по місту в пошуках випадкової роботи.

— Ось тобі ліберальні віяння,— промовив злісно Андрій.— А шпиків та лягавих розвелося вдвоє більше...

Він міцно взяв Соню під руку, як беруть дівчат на Невському, і повів її швидким солдатським кроком до будинків, де вони шмигнули у ворота.

Зунделевич одержав книжку Писемського «Скаламучене море», прочитав про Грицька й ахнув: тепер зрозуміло, звідки слідчий дізнався багато про що! Особливо докладні і надзвичайно точні були відомості слідчого про соловйовську справу, про зустрічі в трактирах на Великій Садовій і в «Північному» на Офіцерській, про те, хто що казав, про від'їзд Грицька у Харків і про те, чим він, Зунделевич, перед цим Грицька забезпечив. Прокламацією з приводу вбивства Кропоткіна та газетою «Земля и воля». Хто про це міг так досконально знати? Тільки Грицько, цей підлотник, захоплений ідіот. Раніше були тільки здогади, тепер є факт. І наказ: примусити замовкнути. Вразило й те, що Грицько — тут, поряд, у Трубецькому бастіоні. На книжці, яку Зунделевич зумів зовсім випадково передати в камеру на другий поверх, він написав чорнильними крапками: «Зрадникові смерть».

Грицька охопила паніка. Він знав, що в Трубецькому бастіоні сидить Зунд, і почав просити з ним побачення.

Тепер він мав справу не лише з Добржинським, а й з прокурором судової палати Плеве, який стежив за дізнанням. Плеве, пан суворий, хоч, як здавалося Грицькові, розумінням і поглядами близький до Добржинського, тобто до партії, що веде титанічну боротьбу, в побаченні, однак, відмовив. Та Грицько зрозумів, що, коли не побачить Зунда й не пояснить йому все, він не зможе жити. На тій самій книжці, яку одержав, він написав крапками: «Друзі, не ганьбіть мене, повірте, я тричі віддавав вам і справі життя, вірте, що я той самий чесний і щирий Грицько».

Відповіді не було. Тоді Грицько схитрував: став казати, що, коли йому дозволять побачення із Зунделевичем,

він зуміє переконати його вчинити так само, і це буде якнайкорисніше для слідства, бо Зунделевич — велика птиця. Заодно обіцяв умовити Людвіга Кобилянського, свого напарника по справі Кропоткіна, який теж сидів у фортеці. Побачення дозволили. Грицько й Зунделевич зустрілися під час прогулянки. Зунд до невпізнання схуд, зблід, обріс чорнувато-рудою бородою. Він дивився на Грицька без будь-якого виразу, як на чужого, не зрушив з місця, погляд був надзвичайно зверхній, холодний. Погляд з далекого минулого Зунда, з віленського рабинського училища, де найосвіченіші талмудисти були сповнені зверхності від великих знань. Грицько кинувся до Зунда і почав скоромовкою, на яку був тільки здатний, пояснювати. Він вдався до жаргону. Наглядач, який стояв поруч, нічого не розумів. Грицько випалив основне: все робиться задля порятунку Росії, припинити кровопролиття, зрозуміти, змиритися, і нехай зараз його ім'я проклинатимуть, майбутня Росія скаже йому спасибі.

— Ти божевільний,— сказав Зунд.— Тебе обдурили, як останнього ідіота. За твоїми доносами нас убиватимуть — і за це тобі спасибі? Ти зрадник тисячу разів!

Зунд не став більше слухати, пішов.

Почалося передсмертне Грицькове божевілля. Ні, він був при здоровому глузді і при гарній пам'яті, але при цьому відчував себе, немовби споглядав збоку, абсолютно божевільним. Він почав благати Плеве, Добржинського і через них Лоріс-Мелікова посадити його в одну камеру із Зунделевичем. Плеве пообіцяв йому — хоч це дуже важко й неприпустимо — домогтися такого дозволу, натомість вимагаючи все нових свідчень. Він витрушував з Грицька останні крихти. І Грицько погоджувався, віддавав, згадував, неймовірно напружував пам'ять, заради одного: ще раз зустрітися із Зундом і все йому пояснити. Ось про що він мріяв. Виходячи на прогулянку у двір, кидав записки, надряпані на мундштуках папірос, сподіваючись, що хоч одна з них дійде до товаришів. Накидав їх з десяток, усі одного змісту: «Друзі мої, не тавруйте і не ганьбіть мене ім'ям зрадника, якщо я став жертвою обману, то ви — жертви мого безглуздя. Я — той же ваш чесний і всією душею відданий Грицько. З думкою про вас і з любов'ю до вас я живу шість років, живу й тепер...»

Відповіді не було. Грицькове божевілля було розумінням: Люди через це й божеволіють: коли раптом починають розуміти дещо про себе, чого раніше не розуміли.

Він попросив папір і на першому аркуші написав: «Сповідь. Друзі, приятелі, товариші, знайомі і незнайомі чесні люди всього світу...»

Це була розповідь про життя, про великий обман, зраду, нещастя, і чим довше й докладніше він писав, тим більше заспокоювався. Почалося все з Федька Курицина. «Через свою довірливість до людей, через сентиментальну кляту вдачу... Він мені казав, що вийде на волю, і я з любов'ю до товаришів, щоб переказати їм вітання, називав прізвища, і тих заарештували...»

Коли Грицько захоплено працював над «Сповіддю», його зненацька знову відвідав Лоріс-Меліков у супроводі солідного пана: Добржинський потім пояснив, що то був керуючий III відділом Шмідт. Цього разу, коли Грицько розмовляв з графом, він не відчував ніякого хвилювання, ніякої гордості. Йшлося про суд. Лоріс-Меліков сказав, що смертні вироки неминучі.

Грицько розмовляв з графом як у півсні. Він хотів одного: побачення із Зунделевичем. Нехай не в камері, не на цілу ніч, нехай у дворі, на прогулянці, на кілька хвилин, у присутності будь-кого.

Граф пояснив, пронизуючи Грицька чорним кавказьким поглядом, що і як він має говорити на суді.

— Так, так! Буду, ваша ясновельможність! Неодмінно! Буду!..— кивав Грицько, майже не слухаючи, не розуміючи.

Коли граф пішов, Грицько на його ім'я написав листа з проханням не робити йому полегкості на цьому процесі. Минав червень, сну не було, Грицько працював. На початку липня «Сповідь» було закінчено. І все закінчувалося: сили, бажання жити. Дозволили побачення із Зунделевичем. Прокурор Добржинський став поблизу і нахабно прислухався: як одесит, напевно, дещо розумів у жаргоні.

Зунд був лагідніший, якась іскра співчуття промайнула в його очах. І не сховав руку, коли Грицько кинувся потиснути руку.

— До мене приходив Лоріс-Меліков. Я зовсім здурів...— бубонів Грицько, кривлячись.— Кому ще така честь?

— Не одному тобі.

— Кому ж іще?

— Адріану Михайлову. Лоріс був у нього в травні, знаю напевно від вірних людей. Адріан у сорок другій камері. Був смертником, зараз каторжанин: отже, неспроста, товар за товар...

— Мене стратять разом з усіма!— спалахнув Грицько.— Я сам цього вимагаю!

— Ти стратив десятки людей,— сказав Зунд.— Кат Фролов на сьогодні — ти, Гриша Гольденберг.

Грицько заціпенів, мовчав. Коли Добржинський повернув свою виголену рум'яно-руду фізіономію на крик з вікна, Грицько посварився на нього кулаком і прошепотів:

— Ось хто мене погубив!

15 липня 1880 року був дуже спекотний день, камера розжарилася, стояла неймовірна задуха, життя закінчилося, Грицько зробив з рушника зашморг, другим кінцем прив'язав рушника до крана рукомийника. На доповіді з повідомленням про Грицькове самогубство Олександр II написав: «Дуже жаль!» Революціонери дізналися про те, що сталося, наступного дня від Богородського і з полегкістю зітхнули: кара звершилася! На суді від злощасного зрадника залишаться лише папірці.

І ще голос: Драгоманов М. П.

Я, Драгоманов Михайло Петрович, на початку літа 1880 року в Женеві несподівано одержав листа від Андрія Желябова. Посланець, який прибув з Петербурга з листом, без сумніву належав до новітніх російських нігілістів, до так званої соціально-революційної партії, що встигла за останній рік уславити себе зухвалими й кривавими подвигами. Моє ставлення до революціонерів цього напряму відоме. Нас багато що розділяє: великоросійський централізм, народницькі ілюзії, макіавеллізм засобів (на зразок підроблених маніфестів Я. Стефановича, пограбування банків, казначейств і пошт з убивствами сторожів) і, головне, піднесення політичних убивств у принцип боротьби. Ще в 1878 році я розглянув у «Листке Громады» терористичну прокламацію «Смерть за смерть», а того року, коли з'явився гонець з Петербурга, випустив брошуру «Тероризм і свобода». Тим дивовижніше було одержати послання від Андрія Желябова, його я знав за старих часів як радикала, а потім як одного з керівників — це були не достовірні знання, але досить авторитетні чутки,— одного з ватажків терористичної партії.

У той час як я всаджував гостя за стіл, до вікна, пригощав його кавою, запропонував газети і журнали, щоб

він не нудився, поки я читатиму,— але йому, як попервах усім приїжджим до цього міста, було не до газет, і він, висунувшись у вікно, жадібно дивився на вулицю, на дахи, на блискотіння Рони вдалині,— я згадував наші зустрічі із Желябовим. Їх було дві. Перша: восени 1873 року в Києві, на квартирі у мого давнього знайомого, де намагалися порозумітись і налагодити спільні дії радикали та україфіли. З цієї спроби нічого не вийшло.

Друга зустріч відбулася взимку 1875 року, на засіданні Комітету, який відправляв волонтерів до Герцеговіни. Желябова не впізнати: він був збуджений, розмовляв гучно, наказово, в усьому відчувалося наполегливе бажання й уміння діяти. Його вже тоді було притягнуто до Великого процесу, але поки що залишався на волі. Хто був там ще? Двоє сербів, троє українців, один поляк, дуже цікава людина, на прізвище Магер, і я, допущений на збори як представник іншого такого ж комітету, цілком українського. Пригадую, як Желябов напосідав на Магера: чому польська молодь виявляє байдужість до російського соціалістичного руху? Магер сказав, що для поляків надто важливе національно-політичне питання і вони не можуть зараз так, як росіяни, йти тільки економічним, соціальним напрямом.

«Ну то й ставте своє національно-політичне питання!»— в запалі вигукнув Желябов.

Почалася суперечка, я підлив масла у вогонь, сказавши, що спочатку треба зрозуміти, що є польська нація і що полякам слід добиватися не історичної, а етнографічної Польщі, Желябов мене підтримав, а Магер, прощаючись, сказав: «На все, панове, потрібен час!» Коли він вийшов, Желябов зі злим усміхом зауважив: «От вони завжди так!»

Цю його фразу і злий вираз обличчя я запам'ятав добре: його дратувало те, що поляки, навіть радикальні, як Магер, не розуміють, що історична мрія Правобережжя анітрохи не допомагає крахові російського абсолютизму, а крім того, за природою мислення він був дуже нетерплячий. Усе вирішити махом, кардинально, швидше. Ми знову з ним посперечалися, цього разу про соціалістичний ідеал, і я сказав за звичкою: *це діло затяжне!* Він зверхньо посміювався, вважаючи мене, звичайно, опортуністом. Чотири з половиною роки минуло. Я жив у Європі, він — там, у російському вирі, дедалі грізнішому, зловіснішому, і сам, напевно, його розкручував, як гусляр Садко на дні моря. Про що можна писати звідти, з морського дна?

«Понеділок. 12 травня 1880 року.

Вельмишановний Михайле Петровичу!

Двічі нам довелося зустрітись, тепер доводиться писати, і все за обставин досить своєрідних. Пригадую першу зустріч 1873 року в Києві, на квартирі Х. і У. Сидить купка старих-престарих нігілістів за шевським столом, зосереджено вивчає ремесло. То ознака «руху в народ» для життя чесного, трудового... Програму журналу «Вперед» прочитано й визнано за бажане. «Але що є насправді?»— запитував себе кожний і поспішав поринути в незнане народне море. Так, славний був час!.. Настала зима 1875/76 рр. В'язниці переповнені народом; сотні життів скалічені; та рух не вгамувався; тільки прийом боротьби перемінився і на зміну пропаганді наукового соціалізму, навчені досвідом, висунули бійці на перший план агітацію словом і ділом на підставі народних вимог. Водночас сколихнулася українська громада і, вірна своєму основному принципові народолюбства, задумала цілий ряд заходів на користь рідної України. Цієї зими Ви приїхали в... і побачилися з Вами вдруге... Чи багато часу збігло, подумаєш, а скільки змін!.. Узяти хоч би цей куточок... Я бачив розквіт тамтешньої громади, її живі починання. Поволі, але безперервно зливалися там в одно два революційні потоки — загальноросійський та український; не федерація, а єдність була недалеко, і раптом... усе пішло прахом. Спокусилися старі вигодою легального становища, не квапилися залишати насиджені кубла, і загинули для боротьби славні люди, загинули починання. Але що знітило злорадних, нагнало паніку на них? Чи не совість пробудилась в гонителях нещадних? То рештки народників-революціонерів почали наступ, але вже за новим планом боротьби. Боязливі тирани інстинктивно відчули, що слабке їхнє місце відкрите, що влада й саме життя їхнє — на кону. Як звір, котрий відчув глибоку рану, уряд почав рвати й метати без розбору, своїх і чужих, а дамоклів меч, як і раніше, недосяжний, грізно висить над його головою... Начальство охопили роздуми: чи не поступитися? Урядові стало зрозуміле його становище: всі вважають, що йому вже недовго жити; моральної підтримки йому ні від кого; тільки боягузтво, користолюбство та нездатність до солідарних дій одних і розбіжність у розумінні завдань серед інших утримують уряд від падіння. Вчасно поступитися під пристойним приводом — така вимога політики; але не того хоче властолюбний

старик і, з чуток, його син. Звідси двоїстість, вагання у внутрішній політиці. Розраховуючи позбавити революцію підтримки, Лоріс породжує сподівання; та, безсилий задовольнити їх, призведе до ще більшого розчарування. Який зручний момент для підбиття підсумків! А тим часом усі мовчать; мовчать, коли активне співчуття до революційної справи якнайпотрібніше, коли два, три поштовхи, при загальній підтримці, і уряд упаде. Від суспільства, завжди гнилого, багато вимагати не можна; але російські революціонери, який процент з них бореться активно? Розбіжність у розумінні найближчих завдань...

Невже й Ви, Михайле Петровичу, не визнаєте близьких реальних вигод для народу від нашої боротьби? Цього не може бути: за нас Ваші літературні твори, Ваша чуйність до живого діла, Ваша схильність знайти практичний вихід. На жаль, через брак часу, а також через витрати на невідкладні справи ми не могли їздити з організаційною метою і, зокрема, для захисту нашої програми. Після провалу друкарні ми втратили можливість роз'яснювати її у пресі. Тож виходить, що коментаторами її взагалі, а за кордоном мало не виключно є особи, які заперечують її цілком або значною мірою. А нам було б дуже цікаво знати Вашу особисту думку про програму, і було б дуже добре, якби Ви надіслали її критику через ZZ, поки між нами не налагодяться безпосередні стосунки, а можливо, й співробітництво Ваше в «Народной воле». Це перше, про що я пишу за дорученням товаришів. Друге: Ви, звичайно, погодитесь схиляти громадську думку Європи на нашу користь, про що докладно повідомить подавець листа. Третє: Ваше становище, як представника українського революційного напряму, як діяча, відомого в Росії, як революціонера з винятковим минулим, зобов'язує Вас, Михайле Петровичу, взяти діяльну участь у злобі дня рідної країни. Адже недарма на Україні багато хто Вас називає «батьком»! А що роблять вони? І хто винен, крім них? Нас, переконаних автономістів, звинувачують у централізмі... за Установчі збори. По-перше, не хочуть зрозуміти, що Установчі збори в наших очах лише ліквідаційна комісія, а по-друге, чи можна в програму найближчих вимог ставити такі, за якими немає реальної підтримки, а є затяті вороги? Де наші фенії, Парнелль? Стан справ такий, що виходиш з реальних інтересів селянства, визнаєш його економічне визволення за найсуттєвіше

благо, а коли ставиш найближчим завданням вимоги політичні, то бачиш порятунок у розпаді імперії на автономні частини і вимагаєш Установчих зборів. Не велика заслуга перед вітчизною аскета — охоронця суспільного ідеалу. Ми принаймні хотіли б бути мирянами.

Ще одне прохання до Вас, Михайле Петровичу! Чи не згодитесь Ви бути хранителем нашого архіву? Матеріал там досить цінний для історії сучасного руху, а тим часом він провалюється тут мало не періодично. Зберігання це ми пропонуємо на таких умовах: 1) право власності на архів залишається за нами; жодна річ звідти не може бути відчужена; 2) щодо користування матеріал буде поділено на дві частини, з яких однією можете користуватися вільно; друга пов'язана з живими людьми і поточними справами; користуватися нею Ви могли б, одержавши в кожному окремому випадку нашу згоду; 3) передати архів на зберігання можете з нашої згоди; 4) впізнавати нас (редакцію «Народной воли») за паролем, зашифрованим нашим ключем, Вам відомим...»

Ключа, про який ішлося, якраз я й не знав. Та це не мало значення. Лист видався мені твором нервовим, написаним поспішно, пристрасно, тим особливим *желябовським* плутаним, розмовним стилем (він так і в Києві виступав!), коли думки випереджають слова, коли багато щирості, але й багато суперечностей та неясності. Тут були якісь запізнілі каяття щодо минулих суперечок, і прохання про допомогу, і бажання примиритися, і досить грубі лестощі (я — «революціонер з винятковим минулим»), і навіть деяка безцеремонність («зобов'язує Вас, Михайле Петровичу, взяти діяльну участь»...). Еге, якою б мовою заговорили зі мною, якби я був у Росії! А втім, я відразу себе перервав: добре розмірковувати про нервовість і неохайність писання, сидячи тут, на женевському балконі...

Завели мову про Лоріс-Мелікова. Я сказав, що написав статтю «Солов'я байками не годують» з приводу призначення графа російським диктатором і вважаю всі його обіцянки пустопорожнім базіканням. Посланець Желябова зі мною погодився. Але далі стали говорити про те, що нас розділяє: політичні вбивства, партійна мораль, чого я не можу зрозуміти, і найстрашніша ідея, що лежить у діяльності терористичної партії, ідея особистого свавілля. Хіба можна боротися зі свавіллям за допомогою свавілля? Я поглузував і з назви: «соціально-революційна

партія». Все одно, що сказати: «меблево-сокирний магазин». І, нарешті, про Парнелля та феніїв.

«Даремно Андрій Іванович називає мене Парнеллем,— сказав я.— І якщо його засмучує те, що у нас, українських федералістів, немає «наших» феніїв, то я через цю обставину аж ніяк не засмучуюсь. Вони зайняті тією незграбною роботою, яка мені не до душі».

Гість з Петербурга виявився несподівано поступливим і багато з чим погоджувався. Він сказав, що Тарас (Желябов) не стільки мене називає Парнеллем, скільки сам дивиться на цього ірландця як на взірець. Він мріє про Установчі збори, де б відігравав роль Парнелля: так само, як той спирався на таємну силу феніїв, так і він, Тарас, спирався б на підпільну могутність своєї партії. Чи правильно це? Було схоже, що правильно. Поговорити з Андрієм Желябовим мені не пощастило: він загинув через дев'ять місяців після того, як я прочитав його листа. Але все, що робилося напередодні його загибелі і кілька років по тому — хвиля крові, шибениць та вбивств, що прокотилася по Росії, як і по Ірландії,— показало всім, що ірландські фенії та російські народовольці в чомусь дуже схожі. Пам'ятаєте, як фенії висаджували стіну тюрми? Вбивство лорда Кавендіша та його секретаря Борка? А вбивства суддів? Розправи над зрадниками? Усе це, як і в Росії, супроводжувалося, зрозуміло, шибеницями та розстрілами, але загального повстання — на що сподівалися відчайдушні голови в Ірландії і в Росії — підняти не вдавалося, не було нічого схожого. І зараз, у вісімдесят дев'ятому році, коли тут, у Болгарії, я згадую про російських нещасних феніїв, до повстання далеко, як ніколи. Вони нічого не наблизили, а тільки віддалили.

Що я міг відповісти посланцеві з Петербурга? Я передбачав муки цих людей, бачив їхню прийдешню святість, схилявся перед принадністю їхньої енергії, але сказати, що я з ними, не міг, бо вони не хотіли зрозуміти головного: що це діло затяжне. Під делікатним приводом я відмовився схиляти Європу на користь «Народної волі» і взяти на себе представництво. Посланець, здається, не дуже засмутився, і ми ще довго з ним розмовляли про всяку всячину: де краще оселитися, в якій крамниці купувати вино, в якій — тютюн, з ким з росіян слід подружитися, а кого уникати. Потім пішли гуляти, був чудовий вечір, і ми здійснили тривалу прогулянку по бульвару до Рони, через міст і потім по набережній до парку Мон Репо.

Розділ восьмий

22 травня померла імператриця Марія Олександрівна. Це не було несподіванкою, імператриця довго й безнадійно хворіла, але смерть настала раптово: не встигли покликати дітей. Цар був у Царському Селі. Через півтора місяця Олександр таємно обвінчався з княгинею Долгорукою. Про це ніхто не знав, крім найвідданіших друзів: графа Адлерберга і генералів Рилєєва та Баранова, останні двоє були бояринами. Вінчання відбулося у відокремленому залі Великого Царськосільського палацу, про що не здогадувалися ні караульні офіцери, ні слуги, ні генерал Ребіндер, комендант палацу. Олександр був у блакитному мундирі гвардійського гусара, Долгорука в скромній вовняній сукні кольору беж.

Протоієрей, уп'явшись скляним поглядом у молодих, проголосив:

— Обручається раб божий, благовірний государ імператор Олександр Миколайович з рабою божою Катериною Михайлівною.— Сказати «поцілуйтеся» в протоієрея не вистачило духу.

Через кілька днів Олександр викликав Лоріс-Мелікова. Доповідь Лоріса, дуже серйозна, що містила капітальні пропозиції, з якими Олександр устиг познайомитися, була справою другорядною, а першорядне — повідомити графові про те, що сталося 19 липня. Наступник, який лікувався ваннами в Гапсалі, нічого не знав. Росія ні про що не здогадувалася. Двір буде уражений, коли через місяць княгиня Долгорука — тепер ясновельможна княгиня Юр'ївська — вирушить у Лівадію в одному поїзді з царем! Найрозумнішу пораду в заплутаній ситуації могла дати одна людина: Михайло Тарієлович. Цар чекав його з нетерпінням. Тепер уже й вороги Лоріса змушені процідити крізь зуби: «Ти переміг, галілеянине!» У країні настав спокій. Замахи, слава богу, ось уже півроку як припинилися, та й про інші, дрібні каверзи зловмисників не було чутно. Якщо до першого березня по всій імперії мали на розгляді по державних злочинах 1087 справ, то тепер скоротилося наполовину: тільки 500. Сам факт вичитано з доповіді Лоріса. Кількість переглянутих справ також значно скоротилася: 65. Чудово! Можна сказати, що вперше за останні роки тут наведено порядок. Лоріс зменшив кількість піднаглядних — незважаючи на опір III відділу,— довівши, що нинішня система не може задо-

вільно здійснювати нагляд за надто великою кількістю осіб, що призводить до збільшення втеч та переховувань. Не розчепірювати пальці якомога ширше, щоб охопити більше, а стиснути їх у кулак і тримати міцніше. Заради цієї ідеї Лоріс домагається головного: об'єднаних дій жандармерії, поліції та судових органів. На його думку, верховна розпорядча комісія виконала свій урок, її треба скасувати, так само як і III відділ, а владу зосередити в одних руках міністерства внутрішніх справ. Браво! Сміливо! Недоброзичливці Лоріса знову почнуть казати, що він заграє із суспільством, шукає популярності, як казали, коли він скидав графа Толстого з поста міністра народної освіти, коли влаштовував ревізію III відділу чи жертвував 2500 карбованців студентам на слухання лекцій. Казати можна будь-що, але істина очевидна: вперше після неймовірних хвилювань Росія дихнула спокійно. І наскільки була глибока далекоглядність, коли до державного керма ставили кавказького генерала!

Коли Лоріс зайшов, Олександр примусив його заприсягтися, що сказане ним залишиться таємницею. Потому оголосив про своє одруження. Лоріс слухав з розумним, усе розуміючим, співчутливим і братерським виразом обличчя.

— Михайле Тарієловичу, ти більше, ніж будь-хто, знаєш, що моє життя в небезпеці. Мене можуть убити завтра ж. Якщо це, не дай боже, станеться, не залиш дорогих мені людей. Я розраховую на тебе.

Лоріс-Меліков віддано, в мовчанні, як годиться в таку хвилину, схилив голову. Хитрун, він не хотів зачіпати словами цієї ніжної матерії, де будь-який порух міг уразити государя. Та Олександрові кортіло виманити думку найрозумнішої людини: певна річ, не про сам вчинок, а про те, що за ним настане.

— Признайся, ти дещо вражений?

— Благородство вашої величності не може вражати, воно безмежне, а отже, завжди природне.

— Але ти, як розумна людина, Михайле Тарієловичу, не можеш не знати,— продовжив Олександр трохи роздратовано,— що не всі виявлять такий спокій, як ти, дізнавшись про подію.

— А покірній малечі все до речі! — відповів Лоріс приказкою. Відразу ж його смагляве обличчя немовби закам'яніло, напружилось.— Якщо казати серйозно, ваша величність, то зараз, як ніколи, найзручніший момент для проведення намічених перетворень. Бо одне враження послаблює інше...

Зайшла мова про справу. Гортаючи сторінки доповіді, перебігаючи очима рядки: «Я далекий від думки, що злочинна діяльність соціально-революційної партії припинилася, а тим більше не смію приписувати виключно заслугам комісії...»— Олександр думав не стільки про те, що читав — він уже все це читав раніше і проаналізував,— скільки, з особливим благодушним спокоєм, про Лоріса: «Світла голова!» Міністром внутрішніх справ мав намір призначити, звичайно, Лоріса. Товаришами міністра — Каханова та Черевіна. Чудові кандидати, ділові люди, головна гарантія діловитості: рекомендація Лоріса. Функції III відділу передати департаменту поліції. Найблагороднішa людина! Чесне солдатське серце! Відмовитися від необмеженої влади, яку давала верховна комісія, перейти в ряд міністрів...

— А не здається тобі, Михайле Тарієловичу, що будеш дещо понижений у чині?

— Думаю про користь справи, а не про чини, ваша величність.

Гарно сказано. Славна відповідь. Якби всі на Русі думали про користь справи — далеко б наша країна пішла.

Незабаром приїхав з Гапсаля наступник. Розмова була тяжка. Але нарешті все позаду, скінчилося, забуто, і 17 серпня Олександр та княгиня Юр'ївська з двома старшими дітьми вирушили — на подив почту, ад'ютантів і секретарів — одним поїздом до Криму.

Ранок 17 серпня був прозорий, прохолодний. Ішло до осені. Андрій мерз, він піднявся рано, вночі не спав, брів по довжелезному Вознесенському проспекту, набережній Фонтанки і, не поспішаючи,— примушував себе не поспішати, бо раніше визначеного строку з'являтися там, біля мосту, не можна,— вийшов на безлюдну, чисто підметену Горохову. Царева вулиця! По Гороховій проїжджає цар з палацу на Царськосільський вокзал і з вокзалу в палац. Михайло ще на початку літа запримітив: вулиця чудова! Особливо чудовим видався арковий міст, кам'яний, що перекидав Горохову через Катерининський канал. Двірник терміново від'їжджав на південь, у тих самих справах: добувати гроші, відписані Лизогубом. Приготування міни під мостом доручили Желябову.

У липні каталися на човні, співали, пустували, жартували з жінками, що полоскали білизну, і придивлялися

до висоти арки, мурування стін, вимірювали дно. Глибина чимала, веслом не дістати. Тоді, в липні, на першій рекогносцировці були Баранников, Пресняков, одеський хлопець Макар Тетерка, давній приятель, Грачевський і Андрій сам — п'ятий. І ще Васько Меркулов, шостий, теж одеський хлопець, який щойно приїхав з Одеси разом з Вірою. Думали, гадали: куди закладати динаміт? Кладка кам'яна — могутня, циклопічна, без великої роботи, без свердління й шуму міну не закладеш, а шуміти на Гороховій не можна, довкола шпики розсипані. Андрій запропонував: сяде під аркою з ящиком динаміту, зачепиться як-небудь і підірве разом із собою. Пропонував просто, по-діловому, і обговорювалося по-діловому: який виграш для партії, який програш, який ризик? Технік Кибальчич і Грицько Ісаєв сказали, що загибель Андрія, звичайно, неминуча, а от чи загине цар, неясно. Імовірність невелика. Кибальчич підрахував: треба пудів сім, не менше. Хто ж таку брилу і в якому ящику втримає? Андрій глянув на Соню: обличчя як мертве, а коли Кибальчич заговорив — раптом порожевіло. Але не мовила жодного слова, навіть не подивилася. Вирішено було опускати динаміт на дно. Запакувати в гутаперчеві мішки і — туди, під арку. Через кілька днів Пресняков, Тетерка та Андрій узяли човна, поклали на дно чотири гутаперчевих мішки, прикрили рогожею і вирушили на узбережжя, потім запливли у Фонтанку, пройшли вздовж набережної Галерного острова, день був спекотний,— коломенські обивателі ховалися від сонця в затінку будинків,— завернули до Крюкового каналу і поволі повернули праворуч, у Катерининський. Пресняков, півлежачи на кормі, чомусь особливо веселився, насвистував — на нього не схоже, він, як правило, завжди похмурий,— пересварювався з жінками на березі, і все це чітко запам'яталося: сонячні відблиски, поскрипування весел, запах рогожі, веселе худе обличчя Преснякова. Запливли в тінь мосту, Андрій швидко викинув за борт зв'язані дротом мішки, кінець дроту тримав у руці, і, коли причалили до пральні, Пресняков вистрибнув з човна на пліт — огледівся, чи немає поблизу городових,— а Андрій прикріплював дріт до днища плоту.

Пресняков насвистував: «Як на Шпалерній в трактирчику...»

Макар Тетерка, очевидно, дуже хвилювався, майже не розмовляв, старанно гріб і, позираючи на Андрія, все морщив з якоюсь напруженою, безмовною відданістю

своє і без того зморшкувате рябе лице. Макар — людина вірна. Ще в Одесі Андрій це зрозумів: він з бідної козацької сім'ї, за фахом різьбяр по дереву, любить мистецтво, навіть навчався в Одесі в скульптурній майстерні. Але головна фанатична любов Макара: до майбутнього соціалізму, про який він багато книжок прочитав, до революції і навіть, точніше сказати, до людей революції. Ось сказав би йому Андрій тоді: стрибай, Макаре Васильовичу, в канал, а дріт у зубах тримай — і він би, не вагаючись... І приїзд його влітку був, як ніколи, до речі. Людей стає менше. Запам'ятався Пресняков з його свистом, баляндрасами, бо — востаннє бачилися. Двадцять четвертого липня Андрія Корнійовича, «патрателя шпиків», схопили на Середньому проспекті — виказав хтось з робітників, і вже є підозра, хто саме,— бо поліцейський був у цивільному, допомагали йому швейцар з двірником. Пресняков одстрілювався, поранив двох, одного смертельно — за повідомленням Клєточникова, швейцар помер тиждень тому в госпіталі,— але все-таки бідолаху Андрія подолали.

А на початку липня заарештували Івася Окладського. Взагалі дивно: жив Івась за фальшивою посвідкою, на ім'я Івана Петровича Сидоренка, жив досить сумирно, ощадливо, нічим викликати підозри властей не міг. І раптом — арешт! Клєточникову поки що дізнатися не вдалося, але нібито щось пов'язане з перевіркою паспортів. Навіть така чутка поширилася: нібито власті додумалися перевіряти паспорти всіх приїжджих, тобто посилати запити на місця, де паспорти видані. Коли Андрій чув про всі новомодні хитрощі й підступи Лоріс-Мелікова, шаленів: і цього солодкомовного фараона мають за ліберала! Преснякова та Івася шкода безмірно, головна сила була: свої люди серед робітників, особливо Преснякова. Щоправда, з'явилися нові помічники: Макар з Васьком, Валентин Коковський, знову приїхали давні друзі — Андрій Франжолі, Мартин Ланганс, віддані безмежно. Але такої залізної руки, такої ясної нещадності, як у Андрія Корнійовича... До цих неприємностей додалися інші. Місяць тому дійшла нарешті звістка з Європи, відповідь Драгоманова. Ні, не погодився шановний батько представляти «Народну волю» за кордоном. Через велику зайнятість науковою роботою та слабке здоров'я. Представником партії в Європі призначили Льва Гартмана. Звичайно, не той авторитет, не ті можливості, зв'язки, але

виходу немає. Зате людина своя. Прикро було за лист до «батька»— так розшаркувався! Соня одразу сказала — не погодиться. Причини передбачалися різні: наполегливий федералізм Михайла Петровича, вік, здоров'я, характер...

Та Андрієві ввижалася — з усіх інших — найотруйніша: момент зневіри. Адже все мимо, все невлад. З п'яти пострілів майже впритул жодного разу не влучили. Вибухом калічимо поїзд почту, іншим вибухом — кордегардію. І цілковите болотяне заціпеніння у відповідь, навіть кола не розходяться: справжнє болото.

Потрібний, потрібний, як повітря, як кисень, цей недосяжний містичний *пряник*! Інакше — могила, все не має сенсу. Перетворитися на сміховинних невдах, над якими потішатиметься історія.

А якщо *пряник* буде — все виправдається, вмить зміниться, бо цього чекають, можливо, й несвідомо, усюди, і трясовина загойдається, і Європа заворушиться, і Драгоманов схаменеться: «Чому я не погодився таких людей підтримати?»—«Але пізно, дорогий Михайле Петровичу, раніше треба було думати, а тепер — вибачайте, у нас інші плани».

Андрій думав про відповідь Драгоманова, як про щось особливо неприємне,— навіть листа не надіслав, на словах!— не помічав того, що йде швидше ніж слід.

Не можна було підходити до Кам'яного мосту раніше ніж о пів на восьму. Зупинившись, огледівся довкола, як справжній гультяй, побрів неквапом по тій же набережній до Чернишевого мосту. Тепер почало проймати хвилювання, і ні про що більше думати не міг. Домовилися з Макаром зустрітися біля Чернишевого мосту і звідти йти назад до Кам'яного, до плотів. Сісти там і мити картоплю. Макар має принести кошик з картоплею, а в Андрія — його робоча майстрова сумка, де сховано електричну батарею. Вирішено було так: за справу беруться двоє, він і Макар. З'єднати провідники з батареєю повинен Андрій.

Біля Чернишевого мосту Макара не видно.

Андрій прогулювався по набережній, намагаючись не виказувати нетерпіння й тривоги, що зростали з кожною хвилиною. Що сталося? Заарештували вночі, чи що? Пів на восьму, треба бігти щодуху до Кам'яного, інакше — кінець. А раптом Макар не зрозумів і одразу пішов до Кам'яного? У Петербурзі він недавно, заблукав, переплу-

тав. Та якщо бігти зараз туди, Макар прийде до Чернишевого мосту, не застане Андрія і розгубиться. Андрій не знав, як йому бути. Без двадцяти хвилин вісім він кинувся бігти до Кам'яного, не чекаючи на Макара з його картоплею — біс із ним, тепер уже не до маскування!— і раптом вигук «Тарасе!» зупинив його.

Макар вигулькнув з-за рогу з важким кошелем, од якого перекособочився, тримаючи його в правій руці, лівою махав Андрієві. Підбіг спітнілий, наїжачений.

— Ти що?..— Гнів перехопив горло.

— Годинника нема... час... Переплутав...— бурмотів Тетерка.

— Тетеря ти, а не Тетерка!— гаркнув Андрій.— Ходімо!

Пішли швидким кроком, майже побігли по набережній. Макар задихався, сопів, Андрій стискав кулаки: боже мій, був би тут Пресняков! Та хто завгодно: Степан, Двірник, навіть Івась Окладський... Немає людей, немає, немає. Сам винен, треба було брати Семена, Грачевського, вони зголошувалися. Ось і Кам'яний міст, горбата арка. І по мосту скаче цар. Веселим, шаленим скоком летять коні, виблискує щось лаковане, осяйне, чорне, майнуло червоне, башлики козаків — проскакали, зникли. У Крим, до теплого моря.

— Ось і все, любий,— промовив Андрій.— Протетерили...

Макар раптом кинув кошіль, закрив руками обличчя, сів навпочіпки. Плаче, чи що? Злоба й жаль переповнювали Андрія, але не до нього, цього плаксія з дрібним, зморшкуватим личком недотепи, а — до себе, до всіх, хто так жадав, і сподівався, і робив, що міг, не думаючи про життя і смерть.

Через кілька днів підпливли на човні під міст, пізно вночі — ночі стали темні,— і кішками спробували підняти гутаперчеві мішки з дна, морочилися довго, нічого не вийшло. Так і повернулися впорожні. Андрій був похмурий: усе не ладилось, руйнувалося, а час минав, люди гинули. Єдина радість: наприкінці літа вийшов другий номер «Листка «Народной воли» зі статтею про Лоріса. Написав Михайловський, зле: «...вдячна Росія зобразить графа в генерал-ад'ютантському мундирі, але з вовчою пащею спереду і лисячим хвостом ззаду». Розгляд усієї діяльності Лоріса чудовий. Даються гучні ліберальні обі-

цянки, а насправді: заслання, шпигунство, в попередньому ув'язненні знущаються з жінок, Малиновська збожеволіла... «Листок» вийшов, набере розголосу, зіпсує графові й декому настрій, викличе мігрень, приступи грудної жаби — ну, а далі що?

Коли настав вересень, Андрієві думки — як і раніше, похмурі — пішли в новому напрямі. Звідусіль надходили звістки про голод, брак кормів, пошесні хвороби. Голод може стати найвірнішим помічником революції. Ідея селянського повстання і раніше заворожувала Андрія, він бачив себе новим Пугачом, мріяв, але все здавалося нездійсненним, народ був прибитий до землі, млявий, неповороткий, і тільки тепер нібито починався рух — від нещасть, від голоду!— і зажевріла надія. Андрій збирав відомості, дізнавався, де міг, розпитував селян, майстрових, гендлярів на базарах, візників, дрібних чиновників і волоцюг у трактирах. Картина російського життя поставала страшнувата. Двірник, який приїхав з півдня, казав, що в Катеринославській губернії селяни в багатьох селах усе залишили і розбрелися з сім'ями хто куди. На Самарщині голод. Саратов, Камишин, Царицин переповнені зайшлими людьми, шукають роботу, але роботи немає. На півдні лютують сарана й жучок, хліба знищені, неймовірний падіж худоби. В Орловській губернії їдять полову, а в Пермській — голодна смерть серед татар...

А тут ще хвороби! Чиновник, українець з Полтавщини, розповідав, що дифтерит душить нещадно, в селах мруть сотнями. Один студент з нових знайомих, Коля Рисаков, був під час канікул на батьківщині, десь на півночі,— там теж жучок, посіви знищені, людей діймає сибірка, а трупи закопують абияк, сам бачив, ледве землею присипають, щоб комісії очі відвести. Хіба не найкращий час для бунту? Завжди бунти на Русі — голодні та холерні. Де-не-де бунтують самочинно, коли вже сил немає терпіти: в західних краях, на Чернігівщині, на Смоленщині, то бунт під час межових робіт, то під час опису селянського збіжжя, у Великолуцькому повіті битва з цілою військовою командою, старшину застрелили, багато поранених, пристава — кілками...

І Андрієві досить виразно уявлялося, що розгойдай це море — чи то могутнім закликом, наприклад, ватажка, чи то *пряником*, чи новою якоюсь невдалою війною — і не зупиниш, міста з кремлями позрушує, мости позносить, затопить. У червневому номері «Юридического вестника»,

в карній хроніці відверто написано: село зголодніло, зубожіло, і звідти посунула по Русі вся ця голота нещадима, немита, безпаспортна, що товпиться і гине на наших пристанях та у ватагах. У диких звірів, сказано, є нори та лігва, а в цього здичавілого люду немає нічого. Йому Сибір не страшний, вони туди прагнуть. Обібрані селяни, фабричний лютий люд — ось армія! Стати на чолі, рушити на Пітер — затріщить імперія.

— Замахи відстрочити на деякий час... Га? Як вважаєш? — Ще ні з ким не радився, ще нікому не казав крамольної думки, Соні першій.— Проклянуть мене наші ортодокси?

У жовтні поселилися разом, по 1-й роті Ізмайловського полку. Квартира невелика, дві кімнати з кухнею, але що зручно: один вихід на вулицю, інший у двір, а з двору вхід до тютюнової крамниці. Соня поселилася під прізвищем Войнової, а він — її брата, Слатвинського Миколи Івановича. Що робитимемо, пані Войнова, куди подамося? Знову землю рити, динаміт варити чи за давнім закликом — народ бунтувати? І Соня стомилася від невдач. Сказала, що готова з ним — на Волгу, на Дон, куди завгодно, але Комітет, напевно, вирішить інакше.

Андрій зажадав термінового скликання Комітету.

Наступного дня сповістили всіх, хто був у місті. Ніхто, крім Соні, не здогадувався, для чого знадобився терміновий збір, знали тільки: на прохання Тараса. Андрій почав з того, що сказав коротко про становище селянства, про бунтівливі настрої, про те, що Росія близька, на його думку, до повстання, як ніколи. Говорив владно, впевнено, походжаючи перед столом, а всі сиділи і напружено слухали.

— Якщо зараз залишитись осторонь, не підхопити цих настроїв, не відгукнутися на них — тобто не допомогти народові повалити владу, яка його душить,— російський народ нам цього не подарує. Ми втратимо будь-яке значення в його очах і ніколи вже не набудемо. Селянство треба переконати, що той, хто самодержавно править країною, відповідає за життя і добробут населення,— відповідає головою, розумієте? — і звідси право на повстання, якщо уряд не може захистити народ од голоду, вимирання. Більше того, відмовляється допомогти народові коштами державного життя. Ми зобов'язані скористатися моментом історії. Скористатися неврожаєм, голодом, мором, жучком, сараною, браком кормів, падежом худоби. Усе це нам на користь, на благо,— хоч як не прикро казати!

Андрієві промови мали особливу властивість: їх не вдавалося перервати. Примушував себе слухати. І ось зараз: по обличчях бачив, що товариші насторожені, суворо супляться, хочуть заперечити, але мовчать.

— Я сам подамся в приволзькі губернії й очолю селянське повстання. Я відчуваю в собі сили: зможу. Уряд треба примусити визнати права народу на безбідне існування. А впиратиметься — геть, змести його! Знаю, ви поставите мені запитання: як бути із замахом? Відмовитися від нього? І я відповім: ні, ні в якому разі. Але я прошу у вас відстрочки. Бо саме зараз, у жовтні вісімдесятого року,— той самий момент історії.

Першою, і досить рішуче, висловилася Фігнер:

— Я проти відстрочки!

Її підтримали всі інші: Ісаєв, Баранников, Кибальчич, Тихомиров, Ошаніна, Корба, Грачевський, навіть Двірник... Говорили скупо, відчувалась ніяковість: «Я проти... Я теж проти... І я...» Андрій дивився на суворих товаришів, відданих йому до останнього подиху, і думав: «Важко відмовитися від того, заради чого пожертвувано життя!» Він гадав, що так і буде. Але повинні правильно зрозуміти: це не втома, не відчай через невдачі, а досить тверезе міркування і, якщо хочете, холодний розрахунок.

Вірочка, коли збуджувалася, червоніла плямами, очі розширювалися, і незрозуміло було — чи то гнів, чи подив.

— Як можна перервати зараз те, для чого витрачено стільки сил, праці? Задля чого загинули товариші? Суть нашої роботи — саме в безперервності помсти!

— Тарасе, а ти впевнений, що нас не схоплять завтра, сьогодні? — запитав Ісаєв.— Відстрочка — загибель. Ми ризикуємо не виконати те, що зобов'язані виконати: скарати царя.

— Прийдуть на наше місце інші,— сказав Андрій.

— Не дуже густо й приходять. Ми більше втрачаємо, ніж знаходимо. Ні, якщо не зробимо ми, ніхто не зробить!

Двірник додав:

— Я, звичайно, розумію Тараса: ми повинні розширювати нашу діяльність у народі... Це правильно, зрозуміло, і з цього п-погляду я з-згоден...— Двірник затинався більше, ніж звичайно, і взагалі був знічений.— Але я в цілому теж проти відстрочки...

Соня, яка підтримала Желябова, запропонувала болотувати питання, та Андрій відмовився: не було рації. Він підкорився. Увечері обговорювали з Сонею всю цю

історію, було відчуття якогось пекучого й дещо несподіваного збентеження: несподіваного тому, що надто вже одностайно відхилили. Розумів, що відхилять, але щоб жоден не підтримав!

— А знаєш, Соню, єретична думка,— раптом промовив Андрій.— Адже в нашому Комітеті я єдиний — селянський син.

— Чому ж єдиний?

— Ось і ти не замислювалася! Як же: Двірник з дворян, ти з дворян, Семен з дворян, Марія Миколаївна теж, Михайло — син фельдфебеля, Тигрич — військового фельдшера, Кіт-Воркіт, Фігнер, Корба, Суханов — усі з дворян, Баска, Кибальчич — діти священиків... Ну, хто ще? Мартин Ланганс з німців-колоністів. Богданович з дворян... Тільки я — селянський син. Більше немає.

— Якщо ти гадаєш...— сказала Соня зненацька манірним тоном, який зрідка прохоплювався в неї і смішив Андрія,— що ми менше думаємо про народне благо, то це помилка. Для тебе невибачна.

І в погляді щось зверхнє, «губернаторське». Він обняв Соню, засміявся, уже заспокоєний. Звичайно, жарт! Але те, від чого відмовилися, прийде само, нікого не питаючись.

Він умів відрізати свої невдачі. Навіть стирати пам'ять про них. (Щоправда, пам'ять, зовсім стерта, раптом ненароком воскресала). Двірник, який повернувся з півдня, привіз не тільки чималу суму грошей, близько двадцяти тисяч, зібраних у жертводавців, а й надзвичайно цінні відомості для документів. Ці документи, паспорти, на ім'я селян Кобозєвих, чоловіка й дружини, призначалися для нового заходу на Малій Садовій. (Баранников, гуляючи якось вулицями — а гуляти він любив, одягався франтом, у циліндрі, з ціпком,— натрапив на гарне приміщення на Малій Садовій, що здавалося в найми. Вирішили розгорнути тут діло таке, як в Одесі, на Італійській вулиці). І от частину грошей, що привіз Михайлов, пустили на це діло, інша частина — на обладнання друкарні.

А наприкінці місяця, ходили чутки, мав розпочатися суд. Багато що залежало від нього. Як поведеться Лоріс? І сам цар? І чи справді є поворот у внутрішній політиці, чи все то — дурниці, балаканина? Напевно, наслідки суду мали визначити й долю царя, про що ніхто не здогадувався. Цар та його генерали гадали, що підпільна партія завдяки Грицькові Гольденбергу оголилася геть, одних схопили,

інших схоплять завтра, і тривале затишшя налаштовувало на такий життєрадісний лад, а люди Комітету, які пам'ятали про вирок цареві, що оголосили в серпні минулого року, лише непевно відчували — і нікому не казали про те,— що в наслідках суду крився фатальний для царя смисл. Якщо виявить великодушність, не дасть волі кровожерливості — тоді, можливо, це буде сприйнято як знак... А якщо мститиметься, тоді — кара!

25 жовтня процес почався. Оголошено було так: справа про дворянина Олександра Квятковського, селянина Степана Ширяєва та інших, відданих до військового суду тимчасово командуючим військами гвардії та петербурзького військового округу в обвинуваченні їх у державних злочинах. Судили шістнадцятьох чоловік: Квятковського, Ширяєва, Пресняков, Окладського, Тихонова, друкарів Буха, Цукермана, Іванову, Грязнову, пов'язаних з убивством Кропоткіна Кобилянського, Булича, Зубковського, зрадника Дриго (виказав Лизогуба), Мартиновського, Віроччину сестру Євгенію Фігнер, Зунделевича.

Через день стало відомо, що Степан виголосив прекрасну, сповнену гідності промову про другорядність терору для партії, про те, що головне, до чого прагнуть народовольці,— визнання верховенства народу, скликання Установчих зборів. Та й інші трималися непогано. Це була перша — словесна — сутичка народовольців з урядом, і народовольці, здається, її виграли. Деякий переляк виявили люди, далекі від партії: Булич, Зубковський, нервова жіночка Грязнова. Чому до революціонерів прилучили зрадника Дриго, було незрозуміло. Але Квятковський, Степан, Пресняков і навіть молоді робітники Окладський і Тихонов трималися героями! І, звичайно, Соня Іванова — Ванько — поводилася надзвичайно мужньо. А втім, іншого від неї не чекали.

Однак це були дні горя. Товариші гинули, і врятувати їх не було можливості.

30 жовтня, напередодні оголошення вироку, Андрій прийшов, як домовилися, на квартиру Михайлова, в будинок Фредерікса в Орловському провулку. Було кілька невідкладних справ. Михайлов показав листи, щойно одержані таємно з фортеці: один від Іванової, другий од Преснякова. Іванова передала деякі матеріали суду, Степанову захисну промову, а сама записка була короткою: «...Щодо себе самої та інших повідомлю, якщо матиму можливість, а зараз у голові неймовірна порожнеча,

майже нічого не можу втямити. Такі хвилини доводиться переживати, мої дорогі. Писати більше не можу. *Ваш Ванько».*

— Їх розпустили до вироку,— сказав Двірник.— Оголосять завтра, о дев'ятій вечора. Ось лист Преснякова.

Лист написаний поспіхом, олівцем. На Преснякова навішували більше, ніж на інших: убивство двох шпиків і ще вбивство при збройному опорі швейцара Степанова. Де тут уже врятуватися? Але Пресняков на щось сподівався. Просив надіслати грошей, просив улаштувати брата учнем до майстра. На випадок страти просив помститися як належить ворогам, «тільки без пролиття зайвої невинної крові». І на закінчення таке: «Не знаю, як я піду на шибеницю, бажання особливого жити немає, та й помирати, з другого боку, не хочеться, про помилування не проситиму. Ну, потому прощаюся з усіма товаришами обох статей — обнімаю востаннє всіх. Живіть, утішайтеся, наповнюйте землю послідовниками і володійте нею. *Андрій»*

І ще була маленька записка, де йшлося про зрадника Яшка Смирнова, який виказав Андрія. «Смерть шпикам взагалі, а робітничим особливо... Прощавайте, друзі, до зустрічі в майбутньому житті».

Андрій усміхнувся: «...в майбутньому житті...» Хотілося сказати: а все-таки мало ми знаємо один одного!

У трактирі на Лиговці чекав Клєточников.

Сьогодні — день обумовленої зустрічі, та чомусь не в звичайному місці, на квартирі в Наталії Миколаївни. Двірник пояснив: Наталія Миколаївна хвора. А трактир — надійний, як рідний дім. Дорогою на Лиговку Двірник виказував Андрієві: нашептав Валька Коковський. Так, було діло. Каюсь, винен. Днів десять тому, ще до суду, Андрій з Коковським потрапили на студентську сходку. Настрій був — гірше нікуди. Вже точилися розмови про суд, передрікали шибениці, і думки Андрієві були зовсім не тут, де галасувала молодь. Виступав він мляво, невдало. Зате Валентин працював за двох! З цим хлопцем Андрій зблизився особливо останнім часом, Валентин став помічником у всіх заходах з робітниками та у виданні «Рабочей газеты». Раптом у розпал суперечок прочиняються двері, і з'являється вусата пика місцевого двірника. Валентин вмить перебудувався і так само голосно продовжував про якийсь фейлетон «Голоса». «Панове, що у вас тут за збори?» Господар пояснив, що сьогодні він іменин-

ник, запросив гостей. Пика пробубоніла: «Як ви собі хочете, а я маю доповісти в участок. Тепер це не дозволяється...» Пішов. Як бути? Єдиний нелегальний серед усього товариства — Андрій. Йому треба зникати негайно, бо двірник приведе околодочного. І ось оце — тікати негайно, як зайцеві,— Андрієві видалось образливим. Розумів, що кожна хвилина загрожує загибеллю, і не міг примусити себе встати і піти. Навпаки, раптом з'явилося бажання, якого не було ще хвилину тому,— розмовляти, жартувати, він пожвавішав, почав розповідати якусь історію з одеського життя. По обличчях присутніх помічав, що люди знемагають од нетерпіння, страху за нього, всіх проймає шалене роздратування, та нічого не міг вдіяти з собою. Нарешті Валентин схопив його пальто, накинув на плечі й вигукнув, підштовхуючи до дверей: «Та йдіть, нехай вам біс! На зло ви, чи що?» Благополучно зник. Через кілька хвилин з'явився двірник з околодочним.

— Ти, напевно, ушився б ту ж мить? — запитав Андрій.

— Звичайно,— відповів Михайлов.

— Тому ти великий революціонер, а я — невиправний дилетант. А втім, в одному я певен: на ешафоті триматимусь чудово! — І Андрій жартома ляснув приятеля по спині, дражнячи його. Двірник дуже не любив таких жартів.

Став повчати Андрія: той зобов'язаний думати про інших, кого міг скомпрометувати, якби його заарештували. Все правильно, азбука, не підлягає обговоренню, та бувають хвилини запаморочення розуму: він запаморочується не божевіллям, ні, а якимсь шаленим спалахом самолюбства. Така нестерпна ця одвічна неволя, ця жахлива, щохвилинна підпорядкованість нікчемним обставинам!

— Я цього не помічаю,— сухо сказав Михайлов.

Вони йшли під сильним дощем.

— Дощу теж не помічаєш? — запитав Андрій.

— Ні,— відповів Двірник.

Довелося побігти й сховатися у підворітні. Дощ був холодний, важкий, уже майже не дощ, а сніг. Через півгодини дісталися до Лиговки, забігли в трактир, що гув людом, у дим, у штовханину. Власник був німець, якийсь родич Богдановича, людина люб'язна й приємна. Повів по дерев'яних сходах нагору, на другий поверх в особливу, відокремлену в кінці коридора кімнату. Миколи Васильовича ще не було. Половий приніс знизу чай, закуску і пляшку легкого німецького вина: від господаря.

Поки чекали Клєточникова, Андрій розповів про Валентина. Хлопець чудовий, відданий, горить ділом, і не в поетичному розумінні, а в справжньому: вболіває, згоряє. Все бере близько до серця. Адже Преснякова, його товариша, заарештували в нього на очах, і він бачив, що — за знаком Яшки Смирнова, який вважався другом Преснякова, Яшко себе рятував: йому загрожувало адміністративне заслання, і от він од нього відкупився. Валентин був вражений: «Що це за люди? Чи є в них душа?»

Саме під час розмови про Преснякова та Яшку зайшов Клєточников. Андрій не бачив його місяців чотири. Микола Васильович роздобрів, трохи округлився, мав вигляд дрібного, задоволеного життям чиновника.

Він повісив мокру шинель на вішалку, акуратно розправив плечі, на двох гачках, щоб шинель сохла і не псувалася, струсив воду з кашкета, поклав його обережно на стілець, потім почав стягувати рукавички.

— Якщо не помиляюся, поминаєте Андрія Корнійовича Преснякова? — Від Клєточникова пахло, як завжди, нудотними духами. Андрій, коли дивився на цього чоловіка з маленькою миршавою борідкою, маленькими руками, з якимось піддатливо-м'яким поглядом з-під скелець у золотій оправі, завжди дивувався: звідки що береться? — Так-от, можу повідомити, панове, якщо не знаєте, сьогодні вранці Пресняков в останньому слові сказав, що визнає свою причетність до «Народної волі» і поділяє її ідеали...

Андрій з Двірником аж підхопилися: звідки відомо? Один з чиновників департаменту був на суді, щойно розповів, півтори години тому. Дуже обурювався. Майже всі, каже, трималися сміливо, зухвало, не просили про полегкість. Люди абсолютно пропащі. Цей чиновник промишляє, як репортер, у якійсь газеті, дещо записав, а Микола Васильович у нього скатав.

— Знав, що вам буде цікаво. Стиль, зрозуміло, наш, департаментський...— Микола Васильович дістав з кишені віцмундира аркуш, згорнутий учетверо і прищеплений маленькою шпилькою до іншого аркуша. Усе було акуратно розшпилено, розгорнуто, і Микола Васильович почав читати: — Квятковський. Довга промова і спроба виправдати свої злочини. Заявив, що краще смерть у боротьбі, ніж моральне та фізичне самогубство. Степан Ширяєв: Ми належимо до різних світів, згоди між якими не може бути. Як член партії, я діяв у її інтересах і тільки від неї та від суду нащадків чекаю для себе виправдання.

Говорив з особливим, зухвалим спокоєм. Іванова: Неприємна зовнішність, фанатичка. Єдине моє бажання, щоб мене спіткала та ж доля, що й моїх товаришів, хоча б навіть смертна кара. Кажуть, прижила дитину від Квятковського. Гарні звичаї в цьому середовищі... Ну, тут іде коментар з цього приводу, малоцікавий... Мартиновський, Цукерман та Бух нічого не мали додати на свій захист. Тихонов та Окладський: з викликом і зухвало. Тихонов вигукував недоречності, голова суду його переривав. Тихонов: «Я знаю, мені і моїм товаришам залишилося кілька годин до смерті...» Окладський: «Я не прошу й не потребую полегшення моєї долі. Навпаки, якщо суд пом'якшить свій вирок щодо мене, я сприйму це як образу...» Про інших — нічого.

— Ось тобі й Івась Окладський,— сказав Двірник.— Ми звикли: Івась, Івась. Зроби те, принеси це... А він — герой.

— Івась — людина громадська,— мовив Андрій.— Як усі, так і він. Бачить, що стоять на смерть, не гнуться, ну й він — щоб не відстати.

Микола Васильович папірця передав Двірникові, а того, що зі шпилькою, поклав до кишені знову.

— Кажуть, буде п'ять шибениць.

— Той самий репортер?

— Так, він має близькі стосунки з суддею, полковником Бабстом, мало не родич.

Потому Микола Васильович назвав кілька прізвищ шпиків і перейшов до головного: він роздобув нарешті відомий «Огляд соціально-революційного руху в Росії», зроблений на замовлення III відділу, виданий таємно й незначною кількістю примірників. Довго Микола Васильович роздобував цей витвір поліцейського дослідження, і от — пощастило. Твір вартий уваги. За допомогою статистики автор, якийсь Мальшинський, заперечує багато пересудів: про те, що революціонери здебільшого хлопчаки, інтелігенти, інородці і що взагалі всю крамолу ввезено з-за кордону. Усе це спростовується цифрами. Більшість злочинців дає Ярославська губернія, потім Петербурзька, Курська і так далі. Православні становлять переважну більшість, католики тільки дванадцять процентів, а процент євреїв збігається з процентом єврейського населення: чотири проценти. Багато також дечого іншого, цікавого. Огляд треба, звичайно, друкувати в четвертому номері «Народной воли», який зараз готуєть-

ся, але тут заковика: як бути з автором? Адже це той самий Мальшинський...

— Звичайно, той самий,— кинув Микола Васильович.— Про якого навесні попереджав вас, Петро Івановичу. Клєточников, розумака, золота людина, ще в березні повідомив: у Європу посилають агента, в Женеві видаватиме нібито революційну, а насправді провокаторську газетку «Вольное слово». Надіслали попередження Лаврову та Драгоманову. Лавров прислухався, а Драгоманов зарозуміло відповів: мовляв, визнає за собою право діяти на власний розсуд. Андрій дуже тоді розлютився: це було наприкінці літа, вже після того, як женевський «батько» відмовився бути представником партії. Гаразд, не хочеш зв'язуватися з терористами, але ж не зв'язуйся, чорт візьми, з поліцією! Питання таке: публікуючи «Огляд» в «Народной воле», чи варто прямо назвати Мальшинського поліцейським шпиком?

Цей ребус треба було розв'язати разом з Тихомировим, Кибальчичем, Ганею Корбою. Андрій гадав, що називати шпиком не слід. На Драгоманова це вже не подіє, він людина вперта і, як видно, страх як хоче мати *свій* орган, а для читачів «Народной воли» така примітка недоречна: одразу виникне підозра до «Огляду». Ну, гаразд, вирішить редакція. За «Огляд» велике спасибі. Що ще? Та, власне, більше нічого. Анекдоти. Департамент кілька днів був у паніці: із Саратова надійшла телеграма, що, за агентурними даними, на царя готується замах службовцями Севастопольської залізниці, керівник Іван Какаїн. Що за Іван Какаїн? Надійшло уточнення: Ванько Каїн. Зчинилася така буча, не доведи господи: всіх Ваньків Каїнів витягали з нічліжок. Звідки пішли чутки? Від кого? Чоловік тридцять схопили. Займався цією дурницею полковник Гусєв. А вчора відправлено телеграму до Ліваді — Микола Васильович сам бачив — про те, що одержано повідомлення, нібито змовники під час зворотної подорожі царя з Ліваді мають намір пустити в Чорному морі міноноску, вона буде лавірувати там у вигляді гарного човна. Про це поставлено до відома Управління морського міністерства. Підписав сам барон Веліо, директор департаменту поліції. Ну, хіба не потіха?

Потіха, потіха. Три чоловіки, що сиділи в потаємній кімнатці над трактиром «Плевна», знали, що потіха задумана ними — страх, очікування, фантастичні плани,

і вони могли б посміятися, як сміються ті, хто усвідомлює свою силу.

Але були похмурі. Ніщо їх не веселило.

Микола Васильович розповідав, кривив маленький рот в усмішці, а очі під скельцями були темні, печальні. Завтра о дев'ятій оголосять вирок. Андрій заквапився: повинен об одинадцятій зустріти Соню на Вознесенському, так домовилися. Куди наступного разу Миколі Васильовичу прийти? Треба підшукати квартиру. Мила Наталія Миколаївна, яка так сподобалася Миколі Васильовичу, здається, остаточно здалася. Тяжке нервове напруження: сидіти під замком, нікого не приймати, ні з ким не зустрічатися. А як у неї було чудесно: чай з домашнім печивом, булочки запашні...

Голос Миколи Васильовича трохи тремтів. Дивна людина! Потайність — немовби вдача. Адже не печивом привабила Наталія Миколаївна, не через булочки печаль. А прикривається завжди чимось простішим: дурницями, булочками, якимись дрібними інтересами. Ще скаже, що і в III відділ пішов через гроші.

— Квартиру підберемо, все налагодиться,— сказав Двірник.— Ви не засмучуйтесь, Миколо Васильовичу.

— Та я, власне, не так уже, Петре Івановичу, засмучений. Просто-напросто звик... І погомоніти інколи...

— Знайдемо ще кращу квартирку,— сказав Андрій,— теж чай питимемо, розмовлятимемо. Все в наших силах.

— А до Наталії Миколаївни... ніколи вже?

— Ніколи. Наталія Миколаївна хвора.

Надійшла звістка: Квятковського, Ширяєва, Преснякова, Тихонова й Окладського — до шибениці. Усіх інших до каторги на рудниках на різні строки, Зунделевича до довічної. Коли дізналися про це страшне, найжорстокіше, відразу вирішили: ні на що не відволікатися, все припинити, одна мета — поквитатися з царем. Не бажає поступитися. Ну, коли так...

І навіть коли через два дні газети повідомили, що Ширяєву, Тихонову та Окладському цар замінив смертну кару на каторжні роботи без строку, його власна кара не могла бути відстрочена, і історія вибирала тільки свій день.

4 листопада о дев'ятій годині ранку перед строєм військ Квятковського та Преснякова повісили на лівому фасі Іоаннівського равеліну Петропавловської фортеці. Два з половиною роки тому Квятковський на рисаку Варварі

врятував Преснякова від каторги, влаштувавши йому втечу з Коломенської частини, тоді була весна, середина квітня, і життя відкривалося перед ними, сповнене пригод, боротьби і щасливих утеч. Тепер вони висіли поруч, і люди, які проходили рано-вранці на Кронверкський проспект від Великої Дворянської, бачили шибеницю, що височіла над фортечною стіною праворуч од воріт, і двох повішених у саванах.

КЛІО-72

Ширяєв невдовзі загинув в Олексіївському равеліні, Кобилянський також швидко згас у Шліссельбурзькій фортеці, Тихонов помер на Карі від сухот, Цукерман покінчив життя самогубством у Якутії. Через два роки після вибуху в Зимовому палаці Степана Халтуріна стратили за замах на військового прокурора Стрельникова. Дехто витримав усе і прожив довге життя, як, наприклад, Іванова, Євгенія Фігнер та Бух, котрі померли за Радянської влади. Що стосується Окладського, то доля його склалася так: рятуючи життя, він погодився співробітничати з поліцією у викритті своїх колишніх товаришів, за що заслужив од царя безстрокову каторгу замість зашморгу. Заодно вже, щоб не викликати підозру, таку ж милість виявлено було Ширяєву і Тихонову. Окладський став зрадником і провокатором, він виказував усе, що знав, згубив усіх, кого міг. Він називав квартири, навіть їздив у поліцейських каретах і показував ці квартири. Він розпізнавав заарештованих. Його садовили в сусідній кімнаті, він через вічко дивився на людей, яких заводили, і казав: такий-то. Його популярність у революційних колах була велика, особливо після геройських слів на процесі: «Якщо суд пом'якшить свій вирок щодо мене, я сприйму це як образу!» Його підсаджували до потрібних в'язнів, він перестукувався, випитував, дізнавався. Іноді називався чужим іменем, наприклад, Тихонова. Він пізнав труп Гриневицького. Він погубив Колодкевича, Фріденсона, Клєточникова, Івановську, напевно, Тригоні, та Желябова, і багатьох, багатьох. І після розгрому народовольців він старався з усіх сил, спочатку на Кавказі, потім знову у Петербурзі. Впродовж тридцяти семи років одержував платню від департаменту поліції, яка дедалі зростала

и досягла чималої суми: сто п'ятдесят карбованців що місяця. Востаннє він одержав платню в лютому сімнадцятого. А викрили його тільки в 1918 році, коли відкрилися архіви. Де він перебував і чи він був живий взагалі, ніхто тоді не знав. Через шість років його несподівано заарештували в Ленінграді під прізвищем Петровського. Це була дивна необачність жахливого хитруна, який пережив трьох царів і три революції. У Лузі в нього був п'ятикімнатний будиночок, конфіскований революцією. Він виїхав з сім'єю до Саратова, жив у Сердобську, працював механіком у приватному кінематографі, в 1922 році повернувся до Пітера, а в 1923 році поступив на завод «Червона зоря» начальником електротехнічної майстерні. Електротехніка годувала його все життя: ще з майстерні лікаря Сицянка майже півстоліття тому. І ось, заповнюючи анкету, він навіщось зазначив про свою приналежність до партії «Народна воля» і про репресії царського уряду, яких зазнав: дворічне ув'язнення в Петропавловській фортеці. Тим часом серед робітників ширилися чутки, що Петровський був членом «Союзу російського народу». Одне з другим не в'язалося. Ленінградський губвідділ ОДПУ послав запит у політичну секцію Єдиного архівного фонду, звідки незабаром надійшло повідомлення, що коли зазначена ОДПУ особа має перелічені прикмети, то це відомий провокатор «Народної волі» Окладський. Для чого була вчинена ця надзрада? Усе життя виказувати, виказувати, виказувати, і наостанку, коли вже нікого не залишилося,— виказати й себе! Справа проста: гадав, що вже все забуто, не докопаються, а колишні революціонери мають право на пільги. Чому ж не скористатися? На допиті в будинку губернського суду, добре знайомому Окладському — тут, біля Ланцюгового мосту, містився раніше III відділ, куди його привезли в липні вісімдесятого року, а потім знаходився департамент поліції, й Окладський, вільна людина, заходив сюди для дружніх розмов з паном Дурново,— він енергійно все заперечував, казав, що носить прізвище Петровського з дитинства, що наприкінці сімдесятих років служив на Закавказькій залізниці та на заводі «Сіменс і Гальске» і що про «Народну волю» написав в анкеті, «бо це давало гарантію втриматись на службі». Лише коли йому показали фотокартки 1880 року і деякі документи, він признався, що він — Окладський. А втім, упізнати по знімку його було неможливо. Івась перетворився на огрядного, сивого, неохайного діда, який

поволі ходив, спираючись на ціпок, курив люльку і пильно, не по-старечому дивився з-під навислих брів. Погляд став невпізнанний: порожній і жорсткий.

Таким поглядом він дивився на публіку зі сцени Колонного залу в січні 1925 року, коли йшов процес. У першому ряду біліло кілька голів стариків: ветерани «Народної волі». Серед них була сухенька стара Якимова і сивий бородатий Фроленко. Москва відзначала першу річницю смерті Леніна. Газети повідомляли, де можна купити траурні прапори, друкували циркуляри: «Про практичні заходи по підвищенню продуктивності праці». У кінотеатрах ішла «Розіта» з Мері Пікфорд. Театр ММРПС показував п'єсу молодого драматурга Шаповаленка «1881 рік» про героїв «Народної волі», і Якимова з Фроленком після процесу мали їхати в театр дивитися спектакль і висловити свою думку.

Якимова дивилася на старика в шкіряному потертому бушлаті, в якихось старцівських штанях та у величезних, на товстій підошві, робітничих, а точніше сказати, пролетарських черевиках і думала: ніколи цього діда не називали Івасем. Ніколи він не бігав, моторний і швидкий, як зайчик, у крамницю по хліб і гас; коли жили в Олександрівську в Бовенка, Желябов приказував: «Одна нога тут, друга там!», і він мчав. Той Івась зник безслідно, як багато хто. Як більшість. Як майже всі. А цей старий, що пильно дивиться в зал,— звідки він? Більшовик Сольц, голова суду, читав суворим голосом обвинувальний вирок:

— «Окладський, Іван Федорович, він же Іванов, він же Олександров, він же Петровський, шістдесяти п'яти років, виходець із селян села Оклад, Новоржевського повіту, Псковської губернії, одружений, закінчив два класи міського училища, за фахом електромеханік, служив до арешту на заводі «Червона зоря» на посаді механіка для лабораторних пошуків, колишній член терористичної партії «Народна воля», притягався в політичних справах до відповідальності й судився в тисяча вісімсот вісімдесятому році Петербурзьким військово-окружним судом по «процесу шістнадцяти», визнаний винним у замаху на життя Олександра Другого, вчиненому під м. Олександрівськом, засуджений до смертної кари через повішання, заміненої безстроковими каторжними роботами, засланням на поселення в місцевості Закавказького краю і в тисяча вісімсот дев'яносто першому році звільнений

від подальшого покарання із зведенням до звання спочатку особистого, а потім потомственого почесного громадянина, нині до партій не належить,— обвинувачується...»

Есперти й свідки сперечалися. Одні казали, що падіння сталося в ніч після оголошення вироку, коли в камеру до смертника прийшов жандармський генерал Комаров. У жандармів того часу був звичай відвідувати в'язнів, для яких не залишалося ніякої надії. З них витискували останнє. Комаров натякнув на можливість помилування, і Окладський одразу когось виказав. Тоді Комаров наказав перевести Окладського з Трубецького бастіону в Катерининську куртину, і той побіг босоніж, з радощів забув натягти шкарпетки. Інші гадали, що угода з властями намітилася раніше, на першому допиті в липні, коли Окладського допитував Плеве. А дехто підозрював, що зв'язки з поліцією були ще раніше, бозна-коли. Адже ці зв'язки багаті на відтінки: крім платних агентів, були безплатні, напівплатні, напівагенти, були агенти, які не значилися в жодних списках, про них не знало начальство, проте їхні дрібні, ледве помітні старання текли струмочками на поліцейський млин. Окладського тягали в поліцію ще хлопчаком, коли йому було тринадцять років. І якщо в людині не закладено найголовнішого, що відрізняє її від звіра,— вміння заради думки чи заради почуття нехтувати смерть...

Зі страху смерті він перетворився на пожирача життя: він ковтав дні, роки, десятиріччя, поїдав їх разом з кісточками, висмоктував сік, пожирав усе, що потрапляло в цю хмільну баланду, заради якої калатало серце, стискалися пальці і навіть тепер, на краю могили, раптом блискали — під спалахами магнію — порожні нелюдські очі. І сива стара жінка, даючи свідчення, не дивилася в його бік. Він дістав десять років позбавлення волі. Вдруге в своєму житті згинув, цього разу назавжди.

Розділ дев'ятий

Потрібні були фотографії героїв процесу: зберегти для історії, надіслати тим, хто співчуває, в інші міста. За це взявся Михайлов. Страту Квятковського і Преснякова — особливо улюбленого давнього друга «Олександра Першого» — Двірник переживав як хворобу. Ніхто так, як він,

болісно не відчував обов'язку товариськості. Улюблена його притча: герой знемагає в турецькій неволі і жде порятунку від матері та від батька, але ті старі, немічні, жде порятунку від дружини, але вона безпорадна, його рятують друзі. Тільки друзі можуть врятувати! Однак нікого з шістнадцятьох друзі не врятували. Єдине, що було в силах Михайлова, він зробив: у ніч після вироку написав листа товаришам: «Брати! Пишу вам з приводу останнього акту вашої громадянської діяльності. Сильні почуття хвилюють мене. Мені хочеться висповідати всю свою душу в цьому, можливо, останньому вітанні...» Довгий лист, який закінчувався грізною обіцянкою, передсмертною радістю для тих, хто очікував свого кінця: «Знайте, що ваша загибель не мине дарма урядові, і якщо ви звершили дивовижні факти, то судилося ще звершитись жахливим».

І ось — фотографії. Хоча б фотографії. Зрозуміло, це не просто: державних злочинців більшість поліцейських знають в обличчя. Дійшла записка Ванька від другого листопада, вона переказувала прохання Степана: перезняти його карточки, які є там-то, і передати його дружині, братові Колі та землякам.

Один з останніх днів листопада Андрій та Ганя Корба працювали на комітетській квартирі. Від Виконавчого комітету було написано листа Карлу Марксу, і Ганя, яка добре знала французьку, перекладала. Лист був важливий, на нього покладали надії. Починався із звернення: «Громадянине!» Говорилося про величезну повагу до Маркса, про те, що «Капітал» став щоденною книгою для читання інтелігентних людей. Далі йшлося, що Льву Гартману доручається організувати в Англії та в Америці доставку відомостей про розвиток суспільного життя в Росії, і було прохання до Маркса допомогти Гартману в цьому завданні. Закінчувався лист так: «Твердо вирішивши розбити кайдани рабства, ми впевнені, що недалеко той час, коли наша багатостраждальна батьківщина посяде в Європі місце, гідне вільного народу». Прийшов Двірник, теж почав активно допомагати Гані в перекладі — французьку всі знали потроху, радили — і сказав, що Алхімік, Лев Гартман, обов'язково має сподобатися Марксу хоча б тільки тому, що він Алхімік. Адже Маркс давно називав терористів,— зрозуміло, глузливо — «алхіміками революції».

Двірник був надзвичайно збуджений. Дуже затинаючись, він раптом почав лаяти якихось студентів, Андрій не відразу второпав, про кого мова. Потім збагнув, це

були люди не найближчі, а які щиро співчували. Так ось — виявили надто велику обережність, тобто боягузтво. Їх просили замовити знімки фотокарток Квятковського і Преснякова в будь-якій фотографії, вони відмовилися, заявили прямо: так, бояться потрапити в лапи поліції. Та що б їм сталося? Ні в чому не запідозрені, живуть легально. Вільнодумці домашні, чорт би їх побрав! Нічого їх принаджувати, гнати поганою мітлою базік, прихвоснів, попросили таку дрібницю — і відразу повні штани...

Двірник топтався на цих нещасних студентах підозріло довго, і Андрієві урвався терпець, він запитав:

— Ну, і чим скінчилося?

— Пішов до Таубе та Александровського на Невський і замовив.

— Ти замовив? — вигукнув Андрій.

— Я. А що було робити? Як бачите, все благополучно, я живий, неушкоджений. Дуже мене розізлили.

— Любий, ти на себе не схожий,— сказав Андрій.— Що з тобою сталося?

Ганя з переляку пополотніла.

— Двірник, ви з глузду з'їхали!

— Я з-з глузду не з'їхав,— відповів Михайлов.— Я р-розумію, що ризикую, але даруйте: було єдине прохання Степана...

— Бурчиш на нас з приводу будь-якої дурниці, а сам чиниш неподобства. Коли будуть готові фотокартки?

Михайлов, дещо знічений — як правило, він сам розпікав за найменшу недбалість та необережність, а тут довелося виправдовуватись,— пояснив, що карточки мають бути готові саме сьогодні, він туди заходив, але ще немає: Андрій взагалі розлютився.

— Он як, ти заходив туди вдруге?

— Удруге.

— На Невський? До Таубе та Александровського?

— Еге ж.

— Двірник, ти ж розумієш, що ця модна фотографія не може бути поза увагою поліції. Якого ж біса...

Двірник розумів прекрасно, кивав і підтакував. Слава богу, все обійшлося. Щоправда, був один загадковий і навіть, можна сказати, неприємнй момент. Коли Двірник подав хазяїнові фотографії квитанцію — той сидів за столом, порпався в ящику з паперами, а за його спиною стояла жінка, очевидно, дружина, така рудоволоса, носата німкеня,— і хазяїн, пошукавши, відповів: «Не готові,

зайдіть завтра»,— в цей час руда жінка, глянувши Двірникові у вічі, провела рукою по шиї. Що це означало? Чи то її здогад, що це знімки страчених злочинців, чи то приховане від чоловіка попередження: тобі, мовляв, самому петля? Розповідаючи, Двірник знічено усміхався. Андрій сказав:

— Це означає одне. Ходити тобі туди ні в якому разі не можна.

На цьому ж було наголошено ввечері, на засіданні Комітету. Двірник погодився: не треба, то й не треба. А наступного дня, двадцять восьмого листопада... Зрозуміти, як і чому те сталося, неможливо. Якась незбагненна сила, трагічне безглуздя. Згодом уже, через кілька днів, коли зіставилися деякі свідчення й факти, про які дізналися від приголомшеного горем Миколи Васильовича, вималювалася така картина. Двірника того дня хтось чекав у Купецькому дворі, отже, він ішов Невським, проходив повз злощасний заклад «Таубе та Александровський», і... що його штовхнуло туди? Якась миттєва слабкість, потьмарення духу чи невластивий йому фаталістичний запал? Або, можливо,— і найімовірніше — проста думка: «Якщо не я, то — хто ж!» Він зайшов у фотографію, німець сказав: «Зачекайте айн момент»,— вийшов до сусідньої кімнати, Михайлов чекати не став, побіг униз, дорогу заступив швейцар, відштовхнув його, на ходу вскочив у конку, за ним туди ж ускочив переодягнутий у цивільне околодочний Кононенко, котрий вибіг слідом з фотографії. Михайлов вистрибнув на ходу, околодочний — за ним, наздогнав, навалився, підоспіли двірники, скрутили. Михайлов протестував: «Ви відповідатимете за свої дії! Я — відставний поручик Костянтин Михайлович Поливанов!»—«А де ви живете?»—«Орловський провулок, будинок два, квартира двадцять п'ять. Мою особу засвідчить хазяйка квартири!»

Чому так рвався на квартиру? Очевидно, сподівався, що переїзди по місту випадково дадуть можливість утекти, як уже бувало,— адже уникав таких пасток!— а крім того, треба було поставити на квартирі «сигнал загибелі», щоб попередити товаришів. Утекти не пощастило. Але сигнал — книжку на підвіконні — поставив. Під час обшуку знайдено: прокламації «від Виконавчого комітету», палицю зі схованим у ній кинджалом, мідний кастет, багато фотографічних знімків державних злочинців і в двох жерстяних банках динаміт. Невдовзі дізналися й справжнє ім'я Михайлова. Микола Васильович припускав, що його комусь *показали*, хто його добре знав.

Цей жахливий здогад Миколи Васильовича засмутив найбільше: отже, є зрадник? І нічого дивного. Партія розростається, до неї примикають усе нові робітники, студентські гуртки, а зараз, коли повернулися з плавання моряки, створюється військова організація. Михайлов відомий багатьом. Якщо Клєточников у департаменті поліції, то чому не може бути поліцейський Клєточников у партії. До речі, сам Двірник про це часто думав і казав: «Хтось біля нас має бути. Не може не бути!»

Окладського підвели до вічка, проробленого у дверях, і він побачив Двірника в пом'ятому, забрудненому землею мундирі поручика. Двірник був блідий, сидів спокійно на стільці й дивився у вікно. Поруч стояв жандармський офіцер. Справа проста: подивився секунду у вічко й сказав. Того дня Окладському замість обіду, належного за зсильнокаторжним режимом, дали обід як для підслідного арештанта: борщ з м'ясом, печеню з дичини і на солодке апельсин.

Микола Васильович раз у раз закривав долонями очі, хитав головою і шепотів:

— Як же без Петра Івановича? Як же нам тепер без Петра Івановича?

Опустив руки, на очах блищали сльози. Присутні в кімнаті мовчали. Семен почав з несподіваною лютістю доводити, як треба було зробити: найняти будь-якого вуличного хлопчака за золотого, дати йому квитанцію... Усе безглуздя, нісенітниця! Невже не зрозуміло, що доля кожного закінчиться так само або ще гірше? Андрій відчував, що від нього чекають чіткої твердості, яка була властива Двірникові.

Він сказав Миколі Васильовичу твердо:

— Прошу заспокоїтись, Миколо Васильовичу. Ми жалкуємо за нашим другом не менше, ніж ви, але життя триває, і нас чекають справи.

— Звичайно, так... Це цілком зрозуміло...— Микола Васильович поквапливо одягав окуляри, але очі були затуманені, по щоках котилися сльози. Не соромлячись, він витирав їх долонями.

— Заспокойтесь, будь ласка. Ось ваш новий Петро Іванович — без страху і догани.— Андрій показав на

Баранникова.— Називайте його Семеном, а якщо хочете — Петром Івановичем. Зустрічатиметесь по тих самих числах ось за цією адресою.

Микола Васильович подивився на папірця з адресою, покивав, глянув на Баранникова, раптом голосно, як жінка, схлипнув і знову зняв окуляри. Було тяжко. Чекали, поки він зовсім заспокоїться. Нарешті заспокоївся, взяв капелюха і пішов до дверей. Баранников ступив було, щоб провести його по коридору, але Микола Васильович несподівано сів на стілець...

— Кепсько, кепсько, кепсько, кепсько...— промимрив він, ні до кого не звертаючись, розмовляючи сам із собою, дивлячись повз усіх у вікно.— Зовсім кепсько... Це вже, можна сказати... Ви розумієте, що означає, коли людина абсолютно одна, як я? Та й ще працює в поліції.

— У вас рідних немає?— запитав Андрій.

— Звичайно, немає. Нікого немає. Я сам. Лише ось Петро Іванович, бувало, запитає: «Миколо Васильовичу, як вам живеться?» Я йому що-небудь скажу...

— Я буду вашим другом, Миколо Васильовичу,— мовив Баранников.

— Еге ж, звичайно, я розумію, дякую вам...— Микола Васильович низько нахилив голову і, тримаючи її схиленою, кивав. Андрій дивився на нього з подивом. Не підозрював, що Микола Васильович може бути в такому стані: немовби трохи стратив розум.— Ви всі мої друзі, я знаю, дякую, але я для вас чужа людина...

— Миколо Васильовичу, ви для нас найдорожча, найдорогоцінніша, найпотрібніша на цьому світі людина,— сказав Андрій.

— Усе кепсько, панове. Я дуже засмучений, вибачайте мені...— Раптом швидко встав і пішов.

Згубність цієї рани виявилась не відразу. Відразу була смертельна прикрість, сирітське заціпеніння: як же без Двірника? Соня мовила: «Він тебе жалів. Ось недавно, коли обговорювали, хто буде хазяїном на Малій Садовій, він сказав: «Тільки не Тарас!» Тебе не було, ти їздив у Кронштадт».—«Що означає жалів? Дурницю ти плетеш, голубонько!» Йому це не сподобалося. Але Соня наполягала: «Ні, він тебе жалів, він тебе беріг для Установчих зборів». Може, так і було. Одне зрозуміло: такого друга в його житті не буде. Та згубність виявилася не в особистих стражданнях, зрозуміло, а в тому, що позначиться на справі. Ну, гаразд, Клєточникова візьмуть Баранников з

Колодкевичем, чудові бійці, проте один сміливий і хвацький до зухвалості, а другий не дуже спритний у практичних справах, ось і виходить, що двоє можуть бути слабкішими за одного, такого, як холоднокровний, розважливий, хоробрий Двірник. Так попастися! По-дурному, нещасно! Тепер річ у тому, щоб Микола Васильович пройнявся такою ж довірою до Семена та Кота-Воркота, як і до Двірника. Двірник був єдиною людиною, зв'язаною з літератором Зотовим Володимиром Рафаїловичем, який узявся зберігати архів. Торік хтось із «своїх» адвокатів познайомив Колю Морозова з цим Зотовим, а, виїжджаючи за кордон, Морозов познайомив Зотова з Двірником. Там усі донесення Клєточникова, печатки для паспортів, різні документи, замітки. Як розшукати Зотова? Одна надія: повернеться Коля Морозов. Його викликали, не спеціально з приводу цього, а просто тому, що потрібні люди. Соня написала в Женеву, і Горобець, можливо, з'явиться в січні. Далі: ніхто, крім Двірника, не вивчав так уважно ворогів, III відділ, поліцейську кухню. Він знав усіх провідних чиновників та агентів на прізвища, багатьох в обличчя, стежив за просуванням по службі, збирав відомості про їхнє життя, пристрасті. Ці дорогоцінні знання — непоправна втрата. Ніхто, крім Двірника,— після смерті Валеріана — не міг так вдало роздобувати гроші. І, нарешті, ніхто, крім Двірника, не міг бути *Двірником* — таким нещадним, уважним, багатооким, недремним Аргусом, яким був Михайлов...

Удень не вистачало часу на сум, мордування, вдень — біганина, напруження, тягар револьвера в кишені, моряки в Кронштадті, робітники по всьому Пітеру, студенти, друкарня, «Рабочая газета». А ввечері, коли добирався додому, в Ізмайлівський, насилу волочив ноги, і Соня теж стомлена — їй цілісінький день, бідоласі, доводиться бути на вулиці, вона керує групою, що стежить за виїздами царя,— раз у раз згадував Двірника.

Соня розповідала про денні пригоди, а в нього прохоплювалося:

— Двірник ніколи так не зробив би. Він би — спочатку в кухмістерську, а потім, перечекавши хвилини дві...

— А пам'ятаєш, як він казав: «Якщо партія мені накаже мити чашки, я митиму чашки»? (Це перед сном; коли він мив посуд, а Соня стелила постіль).

Інколи він думав про Сашу вночі, уві сні. Прокидався від думки про нього. Одного разу, прокинувшись так,

уночі, він розбудив Соню, бо думка, що пронизала сон, була гострою, болючою. Обнімаючи Соню, мовив:

— Раптом дуже пожалів Сашу. Знаєш чому? Бо не був він щасливим, не любив, відкладав, відкладав... Він якось сказав: «Доля наділила мене діловим щастям». А от простим, людським... Казав, що йому не треба, що коли-небудь, в іншому житті, з'явиться жінка, і він її дуже кохатиме.

— Я була такою ж, як і він. Поки не зустріла тебе...

Вони обнімали одне одного, думали про Сашу і про себе. Про Сашу з жалем, що краяв серце, про себе — спокійно, мудро й ніжно. Все було так, як вони хотіли.

Улюблені розмови: про нових людей, що прилучались до партії. Їх ставало дедалі більше. Це було добре, свідчило про те, що партія приваблює, зачіпає за живе, але тут крилася небезпека: чим ширше коло причетних, тим вірогідніші провали. Кронштадтські моряки на чолі з Сухановим і Штромбергом нарешті створили справжню організацію. Центральний військовий гурток, який підпорядковувався Виконавчому комітетові. Студенти створили Центральний університетський гурток, і якщо кількість військових у гуртку не перевищувала двох-трьох десятків, то кількість молоді, яка належала до Центрального університетського, становила сотні. Серед студентів були такі енергійні хлопці, як Папій Подбєльський і Коган-Бернштейн. Андрій до них придивлявся: ще трохи, кілька живих справ, і ці двоє стануть зовсім близькими людьми. Членами Комітету? Ну, про це рано говорити. Васько Меркулов і Сергій Дегаєв, які мають заслуги перед партією, он як скиглять, що їх не вводять до Комітету і взагалі, як їм здається, не виявляють цілковитої довіри, а що вдієш? Цілковита довіра — річ надто серйозна, загадкова і дивна. Вона не визначається арифметичним способом, за допомогою більшості голосів. Правильніше сказати, саме так і визначається, але то лише видимість, а насправді — якось інакше. Осяває раптом, немов якась благодать. Буває незрозуміло: один бере участь у багатьох заходах, виявив себе гідно, а все-таки немає потреби тягнути його в Комітет, а інший ще мало себе виявив, та для всіх чомусь зрозуміло — людина необхідна, своя. Отак зненацька виявилося, що свій — Тимофій Михайлов, робітник-котельник.

Чимось нагадав Преснякова: такий же великий, з важкою рукою, мовчун, зі світло-понурим поглядом. І так само, як той, відомий робітничому Пітеру відчайдушною

відвагою: нічого не варт було шпика заколоти чи майстра ненависного підстерегти в темному дворі і побити до півсмерті живодера. З молодого Тимоша — а хлопцеві лише двадцять один рік — виростав справжній Андрій Корнійович, винищувач шпиків.

Близьким помічником у всіх справах серед робітників став Валентин Коковський. З ним писали ночами найголовнішу працю, якою Андрій пишався: «Програму робітничих членів партії «Народна воля». З ним робили і «Рабочую газету»: перший номер вийшов у середині грудня. Андрій написав передмову. Одні казали: нічого, жваво, в народному стилі, робітничий читач зрозуміє. Інші твердили, що багато риторики. Тигрич кривився: «Не твоя це справа, Тарасе, фейлетони строчити!»

Має рацію, напевне, старий писака. Нехай вона западеться, ця нещасна журналістика, фейлетоністика, белетристика. Його справа — думки, ідеї. От «Програма робітничих членів»— це твір! Тут є над чим помізкувати. Тигрич дві години читав, відірватися не міг, потім сказав:

— Це твір, скажу вам...

Андрій знав, це те, що від нього залишиться.

Помирають вчинки, жести, слова, фрази, єдине, що житиме вічно, поки існує людство,— ідеї. Їх небагато. Вони можуть бути помилкові. Але вони незборимі, вони виникатимуть знову і знову, в різних подобах, залишаючись самі собою. Вночі він розбудив Соню і зажадав, щоб вона слухала. Соня промерзла на вулиці, в неї був жар, очі склеплювалися, від слабкості вона не могла повернути голови. Через кілька хвилин він помітив, що вона дрімає.

— Ти не слухаєш? Я читаю найважливіші документи! Нічого серйознішого я не писав!

Соня, розплющивши очі, силкувалася усміхнутися.

— Я тепер вулична баба, перекупка, двірничка... Єдине, на що я реагую,— карета царя... Пробач мені, я готова, я слухаю!

Вона випросталася і з напружено-відчайдушним виглядом приготувалася слухати, та він похопився: мучити людину! З ранку і до вечора Соня на ногах, на вулиці, в спостережному загоні. Читатимемо завтра.

— Ні, зараз,— заперечила Соня.— Я хочу зараз.

Та через секунду вона спала. А вранці поспішала на якусь важливу зустріч, але він примусив її прослухати: все, від початку до кінця. Йому так подобалося читати цей твір уголос. Потім, у грудні, читав його багато разів

У робітничих гуртках. Програма поділялася на шість розділів. Розділ «А» починався так:

«Історичний досвід людства, а також вивчення та спостереження життя народів переконливо й ясно доводять, що народи лише тоді досягнуть найбільшого щастя й сили, що люди тоді лише стануть братами, будуть вільні й рівні, коли влаштують своє життя відповідно до соціалістичного вчення, тобто таким чином:

1) Земля і знаряддя праці повинні належати всьому народові, й кожен робітник має право ними користуватися.

2) Праця ведеться не поодинці, а спільно (общинами, артілями, асоціаціями).

3) Продукти спільної праці повинні розподілятися, за рішенням, між усіма працівниками, за потребою кожного.

4) Державний устрій повинен грунтуватися на союзному договорі всіх общин.

5) Кожна община у своїх внутрішніх справах цілком незалежна і вільна.

6) Кожний член общини цілком вільний у своїх переконаннях та особистому житті; його свобода обмежується лише в тих випадках, де вона переходить у насильство над іншими членами своєї чи чужої общини.

Якщо народи перебудують своє життя так, як ми, соціалісти-робітники, цього хочемо, то вони стануть справді вільними й незалежними, бо не буде більше ні панів, ні рабів. Кожен може тоді працювати, не потрапляючи в кабалу до поміщика, фабриканта, власника, бо цих дармоїдів і близько не буде...

Праця общиною, артіллю дасть можливість широко користуватися машинами і всіма винаходами та відкриттями, що полегшують працю, тому від працівників, членів общини, виробництво всього потрібного для життя вимагатиме значно менше праці, і в їхньому розпорядженні залишиться багато вільного часу та сил для розвитку свого розуму і занять наукою... *Особиста свобода* людини, тобто свобода думки, досліджень, будь-якої діяльності, зніме з людського розуму кайдани і дасть йому повний простір.

Свобода общини, тобто право її разом з усіма общинами та союзами втручатися в державні справи і спрямовувати їх згідно із загальним бажанням усіх общин, не дасть можливості виникнути державному гнобленню, не допустить, щоб аморальні люди прибрали до своїх рук країну, щоб різні правителі та чиновники розоряли її і душили свободу народу, як це робиться тепер».

У розділі «Б» говорилося про те, що народ темний, забитий і не усвідомлює тих принципів, на основі яких має будуватися нове російське життя. У розділі «В»— помічником і союзником народу стане соціально-революційна партія. У розділі «Г» намічалися ті необхідні зміни, яких слід домагатися в державному устрої та народному житті:

«1) Царська влада в Росії замінюється народним правлінням, тобто уряд складається з народних представників (депутатів); сам народ їх призначає і змінює; обираючи, докладно вказує, чого вони повинні добиватися, і вимагає звіту в їхній діяльності.

2) Російська держава за характером та умовами життя населення поділяється на області, самостійні у внутрішніх своїх справах, але об'єднані в один Загальноросійський Союз. Внутрішні справи області скеровуються Обласним управлінням; а справи загальнодержавні — Союзним урядом.

3) Народи, силоміць приєднані до російського царства, вільні відокремитись чи залишитись у Загальноросійському Союзі.

4) Общини (села, передмістя, заводські артілі тощо) вирішують свої справи на сходах і виконують їх через своїх виборних службових осіб — старост, соцьких, писарів, керуючих, майстрів, конторників тощо.

5) Уся земля переходить до рук робочого народу і вважається народною власністю...

6) Заводи й фабрики вважаються народною власністю і передаються в користування заводських та фабричних общин — прибутки належать цим общинам.

7) Народні представники видають закони та правила, зазначаючи, як мають бути обладнані фабрики і заводи, щоб не шкодити здоров'ю та життю робітників, визначаючи кількість робочих годин для чоловіків, жінок, дітей тощо.

8) Право обирати представників (депутатів) як у Союзний уряд, так і в Обласне управління має кожний повнолітній; так само кожний повнолітній може бути обраний у Союзний уряд та Обласне управління.

9) Усі російські люди мають право дотримуватися і переходити в будь-яке віровчення (релігійна свобода); мають право поширювати усно чи письмово будь-які думки чи вчення (свобода слова і друку); мають право збиратися для обговорення своїх справ (свобода збо-

рів); мають право організовувати товариства (общини, артілі, союзи, асоціації) для досягнення будь-якої мети; мають право пропонувати народові свої поради при обранні представників і за будь-якої громадської справи (свобода виборчої агітації).

10) Освіта народу в усіх нижчих і вищих школах дармова й доступна для всіх.

11) Нинішня армія і взагалі всі війська замінюються на місцеві народні ополчення...

12) Засновується Державний російський банк з відділеннями в різних місцях Росії для підтримки та влаштування фабричних, заводських, землеробських та взагалі всіляких промислових і навчальних общин, артілей, союзів...

Міським робітникам слід пам'ятати лише, що окремо від селянства їх завжди придушить уряд, фабриканти і куркулі, бо головна народна сила не в них, а в селянстві. Якщо ж вони постійно ставитимуть себе поруч із селянством, схилятимуть його до себе і доводитимуть, що вести справу слід заодно, спільними зусиллями, тоді весь робочий народ стане незламною силою».

І ще було два коротких розділи: «Д»— про те, як створювати робітничі гуртки, та «Е»— як піднімати й розвивати повстання.

Андрій читав програму не в усіх робітничих гуртках, а лише в так званих гуртках *вищого розряду*, де народ був освічений і хоч трохи поінформований про соціалізм. Ієрархія робітничих гуртків напередодні зими визначилася так: у нижчих гуртках, де навчалося по п'ять-шість чоловік, на квартирі в когось з робітників проводились уроки грамоти, арифметики, географії. У гуртках другого розряду читалися лекції з історії та соціалістичного вчення. Андрій на цих заняттях розповідав про Ірландію. І, нарешті, гуртки вищого розряду, маленькі клуби змовників, куди потрапляли люди підготовлені, настроєні твердо по-революційному: членами гуртків були робітники, керівниками — студенти або колишні студенти. Тут діяли Подбєльський, Коган-Бернштейн, або просто Левко, Дубровін, Енгельгардт, а серед робітників той же Тиміш, Гаврилов, Бєляєв та інші. Разів три читав Андрій програму й щоразу відчував, як охоплює хвилювання, збудження, люди раптом усвідомлюють, що вони, жалюгідні мешканці нетрів, зовсім не пил історії, а її рушії, її пружини.

А це ж основне: примусити людину повірити в те, що вона може творити історію, перелопачувати світ!

Картина перебудови суспільства, змальована в програмі, не викликала заперечень, але подив і запитання виникали з приводу останнього розділу, де йшлося про повстання. Тут, мабуть, було найслабкіше, нерозроблене місце. І зрозуміло, чому на нього так нападали. Написати можна все, а спробуй подужати! Написали: «Водночас треба знешкодити уряд, знищити його великих чиновників (чим більше, тим краще), як цивільних, так і військових». А ті запитують: «Це ж як, наприклад, *знешкодити уряд?*» Якби знали й розуміли як, не писали б, а давно вже *знешкодили*. «Треба перетягти військо на бік народу, розпустити його і замінити на народне ополчення...» Знову запитання: «Яким чином військо перетягти? Умовлянням чи силоміць, чи командирів намовити?» Справа незрозуміла. З усього величезного російського війська перетягти поки що вдалося, може, чоловік тридцять: лейтенантиків кронштадтських та артилеристів. Андрій погоджувався: так, тут ще не все продумано. Та основне все-таки в повстанні — що? Почати! Навалимось, а там розберемося. Зіштовхнути барку у воду, і вона своїм ходом піде.

У гуртках суперечки, галас, світові проблеми, зухвалі соціалістські мрії, а на комітетській квартирі — розмови все про те саме: підкоп, динаміт, чотири фунти, два аршини. Гриша Ісаєв, розумака, один з найначитаніших, багато розповідав про ірландські справи, тепер од усього відбився, нічого не читав і говорив лише про приготування динаміту. Про те саме міг говорити Кибальчич. Динамітна лихоманка охопила всіх. Підкоп під Малою Садовою був справою вирішеною, а в Кишинів посилали групу на чолі з Фроленком для іншого підкопу: для пограбування Кишинівського казначейства. Тож, коли зустрічалися на квартирі в Гані Корби чи Гесі Гельфман або у великій друкарні, де порядкував Грачевський, розмови були одноманітні:

— А як ти гадаєш, скільки фунтів треба...

— А яка ймовірна окружність вибуху?

— Панове, проблема вуличних жертв, якої ви не берете до уваги...

Кибальчич сказав Андрієві: наші жінки жорстокіші, ніж чоловіки. Він зробив цей висновок, виходячи з розпитувань про можливі жертви на Малій Садовій. Зрозуміло, дурниця! Звичайне для Колі нерозуміння жінок. Те, що він

сприйняв, як жорстокість, є суто жіноче — пристрасність, цілковита самопожертва чомусь: ідеї, товариству, динаміту. І подумати тільки, ці жінки — Вірочка, Соня — півтора року тому були незворушні пропагандистки! Ось як усе змінилося на цьому світі. Які були суперечки про високі матерії з Михайловим, Квятковським, з Колею Морозовим, з Марією Миколаївною, із жовчним Тигричем. Одних уже нема, а ті далеко. Марія Миколаївна, завзята філософка, пішла в практичне життя. Тигрич подався в сімейне, ось і весілля хоче влаштувати.

Тигрич ще раз читав «Програму робітничих членів», вивчив уважно, сказав:

— По-моєму, до діла, досить розумно. Але... чим ми зараз займаємося? Хочемо підірвати царя. Хочемо підірвати казначейство. Про це жодного слова: я маю на увазі терор.

Мав рацію: справа не в конспірації, партія вже виявила себе багатьма терористичними актами, так що таємниці немає. І достатньо шуму було на процесі. Тигрич зачепив за живе: непослідовність, братці! Або ж готувати армаду робітничих гуртків, пролетарське військо за принципом Маркса, об'єднувати його селянством, або ж — висаджувати динамітом монархів. Якщо висаджувати — то чи потрібні гуртки, уся ця мурашина, копітка робота?

Наше завдання — відчинити ящик Пандори, випустити на волю урагани та бурі, які зметуть усе, для нас ненависне. Вбивство монарха є лише пристрій, відмичка для того, щоб зірвати кришку. Але це ми беремо на себе — ми, соціально-революційна партія! А селяни і робітники візьмуться за діло потім: вони виконуватимуть роль бурі.

Соня розповідала: група стеження за виїздами царя, яка діяла вже майже півтора місяця, визначила ось що. Звичайно він виїжджає з палацу о пів на другу, прямує в Літній сад. Щонеділі скаче на розвод у Михайлівський манеж — коні несуться, мов на пожежу,— супроводжує конвой із шести-восьми козаків. Козаки — поряд з каретою, прикривають дверцята. До манежу скаче по Малій Садовій, а повертається часто іншим шляхом, по Катерининському каналу.

— Поворот на Катерининський канал дуже зручний,— сказала Соня.— Тут кучер притримує коней, вони йдуть майже кроком. Я бачила це разів десять, зумисне спостерігала.

Андрій підрахував: завершення ремонту, влаштування магазину, копання, закладання займуть місяця півтора, щонайбільше два. Десь у другій половині лютого. Який же день? Підрахувати неважко. Напевно, неділя. Отже: п'ятнадцяте лютого або двадцять друге. Або — яке наступне?— перше березня.

Усе залежало тепер од того, наскільки швидко буде зроблено підкоп. Приміщення вже купили: воронезький купчик Євдоким Єрмолаєв Кобозєв придбав підвал у будинку Менгдена з наміром розпочати тут торгівлю сирами. Приміщення було погане, потребувало ремонту, асфальтова підлога потріскалася, заливало водою. Поки йшов ремонт, купець жив у готелі, приходив щодня, підганяв, квапив. Купцем призначили, на пропозицію Віри, її приятеля по саратовському поселенню, якнайчеснішого Юрія Богдановича. Той мав справжній купецький вигляд, пика червона, борода лопатою, розмова метка, вдача весела, винахідливий — чи піти в танець, чи заспівати, і враз дров наколе, як простий селюк, хоч і з дворян, псковський поміщик. Кращого Євдокима не вигадаєш! А от з купчихою, дружиною Євдокима, було важче. Спочатку зголосилася Баска, її призначили, але Соня запротестувала: хотілося самій.

Соня мала звичку викладати все відверто. На засіданні Комітету сказала, що буде кращою купчихою, ніж Баска — дочка сільського священика.

— Але я підходжу більше,— сказала Соня.— Зрозумійте, я думаю зараз про користь справи. Баско, в тебе манери не ті, що треба. І ти куриш цигарки!

Баска відповіла, що не куритиме цигарок. Стало ніяково. Богданович, як делікатна людина й лицар, сказав, що йому дуже важко вибрати дружину: обидві дружини чудові, привабливі і наділені багатьма достоїнствами. І заспівав басом з «Аскольдової могили». Засміялися, вирішили відкласти вибір до наступного дня. Увечері Соня з запалом переконувала Андрія, щоб він відстояв її кандидатуру. Андрій похмуро мовчав, потім мовив:

— Ні, в тебе не повинно бути переваг перед ким би там не було...

Комітет ухвалив: дружиною купця Кобозєва Оленою Федорівною Кобозєвою бути Гані Якимовій, Басці. 1 січня 1881 року купець з дружиною оселився у відремонтованому підвалі й розпочав торгівлю. Мала Садова вважалася вулицею особливого режиму, по ній проїжджав цар, тому

поліція була пильна до всіх мешканців і надто до приїжджих. Паспорт Кобозєвих був не просто прописаний на участку, а й перевірений через запит на місці виписки, у Воронежі, звідки надійшла позитивна відповідь: Євдоким Єрмолаєв Кобозєв, міщанин міста Воронежа, справді одержав документ у такому-то році. Отже, все обійшлося, можна починати. Почали першої ж ночі. Завісили вікна в кімнаті, залишили слабке освітлення у вікні магазину, де горіла лампадка перед іконою Георгія Побєдоносця. Зняли дерев'яну обшивку. Відкрилася цегляна, цементована стіна, яку треба було пробивати. Взяли ломи. Перші удари зробили два силачі: Андрій та Семен...

А напередодні святкували на квартирі в Гесі Гельфман. Такого веселого гармидеру, тупотіння, танців Андрій не пам'ятав. Мабуть, ніколи в його житті не було нічого бучнішого. Були й танці, й тропак, і паленка, і «Гей, подивуйтесь», і «Лунає труба заклично», і сусіди з нижньої квартири прибігали, стукали в двері, довелося дістати револьвери, приготуватися, а коли побачили перелякані обличчя, радо вибачилися, пообіцяли втихомиритися.

— Даруйте студентам, панове, лекціями замученим. Коли ж і повеселитися, як не на Новий рік?

Андрій танцював до знемоги, реготав до упаду, співав до хрипоти: у повному розумінні втратив голос, сипів — ще й морозу прихопив, вискакував із Семеном та Миколою Сабліним у двір, у самих сорочках, борюкалися на снігу — Соня відпоювала гарячим чаєм. Але за всім цим шумом Андрієві вчувалася величезна тиша. Можливо, це була смертна тиша. Він дивився на обличчя друзів, раптом зрозумівши, що бачить їх разом востаннє. Милі, незабутні. Усіх — запам'ятати, понести з собою, взяти в своє серце. Геся, маленька, темнолиця, схожа на тих дівчаток, яких він навчав колись російської мови в Одесі, нечутно бігала з кухні в кімнату, з кімнати на кухню, приносила, відносила, розливала, запитувала, піклувалася про всіх. Ах, ця велика доброта і велика сила маленьких жінок! Бородатий, блідий — йому не можна багато пити — Коля Колодкевич допомагав Гесі. Богданович зі своєю рудою лопатою, гучним голосом: цілий вечір розмовляв «по-купецькому», помирали зо сміху. А Баска йому у відповідь, вятською скоромовкою. Коля Саблін зі своїми каламбурами. Вірочка, звичайно, вражала: і красою, й голосом, і сукнею. Люба Вірочко, ти завжди маєш бути най-

кращою від усіх... І коли в момент тиші виголосили тост за друзів, за тих, хто в руках ворогів, за дорогого Двірника, за Степана — він в Олексіївському равеліні, одержали звісточку — і знову пролунали стогони з приводу нещасної помилки Двірника, його абсолютно незрозумілої необачності, яка всіх вразила, Вірочка раптом прочитала вірші. Їх усі знали, читали колись, вони були присвячені Миколі Гавриловичу, але — забули, а тепер сприймалися немовби про Двірника. І — про всіх.

Ти не кажи: «Поводився сміливо»,
«Своєї долі сам собі суддя».
Не гірше нас він бачить: неможливо
Служить добру — й нічого не віддать.

Та любить він піднесено, відкрито,
Його душа без помислів мирських,
Для себе жить можливо тільки в світі,
А вмерти можна зразу для усіх.

Так мислить він, і смерть йому вже люба,
Не скаже він: життям постійно снить,
Не скаже він: в загибелі вся згуба,
Бо долі знак давно йому ясний...

Його, на щастя, ще не розіп'яли,
Та прийде час — він буде на хресті.
Його послав бог гніву і печалі
Рабам землі прозріння донести.

Хтось стиха виправив: «Царям землі». Так, так, так, служить добру й нічого не віддать. Неможливо. У тому-то й суть. Хто сидів, схиливши голову, хто — стиснувши кулаки, в Гесі на очах блищали сльози. «Ну, що ти?»—«Сашу жаль...» А через деякий час, коли знову полилося вино, Кибальчич сів за рояль, задріботіли закаблуками танцюристи, і Богданович, який ретельно продовжував свою роль, розштовхав усіх і під вальс пішов навприсядки, з кумедно-кам'яним, «кобозєвським» обличчям, він подумав про те, що щастя полягає в незнанні таємниці. Найбільшої таємниці життя: коли і як це життя обірветься. Згадав про пророкування Казотта. На якомусь великосвітському балу, напередодні французької революції, Казотт раптом перервав веселощі і передрік гостям їхню долю: «Вас через рік повісять... Вас викинуть через вікно... Вам відсічуть голову...»

І ще була вечірка, через кілька днів після новорічної: Тихомиров улаштував навіщось — не знати для чого,

дивна людина!— вінчання в церкві, потім запросив чоловік шість на вечерю до Палкіна. Андрій не бував у ресторанах, напевно, з рік. Та й ніхто не бував. Здебільшого по дешевих трактирах, кухмістерських. Соня не пішла, трохи нездужала, а може, не дуже хотіла — з Тигричем у неї досі нерівні стосунки, чого ніхто, між іншим, не помічав, окрім їх двох. Була Вірочка, був Іванчин-Писарєв, вродливий хлопець, літератор, який дописував у «Народную волю» і співробітничав у редакції з Михайловським. І був сам Михайловський, якого Тигрич попросив бути боярином на весіллі. Вони прибули з церкви, полкової, на Царицину Лугу, а Андрій приїхав одразу до Палкіна, як тільки вдалося спекатись якихось кронштадтських справ. З Михайловським був знайомий раніше, але побіжно, під чужим, зрозуміло, іменем, і хоч Микола Костянтинович привітався з ним, як з давнім знайомим, Андрій не був упевнений у тому, що маститий письменник має про нього чітке уявлення. Михайловський тримався дуже просто й по-дружньому. Спочатку він повідомив жартома, що Лев Олександрович примусив його вперше в житті одягнути фрак, якого він узяв напрокат. Потім раптом нахилився до Андрія і, зі страшною стурбованістю округлюючи очі, прошепотів:

— Послухайте, неодмінно треба поголити цю страшну бороду!

— Чому?

— Ваша борода — єдина в Пітері. Я запам'ятав вас по бороді. Це якась скеля, що поросла дрімучим бором! Якийсь нічний Гефсіманський сад, де причаїлась ваша загибель!

— Е, ні, я розлучуся з бородою, коли втрачатиму й голову,— відповів Андрій.

— Як знаєте, добродію, як знаєте...— вже не усміхаючись, сухо сказав Михайловський. І відразу підключився до розмови, яку вели Тигрич з Писарєвим. Якісь нові чутки про те, що Лоріс немовби гальванізує проект представницького правління.

— Усе закінчиться, як і раніше, лише розмовами...

— Пообіцяли обіцяти!

— Скасування акцизного податку на сіль — це максимум Лоріса...

— До речі, не такий кепський захід. Інша справа, газети зчинили непристойний галас...

— Це не захід, панове, а дурниця! Ніщо їх не врятує: ні скасування акцизу, ні сабуровські благодіяння студентам...

Тигрич, як і належало якобінцеві, сидів за столом на самому краєчку. І все-таки, все-таки! Соня, найпроникливіший розум, сказала якось: «А Лев од нас тихо-тихо відпливає». Річ не в тому, що він міняв свої погляди, інакше писав статті, він писав так само зло, нещадно, як і раніше, писав чудово, та ось вирішив повінчатися, влаштував весілля. Катя чекає дитину: це й є відплиття. Це роблять, коли збираються жити. А вони збираються помирати. Андрій слухав розмови розумних людей, і йому було нуднувато. Він думав про Соню, яка чекала дома. Думав про те, що в нього мало часу на цьому світі.

Вірочка пішла танцювати кадриль з Писарєвим, а Семен з Катею. Тигрич дивився на дружину з переляком: вона ледве ходила, залишалося тижнів зо два до пологів.

Михайловський підкликав лакея і замовив каву кюрасо. Андрієві раптом захотілося подратувати «володаря дум», якого поважав безмірно, цінував його хист, готовність допомогти, а статті за підписом Гроньяра вважав взірцем революційної журналістики,— і, підсівши до нього, нагадав про пророкування Казотта:

— Миколо Костянтиновичу, пам'ятаєте Лагарпа? Казотт передрік: «Вас гільйотинують, вас розірве юрба...» Ну, а що ви скажете про нашу дружню компанію? — Андрій обвів жестом затишний палкінський кабінет, де три пари танцювали кадриль і схожий на жука тапер смикався та махав головою за роялем.— Напророкуйте!

Михайловський погладив бороду, кашлянув, якось дуже серйозно, з почуттям відповідальності — хоч Андрій звертався півжартома — огледів усіх, хто був у кабінеті. На Андрія подивився в останню чергу. Погляд з-під скелець пенсне був суворий.

— Не можу сказати про кожного зокрема, але вся ваша компанія уславиться. Це я вам передрікаю. І ще: колинебудь нинішній час видасться дивовижним! Найнебезпечніші терористи розгулювали спокійно по місту, сиділи в Палкіна, витанцьовували кадриль, пили кюрасо.

Андрій помовчав і зронив:

— Не знаю, як слава, а шум буде.

Наприкінці обіду подали рахунок: п'ятдесят карбованців. У Вірочки видовжилось обличчя. Таких грошей, здається, ні в кого не було, і взагалі неприпустиме марно-

тратство. Та найбільш неприпустимо, щоб платив «володар дум». Микола Костянтинович уже дістав портмоне, але Тигрич підхопився: «Ні, ні! Плачу я! Слава богу, ми бідні, але горді...»

Грошей не було. Каса майже порожня. Сподівалися, що поправить справи кишинівський підкоп, але дружина Фроленка повернулася ні з чим: пропали величезні кошти, старання. Якимось чином привернули увагу поліції і довелося терміново виїжджати з готелю, звідки вже почали підкоп.

Васько Меркулов, один з основних кишинівських «казнокопів», у чомусь звинувачував Михайла Фроленка, Таня Лебєдева звинувачувала Васька, Фріденсон сказав, що мало людей, не вистачило сил: у підкопах треба працювати безперервно, в кілька змін. З грошима стало настільки сутужно, що Андрій попросив грошей у напівзлиденного Рисакова, хлопця, якого Андрій ще мало знав і ще тільки залучав до справи: Рисаков переходив на нелегальне становище, і Андрій обіцяв йому платити від партії такі ж кошти, які він одержував од контори «Громов і К°», де служив батько Рисакова. Тридцять карбованців щомісяця. А поки що Андрій намовив хлопця, щоб той зажадав у конторі утримання за три місяці наперед і дав хоч карбованців п'ятдесят у касу партії.

Ні, все правильно, розумно — не пропадати ж грошам? Він стає нелегальним і позбавляється допомоги. Та прикрість у тому, що партія, яку хлопець повинен вважати наймогутнішою в світі, бере у нього в борг п'ятдесят карбованців! І все це треба було пережити, перетерпіти, зціпити зуби, не звертати уваги на спантеличені погляди. «Нам не стільки важливі гроші, як важлива форма символічної участі».

І все-таки боротьба, люта, не на життя, а на смерть: держава з мільйонною казною і декілька чоловік, для яких важать п'ятдесят карбованців...

Рисаков і дехто з молодих, що відчули брак сил, насторожилися. Васько Меркулов знахабнів. Він був одним з найдавніших Андрієвих знайомих, ще по Одесі. Солдатський син, з дитинства без нагляду, нічому до пуття не навчився — чи то столяр, чи то різьбяр по дереву, а чи спритний одеський візник, баляндрасник,— Васько прилучився до революційних справ немовби випадково, але чіпко, як Івась Окладський: він і те, і це, і п'яте, й десяте. І з усіма знайомий, для всіх він «Васько». Правда, на

відміну від Івася, який мав гарний характер, Васько гарячкуватий, вередливий, легко сердиться, завжди в нього якісь прохання, нарікання, дурні образи.

Тільки приїхав з Кишинева, відразу — скарга:

— Івановичу, чому Вірочка мене знати не хоче? Ні до кофейні, ні до театру не ходить?

— Я не знаю, Василю. Мабуть, ніколи. Ти вже в неї запитай.

— Запитаєш! Вона пирхнула і пішла. А чому ніколи додому не запросить? Я знаю, вона тепер з Грицьком Ісаєвим, на новій квартирі. Там у вас збори, розмови, чай п'єте, а робочу людину не дуже радо приймаєте...

— Якщо робоча людина не член Комітету — не можна.

— А що ж, коли просто так, од серця, працює, щомиті життя ставить на кон...

— Васю, голубчику, зрозумій: ця квартира комітетська. Туди тільки члени Комітету допускаються. Віра, можливо, й хотіла б тебе запросити, але не має права.

Зневажливо махав рукою:

— Кажете тільки: робітники, робітники. А насправді не дуже...

Усіх, хто приїхав з Кишинева, відразу ж залучили до роботи на Малій Садовій: копати. А Ваську призначили «хлопцем» у сирну крамницю. Але Богданович та Баска невдовзі від нього відмовилися: для «хлопця» не годиться, зростом невеликий, спритність не «хлопця», та ж вередливість. Раптом з покупцями починав розмовляти зверхньо: «А ви не нукайте! Не запрягли!»

У підкопі працювали тільки вночі. Всі, хто був здоровий: Колодкевич, Баранников, Ісаєв, Саблін, Ланганс, Фроленко, Фріденсон, лейтенант Суханов, нещодавно прийнятий у члени Виконавчого комітету, Дегаєв та Меркулов. І — Андрій. Землю з підкопу скидали в бічній кімнаті, прикривали на день сіном, вугіллям. Попервах робота посувалася швидко, натрапили на металеву водопровідну трубу, її довелося обійти, трохи змінивши напрям підземного ходу, це було нескладно, проте через кілька днів нова перепона: величезний дерев'яний водостік приблизно аршин на аршин. Пройти його низом не можна було, знизу піднімалися грунтові води, а обійти вище ризиковано: близько бруківка, міг статися обвал. Суханов та Ісаєв, два головних спеціалісти в цих справах — їх ніхто не обирав, але так сталося само собою, Ісаєв виявився фантастичним ентузіастом копання, а Суханов розумівся

на мінній науці,— визначили, що дерев'яна труба наполовину порожня. Вирішили її прорізати, щоб у дірку вставити бур і потім проштовхнути снаряди з динамітом. Тільки-но прорізали водостік, підкоп наповнився жахливим смородом. Більше трьох хвилин ніхто не витримував, навіть Ісаєв, і це незважаючи на те, що на ніс і на рот надягали респіратори з ватою, змоченою марганцем. Та коли бур вставили і проріз ретельно заклали, сморід зник. Усе пішло далі спокійніше, хоч і повільніше: праця з буром вимагала великих фізичних зусиль. Боялися шуміти. Неподалік був пост городового, і Баска, яка спостерігала через вікно, подавала знаки, коли фараон ішов у кінець вулиці й коли наближався.

Отак усе це йшло, посувалося, ладилось, хоч і з перешкодами, але безперервно вперед, і Андрій усім єством, усією своєю шкірою, просякнутою земляною вільгістю, відчував, що мета близько. І там, під землею, в пекельній пітьмі, раптом осявала хвилина спокою: скоро кінець! Скоро, скоро кінець. Ще тиждень, другий, день, два, і — кінець.

Громадська квартира, про яку прочув Василь Меркулов, що її найняли Віра з Гришею Ісаєвим для засідань Комітету, була на Вознесенському проспекті. Три великих незатишних кімнати, мало меблів, погані грубки, завжди холодно, і особливо холодно — на вулиці тріщав водохресний мороз — було того вечора, коли прийшов запушений інеєм Ісаєв і з дивною усмішкою показав усім згорнутий у трубку папірець.

— Як гадаєте, панове: від кого лист?

Щойно була тяжка, невтішна розмова про можливі спроби інсурекції, ні про що інше говорити не хотілося, і незрозумілий розиграш Ісаєва залишився без відповіді. Андрій запитав похмуро:

— Ну?

— Від Нечаєва,— спокійно проказав Ісаєв і поклав папірця на стіл.— З равеліна.

Від Нечаєва? Що за нісенітниця? Хіба він живий? Той самий? Сергій Геннадійович? Який викликав таку бурю? Якого знали Герцен, Бакунін, Огарьов, Маркс? Якого проклинали? Який був — монстр, чудовисько, царський ворог номер один? І, одержавши двадцятирічну каторгу, зник безслідно років вісім тому в якихось безоднях, в якихось казематах... Так-от, панове: Нечаєв у Олек-

сандрівському равеліні. Він живий, не зломлений, борється, сповнений грандіозних задумів і шле вітання Виконавчому комітетові. До листопада в равеліні, крім Нечаєва, був лише один в'язень, загадковий арештант, який збожеволів, а в листопаді в равелін посадили Леона Мирського, а потім Степана Ширяєва, з яким Нечаєву вдалося налагодити зв'язок. Степан переправив через вірного Нечаєву конвойного солдата його листа Виконавчому комітетові на адресу Дубровіна, свого гімназичного приятеля. Того самого Євгена Дубровіна, якого Андрій добре знав по робітничих гуртках, студента медика. А Дубровін передав нечаєвського листа Ісаєву, своєму товаришеві по Медико-хірургічній академії. Ось яким чином він — тут, на столі.

Лист був дивовижний своєю відвертістю і діловим тоном. Нечаєв просив, а втім, і не просив, і не вимагав, а пропонував Комітетові взяти участь у його визволенні. Не було нічого зайвого, ніяких звірень почуттів, сантиментів, гучних фраз, покаянь, самовиправдань, натяків на минуле — можливо, й не здогадувався, яку ненависть викликало його ім'я серед молоді? Але ж минуло десять років після першого процесу, коли судили ще не його самого, а нечаєвців. Та ім'я Нечаєва прогриміло вперше тоді. Просто й чітко, в тому стилі, яким були написані знамениті прокламації «Народної розправи», Нечаєв пропонував способи діяти. Солдати конвойної варти перебувають під його впливом. Багаторічною *роботою* серед них — що ж це була за робота! які настирливі, невтомні розмови! — зумів їх загітувати. До тонкощів визначено все, що стосується фортеці: кількість військ, зброї, число солдатів та офіцерів, розташування приміщень. Єдине, що треба: допомога іззовні. Чи згодний Виконавчий комітет допомогти Нечаєву?

Андрієві пригадалася Одеса, літо після другого курсу, відчуття сили, удачі, *повна стипендія*, липень, купання, біганина ранками в міську бібліотеку за «Правительственным вестником». Там друкувався звіт про процес. І все того літа переплуталося: ночі, дівчата, бійки на набережній, а ранками — дивовижна, що чимось приваблювала, чимось лякала постать учителя закону божого парафіяльного училища в Петербурзі, івановського міщанина Сергія Нечаєва. Створив «організацію». Обманював, брехав, видавав себе не за того, ким був, нікому не казав правди, морочив голову емігрантам, навіть бідолашному

Герцену перед смертю, вимагав у них грошей, брехав, містифікував, писав фальшиві записки, нібито його везуть у Петропавловку, поширював чутки, що втік з фортеці, вистрибнувши з вікна убиральні, опинявся раптом за кордоном, убивав, зв'язував круговою порукою та кров'ю — і все задля того, щоб до кінця зруйнувати цей нікчемний лад!

Пригадалося, як одного разу поцупив з бібліотеки номер «Правительственного вестника», де друкувався «Катехізис революціонера», тоді це називалося «Загальні правила організації» чи щось на цей зразок, читали вголос на квартирі чи то Мишка Тригоні, чи то Заславського. Напевно не знали, ким написано «Катехізис», одні казали, що самим Нечаєвим, інші натякали на емігрантів, на Бакуніна. Твір цей знайшли в паперах нечаєвців. Яка була січа, який зчинився галас! «Революціонер — людина приречена. У нього немає ні своїх інтересів, ні справ, ні почуттів, ні уподобань... Він знає тільки одну науку, науку руйнування... Він зневажає громадську думку... Він зневажає й ненавидить суспільну мораль... Усі почуття, що розніжують, почуття споріднення, дружби, кохання, вдячності і навіть самої честі мають бути притлумлені єдиною холодною пристрастю до революційної справи...»

Ці залізні рядки, що викликали стільки шуму й суперечок, закарбувалися в пам'яті. Ще б пак! Зазначалося: «Це провокація, влаштована зумисне, щоб суспільство зненавиділо молодь!», «Нечаєв — маніяк!», «Нечаєв — смільчак!», «Він каже те, про що всі бояться сказати прямо!», «Підлотник! Спокусник!» А знаменитий поділ суспільства на шість категорій?

«Усе це погане суспільство повинно бути роздроблене на кілька категорій...» Вражав стиль твору, сповнений люті і пристрасної злоби, що проникала в кожне слово. Він не писав: суспільство повинне бути розбите чи поділене на кілька категорій, а — роздроблене. Навіть на словах квапився добити кляте суспільство. Так, так, усе поділялося на шість категорій. Перша категорія — невідкладно засуджені до страти. Буде складено список щодо ступеня шкідливості кожного. При складанні списку слід керуватися не особистими злочинами людини, не ненавистю, яку вона викликає — це навіть корисно для народного бунту, тому головних лиходіїв треба «виховувати»,— а керуватися мірою користі, що дасть убивство революційній справі. У другій категорії — особливо небезпечні злочинці, яких

для користі справи слід вбивати не одразу... Третя – високопоставлені тварюки, яких треба експлуатувати, обплутати, збити з пантелику і, опанувавши їхні брудні секрети, зробити своїми рабами...

Десять років минуло відтоді, як читав «Правительственный вестник», а деякі формулювання, наприклад,— «опанувавши їхні брудні секрети», які здивували тоді, запам'яталися від слова до слова. Революція — це чиста, свята справа, і — секрети якихось тварюк? Порпатися в чужому багні? Робити когось рабами? Адже проти багна і рабства усе затівається! У четвертій категорії були, здається, честолюбці і ліберали, яких теж треба було шантажем прибрати до рук... У п'ятій — революційні базіки, доктринери, яких тягнути й спрямовувати на діло... І, нарешті, шоста категорія — яка викликала в Одесі найзапальніші суперечки — жінки. Вони поділялися, здається, на три розряди. Перші: безтямні, бездушні, якими слід користуватися, як третьою і четвертою категоріями чоловіків; друга — запальні, віддані, але якісь ще не цілком свої, їх треба використовувати, як чоловіків п'ятої категорії; і, нарешті, жінки цілком наші. На них слід дивитися як на наші найдорогоцінніші скарби, без яких не можна обійтися.

Усе це було ближче не до Карла Моора, не до декабристів, не до благородного, міцного, як криця, Рахметова, а до маленької книжечки, випущеної років за два до того: «Монарх» Макіавеллі. Та головне, що відвернуло багатьох, полягало, звичайно, не у словах, котрі нагадували про книжечку, а в розповідях про грот, убивство, цеглину на шию. Заманили, накинулися вп'ятьох. Ніколаєв кричав: «Не мене, не мене!» Душили в пітьмі. Іванов покусав Нечаєву руки. Не помста за зрадництво, а зведення дрібних рахунків, і — порука кров'ю. Потрібна була кров, щоб зв'язати. Один з нечаєвців, кажуть, пропонував, перебуваючи уже в ув'язненні, знайти і вбити Нечаєва. Всі його ненавиділи. Жоден на суді не сказав про нього доброго слова, хоч декого вражали його особливі властивості: він умів не спати, був дивовижної працездатності, рішучий аж до бузувірства. Александровська, яка сварила його на всі заставки, сказала: «Він переконаний, що більшість людей, якщо їх ставити у безвихідь, здатні на хоробрість і відвагу».

Оце і було його завданням, метою, пристрастю: ставити людей у безвихідь. Через два роки надійшла звістка:

Нечаєва заарештували в Швейцарії і передали російському урядові як карного злочинця. Про це вже докладно розповідала Вірочка, яка навчалася тоді в Цюріху. Нечаєв, виявляється, жив у Швейцарії, то в Огарьова, то в агентів Мадзіні, заробляв малюванням вивісок, виказав його якийсь провокатор, і російські студенти, які добре пам'ятали нечаєвську справу, не дуже йому співчували і навіть не спробували відбити його у швейцарської поліції. У Петербурзі був суд, Нечаєв поводився зарозуміло, із зухвалою непокірністю, був засуджений до двадцяти років каторжних робіт у рудниках і, коли його виводили із залу, вигукував: «Нехай живе земський собор! Геть деспотизм!» Після цього — згинув. Були ходіння в народ, зневіра, бунтівники, троглодити, «Земля і воля», постріл Засулич, гучні, що прогриміли на весь світ, справи і процеси, а Нечаєв животів у невідомих нетрях. І, судячи з листа, не животів, а невтомно боровся з тюремниками, боровся без надії, в могильній безвісті й мороці, просто через свою вдачу, для якої жити, дихати, тліти означало — боротися. Він дав ляпаса шефові жандармів Потапову, який прийшов до нього з пропозицією зробити послугу поліції. Від ляпаса в генерала пішла кров носом і ротом. Нечаєва били, калічили, закували в кайдани, два роки в них тримали прикутим до стінки. І на волі про це ніхто не знав! Усе витримав, переборов, пережив свого головного ката Мезенцева, і ось — не благання й не зойки про порятунок, а спокійні, тверезі слова: «Якщо Виконавчий комітет вважатиме за можливе...»

Андрій згадав, як Фелікс Волховський, давній друг,— попервах саме тим і взяв, що був *нечаєвцем*, судився по процесу і в Одесі жив під наглядом,— розповідав: «Сам худенький, безбородий, як хлопчик, обличчя сіре, нігті обгризені, а рот зводила судома. І подумати тільки, що в такої непоказної людини — сила волі гігантська, гіпнотична!»

— Про що тут думати? — мовила Віра.— Зрозуміло, ми повинні зробити все, щоб його врятувати!

Андрій засміявся.

— Вірочко, я згадав, як ти лютувала через нього в Липецьку. А я тебе стримував.

— Я й зараз обурююсь його діями. І ти прекрасно знаєш, Тарасе, що для мене немає гіршої лайки, ніж «нечаєвщина». Але я схиляюся перед його подвигами і стражданнями!

Баска, яка багато знала про Нечаєва з розповідей своєї подруги Липи Кутузової-Кафієро, бакуністки, одразу підтримала Віру: так, так, звичайно — допомогти, але не можна забувати, що його засудили всі, навіть Бакунін, який називав його єзуїтом, абреком. А як він видурив у Огарьова гроші, лишки бахметьєвського фонду? А як намагався спокусити деяких наших знайомих? Суто по-жіночому: все докупи, важливе й дурнички, і все однаково ранить душу. Та Соня вирізнялася поміж усіх. «Тепер це не має значення,— сказала вона.— Після того, про що ми дізналися».

— Це по-перше! — підтримав Андрій.— А по-друге: два, три роки тому ми справді були далекі від нього і мали право обурюватися, а зараз, дорогі друзі, ми помітно до нього наблизилися.

— Як!

— Що ти кажеш?

— Докази! Такими звинуваченнями не розкидаються!

— Панове, ми майже виконуємо програму «Катехізису». Там зазначалося, що революціонер мусить проникати всюди, в усі верстви, в панський дім, у військовий світ, у літературу, в III відділ і навіть у Зимовий палац. Я добре пам'ятаю, бо це місце мене тоді вразило і видалося казкою. Тепер ми знаємо, що зовсім не казка, все виконано: ми проникли до військових, до літераторів, наш агент є біля Ланцюгового мосту і побував у Зимовому палаці!

— Тарасе, ти можеш убити людину? — запитала Віра.— Не зрадника, не шпика, не ворога, а просто — бо її смерть дасть тобі якусь владу?

— Навіщо тому, хто вбиває, якась влада? А раптом — для загального добра? А раптом — для загального блага? Раптом — одержати владу і за її допомогою навести на землі лад? Адже ми збираємось в одну з найближчих неділь убивати царя, а він — не шпигун, не зрадник, не особистий ворог. Але ми сподіваємося цим убивством одержати якусь владу над історією, повернути колесо російської фортуни. Вбиваємо задля блага Росії! У цьому вся трагічна складність: мріємо про мирне процвітання, а змушені вбивати, прагнемо до земського собору, щоб переконувати словами, а самі готуємо снаряди, щоб переконувати динамітом.

— Пробач, ти порівнюєш різні речі: вбивство нещасного Іванова і царя...— непевно заперечила тільки Віра. Чоловіки мовчали.

— Різні за вимірами. Модель одна. Ми теж почали з безглуздих убивств: якогось Гориновича, якогось дурня Гейкінга... А якби Сергій Геннадійович не був зараз у равеліні, він був би з нами, і руки в нього були б такі ж чорні, як у Гриші Ісаєва, від динаміту.

Хтось з чоловіків сказав похмуро:

— Ну, досить теорій! У нас часу обмаль. Давайте вирішувати: що робити, щоб врятувати його? Він нам потрібний, адже людей немає.

Вирішили справу визволення Нечаєва і Ширяєва покласти на військову організацію, керівництво доручити Андрієві та Суханову. Все йшло своїм звичаєм. Котився у вологому тумані не дуже морозяний січень, дедалі глибший ставав підкоп, дедалі більше землі нагромаджувалося в бічній кімнаті, в порожніх бочках, купами на підлозі, прикритими рогожею та коксом. А наприкінці січня несподівано звалилося лихо: 24-го заарештували Фріденсона, через день у нього на квартирі поліцейська засідка схопила Баранникова, і того ж дня на квартирі в Семена заарештували Колодкевича, 28 січня найстрашніший удар — засідка на квартирі в Колодкевича схопила Миколу Васильовича Клєточникова. Кращі люди партії провалилися за чотири дні! Що це означало? Хто підказав поліції в цих нищівних, без промаху, нападах? Адже не тільки необачність партійців! Хоч і необачність була. Звикли, що Двірник турбувався за безпеку всіх, а Клєточников заздалегідь про все попереджав. Але Двірника не було, а Клєточников наполовину втратив усесильність, бо право на обшуки та арешти одержало тепер і градоначальство, куди Клєточников не діставав. Ось і попадалися на дурному: одна засідка за другою, якесь диявольське наслання! Була ніч, коли Андрій і Соня не стулили ні на хвилину очей: міркували, намагалися зрозуміти — звідки моровий вітер?

Соня вимагала, щоб Андрій припинив безоглядно ходити по місту, бувати в трактирах, зустрічатися з безліччю людей, знайомих і незнайомих. Він обіцяв. Припинить. Залишить тільки головне: копання підкопу, равелін, метальників. Але бачив, що — не зможе. Хто ж, якщо не він? Людей ставало дедалі менше, катастрофічно. І знову рахували, рахували: ну, хто залишився? Ісаєв і Кибальчич, ці двоє на динаміті, Баска та Богданович у крамниці, Геся, Соня, Віра, Ганя Корба, Марія Миколаївна, її сестра, жінки збереглися, а чоловіків — бійців — майже

немає. Тетерка, партійний візник, і Лев Златопольський заарештовані тоді ж. Отже: Фроленко, Саблін, Суханов, Ланганс, хворий Франжолі... І якісь не зовсім зрозумілі новобранці: Рисаков, Тиміш, Гриневицький, Подбельський. Якогось довготелесого юнака прислала Ганя.

Та все це вже не мало значення. Коли підрахували сили співчуваючих, вийшло — чоловік п'ятсот. Ні про яку інсурекцію думати не можна. Але з цих п'ятисот десять чоловік для одного діла — знайдеться?

І він сказав у ту безсонну ніч:

— Знаєш, Соню, ніщо нас не зупинить. Навіть коли б ми самі намагалися себе зупинити.

Усю Володимирську запрудила юрба, що поволі рухалася в бік Невського. Перейти на інший бік вулиці не було ніякої можливості. Андрій повертався з Лиговки, де зустрівся з Подбельським, на комітетську квартиру і дуже поспішав. А втім, він поспішав тепер щодня. Він перестав спати. Інколи засинав удень, раптово, десь у кімнаті на стільці. Тепер була зрозуміла здатність Нечаєва не спати, що дивувала всіх: так само, як Андрій, він *не міг* спати, і це було постійне, природне, невгамовне. Бо треба було дожити. Юрба ішла неквапом, щільно, в дивному мовчанні. Над головами погойдувалися лаврові та пальмові вінки. Що це? Похорони, чи що? Так, звичайно, він згадав: помер Достоєвський. Три дні тому хтось сказав, здається, Саблін. Достоєвський мешкав у тому ж будинку, що й Семен з Марією Миколаївною. Семен розповідав: кілька разів бачив його на сходах, біля будинку, і одного разу навіть розмовляв про щось, про птахів. І ось уже тиждень минув, як Семена немає. Марії Миколаївні з її дивовижним везінням, як завжди, пощастило врятуватися, і зараз вона, слава богу, виїхала з цієї квартири на Кузнечному, бо відразу по тому заарештували там і Колодкевича. Але ж як перейти на інший бік вулиці?

Юрба уповільнювала крок, зупинялася. Андрій піднявся на сходи кам'яного будинку, дивився на голову колони, там високо піднімали вінки, якусь чорно-жовту хоругву, звідти долинав спів хору. Був світлий, туманний, не позимовому теплий день. Процесія зупинилася біля Володимирської церкви. У юрбі запитували: «Чому зупинилися?» Хтось пояснив: «А як же, співають літію...» Було багато блідих, похмурих, заплаканих облич, але багато було

й зовсім спокійних, навіть задоволених чимось: немовби задоволених тим, що пощастило потрапити й бути присутнім. Колону оточували студенти, які трималися за руки. Андрій вирішив піти швидше вперед, по тротуару і обійти процесію спереду, тим більше, що вона робила зупинки, а хвіст, напевно, довгий, його не обійдеш. Де швидким кроком, а де проштовхуючись між цепом студентів та стінами будинків, він просунувся далеко вперед, майже до самої голови і, піднімаючись навшпиньки, вже міг побачити труну, засипану квітами і обрамлену разом з людьми, які її несли, величезною гірляндою з листя. На тротуарі стояло багато люду, який дивився на похорони й намагався вгадати, кого ховають. Андрій чув, як хтось сказав, що ховають цивільного генерала, ще хтось сказав — учителя. Ще в іншому місці Андрій почув: «Учителя ховають, який на каторзі чотири роки безневинно...» Це нагадування про каторгу боляче шпигонуло Андрія, і він подумав злорадо: «Зачекайте, незабаром інші похорони будуть!» Він зумів пробратися в натовп з наміром перетнути його. Тут були солідні люди в дорогих шубах, можливо, адвокати, професори, літератори, було багато жінок і молоді. Усе це рухалося, пливло до Невського так щільно, нерозривно, що пробиватися крізь цю охоплену могутнім хвилюванням масу було не те що важко, а просто немислимо. Андрій зрозумів, що припустився помилки, коли зійшов з тротуару й заглибився в процесію. Його несло разом з усіма, хитало разом з усіма, раптом зупиняло, і він стояв, затиснутий з усіх боків, погойдуючись, бо все довкола гойдалося. Мимоволі прислухався до розмов, і думки його, захоплені равеліном, Нечаєвим, арештами друзів, голодом в Оренбурзькій губернії, линули до письменника, великого і вороже далекого, ненависника. Закликав до упокорення і водночас так пристрасно ненавидів. «Упокорся, горда людино, і передовсім зломи свою гордість!» І раптом так виразно, зненацька подумалося: а ненависть у них до одного — до страждання. І поклоніння тому самому, і віра в силу спокутну — того самого, людського страждання. Постраждати і врятувати. Отже, десь у найдальшій далині, недосяжній поглядові, є точка стикання, куди прагнуть вони кожний по-своєму: ліквідація страждання. Тільки він хотів упокоренням перемогти, через тисячоліття, але ж *ніякого терпіння не вистачить!* Не має рід людський такого запасу терпіння, не має і мати не може!

Юрба несла. Пробитися на лівий бік процесії і вийти на тротуар здавалося майже неможливим. Він чув тихі розмови, зітхання, човгання ніг, схлипування, злякані голоси і навіть зойки жінок, і майже безперервний спів хорів, що линув і спереду, і звідкись ззаду. І все-таки це була єдність, це був потік, що котився до єдиної, всім відомої мети — до Лувру? На кладовище? Упокорся, горда людино, і пливи разом з усіма.

Та часу більше не залишалося жодної хвилини.

І він натиснув плечем, розкидав, розштовхав і прожогом вискочив на тротуар. Через півгодини, опівдні, він був на Вознесенському.

Зібралося чоловік сімнадцять. Приїхав Михайло Тригоні, терміново викликали з Одеси. Андрій радо дивився на свого надзвичайно кремезного, могутнього друга і подумав: «Сьогодні ж його в сирну крамницю! Ось з кого землекоп!» Знову говорили про інсурекцію, обмірковували, підраховували, і знову виходило те саме: сил замало. Суханов сказав, що в крайньому випадку можна підняти сотні дві військових, враховуючи моряків та артилеристів. А по всіх робітничих, студентських гуртках, по всіх містах — чоловік п'ятсот. Так і вони з Сонею розраховували. Звичайно, величезне зростання міг дати вдалий замах. Тригоні, як людина провінційна і запальна, вигукнув:

— Чорти ви солом'яні, чому ви плачете? П'ятсот чоловік — це ж армія! Наполеон починав з нуля, а в нас — п'ятсот!

— Пане адвокат, ваше діло копати землю,— сказав Андрій.— Сьогодні ж уночі — за лопату!

Тигрич мляво махнув рукою.

— Яких п'ятсот? Звідки? Бажане видаємо за дійсне...

Звичайно, Старик по суті мав рацію: справжніх бійців було не п'ятсот, а п'ятдесят. І навіть, можливо,— тридцять. А якщо ще точніше, то — оці сімнадцять, що сидять в кімнаті. Ці підуть до кінця, на смерть, решта допомагатимуть, гаряче, із запалом, можуть встрянути в бійку, але питання життя і смерті ними ще не вирішене.

Друге, що обговорювалося: як бути з равеліном? Андрій і Гриша Ісаєв прочитали останні нечаєвські листи, які він передавав на волю через вірних йому караульних солдатів. У цих листах було багато розумного, але була і цілковита фантастика. Нечаєву, виявляється, недостатньо було визволити себе, Ширяєва і третього божевільного в'язня. Він

пропонував тепер не більше не менше, як захопити в полон усю царську сім'ю тоді, коли цар прибуде у Петропавловський собор на богослужіння. План викладався докладно: *його* солдати заздалегідь займуть усі входи та виходи в соборі, розмістяться на хорах, а Нечаєв, завчасно визволений, з'явиться у формі полковника, оголосить Олександра II позбавленим влади, посадить його в камеру, а Олександра III назве імператором. Водночас захоплять фортецю. Вражало одне: цілковита впевненість у відданості *своїх* солдатів.

Одні сміялися, інші були здивовані, ще інші висловлювали припущення: чи, бува, трохи не стеряв розуму Сергій Геннадійович? Тихомиров сказав, що найцікавіше полягає в тому, що, якби Нечаєв узявся за здійснення свого плану, він би в нього майже вдався. Адже в нього все майже вдавалося! Ні, він анітрохи не стеряв розуму, це був звичайний, ясний, нечаєвський стиль. Він пропонував на вибір і два простих плани свого визволення: один через ринву, кришка якої знаходилася у дворі, де Нечаєв гуляв, а вихід був на річку, невисоко над рівнем води; другий — солдати переодягнуть його і виведуть за ворота, де чекатимуть партійці з прольоткою.

Суханов сказав, коли скористатися водостоком, то справу, напевно, доведеться відкласти до весни, коли зійде лід. Та головна складність полягала не в цьому. Всі непевно здогадувалися, а Андрій сказав:

— Друзі мої, але нам доведеться вибирати: знищувати царя чи визволяти товаришів. Два таких заходи одразу — немислимо! Один зашкодить другому!

Комітет вирішив: Желябову якнайшвидше з'ясувати всі можливі способи визволення, маючи на увазі, що вбивство царя все-таки більше важить для справи, для Росії. Хоч як не гірко, а схоже на те. А що було робити? Адже і в «Катехізисі» зазначалося, що дії революціонера мають скеровуватися мірою користі, а не якимись сентиментальними міркуваннями.

Водостік відхилили. Надто вузька труба, є ризик задихнутися. План з переодяганням годився б, якби не треба було його готувати і витрачати щонайменше місяця півтора. Відкладати вибух на Малій Садовій неможливо. Отже, до вибуху — неможливо. А після?

Уночі працювали в підкопі. Наступну ніч теж працювали в підкопі. І третю ніч теж працювали. Удень приходив домовласник і запитував Кобозєвих, чи задоволені вони

ремонтом, чи не тріскається асфальтова підлога. Домовласник виявляв звичайне господарське заповзяття. Щоб змалювати стан справ на словах, Богданович говорив басом, гримів, розмахував руками, тоді як домовласникові цікаво було просто зайти і подивитись. І він непомітно напирав на Богдановича, норовив зрушити його вбік, що було важко: тим більше, що в кімнаті лежала свіжовикопана земля. Але тут втрутилася Баска, своєю швидкою вятською говіркою оголосила, що в горниці розвішана білизна, а трохи згодом можна зайти і подивитися що треба. І четверту ніч працювали в підкопі, який добряче просунувся. І п'яту ніч тягали землю. Андрій повертався додому під ранок чи вдень, мився, падав на постіль. Сну не було. Іноді просто лежав знесилений, із заплющеними очима, іноді дрімав кілька хвилин, раптом щось запитував у Соні. Їй здавалося, що він розмовляє крізь сон. Від нього пахло землею. Він сам постійно відчував цей запах власної шкіри, від рук: запах вогкості, погреба.

Раптом, прокинувшись, побачив, Соня сидить на стільці поруч і дивиться на нього. В її очах за останні дні з'явився якийсь дивний благальний вираз. Ніколи було замислюватися, та — схоже на страх. У Соні страх? Абсолютно неймовірно. Іноді в дрімоті відчував до неї жалість, прокидався від цього відчуття, але одразу ж — як тільки просинався — все зникало. І ось зараз, прокинувшись, він якусь мить жив ще не згаслим, зі сну, почуттям гострого жалю до неї, одразу схопився, запитав: котра година? Пів на першу. О першій годині в університеті розпочинається річний «акт», і він обіцяв там обов'язково бути. Раптом Сонин голос:

— Прошу тебе не ходити.

— Що ти! — він засміявся.— Як же я можу?

Він обіцяв Папію, Льву Матвєєву, всім іншим, що прийде і побачить усе це на власні очі. Разом з Папієм Подбєльським писали прокламацію, друкували в друкарні на Подільській — від імені Центрального університетського гуртка. І вони знали, що він прийде, буде в залі, все розіграється, як по нотах: спочатку виступить Лев, потім Папій, потім Левко розкидає прокламації. Університетський «акт» буває раз на рік. Присутність Андрія була для них важлива. Вона надавала їм сили.

— Тарасе, я тебе ніколи ні про що не просила...

— Чому ж сьогодні такий винятковий день?

— Бо вони — на твоїх слідах. Усі ці арешти не випадкові: невже ти не бачиш, що вони добираються до тебе?

Він бачив. Але бунт в університеті, якщо він відбудеться, це така нагорода, задля якої можна ризикнути.

— Ти вже не чужий у Петербурзі... Тебе знають сотні людей... І ти йдеш у цей Вавілон, де повно донощиків та шпиків... Я знаю: стоятимеш на видноті, сміятимешся, розмахуватимеш бородою, ще й у бійку встрянеш, а бійка буде напевно...

Він сказав: так, напевно так і буде. Але відступати він не може. Якщо він не прийде, якщо Папій і Лев не побачать його перед початком — усе може зірватися. Розладнаються всі приготування. Та й чи варто так уже боятися ризику? Адже жити все одно залишилося небагато.

— Я ненавиджу ці твої розмови!

Він мовчки одягався, зашнуровував важкі, стоптані черевики. Давно треба було б купити інші, і гроші є. Тільки навіщо? Соня злим голосом виказувала:

— Ти не маєш права! Твоє життя не належить тобі одному... Комітет доручив тобі удар кинджалом... Як можна ставити під загрозу увесь захід?

Несподівано Соня закрила руками обличчя, сіла на ліжко, зігнулася, зіщулилась. У неї була одна така поза: раптом перетворювалася на якогось маленького звірка, стискалася клубком.

— Навіщо, навіщо, навіщо? Мені соромно...— Вона шепотіла крізь зуби.— Адже я була щасливою людиною — нічого в житті не боялася...

Він її заспокоював, стояв навколішки біля ліжка, обнімав її.

— А тепер боюсь, боюся — за тебе...

— Ти не бійся, не треба. Пам'ятаєш, як казав Двірник: «Людина, яка переборола страх смерті,— всесильна, як бог».

— Який же страх смерті? Кажеш дурниці...

— Ну, страх *моєї* смерті. Теж дурниця. Теж треба подолати.

— Ні! Ні, ні, ні! Я хочу, щоб ми жили з тобою довго. Хочу, щоб ми були щасливі. Невже не можна? Адже домовилися: потім, коли зробимо справу, поселимося на хуторі, оратимемо землю і читатимемо книжки...

— Еге ж. А які книжки?

Вона подивилася на нього.

— Які? «Тараса Бульбу»...

— Тобі не набридло?

— Сама, звичайно, не читатиму, а коли ти читаєш, можу слухати без кінця. Що ще? Лук'янова про гайдамаччину, Антоновича, Жорж Санд. І, звичайно, наші «Самоохоронні записки...».

«Самоохоронні записки» і їхнє улюблене читання вечорами, потішна дурниця. Він помічав: вона заспокоювалася. Треба було йти. Не йти, а — бігти. Левко Матвєєв, він же Коган-Бернштейн, і Папій Подбєльський чекали на вулиці в зумовленому місці.

А в Соні було передчуття: сьогодні неодмінно щось станеться, тому так благала його — не ходити. А сама, між іншим, о другій годині дня збирала свій спостережний загін на Забалканському. Її теж знає пів-Петербурга.

— Так-от, Соню.— Взявши її руки в свої, дуже серйозно глянув їй у вічі, з яких ще не зникло недавнє, благальне.— У мене до тебе теж є прохання: не ходи сьогодні, будь ласка, на Забалканський. Гаразд?

Соня усміхнулася. Поцілував її, схопив пальто, шапку, вибіг бадьоро, вдягаючись на ходу, відчуваючи, як з кожною секундою додається сил. Коли підійшов до університету, спочатку побачив присадкуватого Папія, який стояв самотньо й курив цигарку, потім у натовпі — довготелесого рудого Левка, який щось голосно казав студентам, помітив Андрія, зробив порух кинутися до нього, але втримався. «Дуже нервовий». Левко мав перервати промовця вигуком, але треба було вловити слушний момент. У юрбі студентів Андрій розгледів і Суханова. Вдали, що не знають один одного. До університетської річниці міністр освіти Сабуров, цей хитрий лис, сатрап, гідний Лоріса, приурочив скасування тимчасових правил і поновлення університетського статуту шістдесят третього року. Ось і треба було довести всю лицемірність цієї «поступки». Андрій піднявся на хори. Злагоджено заспівали «Коль славен». Професор Градовський читав звіт, досить нудно; повний склад, вільні слухачі, почесні члени, кількість стипендій збільшилася завдяки новим пожертвуванням з боку таких-то панів. Назвали графа Менгдена, і Андрій здригнувся: власник їхнього будинку на Малій Садовій! Згадав, що сьогодні він відпочиває, вночі працюють Тригоні, Ісаєв, Фроленко і хтось іще. Довго намагався пригадати, хто ж четвертий, і це заважало слухати й спостерігати. Нарешті згадав: Дегаєв! Дегаєв, як і раніше, чимось не подобався, хоч виявляв

незвичайну запопадливість. Що було робити? Людей немає. Якщо потрібно буде, доведеться кликати на допомогу таких юнаків, як Левко і Папій. А втім, Левко відчайдушно запальний і здатний на будь-що, а Папій, цей уральський здоровань, син священика, може бути дуже корисним. Одну штуку він витинає геніально: присідає на одній нозі. Так, так, гімнаст. А гімнасти будуть потрібні на випадок заварухи.

Раптом з хорів хтось загорлав. Це був горловий бас Левка:

— Не зважили на вимоги всіх університетів!..

Він переривав уже не Градовського, а Мартенса. Мартенс продовжував бубоніти, як паламар. Знову той самий бас:

— Ораторе, мовчати!

Відразу зчинився галас, метушня, вигуки лунали в різних місцях, і внизу теж. Андрій побачив: Папій у чорному сюртуці, надзвичайно блідий, вийшов з юрби, що товпилася на сцені позад столу, за яким сиділи сановники, розсунув стільці, підійшов до Сабурова і дав йому ляпаса. Багато хто не помітив, не зрозумів, зал був переповнений, люду тисячі чотири, але Андрій знав, що буде ляпас, тому спостерігав уважно, як спостерігають у театрі за сюжетом добре знайомої опери. Сабуров сидів нерухомо випроставшись, його обличчя на очах перетворювалося на маску. Папій зник. Звідкись посипались листівки. Це Левкова робота. Тут пішло все швидко: паніка, вигуки: «Тримай!», «Бий!», «Ось вони!» Величезний зал схопився з місць, гойднувся, завирував. Почалися бійки, Андрій устрявати не став, швидко збіг по широких сходах униз. Він бачив, як Левко, в супроводі своїх приятелів першокурсників, теж благополучно проскочив на вулицю. Куди подівся Папій, Андрій не побачив.

Через півгодини зустрів обох на конспіративній квартирі в Гесі Гельфман і Сабліна, на Троїцькій. План вдався з усіма деталями. Обидва були збуджені, обговорювали зі сміхом, перебиваючи один одного, поведінку якихось своїх знайомих, сутичку, вигуки, крики, вираз облич сановників: ще довго не могли охолонути від бойового запалу. І були щасливі! Андрієві так хотілося посидіти з ними на зламі їхнього життя — сьогодні вони стали нелегалами, житимуть якийсь час тут, у Гесі, поки їм не принесуть паспорти, одяг, гроші,— хотілося погомоніти з ними, обнадіяти, заспокоїти, поїсти чогось смачного, що

наготувала Геся, але змушений був іти. Сьогодні на нього чекала ще одна справа, надзвичайно важка і таємна, про неї не здогадувалася і не мала права знати жодна людина, крім Гриші Ісаєва. Не знала навіть Соня. А Соня тим більше! Жорстоке порушення рішення Комітету. Він брав цей гріх на себе, ну й на Гришу теж, бо без Гриші нічого не вийшло б.

Прибіг Саблін зі стосом газет, як завжди, з гарним бадьорим настроєм, обурювався якимись віршами із «Санкт-Петербургских ведомостей» на смерть Достоєвського. Він був у Іванчина-Писарєва, туди зайшов Гліб Іванович Успенський, і вони читали ці вірші й реготали.

— Послухайте-но: «Починь на лоні Авраама, чудовий письменнику, що був для скривджених великим заступником, за них ти невтомно боровся, писав, бо й сам за правду у вигнанні страждав...» Га, як? Чистісінький Лебядкін. Вірші капітана Лебядкіна. Підписано: Максим Ковальов, селянин. Газетні осли демонструють народне визнання. До речі, про народне визнання: ось деяка сума в нашу касу! — І він поклав на стіл кілька асигнацій.

— Звідки? — запитав Андрій.

— Від Гліба Івановича. Я не просив, він сам. Розмовляли жартома: цікаво, мовляв, що зараз замислюють терористи? Де з'єднають дроти? Ну, і я поважно повідомляю: «Я,— кажу,— вибрав би пам'ятник Катерині і під її шлейфом прилаштував пристрій. Та ось лихо — грошей немає! Таке,— кажу,— зубожіння в нашій кишені — замість «Палкіна» ходимо в продовольчу крамницю, а про міцні напої давно забули. Еге ж,— кажу,— з цією революцією пиятику занедбаєш!»

Папій і Левко пильно дивилися на жартівника, який так запросто розмовляє з відомим письменником. Саблін не був знайомий ні з Папієм, ні з Левком, бачив їх на своїй квартирі вперше, проте продовжував весело — і необережно, як відзначив подумки Андрій,— базікати.

— І тут саме приносять Глібу Івановичу гонорар з «Отечественных записок». На квартиру до Писарєва чомусь. Ну і він усю суму — мені! Будь ласка! Це для чого, запитую? Для дротів під шлейфом чи для підтримання пиятики?

Папій з Левком засміялися. Андрій сказав:

— Гарний ти хлопець, Колю, але — базіка...

— Це я так: «від великої дотепності верзу дурниці», як казала моя матуся...

Хотілося сказати: «Коли-небудь улипнеш од великої дотепності»,— але промовчав. У Сабліна на такі застереження одна відповідь: «А мені не страшно. Адже я живим не дамся». Треба було бігти, а Геся вже несла на стіл гарячі пиріжки і чай. Ех, Коля Саблін, щасливець, навіщо тобі ходити до «Палкіна»? Гриша Ісаєв чекав у Пасажі, Андрій попрощався і, взявши два пиріжки, прожовуючи на ходу, побіг. На вулиці стемніло. Вже засвітилися ліхтарі. Андрій ішов підтюпцем, за звичкою, майже біг, у думках ввижалося щось легке, якась ледь відчутна радість: що ж це було? Ага: гроші! Від Гліба Івановича. Нечаєв у листах дорікав: навіщо друкуєте в «Народной воле» про такі мізерні суми пожертвувань, два карбованці, п'ять карбованців, півтора карбованця? Треба друкувати: пан Ікс пожертвував у фонд партії п'ятсот карбованців, пан Ігрек— тисячу двісті. Треба перебільшувати, лякати, створювати видимість, доводити до тремтіння.

Але як цей чоловік, що бачить тільки мету і тільки користь, зможе зрозуміти те, що стосується його власного життя?

Сьогодні буде спроба його побачити. І сказати йому чесно про рішення Комітету. Дуже важко його побачити. І не менш важко — сказати. У Пасажі, на другій галереї, де була призначена зустріч з Гришею, Андрій походжав перед входом до музею Лента, знічев'я читав рекламні афіші: «Новина! Чудо нашого часу! Комічний тулуб єврея, котрий співає! Досі небувалі найкращі винаходи в механіці!» Юрба рухалася невпинно: гімназисти, солдати, молоді чиновники, дівчата, заводські майстрові в чорних пальтах, у циліндрах з модними вузькими полями. Для всіх цих людей «Автомат-негр, який грає на флейті», чи «Автомат-гусар, який грає на корнет-а-пістоні», чи «Механічна пара танцюристів», чи «Триголовий шведський соловей», чи вибух у Зимовому палаці, чи страта рано-вранці на Семенівській площі — чудеса приблизно однакової сили та розважальності. Андрій знав це прекрасно й анітрохи не сердився на юрбу, яка з пристрасною цікавістю прямувала в музей пана Лента. Де, крім усього іншого: тортури у воску та залізі, галерея різних злочинців, велика колекція старих і нових знарядь тортур, мечі, що застосовуються при страті, та інші рідкісні речі.

В інший час Андрій неодмінно зайшов би подивитися на знаряддя тортур і мечі, що застосовуються при страті,— такі речі його постійно цікавили, але він боявся залишити

галерею й прогавити Гришу. Невдовзі Гриша вийшов з натовпу, усміхнений, з трохи відрослою — тепер уже і не французькою, а напівросійською — білявою борідкою. Гриша швидко познайомив Андрія із солдатом, назвавши ім'я солдата нерозбірливо, так що Андрій перепитав.

— Звуть мене Добрий Чоловік,— сказав солдат.

— Отак просто — Добрий Чоловік, та й годі? — усміхнувся Андрій.

— А смішного тут нічого немає.— Солдат насупився. Був він богатирського зросту, дивився похмуро.— Більше вам знати не слід, пане.

Гриша пояснив: Нечаєв усім своїм солдатам дав клички, подвійні, одну для вживання в равеліні, другу для міста. Цього солдата звуть Добрий Чоловік і Ганнуся. Він у равеліні вже не служить, переведений у петербурзьку місцеву команду. Зараз проведе Андрія на квартиру до одного обер-фейєрверкера, де Андрієві дадуть солдатський одяг, а далі інший чоловік поведе до равеліну. Гриша попрощався. Пішли з Добрим Чоловіком удвох. Солдат був напрочуд мовчазний і похмурий. На кожне Андрієве запитання він відповідав не відразу і не дуже охоче. В якій камері зараз Нечаєв? Пауза, потім понура відповідь: «Та в п'ятій... У якій йому бути». Звідки равелінські солдати родом? Теж після тривалої паузи: вологодські та архангельські. І коли вже дійшли майже до Малої Пушкарської, де жив обер-фейєрверкер, Андрій наважився запитати про Нечаєва: чи дуже його поважають?

Добрий Чоловік зупинився і глянув на Андрія немовби з якимось подивом.

— А спробуй не поважати.

— Чому ж так?

— Та він як зиркне!..

Зовсім стемніло. Андрієві дали шинель, солдатську шапку, і якийсь інший солдат, на кличку Пилка, повів його у фортецю. Звідки в Нечаєва ця сила? Що він робить з людьми, чому так покірливо підкоряються? Пилка був балакучіший і встиг розповісти, що «наш орел» — так вони називають його між собою — все про всіх знає, про все домашнє, сільське, не гірше відьмака. Сам у камері, а народом звідти керує. «Я,— каже,— наказав, щоб моя партія палац висадила в повітря? Так і сталося. Наказав у царя стріляти? Стріляли». А його і начальство равелінське боїться, бо його ніякий мор не бере: два роки кайдани тягав, м'ясо гнити почало, а він — живий, нетлінний. Ось і бояться: бо,

чого доброго, накаже — до нігтя. Йому наслідник престолу підкоряється. «А царя,— каже,— я все одно знищу, бо він народну зраду вчинив». Якась темна пелена наївності, страху, водночас безстрашності, фаталізму і безоглядної довірливості огортала цю загадкову людину. І тут був обман, і тут містифікація — задля великої користі.

Коли на засіданні Комітету Андрій натякнув було на те, що міг би поговорити з Нечаєвим віч-на-віч, хоча б через грати камери — така можливість є, адже він усе одно має оглянути равелін з метою майбутньої спроби визволення,— всі почали на нього страшенно горлати. Не смій і думати! Безглуздя! Абсурд! Злочинний ризик! Можна в листі пояснити складність становища й неможливість відстрочити замах на царя. Хтось запропонував переказати право вибору — вбивство царя чи визволення — самим в'язням, Нечаєву і Ширяєву, проте це було одразу відхилене. На першому місці — вбивство! Задля вбивства створено партію, загинули люди. Оглянути равелін, підступи до нього — будь ласка, спроба побачення з Нечаєвим — суворо забороняється. По грізному тону товаришів Андрій угадав страх не тільки за його життя, але й за завершення справи: адже йому, Андрієві, в процедурі вбивства доручався остаточний акт. Якщо царя не підірве міна, його підірвуть метальники; якщо чудо врятує і від метальників — Андрій довершить справу кинджалом.

І все-таки, розуміючи страх товаришів і ступінь ризику, Андрій наважився на цю спробу. Знати нікому не треба. Ризик? Не більший, ніж його звичайний, постійний, щоденний, до якого він звик, як звикають до грижі. За словами солдата Орєхова, першого посланця Нечаєва, оглянути равелін зовні — не так важко.

Було близько восьмої вечора, коли Андрій і Пилка спустилися від Зоологічного саду на лід Кронверкської протоки і попрямували до равеліну. Фортеця темною брилою височіла ліворуч, а равелін видавався низьким і плоским островом. Солдати, що вартували біля стін, були товаришами Пилки. Він когось гукнув, озвалися, і Андрій піднявся по дерев'яних містках і по сходах — тут, напевно, влітку полоскали білизну,— на невисокой берег. Нечаєв в останньому листі надіслав намальований ним план равеліну і позначив свою камеру. Равелін мав форму трикутника. У ньому було дев'ятнадцять камер, але тільки у п'яти з них вікна виходили назовні, в решти — у двір і були недосяжні. Камера Нечаєва — одна з тих п'яти. Вона була на тому боці

трикутника, що прямо проти фортеці, в ближчому до протоки куті, а поряд — нежиле приміщення, цейхгауз. Тепер уже два солдати супроводжували Андрія. Біля першого ж вікна зупинилися. Вікно було високо, вище людського зросту, але під ним стояв ящик, на який Андрій вискочив.

— Хто це? — долинув хрипкий, але досить виразний шепіт з пітьми.

— Желябов,— відповів Андрій.

— Ага, Желябов! Дуже добре! Послухайте, Желябов, у мене важливі ідеї, я дещо начеркав цієї ночі, знав, що ви прийдете...— У камері світився якийсь каганець, а може, гасова лампа, але обличчя чоловіка, притиснуте до грат, було абсолютно темне, бо світло падало ззаду, і Андрій розгледів тільки, що чоловік дуже худий, це було обличчя юнака, майже хлопчика.— Ви мене чуєте? Добре чуєте?

— Так, так! — відповів Андрій.

— Так-от, Желябов, ви прийшли якраз вчасно. Я пропоную терміново поширити такий маніфест: «За порадою найласкавішої дружини нашої государині імператриці, а також за порадою князів, графів і так далі та на прохання всього дворянства ми визнали за благо...» Ви чуєте мене? «...повернути селян поміщикам, збільшити строк солдатської служби, зруйнувати всі старообрядницькі молільні...»

Очевидно, читав по-писаному. Другий папір треба було розіслати священикам від імені найсвятішого синоду, де вказувалося, що імператор захворів на страшну недугу божевілля, що треба молитися з вівтарів про його зцілення, але нікому не виказувати цієї державної таємниці. Потім ще якісь маніфести: до селян, до російського воїнства, до гвардійських, гренадерських, армійських полків, до кінноти і до місцевих команд. Усе читалося з надзвичайним гарячковим поспіхом, без пауз. Андрій слухав ошелешено. І мало-помалу — минали секунди — відчував, як його одурманює дивна гіпнотична сила, що проникала із загратованого вікна. У якусь мить раптом здалося: геніальна ідея! І не треба вбивства царя. Вся Росія підніметься. Проте через секунду сказав собі: безглуздя! Усе це вже було й розладналося: чигиринська затія, стефановичевські маніфести... Людина в камері відрізана від світу. До в'язня долинали тільки відголоси подій. Він боровся сам на сам. Як же йому сказати, що воля і справжнє життя — відстрочуються? На який час — невідомо.

— Як ви пишете? — запитав Андрій.— Вам дають чорнило?

— Ні, я пишу сажею, яку збираю в душнику. Сажу розчиняю в гасі,— швидко відповів.— Погрожують замурувати душники, щоб я не збирав сажі. Тоді я писатиму кров'ю. Я вже пробував, написав одного листа кров'ю, нігтем.

— Нечаєв, я оглянув равелін,— сказав Андрій,— я вважаю, що можна спробувати визволити вас із Степаном. Але цього місяця ми повинні вбити царя. Усе вже готово. Я повідомляю вам найвищу таємницю для того, щоб ви зрозуміли. Після страти царя визволятимемо вас, але, якщо почнемо з вас, убивство царя може не відбутися.

Запала мовчанка. Андрій бачив темну голову на тлі слабкого чадного світла. Почув голос:

— Ви правильно вирішили. Ми чекатимемо і бажаємо успіху.

Потім коротко поговорили про справи, про способи зв'язку, про те, хто із солдатів особливо надійний, хто має скруту в грошах і кому треба підшукати роботу, і — попрощалися. Андрій повертався по кризі протоки в супроводі Пилки та ще якогось солдата, всю дорогу мовчав, на душі було тяжко. Його немовби гнітив відчай, що зненацька приніс,— тому, в п'яту камеру. Та при цьому була й полегкість. Бо брехня є сум без кінця, а правда, навіть найстрашніша, вбивча, десь на самісінькій своїй вершині є полегкість.

Арештантові з камери номер п'ять залишалося чекати. І — гордість силою своєї душі: він вибрав! Усе зрозуміло, що його вибір означає смерть. Андрій прийшов додому, ледве тримаючись на ногах від утоми. Соня лежала в ліжку з грілкою. Незрозуміло було, яка в неї хвороба: часом діймав страшний біль у боці, часом зникав. Іти до лікаря не хотіла, намагалася не звертати уваги, не виказувати себе, та Андрій бачив.

— Де ти був так довго? Приходила Ганя, казала, що вдень ти був у Гесі, потім кудись зник...

Вона усміхалася, кепські справи: означало, що в неї сильний біль. Він підійшов ближче, нахилився, побачив сльози в темних очах.

— Я оглянув Олексіївський равелін. Лазив чортзна по яких схилах. Ну що ж — втеча можлива, але треба довго готувати.

— Мені сказали, що в університеті арешти, і до самого приходу Гані я нічого не знала, місця не знаходила. Ну, і одразу почався біль. А тепер уже добре і нічого не болить!

Він приготував їжу, приніс від хазяйки самовар, і Соня стала розповідати: спостерігачі простежили сьогодні весь шлях царя з хвилини до хвилини. Сьогодні він їхав через Пєвческий міст, а в Михайлівському палаці затримався довше звичайного. Назад так само: Катерининським каналом і Мойкою.

Розділ десятий

Ночі і дні стали — одно. Усе переплуталося, злилося, однаково пахло земляною вогкістю, могилою. Дні тижня перестали існувати, крім єдиного — неділі. Дві неділі минули марно: однієї ще не були готові снаряди, а наступної цар чомусь не виїхав на розвід.

І залишилася для життя ще одна неділя: перша березнева. Тепер або ніколи, бо й сил більше не було. Дивна халепа переслідувала Андрія: раптом на кілька секунд він втрачав свідомість. Ці миттєві непритомності траплялися вдень, на квартирах, під час розмови, а одного разу було й на вулиці, в кінці. Ніхто не помітив. Він не розповідав. Боявся одного: втратити свідомість під землею. Власне, це була не втрата свідомості, а лише секундне запаморочення і потім відчуття, ніби припливаєш здалеку. Та після двадцятого лізти під землю вже не треба було, кротівська робота скінчилася, і Ісаєв з Кибальчичем чекали суботи, щоб закласти міну. Загін метальників склали: Тимофій Михайлов, Рисаков, Гриневицький і Ємельянов. Цю дружину, яку назвали терористичною, Андрій набирав поступово, з січня, придивлявся до кожного, подовгу розмовляв, перевіряв на стійкість — щоправда, вибирати не доводилось. Найстійкіші були за гратами.

Соня дуже хвалила Гриневицького. Сам Андрій був упевнений у Михайлові: може, тому, що той скидався на Преснякова. Рисаков був якийсь непевний: то виявляв відчайдушність, то помітно губився перед дрібницями. На нарадах поводився метушливо, нервово, то раптом по-дурному реготав, вживаючи вчені слова на зразок «індиферентний», «ексцентричний», «діапазон», «кафедральний соціалізм», але все дуже недоречно. Ємельянов, якого привела Ганя Корба і добре знала через Анненського, статистика і літератора, був ще хлопчаком. Але надзвичайного зросту хлопчак на вулиці височів над усіма на дві голови, і Андрій

за зріст прозвав його «Сугубим». Усе це була молодь, ще не опрацьована, не міцна, і, серйозно кажучи, їй би треба було поваритися в революційному казані хоч би рік, другий. Та що робити, коли людей немає і чекати не можна — не те що року, навіть місяця?

За звичкою у всьому докопуватися до коренів, з'ясовуючи *походження*, Андрій намагався зрозуміти — що спонукало молодих людей? Якою хвилею прибило їх до таємної квартири, де йшлося про снаряди, кинджали і відверто про царевбивство? Гриневицький — поляк, тут справа зрозуміліша. Михайлов — справжній пролетар, працював на багатьох пітерських заводах, належить до робітничої дружини. Рисаков? Злидні, самотність, животіння. Батьки далеко, рідні немає. Тут — неясність. Книжки, читання? Прагнення вирватися з лабет пригніченості, злиднів? Про Ємельянова і цього не скажеш. Син псаломщика, виховувався в дядька, російського дипломата в Константинополі, потім потрапив у сім'ю ліберальних Анненських, і отут, можливо: розмови, книжки, обшуки і навіть вислання господаря дому...

А взагалі хвиля, яка прибила їх,— дух часу, невдоволення і тривога, що панували всюди.

У четвер на Телєжній вулиці, на квартирі в Гесі Гельфман і Сабліна, щойно найнятій,— з попередньої, в Троїцькому провулку, довелося терміново виїхати в середині лютого, виявили стеження,— він зібрав металь ників, і Кибальчич пояснив їм будову снарядів. Самих снарядів ще не було, Гриша Ісаєв, Грачевський і Кибальчич працювали над ними з гарячковим поспіхом. А щоб марно не гаяти часу, вирішили ознайомити добровольців поки що з теорією. Кибальчич пояснював на кресленнях. До наступного дня, до п'ятниці, техніки обіцяли приготувати один пробний снаряд, який слід було випробувати десь у безлюдному місці, за містом. Кибальчич просив: щоб не більше чотирьох чоловік. Інакше — підозрілий гурт. Математичне мислення Кибальчича завжди вражало: чому саме не більше чотирьох? Чому не більше трьох, п'яти? Ні, категорично точно: не більше чотирьох. У його свідомості спочатку народжувалися цифри, потім поняття. Коли хтось запитав, чи не можна виготовити з гримучого холодцю снаряди для самозахисту, Кибальчич відповів: «Можна, якщо використати по п'ять чи по шість фунтів на кожний снаряд». Що це означало? Не дуже охоче пояснив: «Снаряди будуть маленькі».

І ось ресторан Детроа, де домовилися зустрітись, пообідати і потім поїхати в безлюдне місце. Усіх цих хлопців ще треба й годувати: вони не мають заробітку, стали нелегалами. Приїхав Кибальчич і сказав, що снаряд не готовий. Коли ж? Завтра, в суботу. О дев'ятій ранку за Смольним монастирем перейти річку. Розійшлися. Андрій поїхав додому. Соня була дома. Вони лягли поруч на ліжку й лежали хвилин сорок обнявшись. Соня сказала, що в неї нічого не болить, але він бачив: болить. Сам відчував, що втрачатиме свідомість, і боявся заснути. Лежав з розплющеними очима. Соня запитала: «Куди ж усе-таки поїдемо?» Він відповів, що всяк кулик до свого озера звик. Кращого від Феодосійського повіту місця немає. Можна ще в Брацлав, Подільської губернії. Раптом згадав діда: як прощалися на пагорбі густим синім ранком, потім був довгий курний шлях, спека, печаль. Згадки — терзання душі. Відганяв їх. Коли щось і згадувалося — випадково, на мить. Пів на п'яту встали, одяглися, вийшли на вулицю. Взяли візника. На Великій Садовій, біля Публічної бібліотеки, зупинилися, відпустили візника і розійшлися: Соня десь тут зустрічалася з Ганею Корбою, а в Андрія призначено кілька побачень на Невському. На засніженому тротуарі перед входом до Публічної сказали одне одному: «Ну, прощавай!» — і Соня ще додала, як звичайно: «Будь обережний». І це було — востаннє. На Великій Садовій якийсь тип причепився ззаду, губата сволота, довелося зробити кілька кіл,— наука Двірника, тікати «колами», не по прямій,— перш ніж його спекався. Чоловік з Москви, який чекав на нього в кофейні, просидів зайві півгодини. Потім була зустріч з равелінським зв'язковим, котрий передав листа від Нечаєва. Той пройнявся особливою увагою до Андрія. На конверті стояло: «Тарасові в руки». А кілька днів тому Нечаєв у листі вимагав запровадження в партії диктатури, на роль диктатора пропонував Андрія. Тоді дуже сміялися. Одразу ж у трактирі Андрій спробував розібрати листа, написаного шифром. Якісь повідомлення про солдатів і поради, як з ними поводитися. Пилка любить випити, Дияконнайрозумніший, найвідданіший, його зробити цілувальником у невеликому шинку. Головне, не залишайте їх без діла, неробами: вони неодмінно зап'ють. Платіть скромні гроші, щонайбільше двадцять карбованців, і вручайте подарунки за спритність, але вимагайте... Що вимагати, Андрій розібрати не встиг, обмаль часу, треба бігти до Тригоні. Лист не дуже важливий. Думати

про влаштування солдатів після втечі, що невідомо коли відбудеться, зараз ні до чого. Тригоні жив у мебльованих кімнатах пані Мессюро, на розі Невського та Караванної. Він мав повернутися від Суханова. Коли Андрій піднявся на другий поверх, то помітив, що двері номера — напроти номера «12», де жив Тригоні,— прочинені, і в щілині щось майнуло: неначе людина, яка стояла біля самісіньких дверей, відсахнулася.

Тригоні сидів у жилеті, наспівував, читав газету й водночас длубався в люльці. Справжній «дядько», як Андрій звик називати Мишка з дитинства.

— Здрастуй, дядьку. У тебе в коридорі, здається, поліція.

Мишко схопився з притаманною йому спритністю, яка завжди вражала Андрія: сім пудів богатирської ваги підняв з крісла вмить.

— Капітан? — запитав Мишко.

— Який капітан?

— Напроти живе якийсь флотський капітан. Позавчора впав у око, підозрілий, чемний, надокучав розмовами. Я вирішив звідси зникати.

— Зачекай! — Андрій зупинив Мишка, який попрямував до дверей.— Ти куди?

— Попрошу самовар.

Він вийшов. Андрій почув його гучний голос:

— Катю, принесіть самовар!

Потому тупотіння ніг, шум боротьби: Мишка кудись тягли. У кишені був «сміт-весон» і в конверті лист від Нечаєва. Собаки розберуть шифр. Знищити? Спробувати прорватися? Він вийшов у коридор, побачив, як Мишка, такого слона, тягнуть до сусідньої кімнати, там було чоловік шість. У ту хвилину, коли Андрій вийшов, коридор був порожній, і він швидко рвонув до сходів. Хтось міцно схопив ззаду за руки вище ліктя, а внизу на сходах стояв губатий, який прийчепився на Великій Садовій. Вихопити револьвера з кишені не вдалося, довкола стояли, тримали за руки вчотирьох.

— Дворянин Слатвинський? Микола Іванович? — Вусатий жандарм дивився то на паспорт, що дав йому Андрій, то суворо — навіть трохи вдавано, театрально суворо — на Андрія.

— Абсолютно правильно. Що вам треба?

Один із шпиків витягнув з Андрієвої кишені «сміт-весон»

— Треба взяти оцю річ,— показав вусатий на револьвер.— І ще дещо. Прошу йти за мною.

Спускалися по сходах. Покоївка і двоє мешканців, літній пан з дамою, стояли у вестибюлі біля сходів і з неприхованим жахом дивилися на нього. Літній пан щось по-французькому шепнув дамі. Перед будинком стояло дві карети. В одну вже сідав Мишко. Двоє конвойних солдатів стояли обіч дверцят. Андрій мовив до вусатого:

— На вулиці ви не взяли б мене...

Вусатий побагровів, насупився ще суворіше, але нічого не відповів і махнув, наказуючи сідати в другу карету. Повезли в канцелярію градоначальства. І перший, кого Андрій там побачив, був світло-рудий, який помітно погладшав, але якось змарнів з лиця Добржинський.

— Желябов! — вигукнув прокурор зі щирою і такою знайомою одеською жвавістю.— Невже це ви?

Через годину в тих самих каретах повезли до Будинку попереднього ув'язнення. В'їхали у ворота. Ще не усвідомлював, що це кінець. Раптом згадав: з цих воріт вийшов три роки тому після Великого процесу, теж узимку, і кругом було чуже місто, лютий мороз, неясність, молодість і сподівання.

Наступного дня, 28 лютого, в суботу, сталося ось що. Метальники рано-вранці, о дев'ятій, зустрілися, як і домовились, на розі Невського та Михайлівської, сіли в конку і поїхали на околицю міста випробовувати снаряд. Вибрали безлюдне місце. Тимофій Михайлов кинув банку з гримучою ртуттю. Усе вибухнуло як слід. Желябова не було, і метальники дивувалися, куди він подівся. Потім поїхали на квартиру до Гесі, чекали Желябова там, але він не прийшов. Геся сказала: «Значить, у нього справи, він зайнятий». А на квартирі на Вознесенському вже знали, що Желябов і Тригоні заарештовані. Перовська чекала Андрія всю ніч, ранок і день у надзвичайному напруженні, і коли близько другої прийшов двірник Пєтушков, нерозумний і простодушний чоловік, сказав, що начальство вимагає дізнатися, чи всі мешканці ночували на квартирах, і запитав чи дома її брат Микола Іванович, вона зрозуміла, що — кінець. Андрія схопили, і там дошукуються, де він мешкав. Пояснивши Пєтушкову, що брат ночував, зрозуміло, дома, а зараз на службі, Перовська взяла найнеобхідніше і вийшла чорними сходами у двір, а звідти через тютюнову крамницю на вулицю. На Вознесенському був Суханов, і Перовська попросила його допомогти очистити

квартиру, винести все важке, нітрогліцерин. Це було зроблено негайно.

Тим часом у сирній крамниці теж розгорталися події: несподівано з'явилася санітарна комісія на чолі з генерал-майором, інженером Мровінським. У крамниці був Богданович.

Усі останні дні тривога довкола торгівлі Кобозєвих наростала. Дійшли чутки, що двірники підслухали щось крамольне, що сусідні торговці щось запідозрили і донесли, що цими днями шпики погналися за Сухановим, який виходив з крамниці, і що йому вдалося врятуватися, встиг узяти лихача. Все це означало, що сирна містифікація розкриється з дня на день.

Тому Богданович обімлів і сказав собі: «Ну, все!», коли побачив похід на чолі з паном у чорній хутряній шубі, генеральському кашкеті, пристава і двірника. У магазині біля задньої стінки було зроблено дерев'яний короб, на якому красувалися викладені з бочок сири. Мровінський постукав палицею по коробу і сказав, що крихти сиру можуть падати крізь щілини і там розкладатися. Щілини слід зашпаклювати. Розумна порада! Богданович щиро подякував, пообіцяв одразу ж виконати. У крамниці стояли бочка і діжка, наповнені землею, тільки зверху прикладені сирами. Мровінський запитав: «Це що? Все сир?» Богданович відповів: «Точно так, ваше превосходительство, все сир!» Удаючи з себе несусвітного дурня, кричав і вирячував очі. Помітивши на підлозі біля бочки сирість, Мровінський запитав: звідки? На масляну сметану розлили. Так, далі, в житлову кімнату. Тут була дерев'яна обшивка від підлоги до вікна, яку знімали, коли залазили в підкоп, опісля ставили назад. Мровінський підійшов до обшивки і постукав палицею, поторгав рукою, але слабко, ліниво, обшивка навіть не ворухнулася. У Богдановича тенькнуло серце. «Це навіщо тут?» Богданович прогорланив, що сирість душить, від сирості. Мровінський підійшов до підвіконня, сильно натиснув, випробовуючи на міцність. Підвіконня не піддалося. Далі комісія попрямувала в бічне приміщення, що виходило у двір. Там лежали величезні купи землі, замасковані сіном, вугіллям, рогожею. Мровінський стусонув одну купу ногою.

Після цього комісія пішла. Невдовзі прибігла Якимова. Богданович зустрів її шаленим танцем і вигуками:

— Йому сподобалася наша Мурка! Ура, ура, ура! Він закохався в нашу кішку! Він весь час поглядав на неї, а ко-

ли виходив, нахилився і погладив! Нехай живуть генерали, які люблять маленьких кішечок!

О третій годині дня на квартирі у Фігнер: Перовська, Корба, Суханов, Грачевський, Фроленко і господарі квартири Фігнер з Ісаєвим. Перовська ходила з кутка в куток. Просили: «Соню, сядь!» Вона не чула. На обличчі враз постаріла, скам'яніла, вся якось зігнулася. Ні відкладати, ні відступати тепер було неможливо. Значить — завтра! Завтра, в неділю, опівдні. Залишилася одна ніч, щоб доробити снаряди. Жоден з чотирьох не був готовий! Соня сказала:

— Це неодмінно має бути завтра, для того, щоб зняти з тих, хто там — вам зрозуміло? — якнайбільше відповідальності...

Усім було зрозуміло. Вона думала про нього щохвилини. Раптом помічали: відсутня, не слухає. І в очах — мука. Але через якусь секунду знову: з несхитною твердістю розпорядження, команди, миттєві рішення. Нова квартира Гесі й Сабліна на Телєжній за деякими ознаками теж небезпечна, отже, треба перенести все сюди, на Вознесенський. Насамперед перенести нітрогліцерин і всі технічні пристрої для виготовлення снарядів. А як бути, якщо цар не поїде по Малій Садовій? Відповідь на запитання Перовської одностайна:

— Діяти тільки снарядами!

Метальників, як і сигналістів, попередити не встигли, та їм з учорашнього дня відомо, що робити: о десятій ранку повинні бути на Телєжній. Перовська займе місце Желябова. Вони знають її так само, як його. А про те, що його заарештовано, повідомляти їм не слід.

— Я вам хочу повторити слова Тараса,— сказала Перовська і посміхнулася.— Він наголосив нещодавно: «Тепер уже нас ніщо не зупинить. Навіть якби ми самі захотіли себе зупинити».

Гришу Ісаєва вона послала в крамницю до Кобозєвих: закладати міну. О п'ятій вечора Суханов, Кибальчич і Грачевський почали роботу, щоб працювати цілу ніч і на ранок приготувати чотири снаряди. Перовська і Фігнер допомагали їм, виконуючи найпростіше: робили відливки, обрізали жерстяні банки з-під гасу, що служили оболонками для снарядів, наповнювали їх гримучим холодцем. Усі інші пішли, щоб не заважати. Цілу ніч палав камін і світилися лампи. Жінки не витримали і о п'ятій ранку попадали — Перовська лягла сама, бо знала, що їй зна-

добляться сили,— а коли прокинулась о восьмій, два снаряди вже були готові, а два інші майже готові, залишалося наповнити жерстянки холодцем. З двома снарядами у вузлі Соня поїхала візником на Телєжну, слідом за нею виїхав Суханов. А через деякий час два інші снаряди поніс туди Кибальчич.

Уранці прийшли метальники. Перовська призналася їм, що Желябов заарештований. Признання вихопилось зненацька, мимоволі, через те, що думала про Желябова щохвилини. Хтось із метальників сказав: «А тут стоятиме Тарас!», і вона не витримала, сказала. Метальники зніт илися. Було видно, що тут не лише страх за себе, страх за справу, але й справжнє співчуття, і вона подивилася на них з любов'ю. Раптом помітила, які вони молоді. Гриневицький був вродливий, з темною борідкою, зі стомленим поглядом. Він сказав, що ніч не спав, писав листа — «на всяк випадок» — і хотів би їй прочитати, або щоб вона сама прочитала, якщо має бажання. Вона сказала, що має бажання, неодмінно прочитає, але за спішними розмовами забула і згадала, коли він уже пішов. Рисаков курив цигарки. Тимофій Михайлов здавався найспокійнішим з-поміж усіх, але стискав кулаки. Довготелесий Ємельянов хмурився і дивно усміхався великим ротом. Обличчя в нього — зовсім хлоп'яче.

Перовська пояснила кожному, де хто має стояти і які будуть сигнали. Про Малу Садову сказала: «Його там чекатимуть»,— і вони подумали, що там стоятимуть такі ж метальники, як вони. Взявши з Гесиного столу якийсь конверт, малювала план: тут Мала Садова, Італійська, Манеж, тут Катерининський канал, треба стояти тут, тут і отут, звідси буде сигнал хусточкою, отут хрест, страта. Перовська дивилась на юнаків, які не зводили з неї очей і слухали її з трепетним серцем, подумала: ці хлоп'ята залишилися замість героїв. Вибору немає. Бо ніхто уже не може зупинити. Так, четверо юнаків — блідий, ісусистий Гриневицький, завжди мовчазний Михайлов, вилицюватий, із сірим вугруватим обличчям голодного семінариста Рисаков, величезний і кволий, з дитячою голівкою Ємельянов — узяли цю турботу на себе: одним ударом повернути Росію в інший бік.

Імператор пристрасно цікавився двома проблемами: можливістю коронування княгині Юр'ївської та проектом Лоріса про виборних людей. Дві проблеми, здавалося б,

настільки далекі одна від одної, насправді ж якнайтісніше переплелися та об'єдналися, бо мали спільних ворогів. Партія Анічкового палацу, цесаревич, близькі до нього особи, як Побєдоносцев, ненавиділи Юр'ївську точнісінько так, як і конституцію. А сама Юр'ївська і ті, хто схилявся під її крило, були конституціоналістами виключно для того, щоб насолити своїм ворогам. А втім, Лоріс розумів необхідність поступок. Хоч би таких мізерних, які намічалися проектом. Це були навіть не поступки, а такий милостивий, символічний жест: «Ми поступаємось!» Пропонувалося ось що: в загальну комісію, яка має підготувати ряд законопроектів за наслідками організованих Лорісом сенаторських ревізій, включити нарівні із сановниками виборних осіб від губерній, де існувало земство, а також від деяких значних міст. Розглянуті комісією законопроекти мають бути внесені в Державну раду, а до її складу пропонувалося ввести — з правом дорадчого голосу — також кількох представників від громадських установ, що «виявили особливі знання, досвід та видатні здібності».

Саме ця тінь реформи навіть не самих законів, а всього-на-всього порядку підготовки законів чомусь дістала в світських і напівсвітських колах, що живилися чутками,— сміх та й годі! — назву конституції Лоріс-Мелікова. Одні покладали на цю конституцію непомірні сподівання, інші тремтіли перед нею, ще інші злостились, і навіть німецький імператор Вільгельм був занепокоєний і просив племінника зробити все, щоб зберегти владу за урядом. Немовби йшлося про якусь шкоду самодержавству!

В останній рік Олександр дедалі більше довіряв Лорісу. Що ж, граф довів: у країні, очевидно, настало заспокоєння (дрібні селянські бунти до уваги не бралися), авторитет влади зріс, нігілісти притихли і водночас тверда рука департаменту виловлювала їх невпинно, одного за одним.

Ось і в суботу Лоріс приніс радісну звістку: заарештовано ватажка терористів Желябова. Олександра так схвилювала ця новина, що одразу подався нагору розповісти княгині. Проте Лоріс, як завжди, умів не лише запалювати, а й охолоджувати одразу: сказав, що за деякими прикметами злочинці здатні на відчайдушний акт і їхати в Михайлівський манеж на розвід не варто. Олександр протестував: боже мій, коли ж закінчиться цей карантин? Адже всіх ватажків схопили. Це достоту відомо завдяки свідченням Окладського. Злочинну партію придушено. Кого боятися? Два розводи вже відмінили...

І знову пригадав гадалку в Парижі, яка передрекла, що він переживе сім замахів.

— Я пережив поки що шість. Ще один є про запас!

Увечері у вітальні княгині, граючи в єралаш, Олександр ненароком зачепив рукою і скинув зі столу свою фотокартку. Вона впала на килим. Ця дрібниця зненацька і тяжко засмутила імператора, який одразу згадав про інші погані прикмети останніх днів: напередодні бачили в небі надзвичайно яскраву зірку, з двома хвостами, одним угору, другим униз, а тижнів півтора тому Олександр став щоранку помічати на своєму вікні вбитих голубів. Виявилося, це величезний хижак — чи то коршак, чи то орел — поселився на даху Зимового палацу, і всі спроби протягом кількох днів убити його були марні. Нарешті поставили капкан, і птах потрапив у нього, проте зміг злетіти разом з капканом і впав на Палацовій площі. Чучело величезного коршака помістять у кунсткамеру. Історія з птахом була настільки безглузда, що Олександр навіть не розповів княгині, щадив її. Була й інша неприємність: знову страшний сон з кривавим півмісяцем. Сон цей давно ввижався цареві, і років п'ять тому російський посол у Константинополі звернувся до турецького чаклуна Алі-Ефенді. Чаклун пояснив так: між Росією і Туреччиною буде війна, і як помсту за неї аллах пошле цареві убивць з його ж народу.

Усе це пригадав заразом, коли впала на килим фотокартка, охота продовжувати гру пропала. Княгиня, прочитавши все на його похмурому обличчі, просила не їхати завтра на розвід. Інша партнерка по єралашу, придворна дама, теж стала благати його не їздити в манеж, і це його роздратувало, бо тепер усі вважали за свій обов'язок керувати ним і піклуватися про його безпеку.

Уранці 1 березня Олександр устав, як звичайно, о дев'ятій годині. Довго гуляв з Юр'ївською по залах палацу, розмовляв про лоріс-меліковський проект, який учора став державною реформою, сьогодні його підпише, а завтра, в понеділок, опублікують як указ. Учора Лоріс був на прийомі зовсім хворий, і Олександр послав до нього скорохода довідатися про здоров'я. На випадок, якщо граф ще хворітиме, було наказано переказати, що государ заїде до нього сам. Документ має бути підписаний сьогодні — і гора з пліч! За чверть години Лоріс приїхав. Тримався він браво, по-військовому, але вигляд мав поганий, обличчя землисте, очі червоні. Олександр знав з розповідей, що

граф хворіє дуже тяжко не тільки для себе, але й для лікарів: не дозволяє себе оглядати, вимагає, щоб лікували з його розповідей про біль та відчуття, навіть не дозволяє ставити градусника під пахву. Все-таки нікуди не подінешся: азіат! Граф зумисне перевів розмову з хвороби на інше, а коли документ був підписаний, повідомив, що на Малій Садовій оглянуто одну підозрілу крамницю, але нічого не виявлено. Довкола цієї Малої Садової вже понад рік точилися розмови, ще з минулої зими, коли Тотлебен повідомив з Одеси про якісь чутки, переказані Гольденбергом. Але ось — нічого не знаходять. Проте Лоріс знову наполягав не їхати на розвід. І Олександр, який було зранку вирішив їхати, знову завагався.

Заглибившись у свій звичний непевний стан, Олександр неуважно слухав розповідь Лоріса про якісь тонкі ходи Валуєва і про підступи відомих осіб, присмачену, як завжди, промовистими російськими прислів'ями на зразок: «Стара пісня — нові струни» або «Чи в сокола крила зв'язані, чи йому всі шляхи заказані?». Коли Лоріс пішов і доповіли про приїзд великої княгині Олександри Йосипівни, дружини брата Костянтина, він майже повністю переміг вагання і вирішив не їхати. Велика княгиня, коли дізналась, що він не їде, засмутилася: сьогодні на параді в манежі вперше братиме участь її син Дмитро.

Тоді він раптом вирішив: *поїхати*!

Оскільки дуже хотілося поїхати, то це рішення його підбадьорило, і він враз повеселішав, швидко піднявся до княгині, сказав, що підписав указ про виборних людей і що з Михайлівського палацу, від великої княгині Катерини Михайлівни, яку відвідає після розводу, прибуде прямо додому не пізніше як пів на третю. І потім цілий день вони проведуть разом, до обіду у великого князя Володимира. Княгиня просила його не їхати по Малій Садовій.

— Перекажи Фролу, щоб їхав Катерининським,— попросила вона наостанку.— По Катерининському, чуєш?

Караул унизу прогорлав своє оглушливо-запопадливе: «Здравія бажаємо, ваша імператорська величність!» Поліцмейстер Дворжицький стояв біля карети. Його власні сани, на яких він з двома поліцейськими мав їхати слідом за каретою царя, стояли тут же, під дашком закритої галереї. Цю галерею біля царського під'їзду було зроблено нещодавно з особливою метою: щоб злочинці не могли спостерігати приготувань до виїзду. Кучер Фрол Сергєєв умів з місця переводити орловських на рись.

Поліцмейстер полковник Дворжицький, який перебував при особі царя, пильно наглядав із саней своїх людей: щойно він особисто проїхав увесь царський шлях із палацу до манежу, розставивши наряди поліції та кінних жандармів. Уперше за багато місяців Дворжицький почувався спокійно в теплих поліцмейстерських санях. Усьому приходить кінець. І божевіллю теж. Сьогодні о дев'ятій ранку його серед інших поліцмейстерів та приставів столиці викликав градоначальник Федоров і підтвердив чутку, що поширилася ще вчора: про те, що заарештовано ватажка анархістів Желябова. Так, так, того самого, кого давно й даремно шукали! Залишилося схопити двох-трьох чоловік — і з крамолою буде покінчено. Федоров, людина нерозумна і метушлива, Дворжицький його терпіти не міг, пишномовно тріумфував, змальовуючи себе мало не головним викорінювачем крамоли.

— Я запросив вас сюди, панове, щоб оголосити вам щиру подяку. Усім душевне спасибі, панове!

Розвід 1 березня був од лейб-гвардії Саперного батальйону. Громовий бас манежного оповісника оголосив про приїзд імператора. Пролунала команда: «Струнко!» Ворота розчинилися, і Олександр у мундирі саперного батальону в'їхав верхи в манеж у супроводі почту. Доїхавши до середини манежу, імператор повернув коня до батальйону і подав знак рукою. Оркестр почав грати гімн. Дві хвилини лунало «ура!».

Сапери двічі пройшли перед царем. Помітили, що після параду Олександр значно довше, ніж з іншими, розмовляв з французьким послом генералом Шанзі.

Після параду Олександр поїхав у Михайлівський палац до улюбленої кузини Катерини Михайлівни, де пив чай. Чверть на третю знову сів у карету і поїхав у палац. По Інженерній вулиці царський кортеж стрімко промчав до набережної. Козаки галопом супроводжували карету. Повернули вздовж Катерининського каналу. Набережна була безлюдна, хлопчик тягнув по снігу кошіль, назустріч ішов офіцер, якийсь молодий чоловік без шапки, зі згортком у руці стояв на тротуарі і, коли карета порівнялася з ним, раптом кинув згорток під ноги коням.

Це був Рисаков, який опинився першим у ряду метальників, зовсім не бажаючи того: просто Тимофій Михайлов злякався і в останню хвилину не зайняв визначеного йому місця. Вранці в кондитерській домовилися, де кому стояти.

Блондинка, яка керувала справою — Рисаков не знав, що її звуть Перовською, подумки називав «блондинкою»,— наказала їм розподілити місця між собою, кому з ким зручніше, за принципом дружби. Щоб більш близькі друзі стояли поруч. Та ніякої дружби між ними не було. Тільки нещодавно познайомилися один з одним. Усе робилося поспіхом і водночас якось мляво, ніби крізь сон, нібито під впливом якоїсь величезної, незаперечної волі. У кондитерській ніхто нічого не їв, крім Котика: під цією кличкою Рисаков знав Гриневицького. Було сказано: «Я махну хусточкою, і це означатиме: вам іти на Катерининський». Він ішов з Котиком по Михайлівській вулиці і побачив, як блондинка сякається в білу хусточку, і тоді вони одразу пішли на Катерининський. Але Тимофія Михайлова не було. Вони стояли на набережній удвох, за кілька кроків один від одного. Від манежу наближалася довгоногий — за версту видно — каланча Ємельянов.

Блондинка була вже на другому боці каналу. Вона махнула білим. І це означало: рисаки вивернули з-за рогу і з гуркотом, цоканням чорною лискучою бурею покотилися на...

За містичним збігом Рисаков виправдав своє прізвище, але не більше того: він скарав *рисаків*. Цар вийшов з карети неушкоджений. Дим розсіявся. Волав смертельно поранений хлопчик, що тягнув по снігу кошеля. На Рисакова накинулися, повалили. Підійшов цар. Хтось боляче викручував руки.

— Хто такий?

— Міщанин Глазов...

— Гарний! - промовив цар. І обличчя його видалося Рисакову білим, набухлим, як тісто.

Довкола вигукували: «Ваша величність! Негайно назад! Швидше в палац! Слава богу, государ не поранений!» Чи ще слава богу? Викручували руки. Давило шию, як залізом. Цар ступив кілька кроків у бік, де стояв Гриневицький, і — з громом тріснуло повітря, огорнуло димом. Через хвилину царя тягли до саней, які стояли за розбитою каретою. Збіглося багато люду. Усі страшенно лементували.

Гриневицького, який підірвав себе разом з царем, завезли в придворний госпіталь конюшенного відомства, де він і помер через вісім годин. На коротку мить перед смертю опритомнів і на запитання про своє ім'я та звання відповів: «Не знаю». Цар помер через годину двадцять хвилин

у палаці. Лише кілька чоловік, які знали про пророцтво гадалки, раптом збагнули, що паризька відьма мала рацію: цар благополучно переніс сьомий замах, бомбу Рисакова, який убив двох козаків, хлопчика та коней, і загинув од восьмого. Але це було, зрозуміло, безглуздям і випадковістю. Проте один чоловік, зовсім не оракул, твердо знав, що станеться в неділю, і, походжаючи на початку третьої години дня в загінчику двору будинку попереднього ув'язнення — був час післяобідньої прогулянки,— дослухався до звуків, що долинали з міста, сподіваючись почути вибух. Він не почув, та й не міг почути. Все одно він довго й старанно дослухався. Просто ні на що інше в ці хвилини, на початку третьої дня, він не був здатний.

Розділ одинадцятий

Першим показанням Андрія в день арешту, в п'ятницю 27 лютого, після того як прокурор Добржинський радо вигукнув: «Желябов, це ви?», був такий власноручний запис:

«Звати мене Андрієм Івановичем Желябовим, вік — 30 років, віросповідання... (тут він не написав нічого), селянин Таврійської губернії, Феодосійського повіту, села Миколаївки; служу для визволення батьківщини; з рідних маю батька, матір, сестер, брата (Олександру, Марію, Ольгу, Михайла); усі вони живуть у тому ж Феодосійському повіті; одружений, маю сина; де перебуває сім'я, не знаю; гадаю, в мого тестя Яхненка, в Тираспільському повіті, Херсонської губернії. Судився по процесу 193 і виправданий. Жив на кошти з фонду для визволення народу. Жив під багатьма іменами; називати їх вважаю недоречним. Визнаю свою приналежність до партії «Народна воля». Визнаю, що організовував олександрівський замах і з'єднував батарею, тобто спробу висадити імператорський поїзд 17 листопада 1879 року під м. Олександрівськом, де жив тоді під прізвищем Черемисова. Справжньої своєї квартири в Петербурзі, а також і знайомих назвати не бажаю. При затриманні в мене забрали заряджений револьвер системи «Сміт і Вессон», кілька патронів, а також у запечатаному конверті два аркуші, написані шифром, відкрити який, зрозуміло, не бажаю. Усьому закресленому прошу вірити. Взято також ключ. *Андрій Желябов*».

Дві ночі він спав чудово, вперше за довгий час.

Третю ніч, з першого на друге березня, спати не довелося. Підняли несподівано серед ночі, близько другої години, наказали одягтися і повезли до Ланцюгового мосту, в департамент поліції. Думав спокійно: «У комісію, чи що? Допитувати?» Давно ходили чутки, що в «комісії» колишнього III відділу чинять тортури: нібито провалюється шмат паркету і над людиною, яка до половини провалилася, здійснюється екзекуція. Казали, ніби Каракозова катували. Чиниться таємно. А навіщо *серед ночі?* До думки про можливі тортури Андрій давно звик. Суперечок про це було багато, більшість вважала, що тортур усе-таки немає, часи змінилися, деяка законність існує, та Андрій запитував себе: а що їм робити, якщо до рук потрапить такий пан, як я? Адже жодного слова не скажу. Правда, і на тортурах не скажу. Та вони, дурні, не знають.

Ось про що думав, погойдуючись у могильно-темній кареті і ледве долаючи сон. У кімнаті, куди завели, за столом сидів старий генерал, який дивився на Андрія, не кліпаючи, дуже пильно, весь аж зморщився від пильності. Зморщеною мордочкою генерал був схожий на кімнатного песика, з маленьких таких, бридких. У кімнаті сиділо ще двоє чинів, один жандарм, другий із судейських, а четвертий був знайомий, але вже без будь-якої радості на обличчі, навпаки, із скам'янілою фізіономією,— Добржинський.

Привели якусь жінку, вона подивилася на Андрія і, похитавши головою, мовила:

— Ні, наче не той...

Тітка видалася знайомою. Потім уже згадав, що це власниця квартири, яку наймав Рисаков і де Андрій бував. За хвилину зайшов сам Рисаков. Але який вигляд! Надзвичайно блідий, під оком величезний синець, погляд померклий. Потисли один одному руки. Андрій зрозумів: били. За що? Де? Раптом здогад: натовп, як Соловйова...

Андрій відповів, що знає. Під яким прізвищем? Сказав, бо здогадався: їм відомо. Та вже дуже діймала цікавість, він уже збагнув по змордованому вигляду Рисакова, по застиглих, смертельних обличчях чинів про те, що щось сталося! Запитав у прокурора палати — потім дізнався, що прізвище прокурора Плеве,— що сталося, чому будять о другій годині ночі? Прокурор після мовчанки, що тривала секунди дві, впродовж яких він посуворішав на обличчі і якось набундючився, оголосив:

— Вчинено замах на священне життя государя імператора, котрий спочив у бозі.

Так! Закінчено. Йому хотілося розреготатися, і він усміхнувся, оглядівши довкола злісні обличчя. Рисакова вивели. Що ж там робиться? У місті, в країні? Що в університеті? У Кронштадті? Країна, зрозуміло, мовчить, поки ще не прочумалась, не зрозуміла, а в столиці, можливо,— почалося. І що з Сонею? Все — бурі, що проносилися вмить, безмовні. Його про щось запитали. Ага, так: що він знає про злочин?

— Панове, це не злочин, а найвеличніше благодіяння для визволення народу і велике свято для революційної партії...

— Припинити! — ляснув по столу долонею генерал.— Припинити пропаганду! Доповідайте факти!

— Я кажу, як умію. Так ось, мета партії здійснилася. З часу страти Квятковського та Преснякова дні імператора були злічені. За ним стежили навіть тоді, коли він їздив по інститутах. Можу сказати, що не взяв участі в замаху тільки тому, що позбавлений волі, але морально — цілком співчуваю цьому революційному подвигові.

Запитували про форму снарядів, про склад вибухової речовини, він докладно пояснював, із задоволенням говорив про це. Як вибиралося місце дії? О, запитання складне! Місце дії вибирається залежно від звичок об'єкта, а звички з'ясовуються шляхом тривалого й постійного спостереження за об'єктом...

— Припинити! — гаркнув генерал.

А йому знову хотілося розреготатись, але він стримувався, тільки усміхався. Жандармський підполковник дивився на нього ошелешено. Генерал ляскав долонею і кричав. Допит тривав кілька годин. Потім генерал і прокурор Плеве пішли, а Добржинський з жандармським підполковником повели Андрія по сходах униз, у підвальний поверх, по довгому коридору без дверей, напевно підземним ходом, пройшли в приміщення, де було холодно, як надворі, піднялися знову на поверх вище і зупинилися біля дверей. Добржинський сказав:

— Зараз побачите чоловіка, добре відомого вам.

Двері відчинилися. Двоє жандармів, що, як видно, дрімали на лавці, схопилися і виструнчились. У глибині приміщення на столі лежав покійник. Стіл був спеціальний, для померлих. З того краю, що ближче до стінки, на столі було зроблене підвищення, то голова виявилася трохи

піднятою, і її було добре видно. Небіжчиком був Ігнатій Гриневицький. Він видався значно старшим, біле обличчя мало дивний вираз: якогось презирства чи нудьги. За життя в нього не бувало такого виразу.

Андрій сказав, що не бажає давати ніяких пояснень щодо мертвого тіла. Усі були змучені безсонною ніччю. Добржинський і жандармський офіцер не чіплялися до Андрія більше і більше нічого не розпитували, записали коротко в протокол і повели тим самим шляхом назад. Привезли в будинок попереднього ув'язнення. Коли залишився сам у камері, він ліг на ліжко, плескату подушку сунув під голову і став думати.

Водночас з радістю випливало щось інше. Раптом подумав про себе. Партія перемогла, але яке диявольське, кляте невезіння! Його власне невезіння. На яке він приречений. Усе, за що б він не брався, закінчувалося невдало: конфуз під Олександрівськом, невдача в Зимовому, невдача під Кам'яним мостом, і ось тепер, коли все було підготовлено для останнього удару, доля вириває його з діла — напередодні... І жалюгідний Коля Рисаков, з його сірим гімназичним розумом, у якого все переплутане, револьвери, робесп'єри, дівчатка з Невського і якого водночас з бажанням перевернути світ діймає бажання з'їсти великий бутерброд з ковбасою, запиваючи чашкою кави,— цей хлопчисько представлятиме партію! Кому потрібний такий процес? Безглуздя, казна-що. Процес важливіший, ніж бомба. Якщо бомба не зможе розворушити гниле болото, тоді — процес, промови, відкритий бій на всю Росію!

Він зажадав паперу, чорнила. І ось що написав на ім'я прокурора судової палати:

«Якщо новий государ, одержавши скіпетр з рук революції, має намір дотримуватися щодо царевбивць давньої системи, якщо Рисакова мають намір стратити,— було б кричущою несправедливістю дарувати життя мені, бо я багато разів брав участь у замахах на життя Олександра II і не взяв фізичної участі в убиванні його тільки через безглузду випадковість. Я вимагаю прилучити мене до справи 1 березня і, якщо це треба, дам обвинувальні проти себе свідчення. Прошу дати хід моїй заяві.

Андрій Желябов

2 березня 1881 р. Б. попереднього ув'язнення.

P. S. Мене непокоїть побоювання, що уряд поставить зовнішню законність вище внутрішньої справедливості,

прикривши корону нового монарха трупом юного героя через відсутність формальних доказів проти мене, ветерана революції. Я протестую проти такого кінця всіма силами моєї душі і вимагаю для себе справедливості. Тільки боягузтвом уряду можна було б пояснити *одну* шибеницю, а *не дві*.

Андрій Желябов»

Одержавши заяву, слідчі власті були настільки вражені її змістом, що склали особливий протокол огляду цього документа, підписаний жандармським майором Беком, товаришем прокурора судової палати Муравйовим, майбутнім обвинувачем на процесі і двома понятими. А Андрій відчув величезну полегкість. Тепер було все як слід. Одне засмучувало: думка про Соню. Для неї це страшний удар, адже вона, звичайно, сподівається на його порятунок, складає, напевно, якісь неймовірні плани, а після такого листа — який уже порятунок? Тут шибениця. Дуже швидко. Може, через тиждень, а може, і через два дні. Соня буде зажурена, вбита, товариші будуть у захваті, а деякі добрі друзі — є й такі — скажуть: «А все ж Тарас любить ефекти!» Але річ у тому, що інакше повестись не можна.

Усе, що відбувалося з ним останній рік, було єдино можливим. Ніяких інших шляхів не існувало. Він котився по ринві, як дощова вода в бочку. А для Соні ось що: адже вона кохає його так само міцно, як і пишається ним. І це їй залишиться: пишатися. У ніч на третє березня він знову чудово, міцно спав.

Третього березня хлопчаки-газетярі горлали на вулицях: «Нові телеграми про злочинний замах!» І Соня, яка бігла кудись з Аркашею Тирковим по Невському, купила газету і прочитала. Зазначалося: «Нещодавно заарештований Андрій Желябов заявив, що він організатор справи 1 березня». Аркаша Тирков, милий юнак, студент, потай закоханий у Перовську, теж прочитав, і якийсь час ішли мовчки. Соня тримала газету в руці. Разів зо три розгортала її і читала. Аркаша запитав:

— Навіщо він це зробив?

— Мабуть, треба було,— відповіла вона.

Ні, надії не загинули, сили не залишили її. Починався останній тиждень її свободи: тиждень великого полегшення і водночас відчаю. Відчаю — тому, що була з ним

розлучена, полегшення — тому, що зник будь-який страх і все стало ясно.

Треба було одне — будь-яким способом з ним поєднатися. Про неї казали: «Соня не дасть собі ради». Ніхто не знав, що саме цього тижня вона була винахідливою, геніальною і спокійною, як ніколи. Хоч усім здавалося, що вона метається і страчається розуму. Навколо все сипалося, валилося, гинуло. Уночі 3 березня поліція прийшла в квартиру на Телєжній, відчинила Геся, одразу її заарештували, а Коля Саблін, щоб не датися живим, застрелився. На квартирі залишилася поліцейська засідка, і через кілька годин у неї потрапив Тимофій Михайлов. Двірник запитав його: «Вам куди?» Михайлов навмання назвав квартиру дванадцять, якої на сходах не було. Чини поліції, що вичікували за дверима, одразу вийшли і запросили Михайлова зайти до квартири. Михайлов кинувся тікати, відстрілювався, тяжко поранив двох поліцейських, але його схопили. У місті тривали поголовні обшуки. На вулицях хапали підозрілих, очкастих, патлатих. Були випадки побиття юрбою. І в ці дні Соня майже постійно була на вулицях, гасала по місту, зустрічалася з багатьма людьми, інколи мало знайомими, намагалася знайти хоч якісь, нехай фантастичні шляхи до порятунку Андрія. Вона шукала способи проникнути в окружний суд, де мала слухатись справа, і напитувала вільну квартиру на Пантелеймонівській, поблизу департаменту поліції, сподіваючись організувати напад, коли Андрія вивозитимуть на суд. Домовлялася з військовими. Нічого не вдавалося, не виходило. А провал квартири на Телєжній, який стався одразу після вбивства царя, означав, що виказує хтось із щойно схоплених, тих, хто бував на цій квартирі. Не довго думали: Рисаков! Тому Богдановичу та Басці наказали не гаяти жодної хвилини і, не чекаючи, поки виймуть динамітний заряд з міни, залишити магазин і виїхати з Петербурга.

У ці дні про людей, які чекали суду і страти, невідступно думав письменник граф Лев Толстой. З того розтального ранку, коли зустрів на непроїзному від талого снігу шосе хлопчака-італійця, катеринщика з птахами, котрий розповів, що царя вбито бомбою, ні про що інше думати не міг: тільки про цих божевільних і про їхню страту. Поступово настав той добре відомий стан нестерпності однієї думки, що зсушує душу і сам по собі ніколи не минає, а має неод-

мінно знайти вихід у якійсь дії, і він уже здогадувався — в якій. Нарешті за ранковою кавою признався Алексєєву, вчителеві старших дітей, що діймає бажання написати листа синові вбитого і попросити про помилування вбивць. Алексєєв, колишній нігіліст, фур'єрист, палко підтримав: «Головне, що ви цим листом знімете з себе у вашій свідомості провину вашої причетності до страти». Почула Софія Андріївна, вбігла до вітальні й гнівно накинулась на Алексєєва: «Василю Івановичу, та що ви кажете?! Якби тут був не Лев Миколайович, який не має потреби у ваших порадах, а мій син або дочка, то я негайно наказала б вам забиратися геть!» — «Слухаюсь, іду...» Була спокуса сказати щось різке.

І вже знав твердо, що напише.

І ось у тривожну годину перед вечором, свічок не засвічували, сидів на шкіряному дивані внизу — щойно пообідавши — і думав про те саме. Раптом пригадав, що в дитинстві бачив, як вели дядька, щоб покарати. Запам'яталося дитяче здивування: чи я безтямний і дурний, що не розумію — навіщо, чи вони, дорослі? І переконався, що дорослі мають рацію і твердо знають — навіщо. А вони, бідолахи, і не знали!

Хвороба зайшла глибоко, і лікарі зневірилися, випробувавши всі засоби: і сильні, рішучі, і переставали давати сильні, а давали свободу перебігу хвороби, сподіваючись, що вона сама по собі мине. Та полегшення не було, хвороба розгорялася. Що ж залишилося? Випробувати ще один засіб, про який лікарі не знають, — засіб дивний. Убиваючи, знищуючи їх — не можна боротися з ними. Не важливо, скільки їх, а важливі їхні думки. Для того, щоб боротися з ними, треба боротися духовно. Їхній ідеал є загальний статок, рівність, свобода. Щоб боротися з ними, треба поставити проти них ідеал такий, який би був вищий від їхнього ідеалу, мав би в собі їхній ідеал. Французи, англійці, німці борються з ними, і так само безуспішно. Є тільки один ідеал, один шлях, яким знищиться зло. Сяйнути, як блискавкою, з височини трону прикладом найвищого милосердя! І тисячі, тисячі зрозуміють! Мільйони зрозуміють! Син простив убивць свого батька. Але як переконати? Тепер усе має вирішитися, доля Росії на століття вперед. У задумі непомітно задрімав на шкіряному дивані і побачив площу, чорний поміст, приготування до страти, але страчують не цих божевільних, а його самого виводять у балахоні на чорні дошки, кат готує зашморг,

поруч стоїть Олександр III і судді, і раптом усе змінюється, і замість ката він сам тримає зашморг і збирається страчувати.

Прокинувся, охоплений жахом, з помертвілим серцем. І одразу ж пішов, сів писати.

«Я, нікчемна, не покликана й слабка людина, пишу російському імператорові і раджу йому, що йому робити в найскладніших, найважчих обставинах, які коли-небудь бували...»

Лист вийшов на багато сторінок.

Наприкінці написав таке: «Вони скажуть: випустити всіх, і буде різня, бо якщо трохи випустити, то бувають малі безчинства, багато випустити — бувають великі безчинства. Вони міркують так, коли говорять про революціонерів як про якихось бандитів, ватагу, яка зібралася, і коли її переловити, то вона закінчиться. Та справа зовсім не в тому; не кількість важлива, не те, щоб знищити чи вислати їх якнайбільше, а те, щоб знищити їхню закваску, дати іншу закваску. Що таке революціонери? Це люди, які ненавидять існуючий порядок речей, вважають його поганим і мають на увазі основи для майбутнього порядку речей, який буде кращий... Є лише один ідеал, який можна протиставити їм: той, з якого вони виходять, не розуміючи його і кощунствуючи над ним, той, який включає їхній ідеал — ідеал любові, прощення і відплати добром за зло».

Після деяких переробок лист був надісланий Страхову з проханням передати нещодавно призначеному обер-прокурором синоду Побєдоносцеву, а того просити передати цареві. Знали, що немає для царя людини шанованішої, ніж Побєдоносцев, багаторічний, з часів юнацтва, наставник і співрозмовник. А крім того, Алексєєв згадав, як років шість тому Побєдоносцев допоміг визволити з тюрми алексєєвського друга, «богочоловіка» Маликова. Толстой послав Побєдоносцеву записку, що знає його як християнина і тому сміливо звертається до нього з важливим і важким проханням.

Колишній правознавець жив у ці дні передчуттям величезних змін у своїй долі. І думки його були зовсім інші. Щойно він надіслав цареві листа: «Якщо вам співатимуть колишні сирени про те, що треба заспокоїтись, що треба продовжувати в ліберальному напрямку,— о, ради бога, не вірте... Злочинці, які погубили родителя вашого, не вдовольняться ніякою поступкою і тільки розлютуються.

Їх можна вгамувати, зле насіння вирвати лише боротьбою з ними не на життя, а на смерть, залізом і кров'ю».

Слідом за тим спішно надіслав цареві іншого листа з надзвичайно важливими порадами: «Ради бога, прийміть до уваги наведене далі:

1. Коли ви готуєтесь до сну, прошу замикати за собою двері — не тільки в спальні, а й у всіх сусідніх кімнатах, аж до вхідних. Довірена особа має ретельно стежити за замками і дивитися, щоб внутрішні засуви стулчастих дверей були засунуті.

2. Неодмінно щовечора, перед сном, перевіряти, чи ціла проводка дзвінків. Їх легко можна підрізати.

3. Стежити щовечора, оглядаючи під меблями, чи все гаразд.

4. Один з ваших ад'ютантів має ночувати поблизу від вас, у цих же кімнатах.

5. Чи всі люди, які перебувають при вашій величності, надійні? Коли б хто-небудь був хоч трохи сумнівний, можна знайти привід спровадити його».

І раптом з'являється Страхов з листом Толстого. Побєдоносцев, одразу прочитавши, відмовився передавати листа цареві. Напевно, він приголомшив його і видався страхітливим. А Толстого вразила відмова Побєдоносцева. «Дай боже, щоб він не відповідав мені,— писав він Страхову,— і щоб у мене не було спокуси висловити йому свій жах і огиду перед ним» І далі в тому ж листі: «Не можу писати про стороннє, поки не вирішена та страшна справа, що висить над усіма нами» Проте справа швидко наближалася до завершення Вітри над Росією перемінилися різко

Толстой ще намагався діяти і передати листа цареві іншими шляхами, і Побєдоносцев, очевидно, про це дізнався. А ще до всього вразив столицю філософ Володимир Соловйов· у публічній лекції двадцять восьмого березня, вже під час суду, він раптом завів мову про вирок, що їх чекає і закликав царя «простити беззбройних», чим викликав розгубленість і захоплення залу· І тоді Побєдоносцев написав розпачливого, останнього в цьому місяці листа цареві про те що в хід пущено думку від якої йому стає моторошно: «Уже серед російських людей шириться страх, що вашій величності можуть представити спотворені думки і переконати вас у помилуванні злочинців Чи може це статися? Ні, ні, і тисячу разів ні — цього бути не може щоб ви перед лицем усього народу російсь

кого в таку хвилину простили вбивць вашого батька, російського государя, за кров якого вся земля (крім небагатьох, ослаблих розумом і серцем) вимагає помсти і голосно ремствує, що вона зволікається... У цю хвилину всі жадають відплати. Той з цих лиходіїв, хто уникне смерті, відразу ж лаштуватиме нові підступи. Ради бога, ваша величність, нехай не проникне вам у серце голос лестощів і мрійництва».

Олександр III написав угорі: «Будьте певні, з такими пропозиціями прийти до мене не посміє ніхто, і що всі шестеро будуть повішені, за що я ручаюсь».

Голос Рисакова М. І.

А чому я мав кидати перший? Такої домовленості не було. Сталося трагічне непорозуміння. Я, як наймолодший, зобов'язаний був стояти немовби в запасі, третім або четвертим номером, і тримати снаряди на всяк випадок, але Михайлов злякався чи, можливо, схитрував, номери переплутались, і — ось як сталося. Блондинка махнула хусточкою, я й кинув. Якщо казати конфеденційно, то я, як наймолодший і найнезріліший, не повинен був стояти на цьому номері, і Желябов ніколи б туди мене не поставив. Та його заарештували. А без Желябова в них усе пішло без ладу. Желябов тримав усіх у шорах, він з кожного вмів мотузки сукати.

Ось і з мене зсукав мотузку. Мабуть ту, про яку розповів пан Добржинський,— у перший день. Розповів, як це роблять. А він добре знає, бачив. Пан Добржинський, очевидно, дуже розумна й незла людина, ніколи не гнівається, не кричить, розмовляє спокійним голосом, і пригощає цигарками і, що головне,— до людини ставиться співчутливо. Ну, от бачить, наприклад, що я молодий, недосвідчений, він і пояснює мені, як і що. Ставлять на лавку. Накидають біле, схоже на балахон чи на якийсь саван. А потім уже, коли ти в савані, на голову зашморг, спускають його до шиї й трохи натягують, але не дуже, не до хрипу. Мотузка, каже, не дуже товста, він дивився, руками мацав. Бо, якщо товста, зашморг одразу не затягнеться, а тут у тому й хитрість, щоб — одразу, в одну секунду. Робиться, звичайно, з конопель, витіпаних і виче-

саних на гребені, а товщина визначається за кількістю шнурів: є двошнурові, чотирьохшнурові, шестишнурові. І російська, каже, конопляна мотузка гарно ціниться і йде за кордон. Усе це пан Добржинський розповів мені в перший день і без будь-якої злості.

І я теж почав йому розповідати все, що знав, з першого дня, бо смерть страшна! Ой, страшна, страшна. Нестерпно страшна. Адже я зовсім не жив, ні крихти, нічого гарного не бачив: лише голод, злидні, порожнечу. Мені дев'ятнадцять, батьки мої міщани, батько завідує лісопильним заводом у Витегірському повіті, Олонецької губернії. Навчавсь я в повітовому училищі, потім у Череповецькій реальній школі, там був учитель Васильєв, нігіліст із засланців. Що я бачив у дитинстві та отроцтві? Тільки злидні, самі злидні. Злидні батьків, злидні селян, робітників. Пам'ятаю, як після 6-го класу жив на канікулах з батьком у селищі Ковжинська Запань, там була маса робітників, близько 300 чоловік, які плотили ліс — робота надзвичайно важка,— і я свідомо, можна сказати, науково поставився до їхнього економічного становища. Тоді я вже читав книжки Васильчикова, вивчав німецьку конституцію і книжку Шерра «Комедія всесвітньої історії». У 1878 році поступив до гірничого інституту і через неймовірну скруту одержував від адміністрації грошову допомогу. Познайомився з Ширяєвим. Мав близькі стосунки з однією жінкою, знайомою Ширяєва, її невдовзі заарештували після його арешту, і мене теж тоді потягли до поліції.

Та що я міг розповісти, які таємниці викрити? Одне я знав добре, одну таємницю збагнув: таємницю голоду. Я голодував, якщо можна так висловитися, по всіх статтях. Мене діймав звичайний голод на шматок м'яса, і голод на зайвий карбованець, щоб зайти в крамницю і купити черевики, і голод за людьми, голод на жінок. Усього я хотів, у всьому був неситий і нещасливий. Мені потрібна була хоч яка-небудь жінка. Нехай стара, негарна. Потрібні були друзі, які могли б мене зрозуміти і пообіцяти мені інше життя, без самотності та без злиднів. Людина, яка ні на що не мала права, я познайомився із соціалістами і побачив, що вони носять своє право в кишені: в дулі револьвера. Желябов перевернув моє життя. Раптом я побачив, що він — такий же убогий, самотній і бездомний, як я, проте — могутній і майже всесильний!

Желябов говорив якось особливо захоплююче, знищуючи будь-яку можливість поставитись до нього критично і водночас скласти собі певне уявлення про сказане. Залишалося уявлення чогось блискучого, та й тільки. Але це «тільки» мало величезну силу, можливо, гіпнотичну. Желябов переконав мене в тому, що терор — це неминучість у соціалістичному русі. Якщо уряд, казав він, задля своїх інтересів робить поправку в законі божому «не убий», то партія задля блага народу має на це більше моральне право. Після канікул, коли я їздив до батька, і бачив бідування народу, хвороби, масову загибель од сибірки, голод і таке інше, і був засмучений від побаченого, Желябов уміло скористався з мого настрою. Я вступив до терористичної групи. Мені було дуже нелегко. Я не міг перебороти інстинктивної відрази до крові. Прошу звернути увагу на те, що є велика різниця в способах здійснення вбивства. Можна задушити руками, смакуючи мукою жертви, точнісінько так, як засадити кинджал, як саме цей цинізм виявився в словах Перовської 1 березня. Постріл уже вимагає меншого морального напруження. Кинути снаряд і не бачити його дії можна вже майже без мужнього, сердечного болю. Але якщо вбивство виходить за рамки звичайних злочинів, якщо наслідком його буде справжнє, соціалістичне благо — наприклад, краще життя селян і робітників,— тоді моральних мук може не бути взагалі. Я не вважав замах навіть убивством, жодного разу не поставали в моїй уяві кров і страждання поранених, замах я уявляв собі якимось світлим фактом, що переносить суспільство в нове життя. Наскільки ця людина одурманила мене! Ні! Я не одразу почав розповідати все. Звичайно, в перший день я наговорив багато, виказав квартиру на Телєжній, назвав убитого Котиком і Михайлом, розповів про Перовську і Желябова, та багато чого приховав, дещо зумисне плутав. Про Перовську, наприклад, сказав, що вона брюнетка. А вона ж блондинка, дуже виразна. Тільки наступного дня я назвав її блондинкою. Про Желябова сказав, що в нього русява, французька борідка, хоч у нього темна величезна борода, за що його й прозвали Бороданем, Батечком. Я заплутував, несвідомо намагався принести їм користь. Та першої ж ночі... Я побачив свою смерть на чотирьохшнуровому мотузку, про якого казав пан Добржинський,— так чітко, що почав задихатися, хрипіти, я думав, що не доживу до ранку.

Чому я повинен померти тільки через те, що сталася випадковість, переплутались номери і я опинився на першому номері? Я думав: адже не я став винуватцем смерті государя. Від моєї бомби він, слава богу, залишився живий. Дайте ж хоч трохи пожити, хоч би чотири роки, до двадцяти трьох. До двадцяти трьох років. Хоч би два роки! Це так мало, несуттєво, а для мене так багато — два роки. Я зовсім не жив, тільки доторкнувся до життя. Два роки, а потім згодний — добровільно в зашморг, ще й скажу спасибі. Велике спасибі за два роки щастя, бо життя — ось щастя. Мудреці ламають голову: «У чому щастя?» А воно в такій простоті. І з другого березня я став говорити про все, що знав. Пан Добржинський витрусив з мене геть усе, вивернув навиворіт; я був як солдатська здобич, по якій пройшовся полк. Від мене залишилася оболонка. А все нутро з усіма думками, словами, надіями, пам'яттю я віддав панові Добржинському. Але й ця оболонка, що залишилася від мене, була мені безмежно дорога, я хотів її зберегти: Все одно — як. Тепер уже, коли залишилася сама оболонка, мені було абсолютно все одно.

Пан Унковський, мій адвокат, звернув увагу на трипер, на який я хворий, як на засіб, що може пом'якшити мою долю. Я зрозумів, що можу бути скандалізований, але погодився. Цю хворобу я дістав восени, вона була в слабкій формі і мало мене непокоїла, та адвокат наполіг, щоб мене піддали медичному оглядові, і двадцятого березня це зробили. Я знав, що маю страшний вигляд, вигляд мерця. На обличчі з'явилися синьо-багрові плями. Лікарі не знали, звідки ці плями, припускали різне. А я знав звідки: *від страху смерті*. Коли мені влаштували очну ставку з Аркадієм, той від мене відсахнувся, а за кілька годин перед тим мене звели з Перовською, і я зрозумів, що в першу мить вона мене не впізнала. Та лікарі, ця бездушна сволота, дійшли такого висновку: «Ніякого нервового захворювання немає, розладу розумових здатностей теж немає, а щодо хронічного уретриту, то ця хвороба ніякого шкідливого впливу на психічну сферу не мала». Я старався з усіх сил, відповідаючи на запитання пана Добржинського, і, якщо в перші два дні для мене було важливе його слово, як благородної людини, що мої щирі свідчення із зазначенням осіб та адрес не заноситимуться до протоколу,— і справді, не заносилися, зате записувалися мої поширені міркування про соціалізм, робітничу організацію, економічний переворот, і Добржинський ніколи не переривав,

навпаки, слухав зі щирим і палким інтересом,— то невдовзі ця важливість для мене нічого не важила. Я зрозумів, що, крім цих протоколів, складаються інші, і рано чи пізно все викриється, а крім того, яке це мало значення тепер, що про мене скажуть або подумають? Адже йшлося не про скромність та безсоромність, а про життя і смерть.

І коли мене викликали на допит 11 березня і показали Софію Перовську, я одразу сказав, що це та сама блондинка, яка керувала нами в неділю першого березня і креслила на конверті план. Вона ж у вузлі принесла снаряди. Перовська дивилася своїми маленькими синіми вічками з такою ненавистю, що я дивувався: чому я не знітився, чому мій голос не тремтить? Та тому, що все з мене витрусили. А те, що залищилося зовні, було нездатне ні тремтіти, ні знічуватися.

Потім я упізнав Аркадія Тиркова, Єлизавету Оловенникову, Кибальчича, потім упізнав на карточці Віру Фігнер, назвав усіх робітників по прізвищах, яких запам'ятав, з тих, хто крутився в робітничих гуртках. А знаєте, що таке нічні допити? Коли не дають спати, і тільки-но задрімаєш на стільці, повалишся на бік, тебе грубо штурхають: «Не спати! Відповідати на запитання!» Вони обіцяли мені життя. До самого кінця я вірив обіцянкам, і коли на суді почув «стратити через повішання», все одно продовжував вірити. Мені здавалося, що це оголошується для інших, а мені потім скажуть окремо. Нічого не сказали. Зате все з мене видушили до краплі. Навіть за п'ять хвилин до страти Добржинський з мене щось випитував. А я все вірив. І вже саван надягли, зашморг накинули, а я ще вірив, що мені зараз оголосять пощаду: кат з-під мене лавку вибиває, а я за лавку ногами чіпляюся, він лається, чую, як лається, б'є ногою по лавці, а я чіпляюся, чіпляюся, чіпляюся, бо сподіваюсь до останньої секундочки...

Ось коли першого березня накинулись на мене військові, люди, притисли мене до панелі, хтось вигукнув: «Дайте його нам, ми його розірвемо!»— і потім раптом другий вибух, жахлива паніка, всі попадали, а я кажу їм «Не бійтесь умирати, все одно коли-не-коли». І не було у ту хвилину на землі людини, яка б менше від мене боялася смерті О ви, люди любі, дорогі, що житимете через сто років, невже ви не почуєте, як квилить моя душа, котра загубила себе навіки?

Величезна російська крижина не розкололася, не тріснула і навіть не здригнулася. А втім, щось зрушилося в льодовій товщі, в глибині, та виявилось це згодом, через десятиліття. А тієї весни лише кілька тижнів страху: ось і всі неприємності, що зазнали петербурзькі власті. Ширились нісенітні чутки. Ждали нових замахів. Стало відомо про зухвалий лист Виконавчого комітету новому цареві з вимогою загальної політичної амністії і скликання представників від усього народу. Радники молодого царя пропонували оголосити Петербург на воєнному становищі і виїхати з клятого місця до Москви. Душею всіх дій уряду в березні 1881 року був страх: нерішучість з коронацією, відстрочка суду над царевбивцями, вагання з приводу вже підписаного небіжчиком-государем проекту і, нарешті, остаточне вбивство лоріс-меліковського дітища. Всемогутність самого графа танула з кожним днем. Замість нього поблизу російського трону виростав новий демон: Победоносцев.

А тим часом партія, що наводила майже містичний жах, насправді була безсила. Людей не залишилося зовсім. 10 березня на Невському заарештували Перовську: її впізнала на обличчя власниця крамниці, де Перовська купувала провізію. Через чотири дні заарештували членів спостережного загону Аркадія Тиркова та Єлизавету Оловенникову. 17 березня схопили Кибальчича. Його заарештували, коли виходив з бібліотеки-читальні відставного генерала Комарова, яку часто відвідували революціонери. Поліція пристосувала її для своїх потреб. Було обладнано особливе приміщення для агента, який міг крізь щілину спостерігати за відвідувачами читальні і виловлювати потрібних людей. Цим агентом був Окладський. Після арешту Кибальчича на його квартирі заарештували Фроленка, потім упродовж десяти днів до рук поліції потрапили Подбєльський, Арончик, Ісаєв. За допомогою зрадників Меркулова, а згодом Дегаєва Виконавчий комітет було остаточно розгромлено. Тихомиров, прозваний Тигричем, виїхав незабаром за кордон, видавав там революційне видання «Вестник «Народной воли», але через шість років подав цареві прохання з цілковитим каяттям. Він став щирим монархістом, редагував «Московские ведомости» і помер у 1923 році.

Четверо довгожителів пережили всі лихі часи, двадця-

тирічне ув'язнення в Шліссельбурзькій фортеці і померли в глибокій старості: Морозов, Віра Фігнер, Якимова і Фроленко. До старості дожили і померли за Радянської влади Ганя Корба та Софія Іванова. Усі інші народовольці загинули невдовзі на ешафотах та в казематах. Моряка Суханова стратили в Кронштадті в присутності морських команд. Баранников, Колодкевич, Ланганс і Тетерка недовго витримали Олексіївський равелін і згоріли хто від цинги, хто від сухот. Клєточников звів себе голодовкою, протестуючи проти вбивчого режиму равеліну, Арончик збожеволів і живцем згнив у своїй камері в Шліссельбурзі. Ісаєв загинув від сухот, віддавшись перед смертю богові. Грачевський у відчайдушній боротьбі з тюремниками спалив себе, облившись гасом з лампи. Смерть Ширяєва і Лілочки Терентьєвої була дивною: вони перед смертю неймовірно кричали і раптом попадали мертві. Ходили чутки, що їм давали отруту, щоб вивідати якісь відомості. Олександр Михайлов, прозваний Двірником, прожив у Олексіївському равеліні два роки без десяти днів. Його умертвляли в ізольованій камері, в окремому коридорі, без сусідів. Товариші Михайлова по «процесу двадцяти», так само, як і він, засуджені на довічну каторгу, мали останню втіху: перестукувалися один з одним. А Михайлов помер у повній і цілковитій ізольованості, і нікому не відомо, що він відчував і про що думав у передсмертні місяці.

Розділ дванадцятий

Тепер він хотів одного: щоб швидше суд.

На допитах, що їх вели жандармські офіцери та судовий слідчий Кнірим, відповідав скупо, недбало. На який біс витрачати порох у порожніх кімнатах наодинці з чорнильницею та восковими чиновницькими пиками? Поговоримо на суді. І хотілося їх налякати. На допиті четвертого березня сказав, що коли в січні він кинув клич серед бойових дружин з приводу царевбивства, зголосилося сорок вісім добровольців. Разом з майором Беком того дня допитував прокурор Муравйов, який навіть здригнувся і трохи зблід, почувши про сорок вісім. Тоді ж Андрій старанно применшував своє значення: «Мені випала честь організувати напад... мені було доручено...» Цілком

могло бути доручено якому-небудь іншому агенту. Адже він лише агент Комітету, та й то — третього ступеня. Применшення потрібне було зовсім не для...— та про що мова? мотузка забезпечена!— а для того, щоб створити враження, нібито головна сила залишилася неушкодженою на волі. Лякати, лякати. Згадував, посміхаючись, Нечаєва. Сердешному Сергію Геннадійовичу, очевидно, не пощастить змінити долю. Наприкінці третього тижня, коли вже став відомий обвинувальний акт і те, що судитиме особливе присутствіє правительствуючого сенату, раптом серед ночі — а сну знову не було, як і раніше,— майнула думка. Навіщо чекати початку суду? Завдати удару першим. Правило тих, хто б'ється.

Напередодні суду, 25 березня, він послав головуючому таку заяву:

«Беручи до уваги: *по-перше*, що дії наші, віддані царським указом на розгляд особливого присутствія сенату, спрямовані виключно проти уряду і тільки йому одному на шкоду, що уряд, як сторона потерпіла, має бути визнана зацікавленою в цій справі стороною і не може бути суддею у власній справі; що особливе присутствіє, котре складається з урядових чиновників, зобов'язане діяти в інтересах свого уряду, керуючись при цьому не велінням совісті, а урядовими розпорядженнями, довільно іменованих законами,— справа наша непідсудна особливому присутствію сенату;

по-друге, дії наші мають розглядатися як один з виявів тієї відкритої, всіма визнаної боротьби, яку російська соціально-революційна партія багато років веде за справу народу і права людини проти російського уряду, котрий силоміць заволодів владою і силоміць утримує її в своїх руках до цього дня;

єдиним *суддею* в справі цієї боротьби між соціально-революційною партією та урядом може бути тільки весь російський *народ* через безпосереднє голосування або, що ближче, в особі своїх законних представників в *Установчих зборах*, правильно обраних;

і, *по-третє*, оскільки ця форма суду (Установчі збори) щодо нас особисто нездійсненна, оскільки суд присяжних значною мірою репрезентує громадську совість і не пов'язаний у діях своїх присягою на вірну службу одній із зацікавлених у справі сторін;

на основі вищевикладеного я заявляю про непідсудність нашої справи особливому присутствію правитель-

ствуючого сенату і *вимагаю суду присяжних*, з глибокою вірою, що суд громадської совісті не тільки винесе нам виправдальний вирок, як Вірі Засулич, але й висловить нам вдячність за діяльність особливо корисну. 1881 р. 25 березня. *Андрій Желябов*. Петропавловськ. Фортеця».

Було зрозуміло, що судилище піде так, як його намітили власті, та важливо чинити їм перешкоди. Заяву обговорюватимуть, читатимуть уголос, можливо, вона потрапить у пресу. Вночі не спав, діймало нетерпіння: швидше б світло, ранок! Початок суду призначено на одинадцяту. Ходив по камері і думав: як говорити? Від захисника відмовився. Захищатиме себе сам. А втім, не себе! У тому й суть, тому й відмовився, що захищатиме не себе, а — справу. А який захисник зможе краще за нього? Серед ночі клацнув замок і тихо зайшов з ліхтарем той самий жандармський офіцер, який привів його сюди з будинку попереднього ув'язнення. Андрій знав прізвище: Соколов. Приземкуватий, кремезний, з якимось дивовижно кам'яним, наче заспиртованим, лицем. Таких очей, як у цього тюремника, Андрій у звичайних людей не бачив: очі були найбільш неживою, найбільш нерухомою частиною обличчя.

Уп'явши в Андрія свої вирячені, нелюдські крижаною прозорістю баньки, Соколов стиха мовив:

— Бігати по камері в цей час не можна. Ляжте й відпочивайте.

— Я не бігаю, я ходжу. Маю на це право.

— Ні, бігаєте. Ще й стеж за вами: а то голову розтрощите з наскоку.

— Не діждетеся. Ще б чого. Голова мені завтра знадобиться.

Тюремник не виходив. Андрій дивився йому у вічі: ні, життя в них тліло, але якесь своє, жахливе, можливо, життя земноводних чи тритонів. Подумав і усміхнувся: а може, це посланець *звідти*? І там усі такі, з очима тритонів?

— Ляжте і не бігайте,— сказав Соколов.— Інакше переведу до іншої камери, там не розбігаєшся.

Тюремник вийшов так само тихо, як і зайшов. Клацнув замок. Шторка над вічком піднялася, і Андрій знову побачив банькате, крижане, пильне око. Пригадалися слова Жоржа: «Зупинити на собі зіницю ока — хіба це не означає перемогти?» Ось вона, зіниця, яка зупинилась і дивиться. Поки шторка не опуститься. Андрій сів на ліжко.

Ходити не хотів. Він подумав про те, що, коли життя залишається мало, з'являється пристрасна жага, хочеться жити: але в минулому. І він почав згадувати про те, про що не згадував роками: кам'яний будинок гімназії в Керчі, обличчя, розмови, голоси, запилену акацію, багряне в надвечірку небо.

Було сонячно, сяяв весняний день, зустрілися у великому коридорі, і він устиг доторкнутися Сониної руки, але жандарм сильним ударом відбив його руку назад. Він помітив, що Соня дуже схудла. Усі були худі, жовтолиці, з безкровними губами. Найспокійніше тримався Кибальчич. Він усміхнувся Андрієві і, коли збилися на кілька секунд перед дверима до залу засідань і опинилися поруч, промовив швидко:

— Я працював над проектом літаючого апарата.

— Колю, ти геній!— Андрій навіть засміявся здивовано.— У камері?

— Так, це мої давні думки, та все бракувало часу. А тут — абсолютно ніщо не заважало...

Кибальчича потягли вперед. Почали заходити, вистроївшись вервечкою: за кожним з них ішов жандарм. Міцно пахло намащеними чобітьми. Завели й посадили так: першого Рисакова, поруч з ним Михайлова, за ним Гесю, потім Колю, Соню і його останнім. Пощастило, що з Сонею опинилися поруч. Коли сіли, вона нахилилася і прошепотіла:

— Моє єдине було бажання: щоб ми — поруч... Як добре, правда?

— Добре.— Він кивнув.

Немов хтось дужою рукою стиснув серце: він побачив, як Соня усміхнулася. Головуючий сенатор Фукс і члени суду, аксельбанти, мундири, стрічки, фраки, ордени, золоте шитво, сиві голови, рипіння, човгання, покашлювання через холодний ясний ранок: зайшли майже водночас з обвинуваченими іншим входом і почали розсаджуватись. Якби батько раптом опинився тут і побачив цю гору мундирного золота, ці поважні лиця в бакенбардах і те, що вони дивилися всі на нього, Андрія Желябова! Не було ніякого страху, хоч усе це було приготування до смерті. Люди, які сиділи перед ним, були катами. Вони хотіли швидше вбити його і товаришів. Заради їхньої швидкої смерті старанно наряджалися вранці, зачісувалися, довго дивилися на себе в дзеркало, добре снідали і раділи з того, що

їхня смерть настане не відразу, а через чотири, п'ять днів, так що вдоволення триватиме. Але він думав про них, про їхню вовкулацьку цікавість без всякої злоби. І смерть його не лякала. Матерія вічна! Молекули, що складають його єство, просто перейдуть в інший стан, ось і все. Але не зникнуть. Зникнення не може бути. Головуючий сенатор Фукс про щось попросив обер-секретаря, той почав читати якусь пропозицію міністра юстиції — ага, формальність, чому справу доручено особливому присутствію сенату. Просте вбивання не годиться, все має супроводжуватися паперами.

— Я одержав документ...

— Передусім поясніть суду ваше звання, ім'я і прізвище,— перервав Фукс.

— Селянин Таврійської губернії, Феодосійського повіту, села Миколаївки Андрій Іванович Желябов...— Голос лунав добре. Взагалі був цілковитий спокій. Довкола цілковита глибока тиша, і обличчя в залі дивилися на нього з жагучою цікавістю. Ні, ніякої злоби до них. Раптом: початок червня, великий зал гімназії, директор, учителі, старенький протоієрей Бершадський, огрядний Кондопуло, і в такому німому мовчанні всі дивилися на нього і чекали. І тоді після безсонних ночей, збудження був такий раптовий спокій. Усе повторюється, усе вже було, звідано, тільки тоді йшлося про величезну незвіданість, про медаль, про право на чин чотирнадцятого класу, а тепер про добре відоме: про смерть.

— Я двадцять п'ятого числа подав до особливого присутствія з фортеці заяву про непідсудність моєї справи особливому присутствію сенату як суду коронному...

Фукс кивав:

— Зараз я розвію ваші сумніви. Пане обер-секретар, прочитайте ухвалу присутствія, прийняту на розпорядчому засіданні сьогодні.

Обер-секретар прочитав щось громіздке, складене з пунктів, статей, параграфів і номерів, з чого випливало: заяву Желябова не задовольнити, про що йому оголосити.

— Мене це пояснення задовольняє.

Так, задовольняє, бо сказав уголос про основне, і це занесено до протоколу, чули в залі, де не лише сановники, а й багато кореспондентів газет. Є навіть художники, он один черкає в альбомі. Перша маленька битва виграна!

— Тепер прошу вас відповісти на мої запитання.— Фукс теж зрозумів, що трохи сплохував, через що вираз його обличчя став ще невблаганніший. Має вигляд старика, хоч ще не старий, років сорок п'ять: лисина, пенсне, сива борода. Директор гімназії пан Падрен де Карне теж любив вдавати з себе байдужого охоронця справедливості: хоч ти син селянина, а він дворянин, я засуджую його, а не тебе, але й тебе відповідно покарають.— Скільки вам років?

— Тридцять.

— Віри православної?

— Хрещений у православ'ї, але православ'я заперечую, хоч сутність вчення Ісуса Христа визнаю... Я визнаю, що віра без діла мертва є і що кожний справжній християнин повинен боротися за правду, за права уярмлених і слабких, а якщо треба, то за них і постраждати: така моя віра.

У залі засовалися, зарипіли стільцями, прокотився гомін. Здається, це означало: обурення. Фукс продовжував з тією ж казенною байдужістю:

— Де мешкали останнім часом і чим займалися?

Жив там-то, служив справі визволення народу. Єдине заняття, якому багато років він служить усім єством. Знову засовалися, шум: не сподобалося! Панове, треба звикати, так буде всі три дні. Подобатися тут вам нічого не повинно. Потім почав говорити прокурор Муравйов: з тієї породи молодих людей, яких називають ставними і показними. Вимагав, щоб читали показання Гольденберга. Андрій зажадав, щоб як свідків викликали Семена і Колю Колодкевича, справа марна, не викличуть, але все одно, вже добре те, що пішли радитись. Соня пошепки розповіла: було побачення з мамою, Лоріс, виявляється, викликав її, просив уплинути, але мати, розумниця, сказала, що давно втратила вплив на дочку. А що на волі? Що в місті? Мати не знає. Вона далека від усього цього. Та й розмовляти було неможливо: жандарм сидів упритул, коліна до колін, і слухав. Ось, попросила маму прислати для суду цю сукню й білий комірець.

Прокурор Муравйов свердлив Андрія та Соню поглядом, на Фукса дивився осудливо: очевидно, невдоволений тим, що розмовляють, а головуючий не перериває.

— Кольку Муравйова я знаю з дитинства,— прошепотіла Соня.— Коли батько був віце-губернатором у

Пскові, ми жили з їхньою сім'єю по сусідству. Він приходив у наш сад гуляти.

Повернулися члени присутствія. І почалося читання обвинувального акту. Все було відомо, вивчено. Він думав: хто залишився з колишніх учителів у гімназії? Хто читатиме звіти про процес і жахатиметься? Тригоні розповідав, що імена тих, хто закінчив з медаллю, викарбувані золотими літерами на дошці. Що ж їм робити, бідолахам? Вони не розуміють, що зникнення неможливе. Навіть якщо знищити всю мармурову дошку з іменами. Свідки розповідали про останні слова і жести царя, про «холодно, холодно», і про «в палац, там померти», і про «Кулебякін, ти поранений?», і про те, як нахилився над умираючим хлопчиком, у залі схлипували, витирали сльози. Потім свідчили про Рисакова, про Кобозєва, говорили експерти. На третій день виступав Муравйов, театрально, був докладний, стрімко робив кар'єру, і коли сказав, що з кривавого туману проступають темні постаті царевбивць, Андрій зареготав своїм громовим, що лякав жінок, реготом, і Муравйов, випроставшись, вигукнув: «Коли люди плачуть, Желябови сміються!»— і все було вирішено, не мало ніякого сенсу, та був якийсь величезний віддалений сенс, тому Андрій багато разів брав слово, розповідав, звідки й чому дійшли до вбивства царя. Ми не анархісти, а державники, ми визнаємо, що державність неминуче повинна існувати, оскільки існуватимуть спільні інтереси. Але ми критикуємо існуючий економічний лад, ось у чому справа.

Фукс:

— Я мушу вас зупинити. Скориставшись правом заперечувати обвинувачення, ви викладаєте теоретичні погляди.

— Ні, я тільки підтримую почуте від прокурора: те, що подію 1 березня треба розглядати як подію історичну. Якщо ви, панове судді, зазирнете в звіти про політичні процеси, у цю відкриту книгу буття, то побачите, що російські народолюбці не завжди діяли метальними снарядами, що в нашій діяльності була юність, рожева, мрійлива, і якщо вона минула, то не ми в тому винні.

Фукс:

— Підсудний, ви виходите з тих рамок, які я визначив. Кажіть тільки про своє ставлення до справи.

— Я повертаюсь. Отже, ми, випробувавши різні способи діяти на користь народові, на початку сімдесятих років обрали один із засобів: становище робочої людини...

мирну пропаганду соціалістичних ідей... Рух абсолютно безкровний, який заперечував насильство, не революційний, а мирний,— був придушений. Мета мого життя була служити загальному благу. Тривалий час я працював для цієї мети шляхом мирним і лише згодом змушений був перейти до насильства. Я сказав би так: від терористичної діяльності я, наприклад, відмовився б, якби змінилися зовнішні умови.

— Більше нічого не маєте сказати на свій захист?

— Ні, на захист свій більше нічого.

Поки він говорив, Соня весь час дивилася на нього. О третій годині ночі особливе присутствіє повернулося з кімнати для нарад, зачитали запитання, знову надовго зникли і о шостій годині двадцять хвилин ранку знову з'явилися: до смертної кари через повішання.

Ганебні колісниці виявилися звичайними возами, тільки значно вищими. Лавка, на якій сидіти, була сажнів на два од бруківки. Вигляд недоладний, утім, як і все інше: сірі штани кілком, чорний арештантський сіряк, чорна шапка без козирка. Була сьома година, розбудили о шостій, дали чаю, а зараз був крижаний світанковий двір, коні постукували підковами, і в Рисакова, якому звеліли першому сідати на віз, ноги не слухалися, підламувались, увесь він був якийсь зломлений, допомагав собі руками. Андрій увесь час, коли можна було, дивився на Соню, а вона на нього. Такого погляду, як у неї тепер, він ніколи не бачив. Ось і він виліз на високого воза і сів поруч з Рисаковим на лавку, спиною до коней. Підійшов чоловік величезного зросту, з кошлатою бородою, з обличчям сірим, як із сірого, вимитого дощами каменю, і в цьому сірому блищали маленькі, неначе у ведмедя, блакитні очі На чоловікові була синя чумарка, чорні широкі штани. Він одразу сильно рвонув Андрієві руки назад, з'явилося миттєве бажання чинити опір, але одразу ж: навіщо? Здогадався, що чоловік — кат. Знаменитий Фролов, душогуб з московської тюрми, якого возять по різних містах для страт. Допомагали йому ще двоє Спочатку ременями прикрутили до лавки руки, потім тулуб, потім ноги, так що поворухнутися ні в який бік не було можливості. Усі троє перейшли до другої колісниці і почали прив'язувати до лавки Кибальчича, Михайлова і Соню. Він усе це бачив добре, бо сидів до них обличчям. Гесі не було, її страту відстрочили через вагітність. Він почув, як у Соні, коли їй прив'язували руки ременями, вихопилось: «Боляче!», і

хтось сказав, чи то кат, чи то жандармський офіцер, який стояв поруч: «Нічого, ще болючіше буде». Та все це пронеслося повз свідомість, бо він рвався за ворота, швидше побачити вулиці, натовп, людські обличчя, зустріти їхні погляди, голоси. Усе його єство напружувалося від останньої шаленої жаги. Начепили на груди дошку з написом «царевбивця». Серце калатало. Швидше, швидше! Він побачить, зрозуміє. Ніякої нагороди, ніякого прощання з цією землею: тільки людські очі. Нарешті викотилися, важко перехиляючись, за залізні ворота, колеса скрипіли, довкола рухалися війська, а день прояснювався. У повітрі відчувалась вологість, запах весни, горами на панелі лежав сколотий лід.

Люд, що юрмився дедалі щільніше, стояв мовчки. Було багато сонних, якихось вранішніх облич, дехто позіхав, дехто дивився з похмурою цікавістю. Десь щось вигукували. Погрожували кулаками.

На другій колісниці Михайлов силкувався встати, неначе вистрибнути з ременів,— Андрій бачив його могутню спину, що напружено випростувалася,— і безперервно щось кричав до натовпу. Почути через барабанний дріб було неможливо. Раптом Андрій побачив, як молода жінка, яка стояла на цоколі ліхтаря і однією рукою трималася за ліхтар, другою рукою зробила несміливий вітальний помах: ту ж мить її стягли униз, промайнуло в натовпі обличчя, зникло. Схоже було, що б'ють. Коли в'їхали на плац, небо зовсім розчистилося, сяяло блакиттю, і від землі струмував запаморочливий, як у дитинстві, запах талого снігу й калюж.

1973

ПРО АВТОРА

Ім'я Юрія Валентиновича Трифонова (1925—1981) стоїть в одній шерензі найвідоміших російських радянських прозаїків, творчість якого протягом тридцяти років викликала жвавий інтерес читацьких кіл і літературної критики.

Народився Юрій Трифонов у Москві 28 серпня 1925 року. У 1944—1949 роках навчався в Літературному інституті. Дебютував 1950 року повістю «Студенти», за яку йому в 1951 році було присуджено Державну премію СРСР.

За першою книжкою «Студенти» з'являється роман «Утамування спраги» (1963), збірки оповідань «Ігри в сутінках» (1968) і «Картуз з великим козирком» (1969), повісті «Обмін» (1969), «Попередні підсумки» (1970), «Інше життя» (1975), «Довге прощання» (1971), роман «Старик» (1978)

Революційному минулому присвячено повість «Відблиск багаття» (1966) і роман «Нетерпіння» (1973) У творі про легендарного керівника «Народної волі» Андрія Желябова та його товаришів прозаїк досліджує як він сам про це писав, «те коріння, ту основу, що стало чимось визначальним і для інших поколінь революціонерів»

Юрій Трифонов помер 28 березня 1981 року Вже після його смерті було опубліковано цикл оповідань «Перевернутий дім» (1981) та роман «Час і місце» (1981) над яким він працював до останніх днів

ЗМІСТ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ 3
Голос здалеку: Семенюта П. П. 72
Кліо-72 80
РОЗДІЛ ДРУГИЙ 80
Голос Фроленка М. Ф. 106
РОЗДІЛ ТРЕТІЙ 108
РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ 145
Ще один забутий голос: Сицянко О. Й. 185
Кліо-72 192
РОЗДІЛ П'ЯТИЙ 193
РОЗДІЛ ШОСТИЙ 230
РОЗДІЛ СЬОМИЙ 253
І ще голос: Драгоманов М. П. 276
РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ 282
Кліо-72 300
РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ 303
РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ 345
РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ 358
Голос Рисакова М. І. 367
Кліо-72 372
РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ 373
Про автора 382

Юрий Валентинович Трифонов

НЕТЕРПЕНИЕ

Роман

Перевод с русского В. М. Кузьменко

Киев, издательство художественной
литературы «Днипро», 1986

(На украинском языке)

Редактор *В.І.Колегова.*
Художнє оформлення *В.Д.Єрмакова*
Художній редактор *В.С.Войтович*
Технічний редактор *Б.С.Грінберг*
Коректори *Т. В. Грузинська,*
Н. І. Прохоренко

Інформ. бланк № 3175

Здано до складання 6.03.86. Підписано до друку 28.08.86.
Формат 84 × 108 1/32. Папір друкарський № 2.
Гарнітура літературна.
Друк високий. Умовн. друк. арк. 20,16.
Умовн. фарбовідб. 20,423. Обл.-вид. арк. 22,286. Тираж 65000 пр.
Зам. 6-122. Ціна 1 крб. 50 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул.Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. М.В.Фрунзе.
310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Трифонов Ю.В.

Т69 Нетерпіння: Роман /Перекл. з рос. В.М.Кузьменка.— К.: Дніпро, 1986.— 383 с.

Роман відомого російського радянського письменника, лауреата Державної премії СРСР Ю.В.Трифонова (1925—1981) присвячений народовольцям, членам таємної революційно-народницької організації, утвореної в Росії наприкінці 80-х — початку 90-х років минулого століття. Це цікава і хвилююча розповідь про життя та подвижницьку діяльність одного з керівників «Народної волі» Андрія Желябова і його товаришів — Олександра Михайлова, Миколи Морозова, Софії Перовської, Віри Фігнер, Миколи Кибальчича та багатьох інших.

Т $\frac{4702010200\text{-}156}{M205(04)\text{-}86}$ 156.86 84Р7—44

ЮРІЙ ТРИФОНОВ

НЕТЕРПІННЯ